

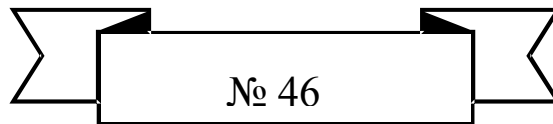
ISSN 1682-9123

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ

ODLAR YURDU UNİVERSİTETİNİN
ELMİ VƏ PEDAQOJİ
XƏBƏRLƏRİ

THE SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL
NEWS OF
ODLAR YURDU UNIVERSITY

НАУЧНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ИЗВЕСТИЯ УНИВЕРСИТЕТА
ОДЛАР ЮРДУ

Bakı ☆ 2017 ☆ Baku

Baş redaktor: f.r.e.d., prof.Ə.A.VƏLİYEV

Məsul katib: f.-r.e.n., dosent F.K.Xudaverdiyev

Humanitar elmlər üzrə baş redaktor müavini: h.e.d.S.Ə.Vəliyev

Dəqiq elmlər üzrə baş redaktor müavini: prof.F.S.Məmmədov (Türkiyə)

Redaksiya heyətinin üzvləri: akad.A.M.Paşayev, akad.T.Ə.Bünyadov, AMEA müxbir üzvü R.S.Qurbanov, i.e.d.Ə.Q.Əlirzayev, f.r.e.d.Ə.X.Şamilov (Türkiyə), f.e.d.R.K.Rəsulov, tibb e.d.Z.Ö.Qarayev, tibb e.d.Ə.V.Musayev, i.e.d.M.M.Bağirov, akad.N.Q.Cəfərov, tex.e.d.M.İ.Əliyev, tex.e.d.N.H.Cavadov, tex.e.d.T.S.Abdullayev, AMEA müxbir üzvü prof. Q.C.İmanov, prof.A.Avey (Türkiyə), prof.M.Cəmşidi (ABŞ), prof.K.V.Bonfiq (Almaniya), prof.F.T.Əliyev (Türkiyə), prof.X.D.Barkero (İspaniya), prof.H.B.Meladze (Gürcüstan), prof.A.Çxeidze (Gürcüstan), prof.K.Kordzaiya (Gürcüstan), prof. Y.M.Morozov (Rusiya), i.e.f.d.M.Ə.Vəliyev, h.e.f.d.H.D.Qənbərov, i.e.f.d.Ə.H.Ələkbərov, sos.e.f.d. F.Ş.Həsənov, p.e.n.S.V.Vəliyeva, b.e.f.d. T.H.Kərimova, f.e.f.d. S.X.Abdurəhmanova, f.r.e.f.d. E.M.Rzazadə

Журнал рецензируется и реферируется в ВИНИТИ (№10211-5335/54-34)

Editor-in-chief: Prof. A.A.VALIYEV

Executive Secretary: ass. prof.F.K.Hudaverdiyev

Deputy Editors-in-chief: prof.S.A.Valiyev (Humanities), prof.F.S.Mamedov (Exact Sciences)

Editorial Board: acad.A.M.Pashayev, acad.T.A.Bunyardov, acad.M.I.Aliyev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan R.S.Gurbanov, prof.A.G.Alırızayev, prof.A.H.Shamilov (Turkey), prof.R.K.Rasulov, prof.Z.O.Garayev, prof.A.V.Musayev, prof.M.M.Baghirov, acad.N.G.Jafarov, prof.M.I.Aliyev, prof.N.H.Javadov, prof.T.S.Abdullayev, correspondent member of the National Academy of Science of Azerbaijan prof.G.J.Imanov, prof.A.Avey (Turkey), prof.M.Jamshidi (USA), prof.K.V.Bonfig (Germany), prof.F.T.Aliyev (Turkey), prof.J.D.Barquero (Spain), prof.D.G.Gordeziani (Georgia), prof.H.B.Meladze (Georgia), prof.A.Chheidze (Georgia), prof.K.Kordzaia (Georgia), prof.Y.M.Morozov (Russia), M.A.Valiyev, H.D.Ganbarov, A.H.Alekperov, F.Sh.Hasanov, S.V.Valiyeva, T.H.Karimova, S.X.Abdurahmanova, E.M.Rzazadeh

All the articles in this journal are peer-reviewed and include summaries.

The address of editorial office:

General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (office) (+994 12) 465 82 62, (+994 12) 465 82 00

(mob.) (+994 51) 572 34 36, (+994 50) 378 86 30

Fax: (+994 12) 465 67 05

[http:// www.journal.oyu.edu.az](http://www.journal.oyu.edu.az)

e-mail: journal@oyu.edu.az

OYU-2017

TƏSİSÇİ:

Odlar Yurdu Universiteti

Jurnal 1998-ci ilin dekabr ayından nəşr olunur

Dövriliyi ildə ən azı iki dəfədir

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi: AB022011, 27.11.1998

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən riyaziyyat, mexanika, iqtisad, texnika, tibb, əczaçılıq, biologiya, aqrar, hüquq, tarix, antropologiya, siyasi, psixologiya, pedaqogika və filologiya elmləri sahəsində tövsiyə edilən elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

Tel.: (051) 572 34 36
Faks: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

FOUNDED BY

Odlar Yurdu University

Published since December 1998

Issued at least twice a year

Registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan under reference number №022011 (AB series) on November 27, 1998

Included into the list of scientific periodicals recommended by the Higher Certifying Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in the fields of Mathematics, Mechanics, Economics, Technical Science, Medicine, Pharmacology, Biology, Agrarian Science, Law, History, Anthropology, Political Science, Psychology, Pedagogy and Philology.

Editorial Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 Koroglu Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

Tel.: (051) 572 34 36
Fax: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Университет Оdlар Юрду

Издается с декабря 1998 года

Выходит не менее двух раз в год

Официально зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики. Регистрационный номер: AB022011 от 27.11.1998

Включен в перечень изданий, рекомендованных ВАК при Президенте Азербайджанской Республики для публикации основных результатов кандидатских и докторских диссертаций в области математики, механики, экономики, технических наук, медицины, фармакологии, биологии, аграрной науки, права, истории, антропологии, политологии, психологии, педагогики и филологии.

Адрес редакции: Баку AZ1072, ул. Кёроглу Рахимова 13, Университет Оdlар Юрду, Общий отдел

Тел.: (051) 572 34 36
Факс: (012) 465 67 05
[http:// journal.oyu.edu.az](http://journal.oyu.edu.az)
e-mail: journal@oyu.edu.az

R İ Y A Z İ Y Y A T
B Ö L M Ə S İ

S E C T I O N O F
M A T H E M A T I C S

**МЕТОД ИНТЕГРИРОВАНИЯ ЗАДАЧИ КОШИ
ДЛЯ ОДНОЙ БЕСКОНЕЧНОЙ СИСТЕМЫ
НЕЛИНЕЙНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ**

Аг.Х.Ханмамедов, М.М.Векилов

Бакинский Государственный Университет
Баку AZ1148, ул.Академика З.Халилова 23
e-mail: agil_khanmamedov@yahoo.com

Açar sözlər: qeyri-xətti evolyusiya tənliyi, Ləngmür zənciri, səpilmə verilənləri, tərs spektral məsələ, soliton

Keywords: the nonlinear evolution equation, Langmuir chain, scattering data, inverse spectral problem, soliton

Ключевые слова: нелинейное эволюционное уравнение, ленгмюровская цепочка, данные рассеяния, обратная спектральная задача, солитон

Рассмотрена задача Коши для бесконечной системы нелинейных эволюционных уравнений, являющейся обобщением ленгмюровской цепочки. Найдена динамика данных рассеяния ассоциированной линейной спектральной задачи во времени. Получены формулы, позволяющие найти решения. Указан алгоритм нахождения решения. Построено солитонное решение.

ВВЕДЕНИЕ

Рассмотрим следующую бесконечную систему нелинейных эволюционных уравнений

$$\dot{c}_n = c_n(c_{n+1} - c_{n-1}) \sum_{k=0}^2 c_{n+k}, \quad c_n = c_n(t), n \in Z, t \in (0, \infty], \cdot = \frac{d}{dt}, \quad (1)$$

Эта система впервые исследовалась в работе [1]. Там же установлено, что система уравнений (1) может быть интегрирована методом обратной спектральной задачи. Система уравнений (1) в некотором смысле является обобщением ленгмюровской цепочки, которая методом обратной спектральной задачи исследовалась в работах многих авторов (см. [1]–[6]).

Для системы уравнений (1) поставим задачу Коши: требуется найти ее решение $c(t) = (c_n(t))_{n \in Z}$ по заданному начальному условию

$$c_n(0) = \hat{c}_n > 0, \quad n \in Z, \quad (2)$$

где последовательность \hat{c}_n удовлетворяет условию $\sum_{n \in Z} |n| |\hat{c}_n - 1| < \infty$. Будем искать решение $c(t) = (c_n(t))_{n \in Z}$ задачи (1)-(2) такое, что $x_n(t) = c_n(t) - 1$ суть быстроубывающая функция, т.е. при любом $T > 0$ удовлетворяет неравенству

$$\|M_1(t)\|_{C[0,T]} < \infty, \quad (3)$$

где $M_1(t) = \sum_{n \in Z} (1 + |n|) |x_n(t)|$.

В данной работе методом обратной спектральной задачи исследуется задача (1)-(2) в классе (3). Найдена динамика данных рассеяния вспомогательной спектральной задачи во времени. Получены формулы, позволяющие найти решения задачи (1)-(2). Указан алгоритм нахождения решения задачи (1)-(2).

Заметим, что система уравнений (1) в классе аналитических функций изучалась в работе [7]. Подобные вопросы для различных нелинейных эволюционных уравнений исследовались в работах [1]–[7].

1. ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ СВЕДЕНИЯ

Для решения задачи (1)-(2) нам понадобится построенная в [2], [4] теория рассеяния для дискретного уравнения Штурма-Лиувилля

$$\sqrt{\hat{c}_{n-1}} y_{n-1} + \sqrt{\hat{c}_n} y_{n+1} = \lambda y_n, n \in Z, \quad (4)$$

где предполагается, что $M_1(0) < \infty$. Пусть $\lambda = z + z^{-1}$. Тогда уравнение (4) имеет решения $f_n^\pm(z)$, представимые в виде

$$f_n^\pm(z) = \alpha_n^\pm z^{\pm n} \left(1 + \sum_{\pm m \geq 1} A_{nm}^\pm z^{\pm 2m} \right). \quad (5)$$

На непрерывном спектре, т.е. при $|z| = 1, z^2 \neq 1$ верны соотношения

$$f_n^\mp(z) = a(z) \overline{f_n^\pm(z)} \pm b(z^{\pm 1}) f_n^\pm(z) \quad (6)$$

При этом функция $a(z)$ допускает аналитическое продолжение в круг $|z| < 1$, а функция $(z - z^{-1})a(z)$ непрерывно вплоть до его границы. Кроме того, функция $a(z)$ может иметь конечное число простых вещественных нулей $z_k, 0 < z_k^2 < 1, k = 1, \dots, N$.

Положим

$$r^\pm(z) = \pm \frac{b(z^{\pm 1})}{a(z)}, m_k^\pm = \left(\sum_{n \in Z} |f_n^\pm(z_k)|^2 \right)^{\frac{1}{2}}, k = 1, \dots, N.$$

Набор величин $\{r^\pm(z), |z| = 1; z_k, 0 < z_k^2 < 1; m_k^\pm, k = 1, \dots, N\}$ соответственно называется правыми и левыми данными рассеяния. Известно, что одни данные рассеяния однозначно определяют другие. По данным рассеяния коэффициент \hat{c}_n уравнения (4) однозначно восстанавливается по следующему алгоритму.

АЛГОРИТМ 1

Пусть известны данные рассеяния.

1. Построим функцию

$$F_n^+(t) = \sum_{k=1}^N (m_k^+)^2 z_k^n + \frac{1}{2\pi i} \int_{|z|=1} r^+(z) z^{n-1} dz. \quad (7)$$

2. Найдём A_{nm}^+ из уравнения типа Марченко

$$F_{2n+2m}^+ + A_{nm}^+ + \sum_{k \geq 1} A_{nk}^+ F_{2n+2m+2k}^+ = 0, n \in Z, m \geq 1, \quad (8)$$

которое имеет единственное решение.

3. Вычисляем \hat{c}_n по формулам

$$(\alpha_n^+)^{-2} = 1 + F_{2n}^+ + \sum_{k \geq 1} A_{nk}^+ F_{2n+2k}^+, \quad (9)$$

$$\hat{c}_n = \frac{\alpha_{n+1}^+}{\alpha_n^+}. \quad (10)$$

2. АЛГОРИТМ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧИ (1)-(2)

Предположим теперь, что в уравнении (4) стоит коэффициент $c_n(t)$, который является решением системы уравнения (1). Следующая теорема описывает эволюцию данных рассеяния во времени.

Теорема 1. Если в уравнении (4) с коэффициентом $c_n(t)$, где $c_n(t)$ является решением системы уравнения (1), то эволюция данных рассеяния описывается формулами

$$\begin{aligned} r^+(z, t) &= r^+(z, 0) \exp\left\{ \left(z^4 - z^{-4} + 4(z^2 - z^{-2})t \right) \right\}, z_k(t) = z_k(0), \\ m_k^+(t) &= m_k^+(0) \exp\left\{ \left(z_k^4 - z_k^{-4} + 4(z_k^2 - z_k^{-2})t \right) \right\}, k = 1, \dots, N. \end{aligned} \quad (11)$$

Доказательство. Вводим семейство операторов $L = L(t)$, действующее в пространстве ℓ_2 по формуле

$$(Ly)_n = \sqrt{c_{n-1}(t)} y_{n-1} + \sqrt{c_n(t)} y_{n+1}, \quad n \in Z.$$

Очевидно, что оператор $L = L(t)$ сильно непрерывно дифференцируем, если, только коэффициент a_n удовлетворяет системе уравнений (1).

Вводим также семейство операторов $A = A(t)$, действующее в пространстве ℓ_2 по формуле

$$(Ay)_n = \frac{1}{2} \begin{pmatrix} \prod_{k=0}^3 \sqrt{c_{n-1-k}} y_{n-4} + \sqrt{c_{n-2} c_{n-1}} \left(\sum_{k=1}^2 c_{n-1-k} \right) y_{n-2} - \\ - \sqrt{c_n c_{n+1}} \left(\sum_{k=1}^2 c_{n+k} \right) y_{n+2} - \prod_{k=0}^3 \sqrt{c_{n+k}} y_{n+4} \end{pmatrix}.$$

Легко усмотреть, что операторы L и A образуют пару Лакса, т.е. система уравнений (1) эквивалентна операторному уравнению

$$\dot{L} = [L, A] = LA - AL.$$

Из последнего соотношения следует, что оператор $B = \frac{d}{dt} + A$ переводит решения уравнения (4) с параметром t в решения того же уравнения. Используя (5), обычным образом (см. [2], [4], [5]) можно обосновать, что при $n \rightarrow \pm\infty$

$$Bf_n^\pm(z,t) = \frac{1}{2} \left\{ \pm (z^{-4} - z^4) \pm 4(z^{-2} - z^2) \right\} z^{\pm n} + o(1).$$

Так как уравнение (4) с параметром t имеет [2],[4] единственное решение с такой асимптотикой, то

$$Bf_n^\pm(z,t) = \frac{1}{2} \left\{ \pm (z^{-4} - z^4) \pm 4(z^{-2} - z^2) \right\} f_n^\pm(z,t).$$

С другой стороны, используя (6), найдем, что при $n \rightarrow +\infty$

$$Bf_n^-(z,t) = \frac{1}{2} \left\{ \dot{a}(z,t) - \frac{1}{2} \left((z^{-4} - z^4) + 4(z^{-2} - z^2) \right) a(z,t) \right\} \overline{f_n^+(z,t)} + \left\{ \dot{b}(z,t) + \frac{1}{2} \left((z^{-4} - z^4) + 4(z^{-2} - z^2) \right) b(z,t) \right\} f_n^+(z,t).$$

Сопоставляя это равенство с равенством (5) с параметром t , получим два первых равенства из (11). Третье равенство из (11) доказывается аналогично.

Пользуясь теперь соотношениями (11), получаем следующий алгоритм решения задачи (1)-(2) методом обратной спектральной задачи.

АЛГОРИТМ 2

Дано начальное условие $c_n(0) = \hat{c}_n$.

1. Строим данные рассеяния $\{r^+(z,0); z_k(0); m_k^+(0), k=1, \dots, N\}$.
2. Вычисляем совокупность $\{r^+(z,t); z_k(t); m_k^+(t), k=1, \dots, N\}$ по формулам (11).
3. Решая по совокупности $\{r^+(z,t); z_k(t); m_k^+(t), k=1, \dots, N\}$ обратную спектральную задачу с помощью Алгоритма 1, где в (7)-(10) вместо $r^+(z,0), m_k^+(0)$ следует подставить (11), строим решение.

Замечание. В описанном выше алгоритме решения задачи (1)-(2) предполагается, что существует решение этой задачи в классе (3). По образцу [7] можно доказать, что такое решение всегда существует и единственно, если только $M_1(0) < \infty$.

Если коэффициент отражения равен нулю в начальный момент времени ($r(z,0) = 0$), он остается равным нулю во всех временах ($r(z,t) = 0$). Рассмотрим случай $r(z,0) = 0$ и найдем так называемые солитонные решения, которые характеризуются z_j - нулями $a(z,t)$ и нормировочными коэффициентами $m_j^+(0)$. Для простоты обсудим случай одного нуля z_1 . Нормировочный коэффициент, соответствующий z_1 , можно записать в соответствии с (11) как

$$m_1^2 = (m_1^+(0))^2 e^{\alpha}, \alpha = z_1^4 - z_1^{-4} + 4(z_1^2 - z_1^{-2}) < 0.$$

Ядро основного уравнения (8) в этом случае имеет вид

$$F_n^+ = m_1^2 z_1^n,$$

а само уравнение сводится к

$$m_1^2 z_1^{2n+2m} + A_{nm}^+ + m_1^2 z_1^{2n+2m} \sum_{k \geq 1} A_{nk}^+ z_1^{2k} = 0. \quad (12)$$

Если мы имеем решение в виде

$$A_{nm}^+ = m_1 A(n) z_1^{2m},$$

то после подстановки в (12) получим

$$A(n) = -\frac{m_1 z_1^{2n}}{1 + m_1^2 z_1^{2(n+2)} (1 - z_1^4)^{-1}}.$$

Затем, используя (9), получаем

$$\left(\alpha_n^+\right)^{-2} = 1 + m_1^2 z_1^{2n} - \frac{m_1^4 z_1^{4(n+1)}}{\left(1 + m_1^2 z_1^{2(n+2)} (1 - z_1^4)^{-1}\right) (1 - z_1^4)^{-1}}.$$

Тогда при помощи формулы (10) получаем солитонное решение.

Литература

1. Богдаевский О.И. Некоторые конструкции интегрируемых динамических систем // Изв. АН СССР. сер. матем.н. 1987. т.51. №4. с.737-767.
2. Манаков С.В. О полной интегрируемости и стохастизации в дискретных динамических системах // Ж. эксперим. и теор. физ. 1974. Т. 67. № 2. с. 543-555.
3. Березанский Ю.М. Интегрирование нелинейных разностных уравнений методом обратной спектральной задачи // Докл. АН СССР. 1985. Т. 281. № КС. 16-19.
4. Teschl G. Jacobi operators and completely integrable nonlinear lattices // Math. Surv. and Monographs, 72. Amer.Math. Soc., Providence, RI, 2000.
5. Ханмамедов Аг.Х. Метод интегрирования задачи Коши для лангмюровской цепочки с расходящимся начальным условием // Ж. вычисл. матем. и матем. физ. 2005. Т. 45. № 9. с. 1639-1650.
6. Верещагин В.Л. Интегрируемая краевая задача для цепочки Вольтерра на полуоси // Матем. заметки. 2006. Т. 80. № 5. с. 696-700.
7. Махмудова М.Г., Ханмамедов Аг.Х. Асимптотически периодическое решение задачи Коши для лангмюровской цепочки // Ж. вычисл. матем. и матем. физ. 2015. Т. 55. № 12. с. 1639-1650.
8. Осипов А.С. Дискретный аналог уравнения Кортевега-де Фриза: интегрирование методом обратной задачи // Матем. заметки. 1994. т.56. №6. с.141-144.

SONSUZ QEYRİ-XƏTTİ DİFERENSİAL TƏNLİKLƏR SİSTEMİ ÜÇÜN KOŞI MƏSƏLƏSİNİN İNTEQRALLANMASI METODU

Ağ.Х.Ханмәммәдов, М.М.Вәкилов

XÜLASƏ

Ləngmür zəncirinin ümumiləşməsi olan sonsuz qeyri-xətti evolyusiya tənliklər sistemi üçün Koşi məsələsinə baxılmışdır. Köməkçi spektral məsələnin səpilmə verilənlərinin zamana görə dinamikası tapılmışdır. Məsələnin həllini tapmağa imkan verən düsturlar alınmışdır. Həllin tapılması alqoritmi verilmişdir. Soliton həll qurulmuşdur.

**INTEGRATION METHOD FOR A CAUCHY PROBLEM
FOR AN INFINITE SYSTEM OF
NONLINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS**

Ag.Kh.Khanmamedov, M.M.Vekilov

SUMMARY

The Cauchy problem for an infinite system of nonlinear evolution equations is considered, which is a generalization of the Langmuir chain. Time dynamics of the scattering data of the associated linear spectral problem is found. Formulas for finding solutions are obtained. An algorithm for finding a solution is given. A soliton solution is constructed.

**ЗАДАЧА РАССЕЯНИЯ
ДЛЯ ВОЗМУЩЕННОГО АНГАРМОНИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ**

И.М.Гусейнов

Бакинский Государственный Университет
Баку, ул.Академика З.Халилова, 23
e-mail: hmhuseynovov@gmail.com

А.Ф.Мамедова

Гянджинский Государственный Университет
Гянджа, ул.Хатаи, 187

Açar sözlər: anharmonik tənlik, parabolik silindr funksiyası, səpilmə məsələsi, tərs məsələ, əsas integral tənliklər

Keywords: anharmonic equation, parabolic cylinder function, scattering problem, inverse problem, main integral equations

Ключевые слова: ангармоническое уравнение, функция параболического цилиндра, задача рассеяния, обратная задача, основные интегральные уравнения

Изучена задача рассеяния для уравнения Шредингера с дополнительным квадратичным потенциалом. С помощью операторов преобразования построены решения с определенными асимптотиками на бесконечности. Изучены свойства коэффициентов отражения. Получены основные уравнения обратной задачи. Представлен алгоритм решения обратной задачи.

ВВЕДЕНИЕ

Рассмотрим дифференциальное уравнение

$$-y'' + [-x^2 + p(x)]y = \lambda y, \quad -\infty < x < \infty, \quad (1)$$

где действительная функция $p(x)$ непрерывно дифференцируема на всей оси и удовлетворяет условию

$$\int_{-\infty}^{\infty} (1 + |x|) e^{2x^2} |p(x)| dx < \infty. \quad (2)$$

В настоящей работе исследуется задача рассеяния для уравнения (1). Заметим, что подобная задача для уравнения (1), заданного на полуоси, изучалась в работе [1]. При отсутствии квадратичного потенциала, т.е. для уравнения $-y'' + p(x)y = \lambda y$ с быстроубывающим потенциалом $p(x)$, обратная задача рассеяния детально изучалась в работах многих авторов (см. [2],[3] и литературу в них). С другой стороны, в работах [4],[5] исследовалась обратная задача рассеяния для уравнения Шредингера с дополнительным линейным потенциалом по некоторым спектральным данным. Некоторые спектральные свойства дифференциального

оператора второго порядка с потенциалом sx^α изучались в работах [6], [7]. Наличие дополнительного квадратичного потенциала приводит к нарушению некоторых свойств коэффициента отражения. Это обстоятельство и более сложная структура решений невозмущенного уравнения потребовали значительной модификации классических рассуждений из работ [2], [3].

1. ЗАДАЧА РАССЕЯНИЯ ДЛЯ НЕВОЗМУЩЕННОГО УРАВНЕНИЯ

Рассмотрим невозмущенное уравнение

$$-y'' - x^2 y = \lambda y, \quad -\infty < x < +\infty \quad (3)$$

Известно, что (см. [8], [9]) уравнение (3) имеет решение $\phi_0(x, \lambda) = D_{i\lambda - \frac{1}{2}} \left(\sqrt{2} e^{-\frac{i\pi}{4}} x \right)$,

где $U(a, x) = D_{-a - \frac{1}{2}}(x)$, функция параболического цилиндра, является решением уравнения

$$-y'' + \frac{x^2}{4} y = -ay.$$

Поведение функции $D_\nu(z)$ для больших значений $|z|$ и фиксированного значения λ определяется [8], [9] асимптотической формулой

$$D_\nu(z) = z^\nu e^{-\frac{z^2}{4}} \left(1 + O\left(\frac{1}{z}\right) \right), \quad z \rightarrow \infty, |\arg z| < \frac{3\pi}{4}.$$

В силу последнего соотношения, имеем

$$\phi_0(x, \lambda) = D_{i\lambda - \frac{1}{2}} \left(\sqrt{2} e^{-\frac{i\pi}{4}} x \right) = e^{-\frac{ix^2}{2}} \left(\sqrt{2} e^{-\frac{i\pi}{4}} x \right)^{i\lambda - \frac{1}{2}} \left(1 + O\left(\frac{1}{x}\right) \right), \quad x \rightarrow +\infty.$$

Стоящая справа функция имеет порядок $O\left(x^{\frac{1}{2} - \text{Im}\lambda}\right)$ и, значит, $\phi_0(x, \lambda)$ принадлежит

$L_2(0, \infty)$ при $\text{Im}\lambda > 0$.

Так как уравнение (3) не изменяется при замене x на $-x$, то функция $\phi_0(-x, \lambda)$ также является его решением. Очевидно, что при $\text{Im}\lambda > 0$ функция $\phi_0(-x, \lambda)$ принадлежит $L_2(-\infty, 0]$. Изучим теперь связь между этими решениями. Заметим, прежде всего, что при действительных значениях λ решениями уравнения (3) являются также $\overline{\phi_0(x, \lambda)}$ и $\overline{\phi_0(-x, \lambda)}$. Используя известные выражения функций $U(a, 0), U'_x(a, 0)$ находим, что

$$W_0(\lambda) = W\{\phi_0(x, \lambda), \overline{\phi_0(x, \lambda)}\} = -i\sqrt{2}e^{\frac{\pi\lambda}{4}}, \quad (4)$$

$$\hat{W}_0(\lambda) = W\{\phi_0(x, \lambda), \phi_0(-x, \lambda)\} = \frac{2\sqrt{\pi}e^{-\frac{i\pi}{4}}}{\Gamma\left(\frac{1}{2} - \frac{i\lambda}{2}\right)}, \quad (5)$$

где через $W\{u, v\} = uv' - u'v$ обозначается вронскиан решений u и v . Из формулы (4) следует, что пары $\{\phi_0(\pm x, \lambda), \overline{\phi_0(\pm x, \lambda)}\}$ образуют фундаментальную систему решений уравнения (3). Поэтому при $-\infty < \lambda < \infty$ имеем:

$$\phi_0(\mp x, \lambda) = a_0(\lambda)\overline{\phi_0(\pm x, \lambda)} + b_0(\lambda)\phi_0(\pm x, \lambda). \quad (6)$$

При этом коэффициенты $a_0(\lambda), b_0(\lambda)$ согласно (4)-(6), определяются соотношениями

$$a_0(\lambda) = \frac{W\{\phi_0(x, \lambda), \phi_0(-x, \lambda)\}}{W\{\phi_0(x, \lambda), \overline{\phi_0(x, \lambda)}\}} = i \frac{\sqrt{2\pi}e^{-\frac{i\pi}{4}}}{e^{\frac{\pi\lambda}{4}} \Gamma\left(\frac{1}{2} - \frac{i\lambda}{2}\right)},$$

$$b_0(\lambda) = \frac{W\{\phi_0(-x, \lambda), \overline{\phi_0(x, \lambda)}\}}{W\{\phi_0(x, \lambda), \overline{\phi_0(x, \lambda)}\}} = ie^{-\frac{\pi\lambda}{2}}.$$

Из последних формул следует, что

$$|a_0(\lambda)|^2 - |b_0(\lambda)|^2 = 1.$$

Функции $r_0^+(\lambda) = \frac{b_0(\lambda)}{a_0(\lambda)}$ и $r_0^-(\lambda) = -\frac{\overline{b_0(\lambda)}}{a_0(\lambda)}$ назовем правым и левым

коэффициентами отражения невозмущенного уравнения (3), соответственно. Так как $\overline{b_0(\lambda)} = -b_0(\lambda)$, то в данном случае коэффициенты отражения равны между собой: $r_0^+(\lambda) = r_0^-(\lambda) = r_0(\lambda)$, причем

$$r_0(\lambda) = \frac{W\{\phi_0(-x, \lambda), \overline{\phi_0(x, \lambda)}\}}{W\{\phi_0(x, \lambda), \phi_0(-x, \lambda)\}} = \frac{e^{\frac{i\pi}{4}} \Gamma\left(\frac{1}{2} - \frac{i\lambda}{2}\right)}{\sqrt{2\pi}e^{\frac{\pi\lambda}{4}}}.$$

Далее, следуя соответствующим рассуждениям Э.Ч.Титчмарша [10] получаем, что функции $\psi_1(x, \lambda), \psi_2(x, \lambda)$ определенные в общей теории [10] с точностью до множителя совпадают, соответственно с $\phi_0(-x, \lambda), \phi_0(x, \lambda)$. Полагая тогда

$$\omega_0(\lambda) = e^{-\frac{\pi\lambda}{4}}, \quad (7)$$

получаем следующую теорему.

Теорема 1. *Справедлива следующая формула разложения по обобщенным собственным функциям невозмущенного уравнения (3):*

$$-\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} \phi_0(x, \lambda) [\overline{\phi_0(y, \lambda)} + r_0(\lambda)\phi_0(y, \lambda)] \omega_0(\lambda) d\lambda = \delta(x - y), \quad (8)$$

где δ - дельта функция Дирака.

2. ЗАДАЧА РАССЕЯНИЯ ДЛЯ ВОЗМУЩЕННОГО УРАВНЕНИЯ

Пусть теперь выполняется условие (2). Введем обозначения

$$\sigma^\pm(x) = \pm \int_x^{\pm\infty} |p(x)| dx, \quad \sigma_1^\pm(x) = \pm \int_x^{\pm\infty} \sigma^\pm(x) dx.$$

Как следует из работы [1] возмущенное уравнение (1) при всех $\lambda, \text{Im } \lambda \geq 0$ имеет решения $f_\pm(x, \lambda)$, представимые в виде

$$f_\pm(x, \lambda) = \phi_0(\pm x, \lambda) \pm \int_x^{\pm\infty} K^\pm(x, t) \phi_0(\pm t, \lambda) dt. \quad (9)$$

Для ядер $K^\pm(x, t)$ имеют место соотношения

$$|K^\pm(x, t)| \leq \frac{1}{2} \sigma^\pm\left(\frac{x+t}{2}\right) e^{\sigma_1^\pm\left(\frac{x+t}{2}\right)}, \quad (10)$$

$$K^\pm(x, x) = \pm \frac{1}{2} \int_x^{\pm\infty} p(t) dt. \quad (11)$$

Изучим связь между решениями $f_+(x, \lambda)$ и $f_-(x, \lambda)$. Из вещественности потенциала $p(x)$ вытекает, что при действительных значениях λ решениями уравнения (1) являются также $\overline{f_+(x, \lambda)}$ и $\overline{f_-(x, \lambda)}$. В силу оценок (10) решения $f_+(x, \lambda)$ и $\overline{f_+(x, \lambda)}$ линейно независимы, поскольку их вронскиан равен $W_0(\lambda)$, где $W_0(\lambda)$ определяется формулой (4). Аналогично решения $f_-(x, \lambda)$ и $\overline{f_-(x, \lambda)}$ линейно независимы, причем их вронскиан равен $-W_0(\lambda)$. Следовательно, что при действительных значениях λ пары $\{f_+(x, \lambda), \overline{f_+(x, \lambda)}\}$ и $\{f_-(x, \lambda), \overline{f_-(x, \lambda)}\}$ образуют фундаментальную систему решений возмущенного уравнения (1). Поэтому любое решение уравнения (1) может быть представлено в виде линейной этих пар. В частности, при действительных значениях λ справедливы тождества:

$$f_-(x, \lambda) = a(\lambda) \overline{f_+(x, \lambda)} + b(\lambda) f_+(x, \lambda), \quad (12)$$

$$f_+(x, \lambda) = a(\lambda) \overline{f_-(x, \lambda)} - \overline{b(\lambda)} f_-(x, \lambda). \quad (13)$$

Коэффициенты $a(\lambda), b(\lambda)$ можно выразить через вронскиан решений $f_+(x, \lambda), \overline{f_+(x, \lambda)}$:

$$a(\lambda) = \frac{W[f_+(x, \lambda), \overline{f_+(x, \lambda)}]}{W_0(\lambda)}, \quad b(\lambda) = \frac{W[f_-(x, \lambda), \overline{f_+(x, \lambda)}]}{W_0(\lambda)}. \quad (14)$$

Из формул (12)-(14) следует, что

$$|a(\lambda)|^2 = 1 + |b(\lambda)|^2. \quad (15)$$

Кроме того, согласно (14) коэффициент $a(\lambda)$ является предельным значением функции, аналитической в полуплоскости $\text{Im } \lambda > 0$ и непрерывной вплоть до действительной оси. Далее, в силу (15), функция $a(\lambda)$ не обращается в нуль при вещест-

венных значениях λ . Более того, функция $a(\lambda)$ не имеет нулей в полуплоскости $\text{Im} \lambda > 0$, поскольку в противном случае порожденный уравнением (1) самосопряженный оператор L имел бы комплексное собственное значение.

Далее, воспользовавшись равенствами (13)-(15), найдем, что

$$a(\lambda) = a_0(\lambda) \left(1 + O\left(|\lambda|^{-\frac{1}{2}}\right) \right), \quad |\lambda| \rightarrow \infty,$$

$$b(\lambda) = b_0(\lambda) \left(1 + O\left(|\lambda|^{-\frac{1}{2}}\right) \right), \quad |\lambda| \rightarrow \infty.$$

Функции, которые определяются формулами $r^+(\lambda) = \frac{b(\lambda)}{a(\lambda)}, r^-(\lambda) = -\frac{\overline{b(\lambda)}}{a(\lambda)}$, называются правым и левым коэффициентами отражения уравнения (1), соответственно. Обратная задача рассеяния для уравнения (1) состоит в восстановлении коэффициента $p(x)$ по правому или левому коэффициенту отражения. Из указанных выше свойств функций $a(\lambda), b(\lambda)$ вытекает, что коэффициенты отражения удовлетворяют следующему условию:

I. Коэффициенты отражения непрерывны на всей оси и удовлетворяют соотношениям

$$|r^\pm(\lambda)| < 1, \quad r^\pm(\lambda) - r_0^\pm(\lambda) = O\left(|\lambda|^{-\frac{1}{2}}\right) \begin{cases} e^{-\frac{\pi\lambda}{2}}, & \lambda \rightarrow +\infty \\ 1, & \lambda \rightarrow -\infty \end{cases}.$$

При решении обратной задачи особое место занимают так называемые основные уравнения типа Марченко. Введем в рассмотрение функции

$$F^\pm(x, y) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{+\infty} (r_0(\lambda) - r^\pm(\lambda)) \phi_0(\pm x, \lambda) \phi_0(\pm y, \lambda) \omega_0(\lambda) d\lambda, \quad (16)$$

Теорема 2. При каждом фиксированном x функции $K^\pm(x, y)$, входящие в представления (9), удовлетворяют интегральным уравнениям

$$F^\pm(x, y) + K^\pm(x, y) \pm \int_x^{\pm\infty} K^\pm(x, t) F^\pm(t, y) dt = 0, \quad \pm y > \pm x. \quad (17)$$

Доказательство. Для определенности рассмотрим случай “+”. Перепишем тождество (12) в виде

$$\frac{1}{a(\lambda)} f_-(x, \lambda) = \overline{f_+(x, \lambda)} + r^+(\lambda) f_+(x, \lambda).$$

Вычитая из последнего соотношения известное равенство

$$\frac{1}{a_0(\lambda)} \phi_0(-x, \lambda) = \overline{\phi_0(x, \lambda)} + r_0(\lambda) \phi_0(x, \lambda)$$

получаем

$$\left(\frac{1}{a(\lambda)} - \frac{1}{a_0(\lambda)}\right)f_-(x, \lambda) + \frac{1}{a_0(\lambda)}(f_-(x, \lambda) - \phi_0(-x, \lambda)) = \overline{f_+(x, \lambda)} - \overline{\phi_0(x, \lambda)} + r_0^+(\lambda)(f_+(x, \lambda) - \phi_0(x, \lambda)) + (r^+(\lambda) - r_0^+(\lambda))f_+(x, \lambda).$$

Умножим обе части этого равенства на $-\frac{1}{\sqrt{2\pi}}\phi_0(y, \lambda)\omega_0(\lambda), (y > x)$ и проинтегрируем по λ на $(-\infty, +\infty)$. Пользуясь (8), (9) находим, что

$$\begin{aligned} & -\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{+\infty} \left(\left(\frac{1}{a(\lambda)} - \frac{1}{a_0(\lambda)} \right) f_-(x, \lambda) + \frac{1}{a_0(\lambda)} (f_-(x, \lambda) - \phi_0(-x, \lambda)) \right) \phi_0(y, \lambda) \omega_0(\lambda) d\lambda = \\ & = -\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{+\infty} (\overline{f_+(x, \lambda)} - \overline{\phi_0(x, \lambda)}) \phi_0(y, \lambda) \omega_0(\lambda) d\lambda - \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{+\infty} r_0^+(\lambda) (f_+(x, \lambda) - \phi_0(x, \lambda)) \phi_0(y, \lambda) \omega_0(\lambda) d\lambda - \\ & - \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{+\infty} (r(\lambda) - r_0^+(\lambda)) f_+(x, \lambda) \phi_0(y, \lambda) \omega_0(\lambda) d\lambda = F^+(x, y) + K^+(x, y) + \int_x^{\infty} K^+(x, t) F^+(t, y) dt. \end{aligned}$$

Пользуясь теоремой о вычетах можно доказать, что левая часть последнего равенства равна нулю. Следовательно, справедливы соотношения (17).

Теорема доказана.

При помощи основных уравнений (17) можно вывести следующее свойство функций рассеяния $F^\pm(x, y)$.

II. *Функции $F^\pm(x, y)$ непрерывны и при каждом фиксированном a удовлетворяют соотношениям*

$$|F^\pm(x, y)| \leq C_\pm(a), \pm x \geq a, \pm y \geq a, \left| \int_a^{\pm\infty} \sup_{\pm x > a} |F^\pm(x, t)| dt \right| < \infty,$$

$$\lim_{N \rightarrow \pm\infty} \left| \int_{N \pm(x-a) \geq 0}^{\pm\infty} \sup |F^\pm(x, y)| dy \right| = 0,$$

$$\lim_{h \rightarrow 0} \sup_{\pm(z-x) \geq 0} \left| \int_x^{\pm\infty} |F^\pm(z, y+h) - F^\pm(z, y)| dy \right| = 0.$$

Из условия II следует, что основные уравнения (17) порождаются вполне непрерывными операторами в пространствах $L_p(x, \pm\infty), (p = 1, 2)$. Используя тогда альтернативу Фредгольма находим, что основные уравнения (17) однозначно разрешимы в пространствах $L_p(x, \pm\infty), (p = 1, 2)$, если только выполняются условия I, II. В результате получаем следующий алгоритм решения обратной задачи.

Алгоритм. Пусть даны коэффициенты отражения $r^\pm(\lambda)$.

Шаг 1. По формулам (16) определим функции $F^\pm(x, y)$.

Шаг 2. Решив основные уравнения (17) найдем функции $K^\pm(x, y)$.

Шаг 3. Потенциал $p(x)$ восстановим по любой из формул (10).

Литература

1. Гасымов М.Г., Мустафаев Б.А. Обратная задача рассеяния для ангармонического уравнения на полуоси // ДАН СССР, 228, 1976, №1, с.321-323.
2. Фадеев Л.Д. Свойства S-матрицы одномерного уравнения Шредингера. Тр.МИАН СССР, 1964, т.3, с.324-336.
3. Марченко В.А. Операторы Штурма–Лиувилля и их приложения. Киев, Наукова Думка, 1977, 330 стр.
4. Yishen Li. One special inverse problem of the second order differential equation on the whole real axis. Chin. Ann. of Math. 1981, 2(2), pp.147-155.
5. Качалов А.П., Курьлев Я.В. Метод операторов преобразования в обратной задаче рассеяния. Одномерный Штрак-эффект // Зап. Научн. Сем. ЛОМИ, 1989, 179, с.73-87.
6. Савчук А.М., Шкаликов А.А. Спектральные свойства комплексного оператора Эйри на полуоси, Функци. анализ и его прил., 2017, 51(1), с.82–98.
7. Krejciřík D., Siegl P., Tater M., Viola J. Pseudospectra in non-Hermitian quantum mechanics, J. Math.Phys. , 2015, v.56 , pp.503-513.
8. Абрамович М., Стиган И. Справочник по специальным функциям, М.: Наука, 1979.
9. Бейтмен Г., Эрдейи А. Высшие трансцендентные функции, т.2, М.: Наука, 1974.
10. Титчмарш Э.Ч. Разложения по собственным функциям, связанные с дифференциальными уравнениями второго порядка. Т.1, Москва, 1960.

НӨҮӨСАНЛАНМИŞ АННАРМОНİK ТӘНЛİK ÜÇÜN СӘПІЛМӘ МӘСӘЛӘSİ

Н.М.Һүсейнов, А.Ф.Мәммәдова

XÜLASƏ

Мәқаләдә бütүн охда әләвә квадратик потенциалла малік олан Şрөдінгер тәнліуі үчүн сәпільмә мәсәләсі тәдқиқ олуно. Çевірмә операторларının көмәуілә сонсузлуқда мүәууән асимптотикалара малік олан һәлләр қурулмуşдур. Әксолунма әмсалларının хассәләрі өүрәнільміşдир. Тәрс мәсәләнин әсас тәнлікләрі тапільміşдир. Тәрс мәсәләнин һәлли үчүн алгоритм верільміşдир.

THE SCATTERING PROBLEM FOR THE PERTURBED ANHARMONIC EQUATION

H.M.Huseynov, A.F.Mamedova

SUMMARY

The scattering problem for the Schrödinger equation with an additional quadratic potential is studied. Using the transformation operators, special solutions with asymptotic behavior at infinity are constructed. The properties of the reflection coefficients are studied. Main equations of the inverse problem are obtained. An algorithm for solving the inverse problem is presented.

FUNKSIYANIN TƏRSİ VƏ ONUN TAPILMASI QAYDASI

M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, K.Rəhimov küçəsi 13
e-mail: samadzade.farahim@mail.ru

Açar sözlər: tərs funksiya, təyin oblastı, qiymətlər oblastı, artan funksiya, azalan funksiya

Keywords: inverse function, domain, range, increasing function, decreasing function

Ключевые слова: обратная функция, область определения, область значений, возрастающая функция, убывающая функция

Tutaq ki, A və B çoxluqları verilmişdir.

Tərif. A çoxluğunun hər bir x elementinə B çoxluğunun bir y elementi uyğun qoyulursa və bu uyğunluq zamanı hər bir $y \in B$ elementi yalnız bir $x \in A$ elementinə uyğun qoyulursa, onda belə uyğunluğa A və B çoxluqları arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq (QBU) deyilir.

Əgər A və B çoxluqları arasında QBU varsa, onda bu çoxluqlara eynigüclü çoxluqlar deyilir və A B kimi yazılır. Məsələn, $n \leftrightarrow 2n$ tam ədədlər çoxluğu ilə cüt ədədlər çoxluğu, $y = \sin x$

$-\frac{\pi}{2} \leq x \leq \frac{\pi}{2}$ və $-1 \leq y \leq 1$ parçaları, $y = \operatorname{tg} x - \frac{\pi}{2} < x < \frac{\pi}{2}$ və $(-\infty, +\infty)$ aralıqları arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluqdur. Deməli, $\left[-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right]$ $[-1; 1]$ və $\left(-\frac{\pi}{2}; \frac{\pi}{2}\right)$ $(-\infty, +\infty)$. Ümumiyyətlə göstərmək olar ki, istənilən iki ədədi aralıq

eynigüclü çoxluqlardır.

Hər bir $y = f(x)$ funksiyanın onun D_f təyin oblastı ilə R_f qiymətlər oblastı arasındakı müəyyən uyğunluqdur. Əgər bu uyğunluq, yəni f inikası D_f və R_f arasında QBU -dursa, yəni hər bir $y \in R_f$ üçün $f(x) = y$ tənliyinin yeganə $x \in D_f$ həlli varsa, onda aşağıdakı qayda ilə təyin oblastı R_f qiymətlər oblastı isə D_f olan yeni funksiya qurmaq olar: hər bir $y \in R_f$ ədədinə $f(x) = y$ bərabərliyini ödəyən $x \in D_f$ ədədini qarşı qoyan funksiya. Bu funksiya $f(x)$ funksiyanın tərsi və ya tərs funksiyası deyilir və f^{-1} , $f^{-1}(y)$ və ya $x = f^{-1}(y)$ kimi işarə olunur. Adətən sərbəst dəyişən x , asılı dəyişən y ilə işarə edildiyindən, çox vaxt tərs funksiyanı $y = f^{-1}(x)$ işarə edirlər.

1. $D_{f^{-1}} = R_f, R_{f^{-1}} = D_f$

2. Hər bir $x \in D_f$ üçün $f^{-1}(f(x)) = x$

3. Hər bir $y \in R_f$ üçün $f(f^{-1}(y)) = y$

$y = f(x)$ funksiyasının tərsini tapmaq üçün $f(x) = y$ tənliyinin $x \in D_f$ həllini tapmaq lazımdır və bu həll yeganə olmalıdır.

Misal 1: $y = \frac{1}{x}$, $x \neq 0$ funksiyasının tərsi $x = \frac{1}{y}$, $y \neq 0$, yəni $y = \frac{1}{x}$, $x \neq 0$

funksiyasıdır.

Misal 2: $y = \cos x$ funksiyasının həqiqi oxda tərsi yoxdur, çünki

$$\cos x = y, -1 \leq y \leq 1$$

tənliyinin həqiqi oxda sonsuz sayda həlli var. $y = \cos x$ funksiyasının $0 \leq x \leq \pi$ parçasında tərsi var və bu tərs $y = \arccos x$, $-1 \leq x \leq 1$ funksiyasıdır.

Misal 3: $y = x^2 + 2x - 3$ funksiyasına baxaq. $x^2 + 2x - 3 = y$, yəni $x^2 + 2x - 3 - y = 0$ tənliyi yalnız $\frac{D}{4} = 1 + 3 + y = y + 4 \geq 0$, $y \geq -4$ olduqda həllə malikdir.

$y > 4$ tənliyin iki $x = -1 \pm \sqrt{y + 4}$ həlli var. Bu həllərdən biri -1 -dən kiçik, digəri isə -1 -dən böyükdür. Deməli verilən funksiya $(-\infty; +\infty)$ aralığında tərsə malik deyil.

$(-\infty; -1)$ aralıqlarının hər birində $x^2 + 2x - 3 = y$ tənliyinin bir həlli var. Deməli,

verilən funksiya

a) $-\infty < x \leq -1$ aralığında $x = -1 - \sqrt{x + 4}$, $x \geq -4$ tərsinə;

b) $x = -1 \leq x < +\infty$ aralığında isə $x = -1 + \sqrt{y + 4}$, $y \geq -4$, yəni

$y = -1 + \sqrt{y + 4}$, $x \geq -4$ tərsinə malikdir.

Misal 4: $f(x) = x + \sqrt{x^2 + x + 1}$ funksiyasına baxaq.

$D_f = (-\infty; +\infty)$. $\sqrt{x^2 + x + 1} = y$ tənliyini x -ə görə həll edək.

$$x + \sqrt{x^2 + x + 1} = y \Leftrightarrow \sqrt{x^2 + x + 1} = y - x \Leftrightarrow \begin{cases} y - x \geq 0 \\ x^2 + x + 1 = y^2 - 2yx + x^2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} x \leq y \\ (2y + 1)x = y^2 - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \leq y \\ x = \frac{y^2 - 1}{2y + 1}, y \neq -\frac{1}{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{y^2 - 1}{2y + 1}, y \neq -\frac{1}{2} \\ \frac{y^2 - 1}{2y + 1} \leq y \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = \frac{y^2 - 1}{2y + 1}, y \neq -\frac{1}{2} \\ \frac{y^2 + y + 1}{2y + 1} \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$x = \frac{y^2 - 1}{2y + 1}, y > \frac{-1}{2}$$

Beləliklə, yalnız $y > \frac{-1}{2}$ olduqda $x + \sqrt{x^2 + x + 1} = y$ tənliyinin həlli var və bu həll

hər bir $x \in (-\infty; +\infty)$ üçün yeganədir. Deməli, verilən funksiyanın $(-\infty; +\infty)$ aralığında tərsi var və bu tərs

$$y = \frac{x^2 - 1}{2x + 1}, x > \frac{-1}{2} \text{ funksiyasıdır.}$$

Misal 5: $y = \begin{cases} x^2, x \leq 0 \\ -\sqrt{x}, x > 0 \end{cases}$ funksiyasına baxaq.

$$D_f = (-\infty, +\infty), R_f = (-\infty, +\infty)$$

$y = x^2, x \leq 0$ tənliyinin həlli $x = -\sqrt{y}, y \geq 0$ və $y = -\sqrt{x}, x > 0$ tənliyinin həlli $x = y^2, y < 0$ olduğundan tərs funksiya

$$-\sqrt{y} \\ y^2, y < 0 \quad \square$$

$$x =$$

olar. Deməli, verilən funksiyanın tərsi özünə bərabərdir.

Ciddi artan və ciddi azalan funksiyalar özlərinin hər bir qiymətini argumentin yalnız bir qiymətində aldıkları üçün onların tərsi var. Asanlıqla göstərilir ki, ciddi artan funksiyanın tərsi artan, ciddi azalan funksiyanın tərsi ciddi azalandır. Məsələn ciddi artan

$$y = \sin x, -\frac{\pi}{2} \leq x \leq \frac{\pi}{2} \text{ və}$$

$$y = \operatorname{tg} x, -\frac{\pi}{2} < x < \frac{\pi}{2} \text{ funksiyalarının } y = \arcsin x,$$

$-1 \leq x \leq 1$ $y = \arctg x, -\infty < x < +\infty$ funksiyalarının tərsləri ciddi artan, ciddi azalan $y = \cos x, 0 \leq x \leq \pi$ $y = \operatorname{ctg} x, 0 < x < \pi$ funksiyalarının

$$y = \arccos x, -1 \leq x \leq 1 \text{ və } y = \operatorname{arctg} x, -\infty < x < +\infty \text{ tərsləri azalandırlar.}$$

Tərs funksiyanın qrafikinin bir xassəsini söyləyək. Əvvəlcə qeyd edək ki, düzbucaqlı koordinat sistemində $(a; b)$ nöqtəsi ilə $(b; a)$ nöqtəsi $y = x$ düz xəttinə nəzərən simmetrikdirlər. Doğrudan da $M_1(a; b)$ nöqtəsindən $y = x$ düz xəttinə perpendikulyar olan düz xəttin tənliyi $y - x = -(x - a)$, yəni $y = -x + a + b$ olduğundan,

$M_2(b; a)$ düz xətt üzərindəki və M_1 M_2 parçasının nöqtəsi olan $(\frac{a+b}{2}, \frac{a+b}{2})$ nöqtəsi

$y = x$ düz xətti üzərindədir.

Əgər $y = f(x)$ funksiyanın tərsi $x = f^{-1}(y)$ kimi verilmişsə, onda funksiyanın özü ilə tərsinin qrafiki eynidir, çünki $y = f(x) \Leftrightarrow x = f^{-1}(y)$.

Əgər $y = f(x)$ funksiyanın tərsi $x = f^{-1}(y)$ kimi verilmişsə, onda tərs funksiyanın qrafiki funksiyanın özünün qrafiki ilə $y = x$ düz xəttinə nəzərən simmetrikdir. Doğrudan da, $x; f(x)$ nöqtəsi isə $y = f^{-1}(x)$ tərs funksiyanın qrafiki üzə-

rində yerləşir, çünki $f^{-1}(f(x)) = x$ və $f(f^{-1}(x)) = x$ nöqtələri isə $y = x$ xəttinə nəzərən simmetrikdirlər. Beləliklə, aşağıdakı təklif doğrudur:

Teorem: $y = f(x)$ funksiyasının və onun $y = f^{-1}(x)$ tərsinin qrafikləri $y = x$ düz xəttinə nəzərən simmetrikdirlər.

Bu xassəyə tərs funksiyasının qrafikinə simmetriya xassəsi deyilir.

Nəticə: Funksiyasının tərsi yalnız və yalnız qrafiki $y = x$ düz xəttinə nəzərən simmetrik olduqda özünə bərabərdir.

Məsələn, 5-ci misaldakı funksiyanın tərsi özünə bərabər olduğu üçün, onun qrafiki $y = x$ düz xəttinə nəzərən simmetrikdir. $y = \frac{k}{x}, x \neq 0$ funksiyanın tərsi özünə bərabər olduğu üçün onun qrafiki $y = x$ düz xəttinə nəzərən simmetrikdir. Tərs funksiyanın simmetriya xassəsindən istifadə edərək,

$y = \arccos x, y = \arctg x, y = \log_a x$ funksiyalarının qrafiklərini asanlıqla qurmaq olar.

Çalışmalar

Aşağıdakı funksiyaların tərslərini tapın:

$$1. y = \sqrt{x^2 + x - 1} - x \quad 5. y = \frac{e^x - e^{-x}}{2} = \operatorname{sh} x \text{ (hiperbolik sinus } x)$$

$$2. y = x^2 - 4x + 1 \quad 6. y = \frac{e^x + e^{-x}}{2} = \operatorname{ch} x \text{ (hiperbolik kosinus } x)$$

$$3. y = \frac{2x - 1}{3x + 2} \quad a > 0 \leq x < +\infty \text{ aralığında}$$

$$4. y = \frac{3x + 1}{5x - 3} \quad b - \infty < x \leq 0 \text{ aralığında}$$

Ədəbiyyat

1. M.C.Mərdanov və b. Cəbr və analizin başlanğıcı. IX – XI siniflər. Bakı, Çapaşoğlu, 2009
2. Ə.M.Məmmədov, R.Y.Şükürov. Elementar riyaziyyat. Bakı, 2010
3. V.Q.Boltyanskiy və b. Elementar riyaziyyatdan mühazirələr və çalışmaları. Moskva, 1972
4. Ə.M.Məmmədov. Funksiya və onun xassələri. Bakı, 2002
5. Y.S.Koçetkov və Y.S.Koçetkova. Cəbr və elementar funksiyalar. Bakı, 1976
6. M.X.Nəsibov. Məktəb kursunda riyazi analizin elementləri. Bakı, 1991

INVERSE FUNCTION AND RULES FOR FINDING IT

M.B.Veliyev, F.N.Samedzadeh

SUMMARY

Rules for finding an inverse function are presented in this paper. Some examples are given to illustrate these rules.

ОБРАТНАЯ ФУНКЦИЯ И ПРАВИЛА ЕЕ НАХОЖДЕНИЯ

М.Б.Велиев, Ф.Н.Самедзаде

РЕЗЮМЕ

В статье представлены способы нахождения обратной функции. Приведен ряд примеров.

İ N F O R M A T İ K A
B Ö L M Ə S İ

S E C T I O N O F
I N F O R M A T I C S

ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЙ ПО ВЫБОРУ ОПТИМАЛЬНОЙ МОДЕЛИ СМАРТФОНА

О.Г.Гусейнов, Э.В.Рафиев

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Баку, улица Азадлыг, 20
e-mail: oleg_huseynov@yahoo.com

Açar sözlər: smartfon, çoxkriteriyalı qərar qəbuletmə, qeyri-səlis Pareto optimallığı, iyerarxiyaların təhlili metodu

Keywords: smartphone, multicriterial decision making, fuzzy Pareto optimality, analytic hierarchy process

Ключевые слова: смартфон, многокритериальное принятие решений, нечеткая оптимальность по Парето, метод анализа иерархий

По мере того, как увеличивается количество новых моделей смартфонов, растёт важность в помощи покупателю принять решение по выбору оптимальной для него модели. Ситуация выбора смартфона попадает под задачу многокритериального принятия решений, так как у каждого покупателя существуют определенные требования к покупаемой модели. В данной статье предлагается новый метод для выбора смартфона, который позволяет выбрать самую оптимальную модель среди большого количества смартфонов. Предлагаемый подход состоит из нескольких этапов, применяются методы АНР и нечеткой Парето-оптимальности. Результаты применения предлагаемого подхода к реальной практической задаче показывают его эффективность.

1. Введение

Смартфоны — это самые популярные гаджеты в современном мире. С их помощью люди общаются, заходят в Интернет, работают с приложениями различного назначения в любое время и в любом месте. В смартфонах объединены функции мобильного телефона, веб-браузера, GPS-навигатора и персонального компьютера. Со временем, функциональные возможности смартфонов расширяются, сами смартфоны прогрессируют в аппаратном отношении. Растет их производительность, оперативная память и прочие элементы. Каждый пользователь смартфона ждёт появления новой модели для замены своего девайса, устаревающего со временем. Многие фирмы, такие, как Samsung, Apple, HTC, являются крупнейшими в своем деле и конкурируют друг с другом, привлекая покупателей новыми моделями.

По этой причине, когда покупатель хочет приобрести новую модель смартфона, его выбор затрудняется, и покупатель испытывает трудности при выборе из огромного количества предложений и рекламы различных моделей от компаний, которые желают продать свои девайсы. По сути, существует огромное количество критериев выбора, о которых покупатель может быть осведомлен и не

осведомлен. И это затрудняет выбор именно той модели, которая соответствует требованиям. Соответственно, появляется надобность в поддержке принятия решения по выбору оптимальной модели смартфона, которая даст возможность формализовать и конкретизировать то, что ищет покупатель, и, соответственно определенным критерием конвертировать большое количество предложений в несколько конкретных моделей, которые являются наиболее подходящими.

Выбор оптимальной модели смартфона для того или иного лица с точки зрения теории принятия решений представляет собой задачу многокритериального принятия решений. Существует ряд научных работ по решению задачи о выборе оптимальной модели смартфона, рассмотрим некоторые из них [1-3]. Несмотря на положительные результаты из этих работ, есть в них недостатки, которые могут затруднить их применение на практике. Так, например, в одной из статей [2] приведена иерархия относительности критериев и их зависимость от факторов. Но в ней приводится результат расчета весов критериев выбора смартфона на основе опроса людей. Здесь нет четкого алгоритма принятия решения. Другой пример: в статье [3] рассматривается выбор смартфона как процесс MCDM (Многокритериальное принятие решений). Конкретнее говоря, рассматривается два метода MCDM: ANP (Analytic Network Process) и GCI (Generalised Choquet Integral). Недостатком данного метода является его вычислительная сложность, что делает данный метод слишком громоздким и трудным в понимании для человека, который не является экспертом в данной области. В статье [3] авторы применяют метод анализа иерархий (АНП).

Стоит также отметить, что во всех исследованиях не обосновывается существенно, каким образом были отобраны альтернативные модели смартфонов для выбора оптимальных. Это важно, так как существует множество моделей в любом секторе рынка смартфонов. Также с увеличением количества альтернатив будет еще больше расти вычислительная сложность.

В данной статье предложен метод принятия решений по выбору модели смартфона, который, по сравнению с существующими, имеет низкую вычислительную сложность при работе с большим количеством (от 20 и выше) альтернатив.

2. Постановка задачи принятия решения

Изначально перед нами стоит задача, в которой человек должен решить, какой смартфон купить. Существует понятие индивидуальных требований. Определенный покупатель может покупать смартфон для каких-либо целей: как основной телефон, как второй телефон, для фото и видеосъемки, для 3D игр и др. Суть в том, что эти требования могут стать именно движущей силой, базой для последующих шагов, рассуждений и вычислений. К примеру, среднестатистический пользователь маловероятно, что станет покупать флагманскую модель, как второй девайс. Зато покупатель, основной задачей которого является фото и видеосъемка, например, если человек занимается таким новым направлением, как мобильная фотография, которое становится всё популярнее в наши дни, естественно, станет обращать внимание на качество камеры, ограничиваясь не только количеством мегапикселей. Все вышеперечисленные требования составляют единую массу кри-

териев выбора. Необходимо определить критерии и оценить важность каждого из них для покупателя.

После того, как нужные определенному покупателю критерии будут выведены и сравнены по важности, будет примерно известно, что хотел бы приобрести покупатель.

Итак, пусть $A = \{f_1, f_2, \dots, f_n\}$ будет множеством альтернатив, (моделей смартфонов). Обозначим $C = \{C_1, C_2, \dots, C_m\}$ множество критериев. Важность критериев $C = \{C_1, C_2, \dots, C_m\}$ описана вектором $W = (W_1, W_2, \dots, W_m)$ веса W_j определенного критерия $C_j, j = 1, \dots, m$ и $W_j \in [0, 1], \sum_{j=1}^m W_j = 1$.

Обозначим \cdot предпочтения над множеством альтернатив A . Соответственно, факт, который гласит, что f_i является предпочтительнее f_k будет записываться как $f_i \cdot f_k$.

Проблема многокритериального принятия решений может быть формализована в виде тройки (A, C, \cdot) и заключается в определении наилучшей альтернативы $f^* \in A$:

Найти такую $f^* \in A$, что $f^* \cdot f_i$ для всех $f_i \in A$.

Одним из основных понятий многокритериального принятия решений является понятие доминирования и оптимальности по Парето [3].

Для любых двух альтернатив $f_i, f_k \in A$, f_i доминирует над f_k по Парето тогда и только тогда, когда выполняется условие:

$$c_j(f_i) \geq c_j(f_k) \text{ для всех } j \in \{1, 2, \dots, m\}$$

а также

$$c_j(f_i) > c_j(f_k) \text{ хотя бы для одного } j \in \{1, 2, \dots, m\}$$

$f^* \in A$ является Парето-оптимальным, если нет такой альтернативы $f_i \in A$, которая удовлетворяла бы условию: f_i доминирует по Парето над f^* .

Множество Парето-оптимальных альтернатив называется множеством Парето. Дело в том, что сектор Парето-оптимальных моделей может быть слишком широк и необходимо найти способ сократить его.

3. Метод решения задачи выбора модели смартфона

Приведем предлагаемый метод решения задачи, сформулированной в параграфе 2. Метод основан на следующем алгоритме.

1. Первым шагом в данном алгоритме является выяснение того, кто является покупателем смартфона.
2. Определяются требования покупателя. На основе их строятся критерии выбора смартфона. Критерии нужно сравнить между собой для определения их весов важности. Для этого можно воспользоваться методом анализа иерархий [5].
3. Каждой альтернативе назначаются баллы по каждому ее критерию. И проводится нормализация этих числовых значений для устранения вычислительных проблем,

вызванных различными единицами измерения атрибутов. Процедура нормализации направлена на получение сопоставимых шкал, что позволяет сравнивать критерии.

4. Рассчитываются взвешенные значения критериев. Иными словами, рейтинговые значения критериев соотносятся с их весовыми параметрами.

5. С целью сужения множества Парето, рассчитываются степени нечеткой Парето-оптимальности альтернатив и отбираются те модели, степень оптимальности которых выше чем некоторый заданный порог. Проще говоря, это помогает уменьшить количество смартфонов, отбросив неудовлетворительные модели.

6. Лицо, принимающее решение (ЛПР) о покупке смартфона, выносит свой вердикт. Конечное решение может основываться на результатах значений нечеткой Парето-оптимальности, либо на симпатии покупателя к тому или иному производителю. Если покупатель не может определиться, то применяются различные методы агрегирования (например, основанные на неаддитивных мерах).

4. Нечеткая оптимальность по Парето

Рассмотрим метод нечеткой оптимальности по Парето, предложенный в [6], который позволяет вычислить степень оптимальности. Степень оптимальности альтернативы f_i обозначается $do(f_i)$, $do(f_i) \in [0,1]$ [6]. Иными словами, проблема многокритериального принятия решений заключается в определении лучшей альтернативы $f^* \in A$, как альтернативы с самой высокой степенью оптимальности:

$$\text{Найти такую альтернативу } f^* \in A, \text{ что } do(f^*) = \max_{f_i \in A} do(f_i)$$

Иными словами:

$$f_i \cdot f_k, \text{ если } do(f_i) \geq do(f_k) /.$$

Принцип работы этого метода следующий. В первую очередь нужно определить общие степени критериального превосходства, эквивалентности и отставания f_i относительно f_k , учитывая весовой параметр W_j важности каждого критерия C_j , $j=1, \dots, m$. Общие степени критериального превосходства nbF , эквивалентности neF и отставания nwF альтернативы f_i относительно f_k определяются на базе различий между соответствующими значениями критериев $C_j(f_i)$ и $C_j(f_k)$, $j=1, \dots, m$ для альтернативы f_i относительно f_k . Это представлено в нижеследующих формулах [6]:

$$\begin{aligned} nbF(f_i, f_k) &= \sum_{j=1}^m \mu_{bt}^j (gmv((C_j(f_i) - C_j(f_k)) \cdot W_j)), \\ neF(f_i, f_k) &= \sum_{j=1}^m \mu_{eq}^j (gmv((C_j(f_i) - C_j(f_k)) \cdot W_j)), \\ nwF(f_i, f_k) &= \sum_{j=1}^m \mu_{ws}^j (gmv((C_j(f_i) - C_j(f_k)) \cdot W_j)), \end{aligned}$$

где $\mu_{bt}^j, \mu_{eq}^j, \mu_{ws}^j$ - это функции принадлежности для лингвистических оценок «лучше», «эквивалентно» и «хуже» соответственно. Для любого j -го критерия

$C_j, j = 1, \dots, m$, функции $\mu_{bt}^j, \mu_{eq}^j, \mu_{ws}^j$ сконструированы таким образом, чтобы условие Риспони выполнялось, т.е. в данном случае [6]:

$$nbF(f_i, f_k) + neF(f_i, f_k) + nwF(f_i, f_k) = \sum_{j=1}^m (\mu_{bt}^j + \mu_{eq}^j + \mu_{ws}^j) = m$$

На базе $nbF(f_i, f_k)$, $neF(f_i, f_k)$ и $nwF(f_i, f_k)$, $(1 - kF)$ -превосходство определяется, как степень превосходства. f_i $(1 - kF)$ -превосходит f_k , если

$$neF(f_i, f_k) < M, nbF(f_i, f_k) \geq \frac{M - neF(f_i, f_k)}{kF + 1}$$

с учетом $kF \in [0, 1]$.

Для определения наименьшего kF , при котором f_i $(1 - kF)$ -превосходит f_k вводится функция d :

$$d(f_i, f_k) = \begin{cases} 0, & \text{if } nbF(f_i, f_k) \leq \frac{M - neF(f_i, f_k)}{2} \\ \frac{2 \cdot nbF(f_i, f_k) + neF(f_i, f_k) - M}{nbF(f_i, f_k)}, & \text{otherwise} \end{cases}$$

Учитывая d , искомое kF определяется так: $1 - d(f_i, f_k)$.

$d(f_i, f_k) = 1$ подразумевает доминирование f_i по Парето относительно f_k , в то время как $d(f_i, f_k) = 0$ подразумевает отсутствие доминирования по Парето для f_i относительно f_k .

В методе нечеткой оптимальности по Парето исследуется является ли f^* Парето-оптимальным со степенью kF . f^* является kF оптимальным тогда и только тогда, если нет такого $f_i \in A$, который $(1 - kF)$ -превосходит f^* .

Основная идея нечеткой Парето-оптимальности состоит в рассмотрении f^* в рамках его меры оптимальности $do(f^*)$, определяемой так:

$$do(f^*) = 1 - \max_{f_i \in A} d(f_i, f^*)$$

Функцию do можно считать функцией принадлежности нечеткого множества, описывающего понятие kF -оптимальности.

5. Пример. Выбор модели смартфона для студента

В качестве примера рассмотрим ситуацию, когда ЛПР является студентом, располагающим относительно низкими финансовыми возможностями. Список моделей смартфонов представляет собой бюджетные модели. Они выбраны по ин-

тервалу цен между 200\$ и 400\$, допуская, что покупающий располагает таким бюджетом. Затем определяются требования покупателя. На основе их строятся критерии выбора смартфона. Список моделей и их параметров по критериям представлен в Таблице 1:

Таблица 1. Модели смартфонов

МОДЕЛЬ СМАРТФОНА	C_1 , ЦЕНА (\$)	C_2 , КОЛ-ВО ЯДЕР	C_3 , КАМЕРА (Основная)	C_4 , ОПЕРАЦИОН. СИСТЕМА	C_5 , ЕМКОСТЬ БАТАРЕИ
Lenovo P1 Vibe	200	8	13МП	Android 5.1	5000 mAh
Microsoft Lumia 650	200	4	8МП	Windows 10	2000 mAh
HTC Desire 628	250	8	13МП	Android 5.1	2200 mAh
YotaPhone 2	350	4	8МП	Android 4.4	2500 mAh
Xiaomi Redmi Note 4	220	10	13МП	Android 6.0	4100 mAh
OnePlus X	300	4	13МП	Android 5.1	2525 mAh
Meizu M3 Max	400	8	13МП	Android 6.0	4100 mAh
LG X Power K220DS	250	4	13МП	Android 6.0	4100 mAh
Apple iPhone 5s	400	2	8МП	iOS 10	1560 mAh
Sony Xperia C4	240	8	13МП	Android 5.1	2600 mAh
OnePlus One	300	4	13МП	Android 5.1	3100 mAh
Meizu M2 Note	270	8	13МП	Android 5.1	3100 mAh
Huawei GR3	200	8	13МП	Android 5.1	2200 mAh
Samsung Galaxy J2	200	4	5МП	Android 5.1	2000 mAh
Samsung Galaxy A7 (2016)	350	8	13МП	Android 5.1	3300 mAh
HTC Butterfly 2	270	4	8МП	Android 4.4	2700 mAh
Nokia Lumia 735	200	4	7МП	MS Windows Phone 8.1	2220 mAh
Motorola Moto G Gen.3	210	4	13МП	Android 5.1	2470 mAh
Sony Xperia E4	200	4	5МП	Android 4.4	2300 mAh
LG G5 SE H845	400	8	16МП	Android 6.0	2800 mAh
Lenovo Vibe Shot	200	8	16МП	Android 6.0	3000 mAh
Huawei Honor 7	200	8	16МП	Android 6.0	4100 mAh

Критерии нужно сравнить между собой, чтобы определить их степень важности. Иными словами, определить их веса. Для этого воспользуемся методом АНР. Ниже приведены весовые значения критериев, полученные сравнением их друг с другом и рассчитанные по АНР: $W_1 = 0.46, W_2 = 0.15, W_3 = 0.07, W_4 = 0.02$ (отношение согласованности (Consistency Ratio)[8] при этом составило 0,0896, что является допустимым). Далее производится нормализация значений критериев и умножение их на веса критериев. Результаты приведены в Таблице 2:

Таблица 2. Взвешенные нормализованные значения критериев

МОДЕЛЬ СМАРТФОНА	Взвешенные нормализованные значения критериев C_1, C_2, C_3, C_4, C_5				
Lenovo P1 Vibe	0,46	0,11	0,015	0,03	0,3
MS Lumia 650	0,46	0,04	0,005	0,04	0,04
HTC Desire 628	0,35	0,11	0,015	0,03	0,06
YotaPhone 2	0,12	0,04	0,005	0,01	0,08
Xiaomi Redmi Note 4	0,41	0,15	0,015	0,05	0,21
OnePlus X	0,23	0,04	0,015	0,03	0,08
Meizu M3 Max	0,05	0,11	0,015	0,05	0,21
LG X Power K220DS	0,35	0,04	0,015	0,05	0,21
Apple iPhone 5s	0,05	0,02	0,005	0,06	0,03
Sony Xperia C4	0,37	0,11	0,015	0,03	0,09
OnePlus One	0,23	0,04	0,015	0,04	0,14
Meizu M2 Note	0,3	0,11	0,015	0,03	0,14
Huawei GR3	0,46	0,11	0,015	0,03	0,06
Samsung Galaxy J2	0,46	0,04	0,002	0,03	0,04
Samsung Galaxy A7 (2016)	0,12	0,11	0,015	0,03	0,15
HTC Butterfly 2	0,3	0,04	0,005	0,006	0,09
Nokia Lumia 735	0,46	0,04	0,004	0,02	0,06
Motorola Moto G Gen.3	0,44	0,04	0,015	0,03	0,08
Sony Xperia E4	0,46	0,04	0,002	0,006	0,06
LG G5 SE H845	0,05	0,11	0,02	0,05	0,11
Lenovo Vibe Shot	0,46	0,11	0,02	0,05	0,13
Huawei Honor 7	0,46	0,11	0,02	0,05	0,21

Теперь мы переходим к расчету степеней оптимальности рассматриваемых альтернатив на основе метода нечеткой оптимальности по Парето (параграф 3). После расчета выберем те из них, степени оптимальности которых больше 0,2. В таблице 3 приведены результаты:

Таблица 3. Степени нечеткой оптимальности

МОДЕЛЬ СМАРТФОНА	КОЭФФИЦИЕНТ ОПТИМАЛЬНОСТИ
Lenovo P1 Vibe	1
Xiaomi Redmi Note 4	0,429
Huawei Honor 7	0,278

Как видно из конечных результатов, большая часть смартфонов оказалась менее подходящей по данным критериям относительно тех альтернатив, значение степени которых превышает 0.2. Теперь переходим к последнему этапу предлагаемого метода. Для простоты предположим, что ЛПР самостоятельно выбирает окончательно приобретаемую модель смартфона. Допустим, что ЛПР выбрало модель Lenovo P1 Vibe, так как она не только самая оптимальная, но и её степень оптимальности значительно выше, чем у двух других моделей. Для простоты решения задачи мы не применяем методы агрегирования.

6. Заключение

В данной статье предложен метод выбора оптимальной модели смартфона как задача многокритериального принятия решения. Данный метод обладает относительно низкой вычислительной сложностью и основан на понятии нечеткой оптимальности по Парето. В качестве примера показана ситуация, в которой покупателем является студент. Критерии и список моделей смартфонов были выведены, исходя из бюджета ЛПР. В последующих этапах значения критериев были нормализованы и были вычислены степени нечеткой Парето-оптимальности. Это дало возможность сузить множество смартфонов до трёх моделей. В результате, была выбрана модель смартфона, имеющая самую высокую степень оптимальности. На основе этого окончательное решение было принято.

Литература

1. Чепулаев Н.В., Баженов Р.И. Об оптимальном выборе небюджетного смартфона на основе метода анализа иерархий. Современная техника и технологии. 2015. № 6
2. Dalsang Chung, Sun Gi Chun. An exploratory study on determining factors for the smartphone selection decision. *Issues in Information Systems*, Volume XII, No. 1, pp. 291-300, 2011
3. Aytac Yildiz, Engin Ufuk Ergül. A two-phased multi-criteria decision-making approach for selecting the best smartphone. *South African Journal of Industrial Engineering*, 26(3), 194-215

4. Подиновский В.В., Ногин В.Д. Парето-оптимальные решения многокритериальных задач. М.: Наука, 1982
5. Bhushan Navneet. Strategic Decision Making: Applying the Analytic Hierarchy Process. — London: Springer-Verlag, 2004
6. M.Farina, P.Amato. A fuzzy definition of "optimality" for many-criteria optimization problems. *IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics, Part A: Systems and Humans*, 34(3), 2004, 315-326
7. Посицельская Л.Н. Равновесие и Парето-оптимальность в шумной дуэли дискретного типа с ненулевой суммой. *Фундамент. и прикл. матем.*, 8:4 (2002)
8. Forman, Ernest H.; Saul I.Gass (2001-07). «The analytical hierarchy process - an exposition». *Operations Research* 49

OPTIMAL SMARTFON MODELİNİN SEÇİMİNDƏ QƏRAR QƏBULETMƏ

О.Н.Нүсейнов, Е.В.Рәфиев

XÜLASƏ

Smartfonların yeni modelləri çıxdıqda, hər bir alıcı onun üçün optimal olan smartfonun seçimində qərar vermək üçün köməyə ehtiyac duyur. Smartfon seçimi məsələsi çoxkriteriyalı qərar qəbuletmə metodu ilə həll olunan məsələlərin arasındadır. Bu məqalədə smartfon seçimi üçün yeni yanaşma təklif olunur, hansı ki çoxlu sayda olan modellərdə ən optimal modelin seçilməsində kömək edir. Digər mövcud yanaşmalarla müqayisədə bu yanaşma nisbətən aşağı hesablama mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. Bu metod bir neçə mərhələdən ibarətdir, qeyri-səlis Pareto optimallığı və AHP metodundan da burada istifadə olunmuşdur. Metod real praktiki məsələyə tətbiq olunur və alınan nəticələr metodun effektivliyini göstərir.

DECISION MAKING FOR SELECTION OF OPTIMAL MODEL OF SMARTPHONE

О.Н.Нүсейнов, Е.В.Рәфиев

SUMMARY

As the number of smartphones increases, the importance of assistance to the buyer in selecting the optimal model increases too. Smartphone selecting problem is considered as the problem of multicriterial decision-making. In this paper, we suggest the new approach for smartphone selection, which helps to choose the most optimal model among the large number of available smartphones. Compared to other methods, our approach is characterized by less computational complexity. It consists of several steps, including the use of fuzzy Pareto optimality and AHP method. The approach is applied to real practical problem and results show its effectiveness.

NEFT HASILATI MÜƏSSİSƏSİNDƏ TƏMİR BRİQADALARININ İŞİNİN SONLU AVTOMATIN KÖMƏYİLƏ MODELLEŞDİRİLMƏSİ

A.B.Sultanova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 20
e-mail: saxira@mail.ru

Açar sözlər: kütləvi xidmət sistemləri, imitasiya modeli, Stateflow, Stateflow Explorer

Keywords: queueing systems, simulation modeling, Stateflow, Stateflow Explorer

Ключевые слова: системы массового обслуживания, имитационное моделирование, Stateflow, Stateflow Explorer

Giriş

Modelləşdirmə - davranışı təsadüfi amillərin təsirindən asılı olan sistemlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və tədqiqatının ən universal metodudur. Modelləşdirmə metodlarının tətbiq edilmə sahələri olduqca geniş və müxtəlifdir.

Təklif olunmuş yanaşmaya əsasən mürəkkəb sistemin informasiya emalı prosesi modelləşdirilmiş, kütləvi xidmət müəssisəsinin imitasiya modeli qurulmuş və modelləşdirmənin nəticələri alınmışdır. Alınmış nəticələr təklif olunmuş yanaşmanın doğruluğunu əks etdirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, mövcud modellər sistemlərin xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yanaşı, müxtəlif qeyri-stabil faktorların mümkün təsirlərini də nəzərə almalıdır, məsələn, qəfil qəza, virus, ötürülən və ya emal olunan məlumatların itirilməsi, informasiya emalına sərf olunan zamanın artması və s.

Bu baxımdan, yeni üsulların işlənilməsi aktual problem olaraq qalır. Təklif olunmuş yanaşma informasiya emalı prosesində daha rəşional texniki xidmətin təşkilinə və kanalların paylanmasına imkan verir.

Məqalədə neft emalı müəssisəsi nəzdində kütləvi xidmət sisteminin imitasiya modeli işlənməşdir. Tədqiq olunan problemin əhəmiyyətliyini nəzərə alaraq, məqalə neft quyularının təmir işlərinin təşkilinin modelləşdirilməsi və rəşional qərarların qəbulu üçün daxil olan sifarişlərin vaxtında, imtinəsiz emal olunması üçün imitasiya modelinin qurulmasına həsr olunub.

Məsələnin qoyuluşu

Neft şirkətlərinin işinin analizi göstərir ki, neft quyularının əsaslı təmiri kifayət qədər vaxt, maliyyə və neft itkisinə səbəb olur. Neft-qaz çıxarma şirkətlərinin səmərəliliyin artırılması üçün yeni üsulların inkişaf etdirilməsi lazımdır.

Neft hasilatı müəssisəsində təmir briqadalarının işinin optimallaşdırılması üçün külli miqdarda informasiya emal olunur. Bu informasiyaların, daxil olan sifarişlərin - reallığa yaxın olan hadisələrin modelləşdirilməsinə elmi metodların tətbiqi tələb olunur. Bu işə müxtəlif meyarları nəzərə almaqla mümkün idarəetmə strategiyalarını həyata keçirməyi tələb edir.

Stateflow mürəkkəb idarəetmə sistemlərinin layihələndirilməsi üçün qrafik alətlər dəstini təşkil edir və Simulink mühitinin ən əhəmiyyətli əlavələrindən biridir.

Müasir dövrdə müxtəlif instrumental proqram kompleksləri mövcuddur ki, bu proqram kompleksləri vasitəsilə müxtəlif istehsal sahələrinin işinin imitasiya modelini yaratmaq mümkündür. Belə proqram vasitələrindən diskret hadisələrin imitasiya modelini yaratmağa kömək edən MATLAB/Simulink /Stateflow inteqrasiyasıdır.

Neft quyularının işinin effektiv idarə olunması üçün, Stateflow mühitində yaratdığımız kütləvi xidmət sistemi modeli özündə multipleks kanal və 3 ədəd mini elektron hesablayıcı maşın saxlayır. Sifarişlər 5-15 saniyə vaxt intervalı ilə tənzimçilərdən kanalın girişinə hərəkət edirlər. Əvvəlcə onlar kanalda 7-13 saniyə ərzində emal edirlər. Daha sonra xidmət üçün giriş növbəsinin uzunluğu ən kiçik olan elektron hesablama maşınına hərəkət edirlər. Elektron hesablama maşınlarının giriş yığıcıları 10 sifariş qəbul edə biləcək ölçüdədir. Sifarişlərə xidmət müddəti 33 saniyəyə bərabərdir.

Araşdırmanın məqsədi mənbədən çıxaraq sistemə daxil olan 500 sifarişin emal prosesinin modelini hazırlamaqdır. Sifarişlərin kanalda və elektron hesablama maşınlarında ləngiməsinin orta müddətlərini və giriş yığıcılarının dolması ehtimalını müəyyən etməkdir.

Məsələnin həlli

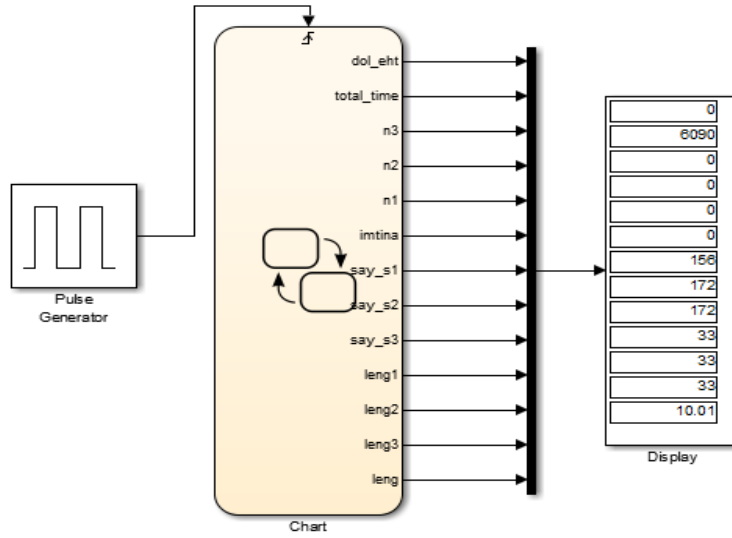
Modelin hazırlanması zamanı aşağıdakı dəyişənlərdən istifadə edilmişdir:

- sifzaman - sifarişlərarası vaxtdır;
- ilkinzam - ilkin emal kanalında sifarişin xidməti vaxtıdır;
- zam1 - EHM 1-də sifarişin xidməti vaxtıdır;
- zam2 - EHM 2-də sifarişin xidməti vaxtıdır;
- zam3 - EHM 3-də sifarişin xidməti vaxtıdır;
- umumizam - ümumi vaxtdır (ilkin emal kanalıyla sifarişlərin xidmətinə sərf edilmiş);
- umzam1 - EHM_1 sifarişlərinin xidmətinə sərf edilmiş ümumi vaxtdır;
- umzam2 - EHM_2 sifarişlərinin xidmətinə sərf edilmiş ümumi vaxtdır;
- umzam3 - EHM_3 sifarişlərinin xidmətinə sərf edilmiş ümumi vaxtdır;
- sonsuz - sonsuz növbədir;
- sifsay - sifarişlərin miqdarıdır;
- Osv_kan0 - ilkin emal kanalının vəziyyətini göstərir (məşğul-1/azad-0);
- qəbul - sifarişin daxil olmasını göstərir (var-1/yoxdur-0);
- paylanma - paylanmanın yadda saxlanmasına xidmət edən dəyişəndir;
- dol_eht - giriş yığıcılarının dolmasının ehtimalıdır;
- Total_time - sistemin ümumi iş vaxtıdır;
- n1 - yığıcı 1-də sifarişlərin miqdarını göstərən dəyişən;
- n2 - yığıcı 2-də sifarişlərin miqdarını göstərən dəyişən;
- n3 - yığıcı 3-də sifarişlərin miqdarını göstərən dəyişən;
- imtina - imtinaların sayıdır;
- say_s1 - EHM 1də xidmət edilmiş sifarişlərinin miqdarıdır;
- say_s2 - EHM 2də xidmət edilmiş sifarişlərinin miqdarıdır;
- say_s3 - EHM 3də xidmət edilmiş sifarişlərinin miqdarıdır;
- leng1 - EHM 1-də sifarişlərin ləngiməsinin orta vaxtıdır;
- leng2 - EHM 2-də sifarişlərin ləngiməsinin orta vaxtıdır;
- leng3 - EHM 3-də siqnalların ləngiməsinin orta vaxtıdır;
- leng - kanalda sifarişlərin ləngiməsinin orta vaxtıdır.

Stateflow modelinə daxil olan blokların siyahısı və təsviri:

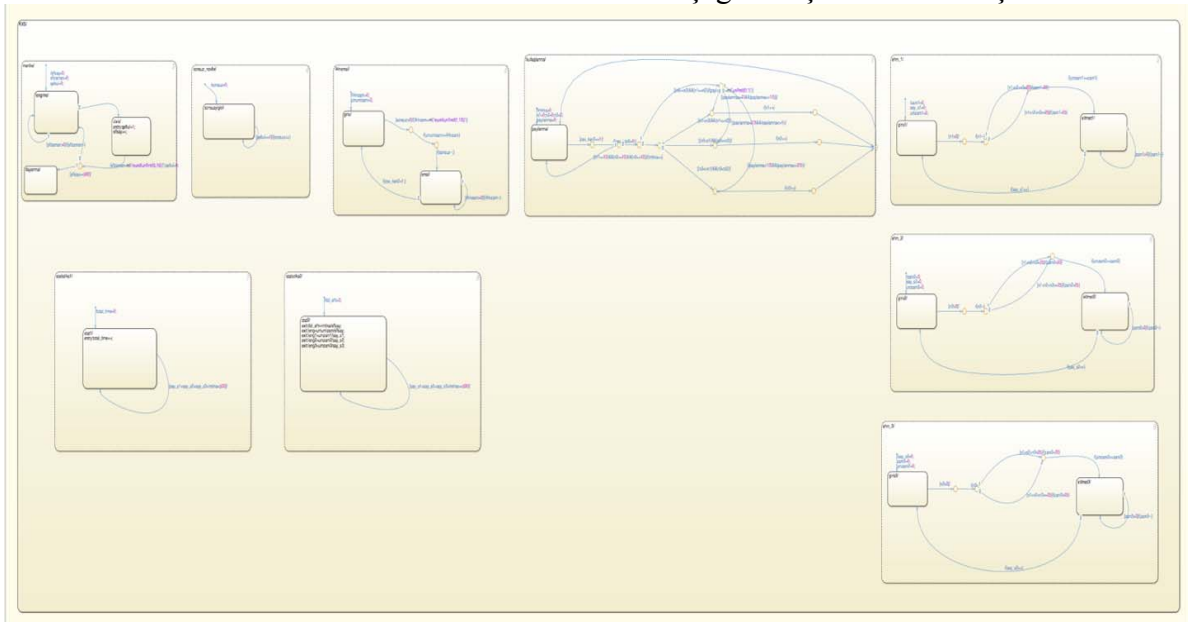
- sifarişlərin yaradılması bloku;
- sonsuz növbə bloku;
- sifarişlərin ilkin emalı kanalı;
- üç yığıcı üzrə sifarişlərin paylanması bloku;
- sifarişlərin emalı üçün mini-EHM 1,2,3;
- statistik məlumatları hesablama blokları.

Stateflow modelinin ümumi görünüşü aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

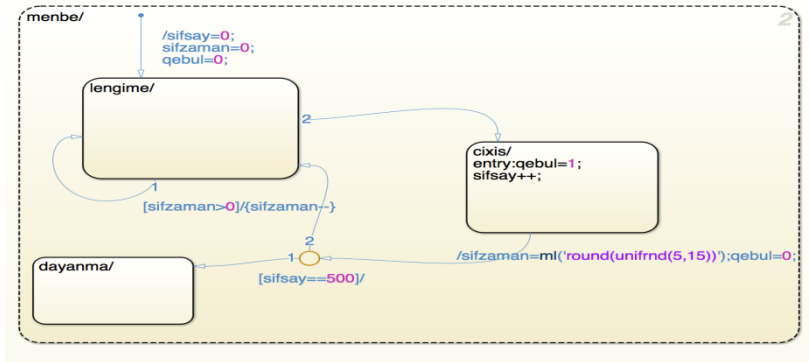
Şəkil 1. Modelin ümumi görünüşü

Modelin altsistemi Chart daxili strukturu isə aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkil 2. Modelin daxili strukturu

- İndi isə hər bir bloka ayrıca baxaq:
- Sifarişlərin yaradılması bloku- *mənbə bloku* aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

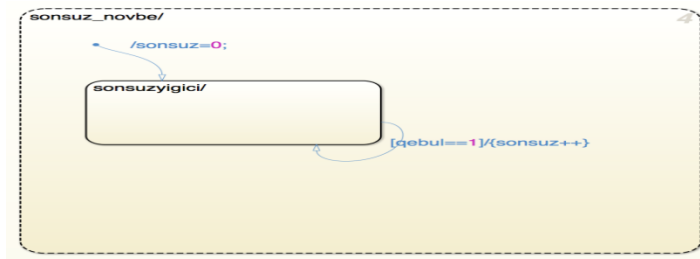
Şəkil 3. Mənbə blokunun təsviri

Bu blokda model üçün sifarişlərin yaradılmasının həyata keçirilməsi və dayandırılması baş verir. Bunun üçün blokda üç alt-blok- *ləngimə, çıxış və dayanma bloku* fəaliyyət göstərir.

Ləngimə blokuna sistem şərtsiz olaraq avtomatik keçir. Sonra çıxış blokuna keçid olur, çünki ləngimə müddəti hələ yaradılmamışdır. Çıxış blokunda sifarişlərin miqdarının sayğacı yaradılır və növbəti keçid zamanı sifarişlərin yaranmaları arasındakı ləngimə müddəti yaradılır. Bu keçid budaqlanmanı təşkil edən birləşmə ilə həyata keçirilir: sifarişlərin sayı 500-ə çatanda onların yaranmasının başa çatması üçün dayanma blokuna keçid həyata keçirilir.

Əks təqdirdə ləngimə blokuna keçid həyata keçirilir. Burada uyğun olan dəyişənin kiçildilməsi köməyi ilə sifarişlərin yaranmaları arasında ləngimələr yaradılır.

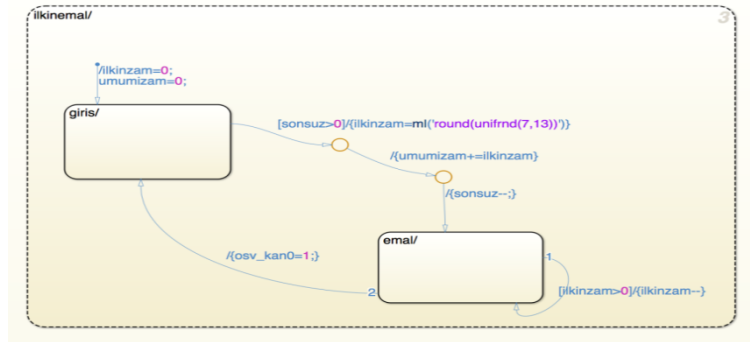
- Sonsuz növbə bloku aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkil 4. Sonsuz növbə bloku

Bu blok özündə yalnız bir blok- *sonsuziyigici* saxlayır. Bu blokun işinin mahiyyəti sifarişin gəlişinə görə "növbənin uzunluğu" dəyişənin artırılmasından ibarətdir.

- Sifarişlərin ilkin emal kanalı aşağıdakı şəkildə təsvir edilmişdir.

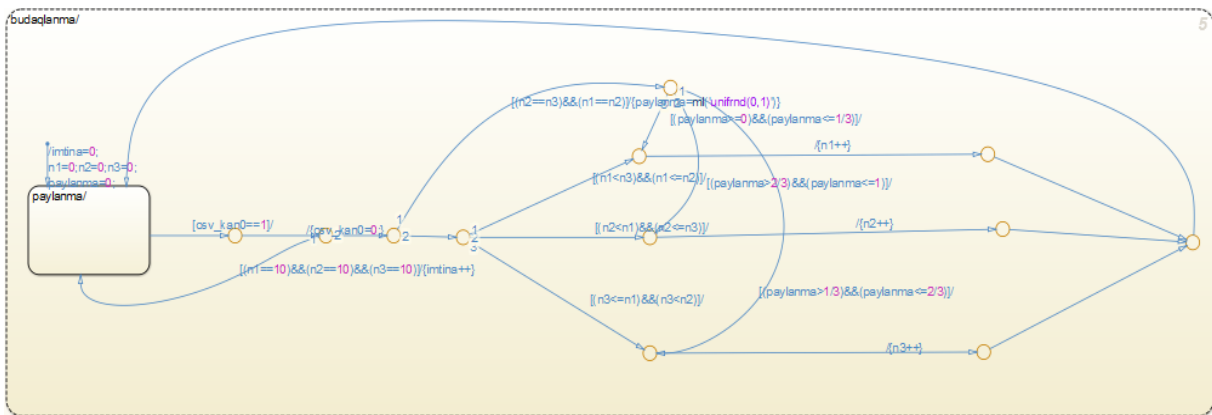

Şəkil 5. İlk emal kanalı

Bu blok özündə iki altblok (giriş və emal) və iki birləşmə saxlayır. Giriş bloku birləşməyə keçid vaxtı növbədən sifarişlərin daxil olmasını və kanalda sifarişin emalı müddətinin yaradılmasını təmin edir.

Birləşmədən növbəti birləşməyə keçid, xidmətin ümumi müddətini hesablayır. Birləşmədən emal blokuna keçid isə bu kanal qarşısındakı sonsuz növbənin uzunluğunu azaldır. Sonra bu blokda kanalda sifarişin emalının ləngiməsini təmin edən dövrü keçid həyata keçirilir. Daha sonra emal blokundan giriş blokuna keçid olur və bu kanalın azad olmasından xəbər verir.

- 3 yığıcı üzrə sifarişlərin paylanması bloku aşağıda təqdim edilmişdir.

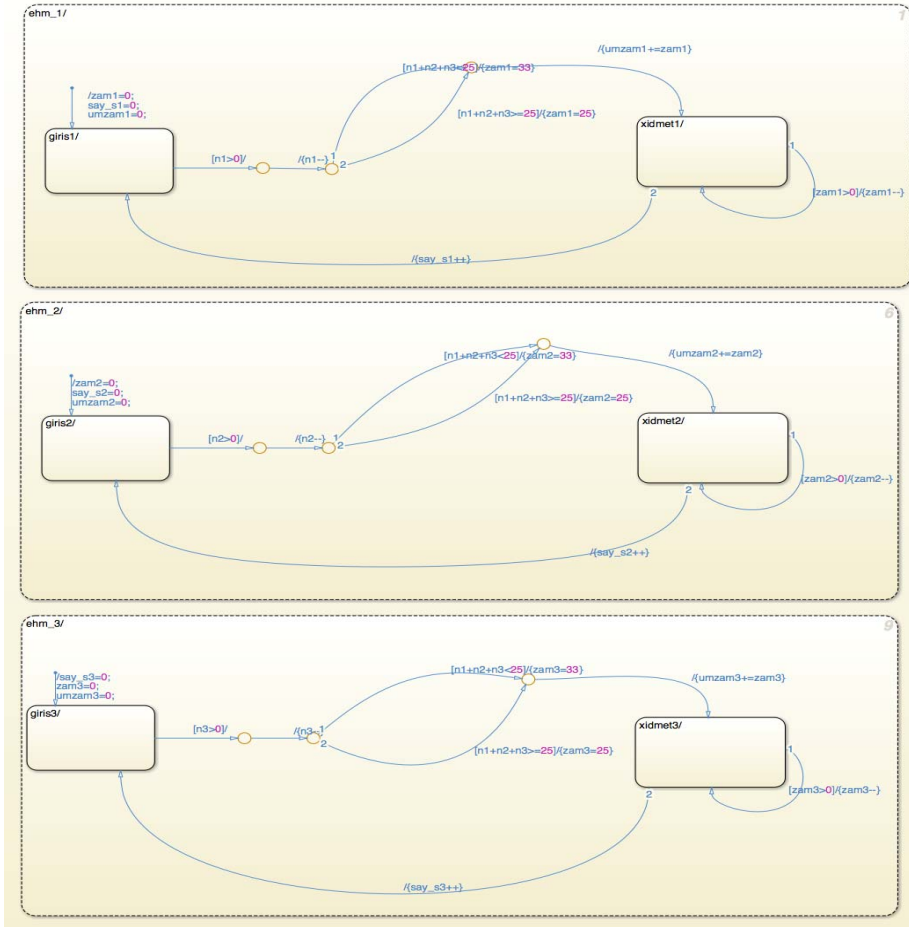
Şəkil 6. Sifarişlərin paylanma bloku

Bu blok EHM qarşısındakı yığıcıların vəziyyətlərini təhlil edir və sifərişi ən kiçik növbəyə sahib yığıcıya yönəldir. Bu blok həmçinin bütün yığıcıların dolu olması halında sifarişdən imtina təmin edir.

- Sifarişlərin emalının həyata keçiyi kompyuterlər 1,2,3 eyni struktura malikdirlər və aşağıda təqdim edilmişdirlər.

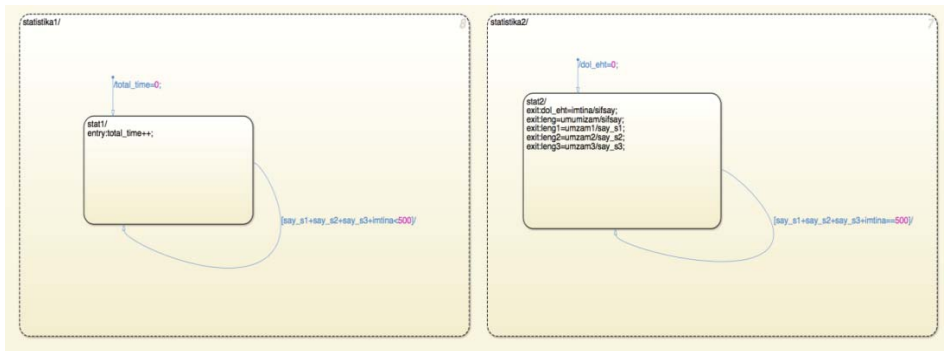
Bu blokların strukturu və iş prinsipləri sifarişin ilkin emalı blokuyla oxşardır.

Fərq ondan ibarətdir ki, kanalda sifarişlərin emalı müddəti yaradılmır. Beləki bu müddət kanallar qarşısındakı növbələrin ümumi uzunluğundan asılı olur.

Şəkil 7. Mini EHM 1,2,3 blokları

- Statistik məlumatların hesablandığı bloklar aşağıda təqdim edilmişdir. Bu bloklar modelləşdirmə prosesinin lazımlı xarakteristikalarının statistikasını aparır və onların nəticələrinin çıxardılmasını təmin edirlər.

Şəkil 8. Statistik məlumatların hesablandığı bloklar

Sistemin simulyasiya nəticəsində aşağıdakı nəticələr alınır: 500 sifarişin emalı üçün ayrılmış mini-hesablama maşınları says1=156, says2=172, says3=172 sifariş emal etmiş, ləngimələr - leng1=33san, leng1=33san, leng1=33san, ümumi ləngimələrin orta vaxtıdır =10.03 san, imtinaların sayı=0, sistemin ümumi işləmə vaxtı=6090san, giriş yığıclarının dolma ehtimalı=0 olmuşdur.

NƏTİCƏ

Mürəkkəb mühitdə mümkün strategiyaları nəzərə almaqla neft yataqlarında kütləvi xidmət sisteminin imitasiya modeli MATLAB/Simulink /Stateflow proqram vasitəsilə yaradılmış və modelləşdirmənin nəticələri alınmışdır. MATLAB/Simulink /Stateflow proqram vasitəsinin qrafik istifadəçi interfeysi, bir sıra kitabxana komponentləri, müxtəlif virtual vasitələr bolluğu və modelləşdirmənin nəticələrinin vizualizasiyası başqa modelləşdirmə sistemlərindən fərqləndirir

Ədəbiyyat

1. Г.П.Фомин. Системы и модели массового обслуживания в коммерческой деятельности. Учеб. пособие для вузов по экон. спец. – М.: Финансы и статистика, 2007 – 144 с.
2. Румянцев М. Средства имитационного моделирования бизнес-процессов // Корпоративные системы, №2, 2007
3. Янкин Ю.Ю., Шалыто А.А. Автоматное программирование ПЛИС в задачах управления электроприводом // Информационно-управляющие системы. 2011, №1, с.50-56
4. Александров А.В., Казаков С.В., Сергушичев А.А., Царев Ф.Н., Шалыто А.А. Применение эволюционного программирования на основе обучающих примеров для генерации конечных автоматов, управляющих объектами со сложным поведением // Известия РАН. Теория и системы управления, 2013, № 3, с.85-100
5. Вокруг форумов сайтов Exponenta.ru и Matlab.ru/Математика в приложениях, №2 (6) 2004 г. – <http://exponenta.ru>

MODELLING THE WORK OF REPAIR CREW IN OIL PRODUCING COMPANY USING A FINITE STATE MACHINE

A.B.Sultanova

SUMMARY

This work presents an analysis of various mathematical models and methods designed for the queueing theory. New approach is suggested for the modelling of queueing theory.

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАБОТЫ РЕМОНТНЫХ БРИГАД НА НЕФТЕДОБЫВАЮЩЕМ ПРЕДПРИЯТИИ С ПОМОЩЬЮ КОНЕЧНОГО АВТОМАТА

А.Б.Султанова

РЕЗЮМЕ

В статье представлен анализ разных математических моделей и методов, разработанных для теории массового обслуживания. Предложен новый подход к моделированию теории массового обслуживания.

2017 - № 46

BİLİNQVAL TƏHSİL PROSESİNİN METODİKİ DƏSTƏYİNİN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İNFORMASIYA SİSTEMİ

N.Ə.Umarova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: niyar61@list.ru

Açar sözlər: bilinqval təlim, aralıq dil, çoxmeyarlı qiymətləndirmə, qeyri-səlis çoxluq, qeyri-səlis nisbət

Keywords: bilingual education, intermediate language, multi-criteria evaluation, fuzzy set, fuzzy relationship

Ключевые слова: билингвальное обучение, промежуточный язык, многокритериальная оценка, нечёткое множество, нечёткое отношение

1. Giriş

Təlimin məzmunlu hissəsini və təbii dilləri özünə inteqrasiya edən bilinqval təhsil müəyyən mənada olduqca “həssas” və “incə” prosesdir. Onun tətbiqi və ardınca gələn yerinə yetirilməsi zamanı şagirdin cari və irəliləyən inkişafına, onun intellektual potensialına və anadangəlmə qabiliyyətinə zərər (ziyan) vurmamaq olduqca vacib məsələdir. Buna görə, metodiki baxımdan burada göz qabağında olan iki əsas problem mövcuddur: şagirdin ikinci (qeyri-ana) dildə təlimi zamanı onun biliklərinin lazımı akademik səviyyəsini nə cür təmin etmək və onun konkret dərs üzrə mənimsədiyi vərdişlərin səviyyəsini və ikinci dilin mənimsəməsini nə cür adekvat qaydada qiymətləndirilmək olar?

Qiymətləndirmənin mövcud üsulları şəraitində təlimin məzmunu və dil tərkibləri üzrə ayrılıqda şagirdi attestasiya etmək qeyri-mümkündür. Burada şagirdin leksikoloji lüğətinin əskik olmasının onun fənnin mahiyyətini lazımınca dərk etməməsinin xeyrinə şərh edilməsi ilə bağlı anlaşmazlıqlar baş verə bilər. Aydın ki, bilinqval təhsil zamanı şagirdi iki mütəxəssis: məzmun cəhətdən əyani dərs müəllimi, dil hazırlığı üzrə isə ikinci (xarici) dil müəllimi tərəfindən qiymətləndirmək məntiqə uyğun olardı. Lakin belə yanaşma süni və məntiqsizdir və yekun nəticədə şagird tərəfindən maraq doğurmayacaq.

Hal-hazırda pilot təhsil müəssisələrində bilinqval tədrisin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan test üsullarında “HƏ – YOX” şəklində birmənalı cavabları nəzərdə tutan sadələşmiş ifadələr istifadə edilir [1]. Lakin, təəssüflər olsun ki, bu cür qiymətləndirmə üsulu şagirdin biliyinin həqiqi səviyyəsi haqqında yalnız təqribi mülahizəni təmin edə bilər, xüsusən ona görə ki sınaq prosesi dövründə təsadüflük elementi də mövcuddur və buna görə tam obyektivlik təmin olunmur [1, s.384]. Məhz buna görə fənn üzrə əsas didaktik materialların mənimsənilməsi kontekstində mənimsənilmiş dil vərdişlərinin səviyyəsinin obyektiv qiymətləndirilməsinə yalnız alternativ qiymətləndirmə sistemi təmin edə bilər.

Bu məqalədə bilinqval tədris müəssisələrində şagirdlərin alternativ qiymətləndirilmə vasitələrindən biri kimi qeyri-səlis çıxarış mexanizmindən istifadə etmək təklif edilir. Bugünkü günə qədər bu üsul qeyri-müəyyənlik şəraitində ən yaxşı çox meyarlı seçim üsulu kimi tanınır. Bu yanaşma nəticəsində adi ədədlərlə yanaşı bilinqval tədrisin keyfiyyəti-

nin qiymətləndirilməsi prosesini xarakterizə edən ölçülməyən (və ya zəif strukturlaşmış) verilənləri də hesablama prosesinə daxil etmək mümkündür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, problemləri aradan qaldıran texnologiya kimi qeyri-səlis məntiqin gücü və intuitiv sadəliyi bilinqval təhsilin göstərilən prinsiplərinin təminatı üçün bilinqvin intuisiyasını və təcrübəsini işə qoşmaqla müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər. Dəqiq və birmənalı ifadələri tələb edən klassik riyaziyyatdan fərqli olaraq, qeyri-səlis məntiq təfəkkürün tam başqa səviyyəsini təklif edir [2, 166]. Bunun nəticəsində modelləşdirmənin yaradıcılıq prosesi abstraksiyanın ən yuxarı səviyyəsində baş verir və burada qanunauyğunluqların minimal toplusu postulat kimi qəbul edilir. “Natamam dəqiq ölçmələr” nəticəsində əldə olunan qeyri-səlis ədədlər bir çox hallarda ehtimal nəzəriyyəsinin paylanmalarına bənzərdir, lakin burada onlar axırıncılara xas olan nöqsanlardan azaddır: təhlilə məruz olan paylanma funksiyaların az miqdarı, onların məcburi normallaşdırılması, additivliyin tələblərinə riayət edilməsi, faktiki kəmiyyətlərin davranışlarının təsviri üçün riyazi abstraksiyanın adekvatlığının əsaslandırılmasının çətinliyi [3]. Hüdudda, dəqiqliyin artması zamanı qeyri-səlis məntiq standart binar, Bulun məntiqinə çevrilir. Ehtimal üsuluna nisbətən qeyri-səlis üsul yerinə yetirilən əməliyyatların həcmi kəskin dərəcədə ixtisar edir, bu da qeyri-səlis sistemlərin tezliyini artırır [3].

2. Məsələnin qoyuluşu

Məlum olduğu kimi, idarəedici qərarların qəbulu, planlaşdırılması və sintezi üçün çox meyarlı qiymətləndirmə üsullar tədqiqat sahəsindən olan biliklərin tətbiqinə əsaslanır. Təhsil sahəsində bu cür biliklərin daşıyıcısı kimi metodiki qərarların verilməsinə cavabdeh olan təkcə təcrübəli müəllimlər deyil, təhsil sahəsində adaptiv qərarların qəbulu və sintezi üzrə məsuliyyət daşıyan ekspert-metodistlər də ola bilər. Bilinqval təhsil halda bunlar kimi böyük təcrübəsi olan bilinqvalar və/və ya bilinqval tədrisin qiymətləndirilməsinin cari və perspektiv vəziyyətlərdə daha səlis qaydada baş çıxartmağa kömək göstərən məsləhətçi-analitiklər də cəlb oluna bilər. Onların evristik bilikləri nəticəsində daha əsaslandırılmış və mümkün olan qərarlar çoxluğu sırasından müəyyən mənada ən yaxşı qərarları qəbul etmək mümkündür. Lakin lazımı biliklərin aşkar edilməsi və bilinqval tədrisin monitorinq prosesi zamanı üstünlüklər sisteminin qurulması təhsil müəssisəsinin rəhbərliyindən zamana görə geniş resursları və böyük həcmli informasiyanın emalını tələb edir. Buna görə, bilinqval tədrisin monitorinqi, bilinqval dərslərin cari və perspektiv qiymətləndirilməsi baxımından metodiki qərarların qəbul edilməsini dəstəkləyən informasiya sistemlərinin işlənməsi vasitəsilə nizama salma proseslərinin avtomatlaşdırılmasının zəruriliyi mövcuddur. Nəticədə, bilinqval təhsilin keyfiyyəti haqqında informasiyanın daha doğru olmasına nail olmaq və toplanmış və ekspert informasiyanın toplanmasını, saxlanmasını və tənzimlənməsini nizama salmaq mümkündür.

3. Bilinqval təlimin kompleks qiymətləndirilməsi prosesinin avtomatlaşdırılmasının zəruriliyi

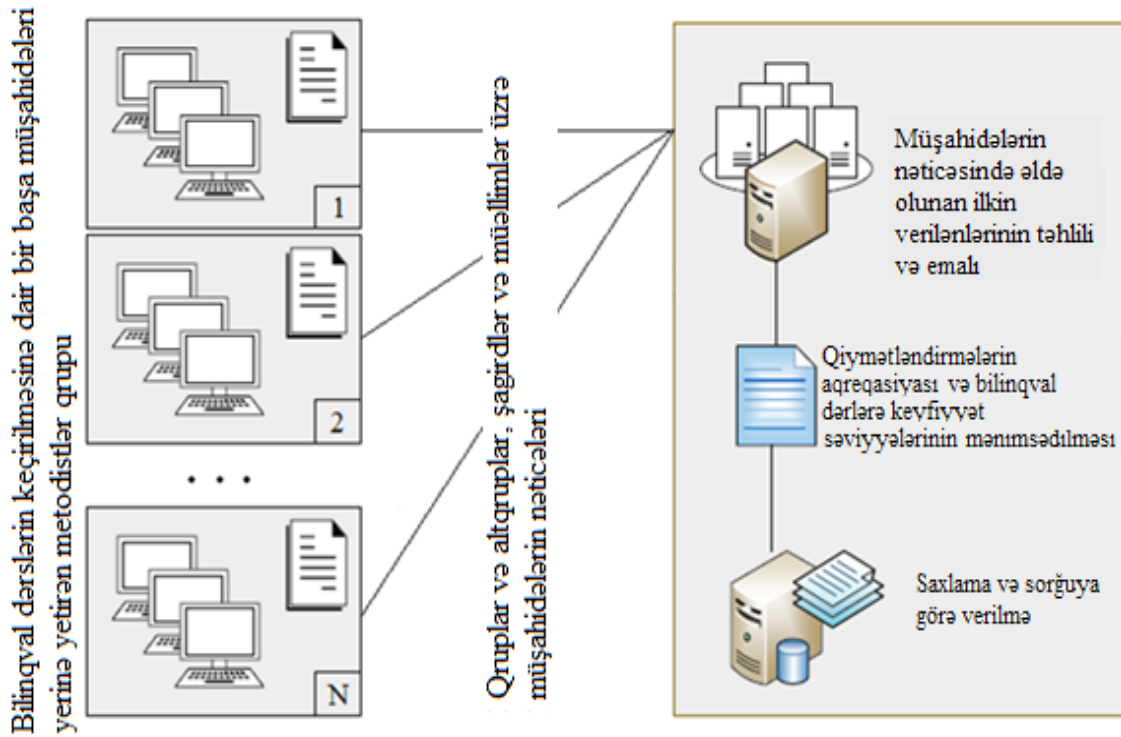
Hal-hazırda iqtisadi, texniki, sosial, idarəedicilik və fəaliyyətin başqa sahələrində həll olunan məsələlər daha böyük miqdarlı qarşılıqlı, bir-birinə təsir göstərən ölçülən, həm də ölçülməyən (zəif strukturlaşmış və/və ya hətta strukturlaşmamış) göstəricilərlə qiymətləndirilən faktorların nəzərə alınması tendensiyaya malikdir. Təbiidir ki, nəticədə bu kimi məsələlərin həllində istifadə olunan qərar qəbul etmə üsulları daha da mürəkkəbləşir.

Bilinqval təlimin kompleks qiymətləndirilməsi prosesinin avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi (BTKQ AİS) bilinqval dərslərin monitorinqi çərçivəsində verilənlərin toplanmasını və emalını təmin etməlidir. Bu bilinqval təlimin kompleks qiymətləndirilməsi haqqında informasiyanın toplanması və mövcud təhsil müəssisəsində bilinqval təhsilin lazımı səviyyəsinin saxlanmasına dair adaptiv metodiki qərarların qəbulu üzrə dövrü prosesdir. Monitorinqin nəticələri nəyin ki, bilinqval təlimin cari qiymətləndirilməsində, hətta bilinqval təhsilin keyfiyyətinin artırılması üzrə metodiki tövsiyələrin işlənməsində istifadə oluna bilər. Bunun nəticəsində məlum etmək olur: bilinqval dərslər nə dərəcədə effektiv yerinə yetirilir, fənnin tədris proqramının özü nə cür realizə olunur, bu zaman hansı dəyişikliklər baş verir və göstərilən proseslərlə bağlı hansı itkilər baş verir?

Qiymətləndirmə prosedurasına cəlb olunan metodistlər təhsil müəssisəsinin rəhbərini (TMR) müşahidələrin nəticələri ilə tanış edərək bilinqval dərslərin keçirilməsi ilə bağlı baş vermiş vəziyyətlə onu daha ətraflı və səlis məlumatlandırmağa çalışırlar. Ekspertin təcrübəsi isə TMR-in düşüncəsinin məqsədə yönümü olmasını və metodistlərdən alınan qiymətləndirmələrin strukturunun sərtliyini təmin edir. Nəticədə TMR-in mümkün ola bilən həllər çoxluğu sırasında müəyyən mənada ən yaxşı və daha əsaslandırılmış alternativini seçmək imkanı yaranır. Bilinqval tədrisin qiymətləndirilməsi üçün verilənlərin, məlumatların və TMR-in üstünlüklər sisteminin aşkar edilməsi bilinqval dərslərin qruplar üzrə bütövlükdə, alt qruplar, ayrı-ayrı şagirdlər və müəllimlər üzrə qiymətləndirmələri haqqında metodistlərin verdiyi cari informasiyanın toplanması yolu ilə yerinə yetirilir. Aydındır ki, meyarların böyük sayda olmasını nəzərə alaraq mövcud informasiyanın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə olacaq.

Bilinqval dərslərin qruplar üzrə bütövlükdə, alt qruplar, ayrı-ayrı şagirdlər və müəllimlər üzrə qiymətləndirmə prosesini əhatə edən universal anketinin işlənməsi qeyri-mümkündür. Buna görə informasiyanın toplanması prosesi dövründə TMR-in ardıcıl düşüncələrini istiqamətləndirə bilən məsləhətçinin permanent iştirakı zəruridir, bu da informasiyanın məxfi olması və lazımı sənədləşdirməsi prinsipini pozur. Bundan əlavə, əgər yekun nəticədə təklif olunan üsulla bilinqval dərslərin keyfiyyəti haqqında seçilmiş qərar TMR üçün qeyri-qənaətbəxş olarsa, onda məsləhətçi sorğu prosedurasını sənədlər əsasında dəqiq bərpa etmək imkanına malik olmayacaq. Nəticədə, TMR-in üstünlüklər sisteminin aşkarı əsasında əldə olunan qiymətləndirmənin haqlı olmasını əsaslandırmaq qeyri-mümkündür.

Beləliklə, bilinqval tədrisin kompleks qiymətləndirmə məsələsinin qeyri-avtomatlaşdırılmış qaydada həlli hətta bir neçə metodistlər tərəfindən alınan ilkin informasiyanın toplanmasını və emalını təşkil etmək üçün imkanını vermir. Məhz buna görə informasiya-kommunikasiya texnologiyasının yüksək səviyyəsinin mövcud şəraitində bilinqval təhsilin keyfiyyəti haqqında qərarların qəbul edilməsi və sintezini üçün dialoq sistemlərinin işlənməsi (Şək. 1) göstərilən proseduraları əhəmiyyətli dərəcədə sürətli, və müvafiq olaraq keyfiyyətli etməyə imkan yaradır [5, 134 c.].

Şəkil 1: BTKQ AIS-in arxitekturası

Beləliklə, bilinqval təhsil prosesinin metodoloji dəstəyinin avtomatlaşdırılması prosedurasının zəruriliyi bahalı məsləhətçinin mövcud təhsil müəssisəsində bilinqval tədrisin effektiv keçirilməsi üzrə qərarların verilməsi və sintezi prosesini dəstəkləyən kompüter sistemi ilə əvəz olunması səbəbindən irəli gəlir. Bu sistemin tətbiqi informasiyanın məxfi olmasını və hər TMR-in fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almasını təmin etmək, TMR və dialoq sistemi arasında funksiyaları rəşional qaydada paylaşdırmaq, metodistlərin verdiyi qiymətləndirmələrin toplanmasını, emalını və məsələnin təkrar həlli zəruriliyində tənzimlənməsini əldə etmək imkanını verir.

Bilinqval təhsil prosesinin metodoloji dəstəyinin informasiya dialoq sisteminin işlənməsi zamanı tələblər çoxluğunu nəzərə almaq lazım gəlir. Bu çoxluq informasiya sistemlərinin qurulması prinsiplərini təyin edən və dialoq sisteminin istismar xassələrinə dair tələbatları özündə əks etdirir.

İnformasiya dialoq sisteminin layihələndirmə prinsipləri aşağıdakı kimi ifadə olunur:

1. Layihələndirilən informasiya dialoq sisteminin virtual modeli test tapşırığının yerinə yetirilməsi üzərində aprobeasiya edilməlidir. Bunun nəticəsində onun üstün və mənfi cəhətlərini aşkar etmək və təyin edilmiş xassələrlə sistemin yenidən işlənməsi üçün yeni tələbatları qısaca və dürüst ifadə etmək mümkündür.
2. Bilinqval təhsil prosesinin metodoloji dəstəyinin informasiya dialoq sistemi avtonom rejimdə tərkib məsələlərinin həlli proseduralarının avtomatlaşdırılmasını təmin etməlidir.
3. İstifadəçi (TMR) ilə əks əlaqəni təmin etmək üçün dialoq sistemi invers olmalıdır.

4. Sistem nəzarət və informasiya mühafizəsi elementləri ilə təchiz olunmalıdır, o cümlədən:
 - informasiyanın sintaktik, məntiqi və ədədi nəzarəti;
 - əvvəlcədən əldə olunan informasiyanın korreksiyası;
 - müşahidəçi metodistlərinin informasiya fayllarının ilkin vəziyyətlərinin bərpası ilə alqoritmin münasib nöqtəsinə qayıtmaq şərti ilə işləmə prosedurasının dayandırması.
5. İş protokollarının toplanmasını təmin etmək üçün dialoq sisteminin işlənməsi dövründə onun işlənməsini fiksasiya etmək zəruridir. İş protokollarının növbəti təhlili nəticəsində verilən qərarları interpretasiya və əsaslandırmaq, və həmçinin səhvləri (o cümlədən, istifadəçinin və sistemin) aşkar etmək mümkündür.

Dialoq sisteminin istismar xassələrinə dair əsas tələbatlar aşağıdakılardır:

1. TMR-in dialoq sisteminə adaptasiyası təbii dildə baş verməlidir, bu da sistemdə süni intellekt elementinin mövcudluğunun zəruriliyini göstərir.
2. Hesablama və sorğu proseduraların və sənədlərin dövriyyə sferasından asılı olmadan terminologiyanın eyniliyi.
3. İnformasiya təqdimatının ardıcılığının təyin edilməsi və zərurilikdən asılı olaraq əsaslı informasiyanın əldə edilməsinin imkanının mövcudluğu.
4. TMR-in kompetensiyasının, evristik biliklərin genişləndirilməsi və istismar zamanı təcrübənin toplanması şəraitində öyrənməyə dair imkanın mövcudluğu.

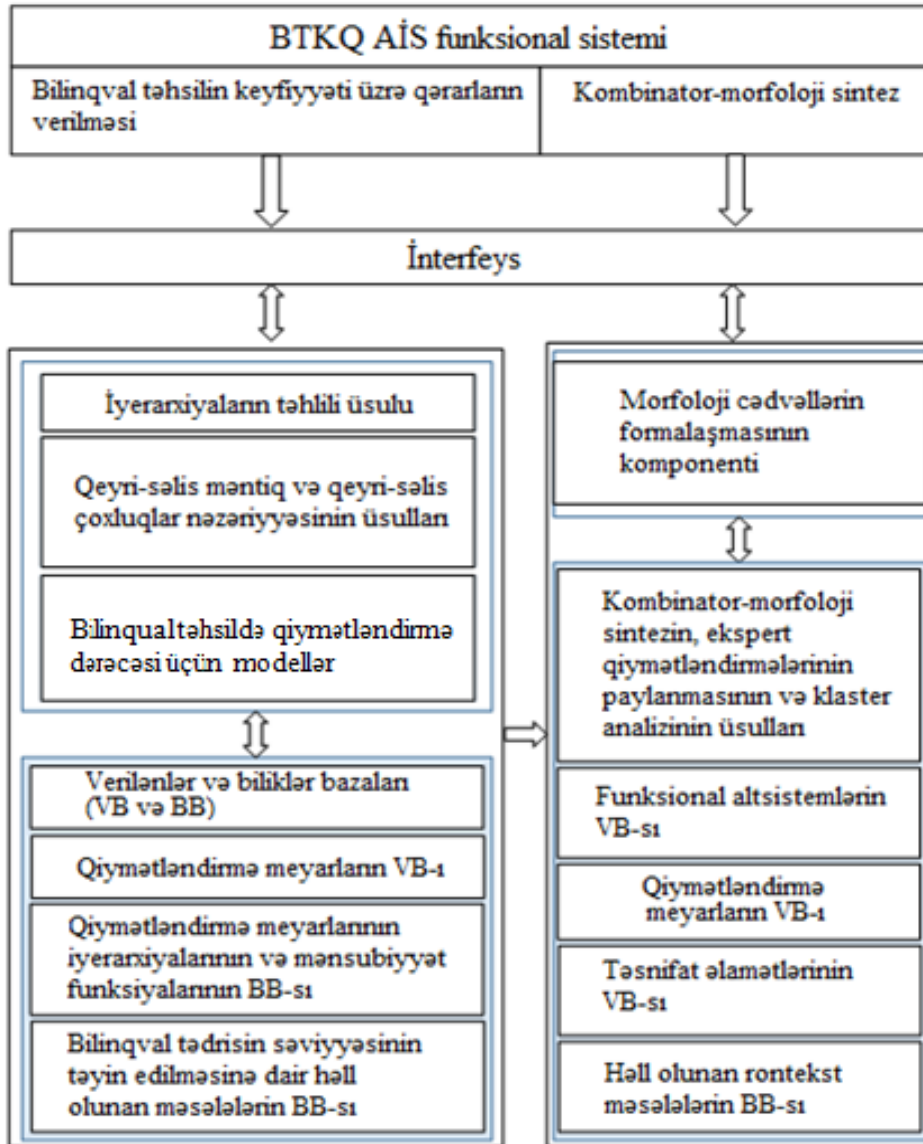
Bilinqval təhsil prosesinin metodoloji dəstəyinin informasiya dialoq sisteminin işlənməsinə dair sadalanan tələbatlar həm TMR-in sistemə tezliklə adaptasiyasını, həm də TMR-in artmış kompetensiyasının səviyyəsini nəzərə alan sistemin əks adaptasiya prosesini təmin edirlər. Sualların sayının azalması, onların ifadələrinin əksiltməsi və s. yolu ilə TMR-in zehni yüklənməsinin minimallaşdırılması baş verir. Nəticədə, bilinqval təhsilin keyfiyyətinin daha obyektiv dərəcəsini təmin etmək mümkün olur.

4. Bilinqval təhsilin səviyyəsinin kompleks qiymətləndirilməsi prosesinin avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, BTKQ AİS off-line rejimində kənar mənbələrdən (metodistlər tərəfindən) daxil olan bilinqval dərslərin keçirilməsi üzrə müşahidə olunan verilənlərin toplanması, təhlili və emalı üçün təxsis edilir. Bilinqval tədrisin keyfiyyəti haqqında müşahidəçi metodistlərin verdiyi qərarların monitorinqi bilinqval təhsilin keyfiyyəti haqqında yekun ümumiləşdirilmiş qərarın verilməsi üçün bütün informasiyanın permanent toplanması və aqreqasiya prosesini təmin edir. Şək. 2-də iki funksional altsistemləri: bilinqval təliminin səviyyəsinin təyin edilməsi və kombinator-morfoloji sintez altsistemləri özünə daxil edən BTKQ AİS-in strukturu göstərilir [6].

BTKQ AİS-in “Qərarların verilməsi” altsistemi çərçivəsində analitik təhlilin aşağıdakı proseduraları avtomatlaşdırılır:

- bilinqvzl dərslərin gedişatı haqqında müşahidə verilənləri haqqında metodistlərin əhatəli informasiyasının toplanması və təhlükəsiz saxlanması;
- verilənlər bazasında (VB) və biliklər bazasında (BB) lazımı informasiyanın müxtəlif sorğularla axtarışı, məsələn, müxtəlif faktorlarla (qiymətləndirmə meyarlarla) və bilinqval dərslərin qiymətləndirmələri və ya başqa sözlər arasında korrelyasiyaların təyin edilməsi, onların arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin araşdırılması;

Şəkil 2: BTKQ AIS-in strukturu

- bilinqual dərslərin qiymətləndirmələri və ya başqa sözlər arasında korrelyasiyaların təyin edilməsi, onların arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin araşdırılması;
- bilinqual dərslərin tərkib hissələrə görə keyfiyyət səviyyələrin qradasiyası üçün şkalanın qurulması və qiymətləndirmə meyarlarının və tələbatların ifadə edilməsi;
- bilinqual dərslərin keyfiyyətinin qiymətləndirməsi üçün adekvat verbal modellərin generasiyası;
- bilinqual dərslərin səviyyəsi haqqında alternativ metodiki məlumatların kompleks çoxmeyarlı qiymətləndirilməsi.

Relevant verilənlərin emalının göstərilən proseduralarının analitik dəstəyi üçün iyerarxiya təhlilinin və qeyri-səlis məntiqin üsulları istifadə olunur. Məsələn, iyerarxiya təhlilinin üsuluna əsaslanan bilinqual tədrisin tənzimlənməsi üzrə qərarların qəbul edilməsi prosedurası aşağıdakıları daxil edir:

- ❑ bilinqval təhsilin keyfiyyət probleminin iyerarxik təsviri, nisbətər şkalasının və qoşa müqayisələr matrisinin formalaşması;
- ❑ qoşa müqayisələr matrisinin məxsusi vektorların və məxsusi qiymətlərin təyin edilməsi nəticəsində mülahizələrin bircinsli olmasının qiymətləndirilməsi;
- ❑ iyerarxiyalar üzərində prioritetlərin sintezi və onun bircinsli olmasının qiymətləndirilməsi;
- ❑ bilinqval təhsilin səviyyəsi haqqında ekspertlərin fikirlərinin nəzərə alınması;
- ❑ mövcud standartlar əsasında və surət çıxarma yolu ilə bilinqval təhsilin səviyyələrinin müqayisə etmə üsulları;
- ❑ bilinqval təhsilin səviyyəsi haqqında alternativ mülahizələrin müxtəlif sayı və tərkibi ilə iyerarxiyaların üzərində çox meyarlı seçim.

Qeyri-səlis məntiq və qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsinin üsullarına əsaslanan bilinqval tədrisin tənzimlənməsi üzrə qərarların qəbul edilməsi prosedurası aşağıdakıları daxil edir:

- ❑ istifadə olunan qiymətləndirmə meyarlarını təsvir edən qeyri-səlis çoxluqların kəşiməsi əsasında bilinqval təhsilin səviyyəsi haqqında alternativ mülahizələrin çox meyarlı seçimi;
- ❑ üstünlüklərin qeyri-səlis nisbətləri əsasında bilinqval təhsilin səviyyəsi haqqında alternativ mülahizələrin çox meyarlı seçimi;
- ❑ qeyri-səlis çıxarış sistemi əsasında bilinqval təhsilin səviyyəsi haqqında alternativ mülahizələrin çox meyarlı seçimi;
- ❑ linqvistik vektor qiymətləndirmələr çoxluğunda alternativlərin rəqləşdirilməsi, o cümlədən, təlimin aralıq dilinin leksikoloji lüğətin terminlərini.

5. Bilinqval təliminin qiymətləndirilməsi

Beləliklə, bilinqval tədris müəssisələrində şagirdlərin alternativ qiymətləndirilməsi üsullarından biri qismində bu gün qeyri-müəyyənlik şərtlərində alternativlərin çoxmeyarlı qiymətləndirilməsinin ən yaxşı metodlarından biri olan qeyri-səlis məntiqi çıxarış mexanizmindən istifadə etmək təklif olunur. Bu yanaşmanın nəticəsində hesablama prosesinə adi rəqəmlərlə yanaşı şübhəsiz ki, bilinqval təlimin (BT) keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi prosesinin fərqləndiyi ölçülə bilməyən (zəif strukturlaşmış) göstəriciləri də cəlb etmək mümkün olur.

Məsələn [1]:

- sinfin bütünlükdə qiymətləndirilməsində (Cədvəl 1);
- inteqrasiya olunmuş dərslər zamanı konkret şagirdin qiymətləndirilməsində (Cədvəl 2);
- keçirilən bilinqval dərslə bağlı müəllimin işinin qiymətləndirilməsi və müəllimin özünüqiymətləndirmə variantlarında (Cədvəl 3).

Cədvəl 1. Auditoriyanın bütünlükdə qiymətləndirilməsi

I hissə						
Müəllimin adı				Müşahidə tarixi		
Auditoriyada şagirdlərin sayı				Müşahidə vaxtı		
Müşahidəçinin adı				Ümumiləşdirilmiş qiymət		
II hissə (kiçik qruplarda iş zamanı 10 ballıq şkala üzrə qiymətləndirilən aktivlik)						
Qrupun şərti işarəsi	İşləyərkən danışıqlar	Materiallarla işləyirlər	Oxuyurlar, yazırlar	Baxırlar, dinləyirlər	Heç nə etməzlər	Kənardan kömək gözləyirlər
a_1						
a_2						
a_n						
III hissə (kiçik qruplardan başqa xüsusi tapşırıqə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərirlər)						
Meyarlar	Müəllimə qulaq asırlar	Məşğuldurlar	Müəllimdən kömək gözləyirlər	Xəyal edirlər, boş-boşuna oturur, heç bir iş görmürlər		
Şagirdlərin sayı						

Cədvəl 2. Kiçik qrupun tərkibində işləyən konkret şagirdin qiymətləndirilməsi

Şifahi fəaliyyətlər								
Şərti işarələr	Hər iki dildə cümlələr söyləyir (əməkdaşlıq etməyi təklif edir)	Əməkdaşlıq etməyə icazə verməyi xahiş edir – hər iki dildə və ya doğma dildə	Fəaliyyətləri “asanlaşdırıcı kimi danışıq, digərlərinə onlar xahiş etmədən izah edir – hər iki dildə və ya doğma dildə	Birgə iş zamanı danışıq (birgə iş haqqında danışıq) – hər iki dildə və ya doğma dildə	Birgə iş zamanı danışıq (kənar mövzularda danışıq) – doğma dildə			
u_1								
u_2								
u_3								
u_4								
Fəaliyyət və ya davranış								
Şərti işarə	Tək başına işləyir	Digərləri ilə birlikdə işləyir	İş asanlaşdırıcı kimi fəaliyyət göstərir (onun çox hissəsini yerinə yetirir)	Öyrənir(ədinləyir)	Kənardan kömək gözləyir	Hərəkət etmək arzusu və yardım axtarışı arasında tərəddüd edir	Yəqin ki, məşğələnin mövzusu ilə bağlı olmayan birşey oxuyur (adətən doğma dildə)	Heç nə etmir, işləmək istəmir
u_1								
u_2								
u_3								
u_4								

Cədvəl 3. Müəllim işinin qiymətlənməsi

Nö	Fəaliyyət növləri	Halların sayı	Cəmi
1.	Tələbənin məsələsini asanlaşdırır		
2.	İntizam ilə əlaqədar şərh verir (şagirdə və ya bütünlükdə auditoriyaya)		
3.	Məlumat verir, təlimat verir, təriflər verir		
4.	Faktologiya (faktlar və onlar arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi) üzrə suallar verir		
5.	Ali təfəkkürə imkan yaradır		
6.	Fənlərarası əlaqələri müəyyən edir və səsləndirir		
7.	Qrupa və ayrıca şagirdə əlavə məlumatları (materialları) təqdim edir		
8.	Birgə fəaliyyət göstərmənin zərurətini əsaslandırır		
9.	Kompetentlik səviyyəsini yaxşılaşdırır		
10.	Qruplarda məşğələnin aparılması üçün müxtəlif rolların zərurəti haqqında danışıq		
11.	Qrup üçün təklif edilən tapşırıqın bütünlükdə bir nəfər tərəfindən nə üçün yerinə yetirilməsinin mümkün olmadığını izah edir		

Fərz edək ki, linqvistik baxımdan müxtəlifliklə fərqlənən auditoriyada hər hansı fənn üzrə bilinqval məşğələ (BM) keçirilir. Bu məşğələnin alternativ qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı dörd hissədən ibarət olan qiymətləndirmə meyarları blokunu seçək:

- auditoriyanın bütünlükdə qiymətləndirilməsi;
- inteqrasiya olunmuş dərs zamanı konkret şagirdin qiymətləndirilməsi;
- müəllimin özünün qiymətləndirilməsi;
- keçirilən dərsə bağlı hər bir üzrə müşahidələrin müvafiq qiymətlərinin qoyulduğu müəllimin özünüqiymətləndirmə variantları.

Hal-hazırda pilot tədris müəssisələrində BT-in qiymətləndirilməsi üçün tətbiq edilən testlərdə “bəli-xeyr” kateqoriyasından olan cavabın birmənalı seçimini nəzərdə tutan testlərdə sadə ifadələrdən istifadə edilir. Ancaq, təəssüflər olsun ki, bu qiymətləndirmə üsulu şagirdin biliklərinin əsl səviyyəsi haqqında təxmini mühakimə yürütməyə imkan verir, xüsusilə də testdən keçirmə prosesində təsadüfəlik elementləri yer almaqdadır, və bununla da tam obyektivlik təmin edilmir. Ona görə də yalnız alternativ qiymətləndirmə sistemi fənn üzrə didaktik materialın mənimsənilməsi kontekstində əldə edilən bacarıqların səviyyəsini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə qadirdir.

BT təcrübəsində alternativ qiymətləndirmə dedikdə tədris prosesinin gedişində həyata keçirilən fəaliyyətlərin müvafiq qiymətləndirmə meyarları sistemi nəzərdə tutulur. Şagirdin özünün məzmunlu yazı işlərini, tapşırıqlarını, mətnlərini topladığı “şagirdlərin işçi qovluqları” və ya “*portfolio*” sistemi bu cür qiymətləndirmə sisteminin uğurlu mexanizmi qismində nəzərdə tutulur. O zaman bu meyarların əsasında mövcud informasiyanın qeyri-dəqiqi və qeyri-səlisliyi şərtlərində qeyri-səlis məntiqi nəticə mexanizminin tətbiqinə əsaslanan alternativ qiymətləndirmə mexanizmini işləyib hazırlamaq və bununla da BM-in ümumiləşdirilmiş qiymətini əldə etmək lazımdır.

BT zamanı yarımqrupların aktivlərinin ədədi (nöqtə) qiymətləndirilməsi üçün əsas qismində aşağıdakı ziddiyyət təşkil etməyən mühakimələr seçilmişdi:

e_1 : “Əgər yarımqrupun tərkibindəki şagirdlər işləyərkən işin mahiyyəti üzrə danışır və eyni zamanda didaktik materiallarla işləyir, zərurət yarandığı təqdirdə isə müəllimə baxır və onun dinləyirlərsə, bu zaman məşğələ zamanı onların aktivliyi qənaətbəxşdir”;

e_2 : “Əgər yuxarıda qeyd edilən müşahidələrə əlavə olaraq şagirdlər bütün məşğələ boyunca nadir hallarda boş dayanır və kənardan kömək gözləyirlərsə, bu zaman məşğələlər zamanı onların aktivliyi qənaətbəxşdən yüksəkdir”;

e_3 : “Əgər e_2 bəndində nəzərdə tutulan şərtlərə əlavə olaraq, şagirdlər öz yarımqruplarının tərkibində növbə ilə oxuyur və yazırlarsa, bu zaman onların akademik aktivliyi mükəmməldir”;

e_4 : “Əgər şagirdlər yarımqrupların tərkibində işləyərkən danışır və bununla yanaşı didaktik materiallarla işləyir, növbə ilə oxuyur, yazır və zərurət yarandığı təqdirdə müəllimə baxır və onu dinləyir, məşğələnin davam etdiyi müddət ərzində nadir hallarda işsiz oturur, ancaq bununla yanaşı kənardan köməyə müraciət edirlərsə, bu zaman məşğələ zamanı onların aktivliyi olduqca qənaətbəxşdir”;

e_5 : “Əgər şagirdlər yarımqrupların tərkibində işləyərkən işin mahiyyəti üzrə danışır və eyni zamanda didaktik materiallarla işləyir, məhsuldar şəkildə oxuyur və yazır, heç də hər zaman müəllimə baxmır və onu dinləmir, məşğələnin davam etdiyi müddət ərzində nadir hallarda işsiz oturur, ancaq bununla yanaşı tez-tez kənardan köməyə müraciət edirlərsə, bu zaman məşğələ zamanı onların aktivliyi yenə də qənaətbəxşdir”;

e_6 : “Əgər şagirdlər yarımqrupların tərkibində didaktik materiallarla işləmir, müəllimə baxmır və onu dinləmir və boş oturlarsa, bu zaman onların aktivliyi qeyri-qənaətbəxşdir”.

Bu mühakimələri ifadə edərkən akademik yarımqrupların tərkibində şagirdlərin aktivliklərinin çoxmeyarlı qiymətləndirilməsi üçün müvafiq giriş x_k ($k=1÷6$) linqvistik dəyişənlərin qiymətləri qismində 6 meyardan istifadə olunmuşdur.

“Akademik aktivlik” (Y). linqvistik dəyişəninin qiymətlərindən biri bu cür qiymətləndirmənin nəticəsidir. Belə ki, qeyd edilən linqvistik dəyişənlərin termlərini əsas götürərək, verilən mühakimələri aşağıdakı implikativ qaydalar şəklində yenidən ifadə edilir:

e_1 : “Əgər $X_1=MAHİYYƏTİ ÜZRƏ$ və $X_2=İNTENSİV$ və $X_4=DİQQƏTLİ$, onda $Y=QƏNAƏTBƏXSŞ$ ”;

e_2 : “Əgər $X_1=MAHİYYƏTİ ÜZRƏ$ və $X_2=İNTENSİV$ və $X_4=DİQQƏTLİ$ və $X_5=NADİR$ və $X_6=QEYRİ-MÜNTƏZƏM$, onda $Y= QƏNAƏTBƏXSŞDƏN YÜKSƏK$ ”;

e_3 : “Əgər $X_1=MAHİYYƏTİ ÜZRƏ$ və $X_2=İNTENSİV$ və $X_3= MƏHSULDAR$ və $X_4=DİQQƏTLİ$ və $X_5=NADİR$ və $X_6=QEYRİ-MÜNTƏZƏM$, onda $Y=MÜKƏMMƏL$ ”;

e_4 : “ƏGƏR $X_1=MAHİYYƏTİ ÜZRƏ$ və $X_2=İNTENSİV$ və $X_3= MƏHSULDAR$ və $X_4=DİQQƏTLİ$ və $X_5=NADİR$ və $X_6=MÜNTƏZƏM$, onda $Y=OLDUQCA QƏNAƏTBƏXSŞ$ ”;

e_5 : “Əgər $X_1=MAHİYYƏTİ ÜZRƏ$ və $X_2=İNTENSİV$ və $X_3= MƏHSULDAR$ və $X_4=DİQQƏTSİZ$ və $X_5=NADİR$ və $X_6=MÜNTƏZƏM$, onda $Y=QƏNAƏTBƏXSŞ$ ”;

e_6 : “Əgər $X_2=QEYRİ-İNTENSİV$ və $X_4=DİQQƏTSİZ$ və $X_5=TEZ-TEZ$, onda $Y=QEYRİ-QƏNAƏTBƏXSŞ$ ”.

Y linqvistik dəyişəninin qiymətlərini təsvir edən qeyri-səlis altçoxlular üçün məcmu qismində $J=\{0; 0.1; 0.2; \dots; 1\}$ diskret çoxluğunu, $x \in J$ üçün bu qeyri-səlis çoxluqları bərpa edən mənsubiyyət funksiyaları qismində isə aşağıdakı funksiyaları seçək [5, 6]:

- $\tilde{S}=QƏNAƏTBƏXSŞ: \mu_{\tilde{S}}(x) = x$;
- $\tilde{M\tilde{S}}=QƏNAƏTBƏXSŞDƏN YÜKSƏK: \mu_{\tilde{M\tilde{S}}}(x) = \sqrt{x}$;
 $0, 1, x < 1, 1.$
- $\tilde{P}=MÜKƏMMƏL: \mu_{\tilde{P}}(x) = \frac{x}{1}$;
- $\tilde{V\tilde{S}}=OLDUQCA QƏNAƏTBƏXSŞ: \mu_{\tilde{V\tilde{S}}}(x) = x^2$; $\tilde{U\tilde{S}}=QEYRİ-QƏNAƏTBƏXSŞ: \mu_{\tilde{U\tilde{S}}}(x) = 1 - x$

Qaydaların yerinə yetirilməsi nəticəsində yekunda aşağıdakı ümumi funksional həll alınır:

$$R = \begin{matrix} & 0 & 0,1 & 0,2 & 0,3 & 0,4 & 0,5 & 0,6 & 0,7 & 0,8 & 0,9 & 1 \\ \begin{matrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \alpha_3 \\ \alpha_4 \end{matrix} & \left\| \begin{matrix} 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 1,0000 \\ 0,7904 & 0,8904 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 1,0000 \\ 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,9378 & 0,8977 & 0,7977 & 0,6977 \\ 0,9957 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9992 & 0,9788 & 0,8788 & 0,7788 \end{matrix} \right\| \end{matrix}$$

Qeyri-səlis qərarların defəzzifikasiyası nəticəsində yarımqruplar üçün bilinqval məşğələnin ədədi qiymətlərini müəyyən edilib. BT-də ən yaxşı – 0.5408 ən yüksək nöqtə qiyməti ilə 2-ci yarımqrupdur. Daha sonra azalma üzrə: $a_1 \rightarrow 0.5092$; $a_4 \rightarrow 0.4821$; $a_3 \rightarrow 0.4776$.

Kiçik qruplardan başqa fəaliyyət göstərənlərin xüsusi tapşırıqə müvafiq olaraq qiymətləndirilməsi analoji qaydada aparılmışdır. Bunun üçün BT-də şagirdlərin qeyd edilən kateqoriyasının qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı kifayət qədər trivial, ancaq bununla yanaşı ziddiyyət təşkil etməyən və obyektiv ifadələrdən istifadə edəcəyik.

e_1 : “Əgər BM prosesində çox az sayda şagird müəllimə qulaq asırsa, məşğul olanların ümumi sayı azdırsa, onların bir çoxu daima müəllimin köməyini gözləyir və kömək üçün ona müraciət edirsə, heç bir fəaliyyət göstərməyənlərin sayı isə həddən artıq çoxdursa, onda BD-in keyfiyyəti qeyri-qənaətbəxşdir”;

e_2 : “Əgər şagirdlərin yarısı müəllimə qulaq asırsa, məşğul olanların ümumi sayı yarıdan çoxdursa, çox az sayda şagird müəllimin köməyini gözləyir və kömək üçün ona müraciət edirsə, heç bir fəaliyyət göstərməyənlərin sayı isə yüksək deyilsə, onda BD-in keyfiyyəti qənaətbəxşdir”;

e_3 : “Əgər şagirdlərin əksəriyyəti müəllimə qulaq asırsa, onların əksəriyyəti məşğuldursa, yalnız bəziləri müəllimin köməyini gözləyir və kömək üçün ona müraciət edirsə, heç bir fəaliyyət göstərməyənlərin sayı isə yüksək deyilsə, onda BD-in keyfiyyəti qənaətbəxşdən yüksəkdir”;

e_4 : “Əgər bütün şagirdlər müəllimə qulaq asırsa, maksimum sayda şagird məşğuldursa, şagirdlər müəllimin köməyinə yalnız müstəsna hallarda müraciət edirlərsə, fəaliyyət göstərməyənlər isə ümumiyyətlə yoxdursa, onda BD-in keyfiyyəti mükəmməldir”;

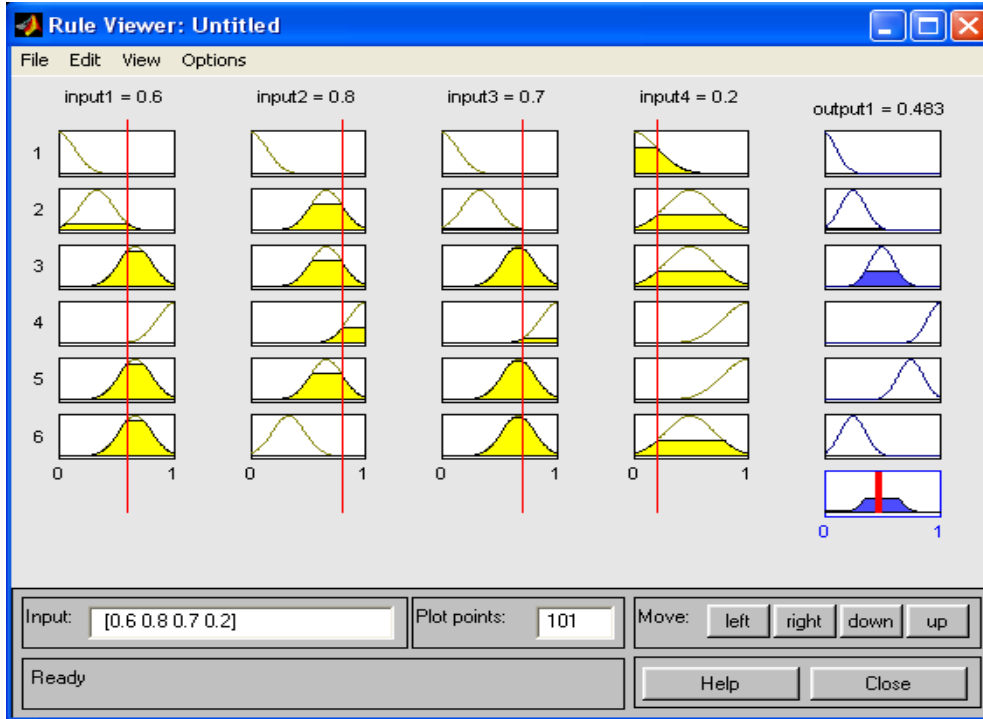
e_5 : “Əgər şagirdlərin əksəriyyəti müəllimə qulaq asırsa, məşğul olanların ümumi sayı yarıdan çoxdursa, bəzi şagirdlər müəllimin köməyini gözləyir və kömək üçün ona müraciət edirsə, fəaliyyət göstərməyənlər isə ümumiyyətlə yoxdursa, onda BD-in keyfiyyəti olduqca qənaətbəxşdir”;

e_6 : “Əgər şagirdlərin əksəriyyəti müəllimə qulaq asırsa, məşğul olanların ümumi sayı şagirdlərin yarısını təşkil edirsə, bəzi şagirdlər müəllimin köməyini kifayət qədər çox gözləyir və kömək üçün ona müraciət edirsə, heç bir fəaliyyət göstərməyənlərin sayı isə yüksək deyilsə, onda BD-in keyfiyyəti qənaətbəxşdir”.

Tərtib edilən qaydalar kiçik qruplardan başqa xüsusi tapşırıqə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərənlərin qiymətləndirilməsi nöqtəyi-nəzərindən $[0; 1]$ intervalının miqyasında qeydə alınmış müşahidələr üçün BD-in 0.483 ədədi qiymətinin alındığı MATLAB\Fuzzy Inferences Systems (Şək. 3) notasiyasında həyata keçirilmişdi.

6. BT-də aralıq dilin terminoloji lüğətinin yaradılması üçün qeyri-səlis məntiqi-leksikoloji yanaşma

BD-də istifadə edilən terminlərin qiymətləndirmə anlayışları ilə lüğətlərin mövcud olması zehni tərcümədən tədricən imtina edilməsinə (bilinqvin doğma dildə düşünməsinə) imkan yaradır. Görünür ki, bu, həddən artıq çox zaman tələb edir və məşğələnin tempini aşağı salır. Ona görə də BM-in gedişində qiymətləndirmə anlayışı nöqtəyi-nəzərindən tanış olmayan sözü doğma dildə daxil etmək daha təbii olardı. İrəliləmə əldə edildikcə bu buraxılmış sözlər dəfələrlə dəqiqləşdiriləcək, və son olaraq, onlara yüksək qiymətləndirmə səviyyəsinin (qiymətləndirmə anlayışının) verilməsi ilə mənimsəniləcəkdir.

Şək. 3: Kiçik qruplardan başqa fəaliyyət göstərən şagirdlərin qiymətləndirilməsi nöqtəyindən MATLAB-in notasiyasında BT-in qiymətləndirilməsi

Bu cür üsul “aralıq dilin” (*inter – language, transient language*) müvəqqəti istifadəsinə imkan verir ki, bu da BT-in tədrislik prinsipini və bununla da onun səmərəliliyini təmin edəcəkdir.

BM-in gedişində terminlərin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsinin qiymətləndirilməsi meyarları qismində qeyd edilən tələbləri seçərək, aralıq dilin leksikologiyasının yaradılması məqsədilə qiymətləndirmə anlayışlarının müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı mühakimələri ifadə edək:

- “əgər bilinçv tərəfindən tədris materialının mətni təhlili zamanı şagirdlər yeni terminlə qarşılaşarkən, tematik cümlənin mənasını başa düşür və onun kontekst mənasını heç də hər zaman birmənalı olaraq dərk etmirlərsə, bu zaman onların bu terminə yiyələnməsi məqbul sayılır”;
- “əgər şagirdlər bu zaman oxunan yeni terminin mənasını adekvat şəkildə dərk edirlərsə, bu zaman onlar bu terminə qismən yiyələnmiş olurlar ”;
- “əgər bilinçv tərəfindən tədris materialının kontekstində yeni terminin səsləndirilməsi zamanı şagirdlər tematik cümlənin mənasını başa düşür və yeni terminin mənasını adekvat şəkildə dərk edirlərsə, bu zaman onlar bu terminə tam yiyələnmiş olurlar”;
- “əgər şagirdlər tədris materialının müstəqil oxunması prosesində yeni terminlə qarşılaşarkən, tematik cümlənin mənasını başa düşür və onun mənasını adekvat şəkildə dərk edirlərsə, bu zaman onlar bu terminə yetərincə yiyələnmiş olurlar”;
- “əgər bilinçv tərəfindən tədris materialının kontekstində yeni terminin səsləndirilməsi zamanı şagirdlər tematik cümlənin mənasını başa düşür və istifadə edilən yeni terminin mənasını kifayət qədər adekvat şəkildə dərk etmirlərsə, bu zaman onların bu terminə yiyələnməsi məqbul sayılır”;

- “əgər bilinqv tərəfindən tədris materialının təhlili zamanı şagirdlər yeni terminlə qarşılaşarkən, şagirdlər tematik cümlənin mənasını başa düşmür və onun kontekst mənasını qeyri-adekvat dərk edirlərsə, bu zaman onların bu terminə yiyələnməsi qeyri-məqbul sayılır”.

Misal kimi 10 şagirddən ibarət sinif seçilmişdir. Orada yeni terminin mənimsənilməsinin ilkin qiymətləndirilməsi beş ballıq şkala üzrə aparılmışdır (Cədvəl 4).

Cədvəl 4. Terminin mənimsənilməsinin beş ballıq şkala üzrə ilkin qiymətləri

Şagird	Birgə oxuma zamanı tematik cümlələrin başa düşülməsi		Birgə oxuma zamanı tematik cümlələrin başa düşülməsi		Materialın səsləndirilməsi zamanı tematik cümlələrin başa düşülməsi		Yeni materialın səsləndirilməsi zamanı yeni terminin dərk edilməsi		Tədris materialının oxunması zamanı yeni terminin dərk edilməsi	
	Beş ballıq sistem üzrə qiymətləndirmə	Mənsubiyyət funksiyasının qiyməti	Beş ballıq sistem üzrə qiymətləndirmə	Mənsubiyyət funksiyasının qiyməti	Beş ballıq sistem üzrə qiymətləndirmə	Mənsubiyyət funksiyasının qiyməti	Beş ballıq sistem üzrə qiymətləndirmə	Mənsubiyyət funksiyasının qiyməti	Beş ballıq sistem üzrə qiymətləndirmə	Mənsubiyyət funksiyasının qiyməti
u_1	2	0.1054	1	0.0183	4	0.7788	1	0.0183	3	0.3679
u_2	0	0.0019	5	1	0	0.0019	3	0.3679	3	0.3679
u_3	5	1	2	0.1054	3	0.3679	4	0.7788	0	0.0019
u_4	0	0.0019	4	0.7788	3	0.3679	2	0.1054	4	0.7788
u_5	4	0.7788	1	0.0183	2	0.1054	3	0.3679	1	0.0183
u_6	3	0.3679	1	0.0183	2	0.1054	1	0.0183	2	0.1054
u_7	1	0.0183	3	0.3679	2	0.1054	1	0.0183	1	0.0183
u_8	3	0.3679	3	0.3679	2	0.1054	2	0.1054	4	0.7788
u_9	2	0.1054	1	0.0183	1	0.0183	1	0.0183	4	0.7788
u_{10}	3	0.3679	4	0.7788	5	1.0000	2	0.1054	1	0.0183

Mövcud verilənlər üzərində yuxarıda göstərilən mühakimələri qeyri-səlis qaydalar ilə realizə edəndən sonra aşağıdakı R matris şəklində ümumi həll tapılmışdır. Burada k -cı şagirdin yeni termini mənimsəməsi səviyyəsinin qiymətinin müəyyən edilməsi üçün qeyri-səlis qərar R matrisinin k -cı sətiridir.

$$R = \begin{pmatrix} 0,8946 & 0,9046 & 0,9346 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,8779 & 0,7279 & 0,5579 & 0,3679 \\ 0,6321 & 0,6421 & 0,6721 & 0,7221 & 0,7921 & 0,8821 & 0,9921 & 0,8779 & 0,7279 & 0,5579 & 0,3679 \\ 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 0,6321 & 1,0000 \\ 0,2212 & 0,2312 & 0,2612 & 0,3112 & 0,3812 & 0,4712 & 0,5812 & 0,7112 & 0,8612 & 0,8946 & 0,7788 \\ 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,7788 \\ 0,6321 & 0,7321 & 0,8321 & 0,9321 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,8779 & 0,7279 & 0,5579 & 0,3679 \\ 0,8946 & 0,9046 & 0,9346 & 0,9283 & 0,8583 & 0,7683 & 0,6583 & 0,5283 & 0,3783 & 0,2083 & 0,0183 \\ 0,6321 & 0,6421 & 0,6721 & 0,7221 & 0,7921 & 0,8821 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,8946 & 0,7788 \\ 0,8946 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9817 & 0,9688 & 0,7788 \\ 0,6321 & 0,6421 & 0,6721 & 0,7221 & 0,7921 & 0,8821 & 0,8946 & 0,8779 & 0,7279 & 0,5579 & 0,3679 \end{pmatrix}$$

Aparılan hesablamaların nəticəsində şagirdlərin yeni termini mənimsəməsinin ədədi qiymətləndirilməsi bizim tərəfimizdən aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir: u_1 şagirdi üçün – 0.4397; u_2 – 0.5087; u_3 – 0.6839; u_4 – 0.7182; u_5 – 0.4935; u_6 – 0.4696; u_7 – 0.3366; u_8 – 0.5508; u_9 – 0.4934; u_{10} – 0.4988. Nəticədə yeni terminin mənimsənilməsi dərəcəsinin ümumiləşdirilmiş qiyməti bütün şagirdlər üzrə 0.5193 təşkil etmişdir. Bu göstərici terminlər lüğətinə daxil edilir və zaman keçdikcə, vahidə qədər yenilənərək, şagirdin yaddaşında möhkəmlənmiş kimi avtomatik olaraq lüğətdən silinir. Təlimin nəticələrinə əsasən tədris müəssisəsində bilinqlval təlimin hazırlıq və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Yalnız bütün qiymətləndirmə meyarları üzrə ətraflı təhlilin aparılmasından sonra ümumi qiymət qoyulur və konkret şagird kütləsi üçün BT-in təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr təklif edilə bilər.

Nəticə

Aydındır ki, bilinqval təhsil sistemi çevik olmalı, deməli, şagirdlərin təliminin keyfiyyətinə nəzarət sisteminin tətbiq edilməsi hesabına davamlı olaraq təkmilləşdirilməlidir. Burada inteqrasiya olunmuş məşğələdə bütünlükdə auditoriyanın, konkret şagirdin və müəllimin qiymətləndirilməsinə qeyri-səlis nəticə mexanizminin tətbiq edilməsinə əsaslanan BT-in qiymətləndirilməsi üçün yeni yanaşma təklif edilmişdir. Bu yanaşma verbal modelləri müxtəlif şərtlərə uyğunlaşdırmağa və ən əsası da bilinqval təhsil sahəsində mövcud metodiki çalışmalardan istifadə etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Алиев Р., Каже Н. Билингвальное образование. Теория и практика. – Рига: RETORIKA A, 2005. – 384 с.
2. Заде Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. Математика. Новое в зарубежной науке: Пер. с англ./ Под ред. Н.Н. Моисеева и С.А. Орловского – М.: Мир, 1976, 166 с.
3. Заде Л.А. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решений. – М.: Мир, 1974.
4. Заде Л.А. Роль мягких вычислений и нечёткой логики в понимании, конструировании и развитии информационных/интеллектуальных систем//Новости Искусственного Интеллекта – 2001. – № 2-3.
5. Рзаев Р.Р. Интеллектуальный анализ данных в системах поддержки принятия решений. Verlag: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – 134 с.
6. Андрейчиков А.В., Андрейчикова О.Н. Анализ, синтез, планирование решений в экономике – М.: «Финансы и статистика», 2000. – 368 с.: ил.

AUTOMATED INFORMATION SYSTEM FOR METHODOLOGICAL SUPPORT OF THE PROCESS OF BILINGUAL EDUCATION

N.A.Umarova

SUMMARY

An approach to the creation of an automated information system for methodological support of the process of bilingual education is considered on the basis of the application of fuzzy methods of multicriteria evaluation and ranking of alternatives. In the context of this study, new approaches to the evaluation of bilingual learning and the formation of an lexical dictionary of intermediate vocabulary have been formulated and tested. Approbation of the proposed methodology was carried out on the basis of observations on the conduct of a bilingual lesson in general, a particular student and a teacher.

АВТОМАТИЗИРОВАННАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ СИСТЕМА МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ПРОЦЕССА БИЛИНГВАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Н.А.Умарова

РЕЗЮМЕ

Рассматривается подход к созданию автоматизированной информационной системы методической поддержки процесса билингвального обучения на основе применения нечётких методов многокритериальной оценки и ранжирования альтернатив. В контексте данного исследования сформулированы и протестированы новые подходы к оценке билингвального обучения и к формированию лексикологического словаря промежуточного языка. Апробация предлагаемой методики проведена на примере отметок наблюдения за проведением билингвального урока в целом, конкретного учащегося и преподавателя.

PROQRAML AŞDIRMA
BÖLMƏSİ

SECTION OF
PROGRAMMING

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ MATLAB PARALLEL COMPUTING TOOLBOX ДЛЯ СОЗДАНИЯ СИСТЕМЫ ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ

Р.Х.Зульфугарова, Дж.И.Агабалаев

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Баку, ул. Азадлыг 20
e-mail: agabalayev.j@gmail.com

Açar sözlər: parallel hesablamalar, parallelizm, Matlab Parallel Computing Toolbox, Yakobi üsulu

Keywords: parallel computing, parallelism, Matlab Parallel Computing Toolbox, Jakobi method

Ключевые слова: параллельное вычисление, параллелизм, Matlab Parallel Computing Toolbox, метод Якоби

Известно, что применение параллельных вычислительных систем сейчас очень актуально. Это связано с тем, что для решения многих современных задач, решаемых в таких областях, как геномная инженерия, моделирование климата, создание различных медицинских препаратов и др., требуются компьютерные системы с производительностью более 1 терафлопа.

Термин параллельное вычисление, как правило, ассоциируется с параллельным использованием нескольких компьютерных ресурсов для решения задачи. Как правило, данный термин объединяет в себе несколько аспектов компьютерных наук: аппаратного дизайна микропроцессора, написание функций и программ для корректной работы на уровне параллелизма микропроцессора.

Этот метод параллельного программирования используется в течение уже многих лет, особенно при решении сложных научных задач, а в последнее время параллельные вычисления задают новый темп и в области компьютерной архитектуры. За последние годы научно-технического прогресса, цены разработки и применения микропроцессоров и ПО на уровне параллелизма становятся дешевле и соответственно доступность параллелизма становится очевидной.

Исходя из этого, уровень параллелизма становится доступнее во многих областях науки, компьютерного моделирования, симуляции задач различного типа, решении сложных алгебраических задач и уравнений.

Постановка задачи. В данной статье мы постараемся проанализировать возможности использования параллелизма при решении линейного алгебраического уравнения и сравнить скорости вычисления последовательного и параллельного алгоритмов. Эффективность параллелизма в сравнении с последовательным аналогом алгоритма будет показана и доказана в среде Parallel Computing Toolbox пакета Matlab. Мы также рассмотрим алгоритм классического метода решения системы линейных уравнений на основе метода Якоби.

Итерационный метод Якоби используется для решения линейных методов, а глобальный распад Ланцоша используется для вычисления индекса Эстрады анализа комплексных сетей.

Оба этих метода теоретически параллелизуемые. Таким образом, мы сформулируем их последовательный и параллельный варианты, реализованные с использованием технологии SMPD (Единая программа и множество данных) и конструкции параллельного цикла “parfor” применяемые в PCT (Средство для проведения распределенных вычислений). Затем мы сравним их производительность с их линейными аналогами.

Данный алгоритм будет реализован с использованием методов и конструкторов модуля Parallel Computing Toolbox пакета Matlab. Далее сравним результаты тестов скорости вычислений разработанной нами версии параллельного алгоритма с его последовательным аналогом, укажем основные факторы и причины влияющие на скорость выполнения алгоритма.

Итерационные методы первого порядка. Напомним основные базовые понятия линейной алгебры. Итеративные методы это класс методов для решения линейных систем, который генерирует последовательность векторов $x^{(k)}$ из начального вектора $x^{(0)}$ что, при определенных допущениях, приближает к решению проблемы.

Мы рассматриваем линейные системы в классической виде $Ax=b$, где A это матрица системы, а x и b это решение и векторные данные, соответственно. Итеративные методы это полезные инструменты для решения линейных систем с матрицами большого измерения, особенно когда они структурированы или де-структурированы. В отличии от прямых методов, которые работают изменяя матричную структуру, они не требуют какого-либо изменения матрицы и, в некоторых случаях, ее запоминания.

Распараллеливание метода Якоби. Итеративные методы первого порядка - это методы, где вычисления решения на шаге $(k+1)$ включают в себя только приближенное решение на шаге k , таким образом, методы бывают в виде $x^{(k+1)} = \phi(x^{(k)})$.

Определение 1.1.

Будем говорить, что итеративные методы первого порядка глобально сходящиеся, если для каждого начального вектора $x^{(0)} \in R^n$ имеем:

$$\lim_{k \rightarrow \infty} \|x^{(k)} - x\| = 0$$

где x - решение системы, а $\|\cdot\|$ отождествляет любую векторную норму.

Определение 2.1.

Итеративные методы последовательные, если

$$x^{(k)} = x \implies x^{(k+1)} = x$$

Из этих определений получаем следующую теорему:

Теорема 1.1. *Последовательность является необходимым, но недостаточным условием для сходимости.*

Линейный, стационарный, итерационный метод первого порядка имеет следующий вид:

$$x^{(k+1)} = Bx^{(k)} + f$$

где линейность исходит из соотношения, отрицающего его, стационарность исходит из того, что итерации матрицы B и вектора f не меняются, когда меняется итерация индекса k , и вычисление вектора $x^{(k+1)}$ зависит только от предыдущего (term) значения $x^{(k)}$.

Теорема 1.2. *Линейный, стационарный итерационный метод первого порядка последовательный тогда и только тогда, когда*

$$f = (I - B)A^{-1}b.$$

Демонстрация. Прямой разбор.

Определяя ошибки на шаге k в качестве вектора: $e^{(k)} = x^{(k)} - x$, где x - решение системы, применяя уравнение 3.1 и определение 3.2, получаем следующий результат:

$$e^{(k)} = x^{(k)} - x = (Bx^{(k-1)} + f) - (Bx + f) = Be^{(k-1)} = B^2e^{(k-2)} = \dots = B^k e^{(0)}.$$

Теорема 1.3. *Достаточным условием сходимости итерационного метода определенного как 3.1. является то, что он имеет последовательную норму $\| \cdot \|$ такую, что $\|B\| < 1$.*

Демонстрация. Из свойств нормы матрицы имеем:

$$\|B\| < 1 \implies \|e^{(k)}\| \rightarrow 0.$$

Таким образом,

$$\|e^{(k)}\| \leq \|B^k\| \cdot \|e^{(0)}\| \leq \|B\|^k \|e^{(0)}\|,$$

Теорема 1.4. *Итерационный метод сходится тогда и только тогда, когда спектральный радиус $\rho(B)$ итерационной матрицы $B < 1$.*

Разработка алгоритма: `jacobi_ser` и `jacobi_par`

Начиная с теоретических рассуждений в предыдущих разделах, мы разработали два алгоритма: последовательная версия итеративного метода Якоби и параллельная версия, использующая SMPD для построения PCT.

```

1 function [xkp1,k] = jacobi_ser(A,b,x0,tau,nmax)
2
3 if nargin<2, error('mancano parameteri'), end
4 n = size(A,1);
5 if nargin<3 || isempty(x0), x0=zeros(n,1); end
6 if nargin<4 || isempty(tau), tau=1e-4; end
7 if nargin<5 || isempty(nmax), nmax=200; end
8
9 p=diag(A);
10 N = diag(p)-A;
11 f=b./p;
12
13 xkp1=x0;
14 k = 0;
15 flag=1;
16 while flag
17     k=k+1;
18     x0=xkp1;
19     xkp1=(N*x0)./p+f;
20     flag=(norm(x0-xkp1) >= (tau*norm(xkp1))) && (k<nmax);
21 end
22

```

Рис.1.1: Функция MATLAB `jacobi_ser`.

Рисунок 1.1. иллюстрирует нашу последовательную MATLAB реализацию итерационного метода Якоби. Мы решили реализовать своего рода векторизованную версию этого, где вместо того, чтобы иметь перестановку матрицы P , у нас есть вектор p , содержащий в себе все диагональные элементы A и вектор f , элементами которого являются данные вектора b , разделенные один за другим диагональными элементами A . Таким образом, вычисление приближенного решения компонента $x_i^{(k+1)}$ на шаге $(k+1)$ будет:

$$x_i^{(k+1)} = \frac{1}{d_i} \left[b_i - \sum_{\substack{j=1 \\ j \neq i}}^n a_{ij} x_j^{(k)} \right] \quad i = 1, \dots, n.$$

Наша цель состояла в том, чтобы сделать большую часть из подпрограмм PBLAS и LAPACK, пытаясь дать MATLAB-у векторизованный, наилучшим возможным способом, код. Матрица же N идентична таковой в формуле. `Jacobi_par` является параллельным двойником последовательной реализации итеративного метода Якоби формулы. Как и `Jacobi_ser`, это MATLAB функция, которая возвращается к приближительному решению на шаге, на котором вычисление остановилось.

```

9 - p=diag(A);
10 - N = diag(p)-A;
11 - f=b./p;
12
13 - c=gcp('nocreate');
14 - if isempty(c)
15 -     c=parpool('local');
16 - end
17
18
19 %data distribution and computation are all internal to the spmd body
20 %spmd
21 - spmd
22
23 -     codistm = codistributorid(1,codistributorid.unsetPartition,[n,n]);
24 %matrix data distribution
25 -     codistv = codistributorid(1,codistributorid.unsetPartition,[n,1]);
26 %vector data distribution
27
28 -     Pp=codistributed(p,codistv);
29 -     PN=codistributed(N,codistm);
30 -     Pxp1=codistributed(x0,codistv);
31 -     Pf=codistributed(f,codistv);
32
33 -     k=0;
34 -     flag=1;
35 -     while flag
36 -         k=k+1;
37 -         x0=gather(Pxp1);
38 -         Pxp1=(PN*x0)./Pp+Pf;
39 -         flag=(norm(x0-Pxp1) >= (tau*norm(Pxp1))) && (k<nmax);
40 -     end
41
42 - end

```

Рисунок 1.2. MATLAB функция JAobi_par.

Для них обоих, итеративность алгоритма реализуется через некоторое время конструкции. Мы используем критерий сходимости Коши для остановки итераций, проверяя разрыв между двумя последующими приближительными решениями с общей векторной нормой и с фиксированным допустим отклонением $t > 0$.

Как правило, критерий остановки задается в виде

$$\|x^{(k)} - x^{(k-1)}\| \leq \tau,$$

или в виде

$$\frac{\|x^{(k)} - x^{(k-1)}\|}{\|x^{(k)}\|} \leq \tau,$$

который рассматривает относительный разрыв между двумя приближенными решениями. по численным причинам, мы решили реализовать этот критерий в виде:

$$\|x^{(k)} - x^{(k-1)}\| \leq \tau \|x^{(k)}\|.$$

Чтобы избежать бесконечного цикла, мы также установили максимальное число итераций k , так что наш критерий остановки является операндом BOOLEAN, чье значение верно, если одно из двух выражений верно (критерий Коши или максимальное число шага). Как мы говорили в начале этого раздела, мы использова-

ли конструкцию SMPD для разработки нашей параллельной версии Якоби. Рисунок 3.2. показывает, что все вычисления и распределения данных находятся внутри группы SMPD. Прежде всего, вычислив нашу матрицу N и векторы r и f , мы ставим условную конструкцию, чтобы проверить, был ли создан `parpool` и создать его, если это еще не было сделано. Затем мы реализуем свою собственную схему распределения данных с помощью функции `codistributor1d`. Эта функция позволяет пользователю создавать свою собственную схему распределения данных на объектах `Workers`. В данном случае, пользователь может принять решение распределить данные вдоль одного измерения, выбирая между строками и столбцами матрицы с первым аргументом функции.

Мы решили реализовать распределение вдоль рядов, установив второй параметр в качестве неустановленного раздела. Таким выбором, мы заставляем Matlab выполнить наилучший возможный раздел, используя информацию про глобальный размер матрицы (третий аргумент функции) и размер раздела.

На Рисунке 1.3 показан небольшой пример распределения единичной матрицы. Как мы можем видеть, любая операция выполненная внутри SMPD с участием распределенного массива, осуществляется объектами `worker on the part they store of it independently`. Это и есть причина, почему мы решили использовать эту конструкцию для реализации метода Якоби: вычисление компонентов приближенного решения на шаге $(k+1)$ может выполняться параллельно объектами `worker` на их рабочем пространстве, просто имея вектор всего решения на предыдущем шаге K . (см. линии 38-39 функции `Jacobi_par` на Рисунке 1.2). Для этого мы использовали функцию сбора непосредственно перед вычислением решения на том шаге (линия 37, Рисунок 1.2).

Функция сбора является операцией сокращения, которая позволяет пользователю собирать целые участки распределенного массива в одном рабочем пространстве. Внутри оператора SMPD, без какого-либо другого аргумента, функция собирает все сегменты данных рабочих пространств объектов `worker`, таким образом, она идеально подходит для нашей потребности в этом конкретном алгоритме, собирая все сегменты вектора решения предыдущего шага.

Вычислительные тесты. Для нашего первого сравнительного теста, мы решили рассчитать вычислительную скорость нашего скрипта `Jacobi_par` при решении линейной системы, чья матрица A является разреженной квадратной матрицей на 10000 элементов, сгенерированной через `rand` функцию MATLAB, используя функцию `tic-toc`.

```
>> a=eye(4);
>> spmd
distr=codistributor1d(1,codistributor1d.unsetPartition,[4 4]);
ad=codistributed(a,distr);
ad=labindex*ad;
ad
end
Lab 1:
    This worker stores ad(1,:).
        LocalPart: [1 0 0 0]
        Codistributor: [1x1 codistributor1d]
Lab 2:
    This worker stores ad(2,:).
        LocalPart: [0 2 0 0]
        Codistributor: [1x1 codistributor1d]
Lab 3:
    This worker stores ad(3,:).
        LocalPart: [0 0 3 0]
        Codistributor: [1x1 codistributor1d]
Lab 4:
    This worker stores ad(4,:).
        LocalPart: [0 0 0 4]
        Codistributor: [1x1 codistributor1d]
>> |
```

Рис. 1.3. Распределение и работа с распределенными массивами.

Мы создали функцию, называемую `diag_dom_spar`, цель которой была сделать нашу матрицу A диагонально доминантой, таким образом, будучи уверенными, что наше решение будет сходиться. Вектор данных b был разработан путем умножения существующего вектора решения A количество раз.

```

Command Window
New to MATLAB? See resources for Getting Started.
>> parpool(4);%parallel pool of 4 workers setup
Starting parallel pool (parpool) using the 'local' profile ... connected to 4 workers.
>> main_test
data setup
Jacobi_ser
time=0.001331, iterations=2, error=0
Jacobi_par
time=1.09336, iterations=2, error=0
spendup=0.000702976
>> %test execution and outputs display
fg >> |
    
```

Рис. 1.4. Демонстрация результатов нашего сравнительного теста.

Все тесты были выполнены на Intel(R) Xeon(R) CPU E5-2620(2 Цпу с 12-ью физическими ядрами с Intel hypertexting, выдающим в итоге 24 физических и логических ядра), число объектов `worker` варьировалось от минимум 1-го до максимум 24-х.

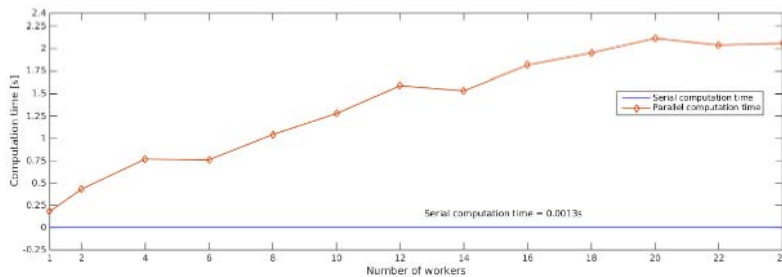

Рисунок 1.5. Время вычисления `Jacobi_Ser` и `Jacobi_Par`.

Как мы можем увидеть из Рисунок 1.5 наша последовательная реализация оказалась во всех случаях быстрее, чем параллельная. На деле, `Jacobi_par` производит более медленные вычисления и у него уменьшается производительность, с увеличением объектов `worker`. В поисках объяснения такого поведения, мы решили отладить наш алгоритм используя MATLAB инструмент `Parallel Profiler`.

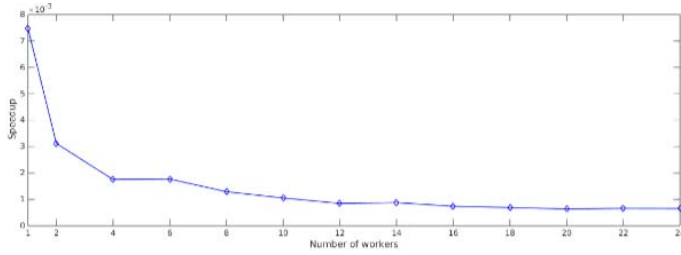

Рис. 1.6. Увеличение скорости (коэффициент времени времени выполнения параллельно-последовательного).

MATLAB Parallel Profiler ничем не отличается от обычного MATLAB Profiler: он просто работает на параллельных блоках кода, что позволяет нам увидеть, сколько времени каждый объект worker тратит, оценивая каждую функцию, сколько времени было потрачено на вычисления или ожидания выполнения вычислений остальными объектами worker и т.д

```

Command Window
New to MATLAB? See resources for Getting Started.

>> spmd
mpiprofile('on') %activating the parallel profiler
[x,k] = jacobi_par(A,b,x0,tau,nmax); %executing the algoritym
mpiprofile('off') %deactivating the profiler
info=mpiprofile('info'); %gathering the information from the workers
end
>> mpiprofile('viewer',[info{:}])
>> %opening the profiler to inspect the gathered information
fx >> |
    
```

Рис. 1.7. Использование parallel profiler.

Важной функцией этого инструмента является возможность исследования всех названных подфункций во время выполнений главной функции.

Таким образом, внутри функции jacobi_par мы определили два основных проблемных места в выполнении массива SMPD и операции сбора приближенного решения предыдущего шага.

Массив SMPD включает в себя серию операций с массивами codistributed, такие, как операция element-wise, нормы вычисления и т.п. которые, на данный момент, реализованы как методы объектов MATLAB

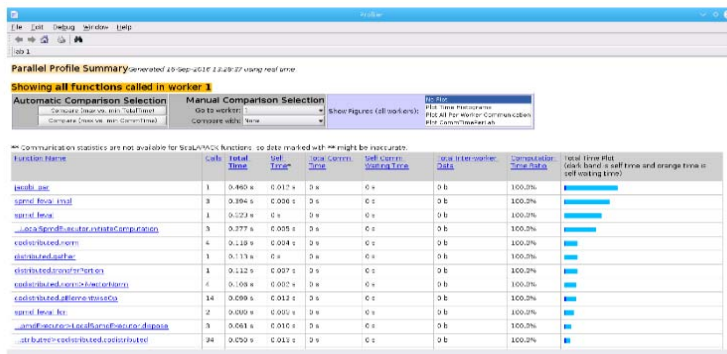

Рис. 1.8. MATLAB parallel profiler.

Издержки метода диспетчеризации для этих операций могут быть довольно большими, особенно, если сравнивать с относительно небольшим количеством численных вычислений, необходимым для небольших наборов данных. Даже при отсутствии издержек коммуникаций, как это случается в данном случае, где вычисление различных компонентов решения выполнены независимо каждым объектом worker, параллельное выполнение может оказаться довольно медленнее, чем серийное. Таким образом, увеличение числа объектов worker ухудшает ситуацию: это приводит к еще большему подразделению вычислений, с соответствующими вызовами замедлить операции с данными и большим количеством издержек коммуникаций в сборе данных по всем вычислительным системам для следующей итерации.

Lines where the most time was spent.

Line Number	Code	Calls	Total Time	Data Sent	Data Rec	Comm Waiting Time	Active Comm Time	% Time	Time Plot
13	spmd	1	0.327 s	0 b	0 b	0 s	0 s	71.1%	
35	x = gather(Pxk-p1);	1	0.113 s	0 b	0 b	0 s	0 s	24.6%	
38	k = k{1};	1	0.008 s	0 b	0 b	0 s	0 s	1.7%	
10	N = diag(p) - A;	1	0.001 s	0 b	0 b	0 s	0 s	0.2%	
3	if nargin<2, error('mancano...');	1	0.001 s	0 b	0 b	0 s	0 s	0.2%	
All other lines			0.010 s	0 b	0 b	0 s	0 s	2.2%	
Totals			0.460 s	0 b	0 b	0 s	0 s	100%	

Рис. 1.9. Функции затраты времени Jacobi_par.

Children (called functions)

Function Name	Function Type	Calls	Total Time	Data Sent	Data Rec	Comm Waiting Time	Active Comm Time	% Time	Time Plot
codistributed_norm	function	4	0.116 s	0 b	0 b	0 s	0 s	41.9%	
codistributed_rtimes	function	2	0.033 s	0 b	0 b	0 s	0 s	11.9%	
...strbuted>codistributed.codistributed	subfunction	4	0.024 s	0 b	0 b	0 s	0 s	8.7%	
spmd_feval_fcn>get_fbody	nested function	2	0.019 s	0 b	0 b	0 s	0 s	6.6%	
codistributed_minus	function	2	0.018 s	0 b	0 b	0 s	0 s	6.5%	
codistributed_divide	function	2	0.016 s	0 b	0 b	0 s	0 s	5.8%	
...ter1d>codistributor1d.codistributor1d	subfunction	2	0.014 s	0 b	0 b	0 s	0 s	5.1%	
codistributed_plus	function	2	0.012 s	0 b	0 b	0 s	0 s	4.3%	
codistributed_gather	function	2	0.011 s	0 b	0 b	0 s	0 s	4.0%	
spmd_feval_fcn>get_funpack_inputs	nested function	2	0.008 s	0 b	0 b	0 s	0 s	2.9%	
...dExecutor>AbstractSpmdExecutor.unpack	subfunction	7	0.001 s	0 b	0 b	0 s	0 s	0.4%	
Self time (built-ins, overhead, etc.)			0.005 s	0 b	0 b	0 s	0 s	1.0%	
Totals			0.277 s	0 b	0 b	0 s	0 s	100%	

Рис. 1.10. Операции массивов codistributed: как мы можем видеть, все они выполнены как методы codistributed.class

Литература

1. Г.Родригез. “Алгоритмы нумерации”.
2. Н.С.Бахвалов, Н.П.Жидков, Г.М.Кобельков. Численные методы, 2004. – 634 с.
3. The MathWorks. Parallel Computing Toolbox User’s Guide. 2008
4. В.П.Гергель, Р.Г.Стронгин. Основы параллельных вычислений для многопроцессорных вычислительных систем. Нижний Новгород, 2003
5. <https://www.mathworks.com/help/distcomp>
6. Iterative Methods for Sparse Linear Systems. (2 ed.) 2003

MATLAB PARALLEL COMPUTING TOOLBOX PAKETİNDƏ PARALEL HESABLAMALAR SİSTEMİNİN YARADILMASI

R.X.Zülfüqarova, C.İ.Ağabalayev

XÜLASƏ

Məqalədə SPMD konstruksiya vasitəsilə paralel hesablamalar həyata keçirilir və sübut olunur ki, codistributed massivləri lazımi effektivlik nümayiş etdirmir. Əslində, codistributed massivləri ilə effektivlik səviyyəsini lazımi dərəcədə əldə etmək üçün verilənlərin həcmi bir EHM yaddaşına sığışmayan dərəcədə çox olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nəzəriyyə baxımından ardıcıl həyata keçirilən hesablamalar praktiki istifadə zamanı ardıcıl olmaya bilər. Bizim reallaşdırdığımız MATLAB-ın codistributed.class-ında gizli “multithreading” vasitələri ilə altproqram paralel hesablamaları həyata keçirilə bilər. Nəticə olaraq, BLAS və LAPACK altproqramlarının MATLAB-ın codistributed.class altproqramından daha effektiv hesablama sürəti nümayiş etdirməsi sübut olunmuşdur.

USING MATLAB PARALLEL COMPUTING TOOLBOX IN THE CREATION OF PARALLEL COMPUTING SYSTEM

R.H.Zulfugarova, J.I.Aghabalayev

SUMMARY

We implement parallel computing through SPMD design and demonstrate that codistributed arrays do not operate effectively: in fact, to have some performance advantages with codistributed arrays, they have to work with "data sizes that do not fit in one machine." Anyway, we must remember that our sequent implementation, in fact, may be inconsistent: going beyond the significant fact that the BLAS and LAPACK subprograms are much more effective than parallel MATLAB codistributed.class, we can not lose sight of the likelihood that our calculation can be multi-threaded through the MATLAB hidden mechanisms of multi-threading, or the fact that our program can be executed by dividing to parallel sets of commands on microprocessor level such as realized by the Intel.

2017 - № 46

ANALYSIS OF MODERN FACE RECOGNITION SYSTEMS AND THEIR IMPLEMENTATION

R.Kh.Zulfugarova, F.T.Talibli

Azerbaijan State Oil And Industrial University
Baku, 16/21 Azadliq Avenue
e-mail: fikrattalibli@gmail.com

Açar sözlər: üzün tanınması, Adaboost alqoritmi, təhlükəsizlik, kibertəhlükəsizlik, Python proqramlaşdırma dili, OpenCV, real həyata keçirmə, Haar cizgiləri

Keywords: face recognition, Adaboost algorithm, security, cybersecurity, Python programming language, OpenCV, real implementation, Haar Cascade

Ключевые слова: распознавание лица, алгоритм Adaboost, безопасность, информационная безопасность, язык программирования Python, OpenCV, реальная реализация, каскад Хаара

Technological progress has brought humankind to evolutionary stage, where complex tasks became much easier, rapid to produce. Smartphones, smart cars, smart houses and other smart gears were designed to help people to overcome complexity of everyday tasks.

However, this technological progress brought many complications, especially associated with securing data, authentication systems, threats to data in cloud and many more issues; a billionaire, entrepreneur and physicist Elon Musk suggest that this threat is only the beginning and by creation of AI, there will be much more consequences until humanity will be led by cyborgs. According to forecast provided by Gartner, security systems industry market will grow up almost up to 100 billion by the end of this year.

At least one element from security systems technology appears almost everywhere. These include all sorts of camera systems, encryption methods in authentication systems, biometric data collection and implementation of specialized customized encryption methods, such as hashing algorithms and much more.

Let us concentrate on analyzing the time complexity [4] of existing algorithms and APIs for camera systems technology – computer vision tools. One of the most broadly used APIs is OpenCV, which was created for multiple programming languages and includes methods for image processing, resizing, displaying and many other various complex operations on image.

Necessary tools and their analysis

There are tons of tools for Image Processing, but OpenCV has been chosen over others, because of simplicity of its implementation. Its implementation can be done in multiple programming languages, such as Python [6].

However, technology itself is not that simple and face detection problem goes deep in thickets of Machine Learning. According to the official library documentation [1] whole process of face recognition is based on one of four current algorithms: Discrete Adaboost [5], Real Adaboost, Gentle Adaboost and Logitboost or combination of those algorithms. These algorithms have a boost word in common so they are all boosting [3]

machine learning meta-algorithms that are specifically designed to decrease bias by converting weak learners to strong ones. As one can understand these meta-algorithms are based on weak learner, whereby the latter is by its nature a classifiers.

In order to understand the principle of its work let us discuss one of those meta-algorithms: discrete adaboost –adaptive boosting algorithm.

The process of detecting faces itself can serve as a concrete implementation of discrete adaptive boosting algorithm, where faces are compared with given face by more than 100.000 features-criteria and are trained repeatedly by set of weak learners in order to output a strong learner. Let us discuss the algorithm and its math behind the discrete adaboost.

Consequently, analysis of algorithm begins with considering an input of sample tuple:

$$X = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_n)$$

Similar to the definition of inputs, one should define also the outputs:

$$Y = (y_1, y_2, y_3, \dots, y_n),$$

where $y \in \{-1, 1\}$. This algorithm is based on weighing and renormalizing the weights, so initial weights are also required:

$$X = (w_{11}, w_{21}, w_{31}, \dots, w_{n1}),$$

where they are assigned to $w_{11} = \frac{1}{n}, w_{21} = \frac{1}{2}, w_{31} = \frac{1}{3}, \dots, w_{n1} = \frac{1}{n}$.

Error function is required, so corresponding exponential one is as follows:

$$E(f(x), y, t) = e^{-y f(x)}$$

It is necessary to assume that weak learners are assigned as follows:

$$h: x \rightarrow [-1, 1]$$

Algorithm of discrete adaptive boosting algorithm works as follows: at each iteration of t in $(1, T)$, it's required to:

- Train a weak classifier as follows:

$$h_t = \min_h \sum_{i=1}^n w_{t-1}(i), \text{ assuming that } y_i \neq h(x_i)$$

- Calculate the error of h_t : $er_t = \sum_{i=1}^n w_{t-1}(i), \text{ assuming that } y_i \neq h(x_i)$
- Set $\alpha_t = \frac{1}{2} \log\left(\frac{1-er_t}{er_t}\right)$
- If $y_i = h_{t+1}(x_i)$, then:

$$w_{t+1}(i) = \frac{w_t}{2*(1-er_t)}$$

$$\text{else if } y_i \neq h_{t+1}(x_i), \text{ then: } w_{t+1}(i) = \frac{w_t}{2*er_t}$$

Strong classifier $H(x)$ will serve as an output of current schema. It can be found, as follows:

$$H(x) = \sum_{k=1}^T \alpha_k * h_k(x)$$

So, as it can be seen above, this adaboost is machine-learning algorithms designed to work in conjunction with other learning algorithms in order to improve their performance. Real Adaboost, Gentle Adaboost and Logitboost have the similar working principle as Discrete Adaboost. Let us implement the library(API) that uses this algorithm for processing and detecting faces.

OpenCV implementation

One of the advantageous functionalities of this library is the possibility to detect any object with certain precision percentage using cascade files. These files can either be created manually or downloaded from OpenCV's official GitHub account. The decision whether to download or create new cascade entirely depends on the given task. There are some popular pre-created cascades that do not need to be downloaded, such as human-face, human-face with glasses, upper-body, human profile-face, etc.

Let us first consider a more general task - human face and eyes detection problem. This task can easily be solved using the cv2 library, and cascade.xml in order to find the face. This technology works on previously mentioned boosting technology. Full description of cascade is as follows: Haar feature-based cascade classifiers – an effective object detection method proposed by Paul Viola [2] and Michael Jones in their paper "Rapid Object Detection using a *Boosted Cascade* of Simple Features" in 2001. First we have to make sure that we have corresponding files and everything is installed. Now let us discuss the full algorithm of detecting faces on Python looks as follows:

Computer_vision.py

```
#this section imports necessary libraries
```

```
import cv2
```

```
import numpy as np
```

```
#this section reads corresponding cascades for face and eyes
```

```
face_cascade=cv2.CascadeClassifier('haarcascade_frontalface_default.xml')
```

```
eye_cascade=cv2.CascadeClassifier('haarcascade_eye.xml')
```

```
#this section displays capturing face from camera
```

```
capture = cv2.VideoCapture(0)
```

while True:

```
#at every iteration (loop is infinite, it breaks out only when ESC is  
#pressed) take image captured from web-camera, grayscale it and  
#assign it to variable faces
```

```
ret, imageFromCam=capture.read()
```

```
grayscaled = cv2.cvtColor(imageFromCam, cv2.COLOR_BGR2GRAY)
```

```
faces=face_cascade.detectMultiScale(grayscaled,1.26,5)
```

```
#at every iteration of (x,y,w,h) in faces do the following:
```

```
for (x,y,w,h) in faces:
```

```
#draw a rectangle along my face and
```

```
cv2.rectangle(imageFromCam, (x,y),(x+w, y+h),(255,0,0),2)
```

```
roi_grayscaled=grayscaled[y:y+h,x:x+w]
```

```
roi_color=imageFromCam[y:y+h,x:x+w]
```

```
#de-serialize data from eyes xml and store it in variable eyes
```

```
eyes = eye_cascade.detectMultiScale(roi_grayscaled)
```

```
if len((x, y, w, h))==0:
```

```
print("No data found")
```

```
else:
    #print data as a vector-tuple acquired from camera
    print("Faces detected: "+str((x,y,w,h)))

    for (ex,ey,ew,eh) in eyes:
        #draw rectangle along my eyes
        cv2.rectangle(roi_color, (ex,ey),(ex+ew,ey+eh),(0,255,0),2)
        #print eyes as a vector-tuple acquired from camera
        print("Eyes detected: "+str((ex,ey,ew,eh)))

cv2.imshow('Image From Camera',imageFromCam)
k=cv2.waitKey(30) & 0xff
if k==27:
    break

capture.release()
cv2.destroyAllWindows()
```

The output of the following code will be the window displaying the real-time video taken from the web-camera and the coordinates displayed in console. Let us see what is displayed on console as the camera captures one's face:

Output to console

```
---
Faces detected: (189, 243, 224, 224)
Eyes detected: (123, 110, 78, 39)
Eyes detected: (95, 5, 127, 63)
Eyes detected: (67, 152, 91, 45)
Eyes detected: (88, 48, 86, 43)
Eyes detected: (37, 64, 91, 46)
Faces detected: (199, 255, 208, 208)
Eyes detected: (116, 98, 75, 37)
Eyes detected: (58, 140, 91, 45)
Eyes detected: (78, 35, 91, 45)
Faces detected: (207, 255, 206, 206)
Eyes detected: (111, 103, 68, 34)
Eyes detected: (52, 142, 91, 45)
Eyes detected: (108, 136, 90, 45)
Eyes detected: (73, 38, 86, 43)
Faces detected: (205, 256, 217, 217)
Eyes detected: (115, 105, 76, 38)
Eyes detected: (57, 146, 90, 45)
Eyes detected: (121, 149, 85, 43)
Eyes detected: (78, 39, 88, 44)
Faces detected: (217, 265, 204, 204)
Eyes detected: (108, 98, 79, 39)
```

Eyes detected: (52, 142, 90, 45)
 Eyes detected: (111, 141, 90, 45)
 Eyes detected: (44, 53, 85, 43)
 Eyes detected: (75, 35, 88, 44)
 Eyes detected: (16, 46, 108, 54)
 Faces detected: (208, 260, 214, 214)
 Eyes detected: (118, 110, 77, 39)
 Eyes detected: (60, 150, 92, 46)
 Eyes detected: (124, 150, 85, 43)
 Eyes detected: (85, 42, 88, 44)

The order of growth of given algorithm is cubical - $O(n^3)$. Let us display the complexity on the graph using numpy (see Fig.1):

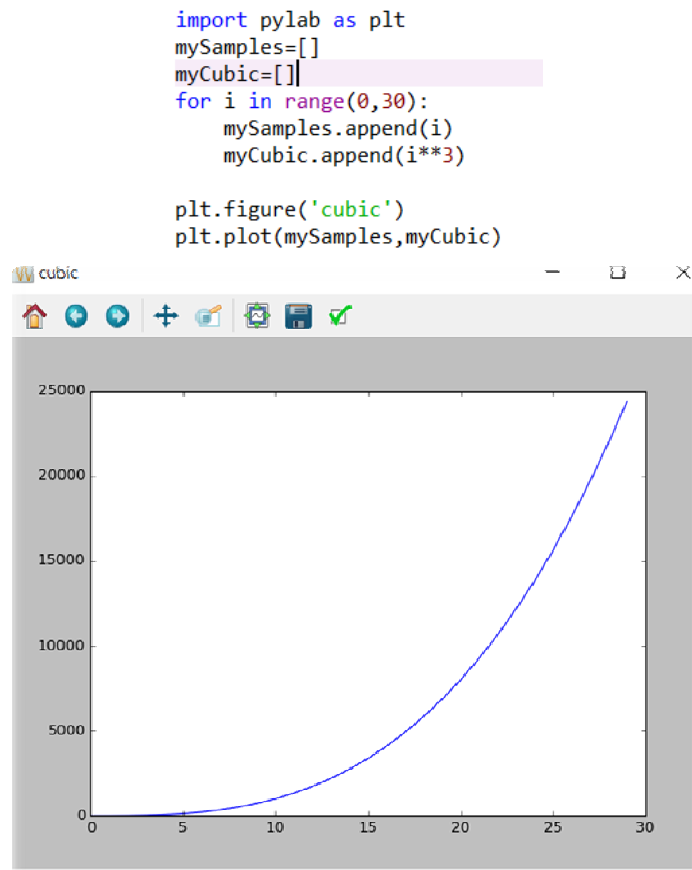

Figure 1. Algorithmic complexity of given function

Even though the price of current algorithmic complexity of current function is expensive, the cascade – solution is considered as one of the most powerful object detection solutions. The data given above can be used as test data and serialized in plain text files or can be stored in database.

Conclusion

An essence of OpenCV application programming interface is re-using the pre-invented technology, algorithms and methods in order solve the appropriate task with ease. The Haar feature-based cascade classifiers proposed by Paul Viola and Michael Jones are effectively helping to detect objects based on their features. A real-world example, written on Python has demonstrated the appropriate ways of usage of given tools.

References

1. <http://docs.opencv.org/3.2.0/>
2. <http://www.vision.caltech.edu/html-files/EE148-2005-Spring/pprs/viola04ijcv.pdf>
3. <https://web.stanford.edu/~hastie/Papers/buehlmann.pdf>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Analysis_of_algorithms
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/AdaBoost>
6. <https://docs.python.org/3/>

MÜASİR ÜZ TANIMA SİSTEMLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

R.X.Zülfüqarova, F.T.Talibli

XÜLASƏ

OpenCV proqramlaşdırma interfeysinin mahiyyəti hazır metod və alqoritmlərdən istifadə etməklə verilən məsələni asanlıqla həll etməkdən ibarətdir. Pol Viola və Maykl Consun təklif etdiyi Haar cizgiləri üzərində qurulmuş kaskad obyektleri effektiv şəkildə aşkar etməyə imkan verir. Python proqramlaşdırma dilində yazılan məsələ bu vasitədən istifadə qaydalarını nümayiş etdirir.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ СИСТЕМ РАСПОЗНАВАНИЯ ЛИЦ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ

Р.Х.Зульфугарова, Ф.Т.Талыблы

РЕЗЮМЕ

Суть интерфейса программирования приложений OpenCV заключается в повторном использовании предварительно изобретенной технологии, алгоритмов и методов для того, чтобы легко решить нужную задачу. Функциональные каскадные классификаторы Хаар, предложенные Полом Виолой и Майклом Джонсом, эффективно помогают обнаруживать объекты на основе их функций. Пример, написанный на языке программирования Python, продемонстрировал способы использования данных инструментов.

TEXNİKA ELMLƏRİ
BÖLMƏSİ

SECTION OF
TECHNICAL SCIENCES

ТЕХНОПАРК В УНИВЕРСИТЕТСКОМ КОМПЛЕКСЕ

А.А.Велиев, Э.М.Рзаде

Университет Одлар Юрду
Баку, ул.К.Рахимова 13
e-mail: journal@oyu.edu.az

Açar sözlər: texnopark, universitet, texniki təhsil, planlaşdırma, funksional sxem

Keywords: technopark, university, technical education, planning, functional scheme

Ключевые слова: технопарк, университет, техническое образование, планирование, функциональная схема

В период интенсивного индустриального развития, технопарки (ТП), как субъекты научной и инновационной инфраструктуры, становятся неременным атрибутом передовых технических учебных заведений. Этот процесс охватывает бóльшую часть планеты и является важнейшим двигателем коммерциализации научных знаний во всех экономически развитых странах мира от США до Сингапура [1]. Особые надежды с развитием технопарков связывают в странах постсоветского пространства. В России, где интеллектуально-технические мощности традиционно сконцентрированы в ВПК и институтах АН, успешно действуют около 60-и технопарков, созданных в основном при ВУЗах, с целью преодоления преград между производством и научно-техническими разработками. Их стали создавать даже при технических колледжах и средних школах. В нашей стране с преобладанием нефтегазовой составляющей промышленности создание ТП считается одним из приоритетных направлений. Вопросы создания и дальнейшего развития оснащённых передовым оборудованием технопарков в Сумгайите, Мингячевире и других городах Азербайджана неоднократно обсуждались на самом высоком государственном уровне и были приняты важные решения. В Азербайджане развитие технопарков было предусмотрено еще в «Государственной Программе национальной стратегии развития науки на 2009-2015 годы». С целью привлечения частных и иностранных инвесторов к созданию совместных технопарков в сфере инноваций и высоких технологий, Кабинетом Министров Азербайджана утверждены правила организации и управления совместными технологическими парками (Решением № 370). Последовательно разрабатываются проекты совместной деятельности в данной области с соседними государствами, ведется поиск соответствующих экономических механизмов.

В литературе, посвященной анализу мирового опыта, преобладает условное деление технопарков на три модели: **американскую, европейскую и азиатскую**. Каждая модель характерна различными особенностями как, к примеру, своей привязкой к конкретному региону, организационно-управленческими основами и т.д. Так же во многих областях проявляются различия, от организации инфраструктуры до архитектурных решений территории, продиктованные особенностями структуры экономики, местными традициями, и т.д.

Американская модель технопарков. Исторически, первый в мире технопарк «Кремниевая долина» был организован на территории Стэнфордского университета в Калифорнии [2]. Усиление спроса на инновации и переустройство экономики на тот период, привело к динамичному разрастанию занимаемых им территорий. И сейчас Стэнфорд владеет одним из крупнейших технопарков. Он занимает около 700 акров (280 га) в регионе, который хорошо известен феноменальными результатами по развитию наукоемкого сектора промышленности. Он расположен на землях университета, сдаваемых в аренду сроком на 51 год “высокотехнологичным” компаниям, взаимодействующим с университетом. Большое число из инженеров-исследователей, работавших в вузе, нашли применение своим знаниям и навыкам в созданных компаниях технопарка. Парк был объявлен заполненным в 1981 году – 80 компаний и 26 тысяч занятых – цифры сами говорят за себя. При этом потребовалось 30 лет, чтобы завершить строительство, формирование инфраструктуры. Как видно, территориальная близость и социальные связи между сотрудниками компаний и университета (большое число преподавателей, сотрудников и студентов технических отраслей работали в инновационных компаниях) способствовали формированию благоприятной среды.

Европейская модель технопарков. Своеобразие ее обусловлено древними университетскими и академическими традициями, а также государственным устройством в Европейских странах. Наиболее типичными для большинства развитых европейских стран являются технологические парки инкубаторного типа, также называемые инновационными центрами. При этом они значительно различаются по размерам, составу заказчиков, фирм клиентов, степени привязки к исследовательским центрам. Следует отдельно отметить оригинальные архитектурные решения территорий и большое разнообразие инновационных тем. В основном тут цель создания технопарка состоит в ускорении реализации научных разработок, оживлении экономической активности, создании новых рабочих мест, что особенно актуально на фоне жестокой конкуренции с развивающимися азиатскими производителями высокотехнологической продукции.

Азиатская модель технопарков. Изначально под азиатским опытом подразумевается практика организации технопарковых структур в технологических передовых странах дальнего востока. Тут роль страны пионера, как и ожидалось, выпала на Японию, страны со второй экономикой Мира в период становления ТП. Передовая Японская модель научно-внедренческих территорий предполагает строительство принципиально новых городов "технополисов". Они сосредотачивают научные исследования в передовых отраслях, от nano технологий до элементов нетрадиционной медицины. ТП обеспечивают непрерывные воспроизводства инноваций, соединение фундаментальных научных исследований и прикладных разработок. Далее продвигается внедрение в производственно - экономическую сферу. Эта модель зарекомендовала себя интенсивно развивающейся формой интеграции науки и производства. Идеи технополисов и активного участия государства в их строительстве и функционировании распространились по всему азиатскому региону, вплоть до молодых стран центральной Азии. Особенно активно крупные технопарки и технополисы начали создавать в Китае, Индии, Малайзии, Сингапуре. Интересны попытки включения в этот процесс юных центральноазиат-

ских республик.

Как известно, с конца XX и начала XXI веков развитые страны мира образуют постиндустриальное информационное общество, главными ресурсами которого являются творческий, интеллектуальный потенциал человека и создаваемые им высокие технологии. Как показано в соответствующих публикациях, для успешного государственного развития в новых условиях необходима реализация непрерывного цикла: образование ↔ наука → производство. На этом фоне интересное положение сложилось на постсоветском пространстве [6]. Тут не до конца преодолен разрыв между наукой и бизнесом. Как результат, зачастую, ТП представляет собой смесь некогда существующих научно-технических музеев и творческо-технических кружков при учебных заведениях. Во многих случаях создание и продвижение инновационных бизнес проектов несет формальный характер. Таким образом, на первый план выходит Образовательный технопарк с характерными бюджетными ограничениями, направленный в основном, на образовательные задачи. При этом все большие усилия вкладываются в продвижения бизнес проектов, создание бизнес инкубаторов. Удачными примерами можно считать создание сверхлегких летательных аппаратов, передового медицинского оборудования, нанотехнологии.

Создавая собственный ТП, Университет Одлар Юрду исходил из сложившейся ситуации в данной области. ТП не должен быть запущен формально, как ответ требованиям текущего момента, а должен быть нацелен на долгосрочную перспективу. На решение реальных проблем образовательного и организационного характера. С этой целью, на первом этапе работ, был изучен и analyzed опыт других университетов, выявлены характерные проблемы, выгодные и слабые стороны [7]. Тут следует выделить две основные тенденции. Первая, когда традиционные лаборатории формально объявляются технопарками, где в лучшем случае выполняются 1-2 не дорогих учебных проекта. Второй, более эффективный путь это налаживание современного оснащенного технического комплекса (с помощью спонсоров) который сам по себе становится привлекательной площадкой для инициативных творческих групп и компаний. Безусловно, при этом активизируется участие студентов в современных бизнес программах. В этом контексте путь, выбранный в Университет Одлар Юрду, может считаться самобытным и оригинальным. Тут на всех этапах становления самого ТП самое активное участие принимают учащиеся. А материальная база создается и расширяется по мере появления результатов, что в свою очередь стимулирует активность студентов.

Как известно, обязательные требования к концепции ТП это - анализ научно-технического и инновационного потенциала Вуза и проблем его развития; оценка имеющихся и возможных проблем, результативности и эффективности создания технопарка; определение принципов организации ТП как элемента инновационной инфраструктуры и т.д. Среди основных проблем, на решение которых направлены проекты технопарка это

– моделирование и построение такой педагогической среды, которая позволила бы подготовить учащихся к продуктивному участию в научно-техническом прогрессе. И как результат, мотивировать их на освоение инженерно-технических профессий;

– проблема вовлечения студенческой молодежи в инновационное предпринимательство и формирования предпринимательской культуры.

Образовательная деятельность Технопарка направлена на повышение престижа инженерных профессий, формирование у молодежи практических навыков и профессиональных компетентностей в высокотехнических специальных сферах: робототехнике, механике, электронике, нефтегазовой технологии и др.

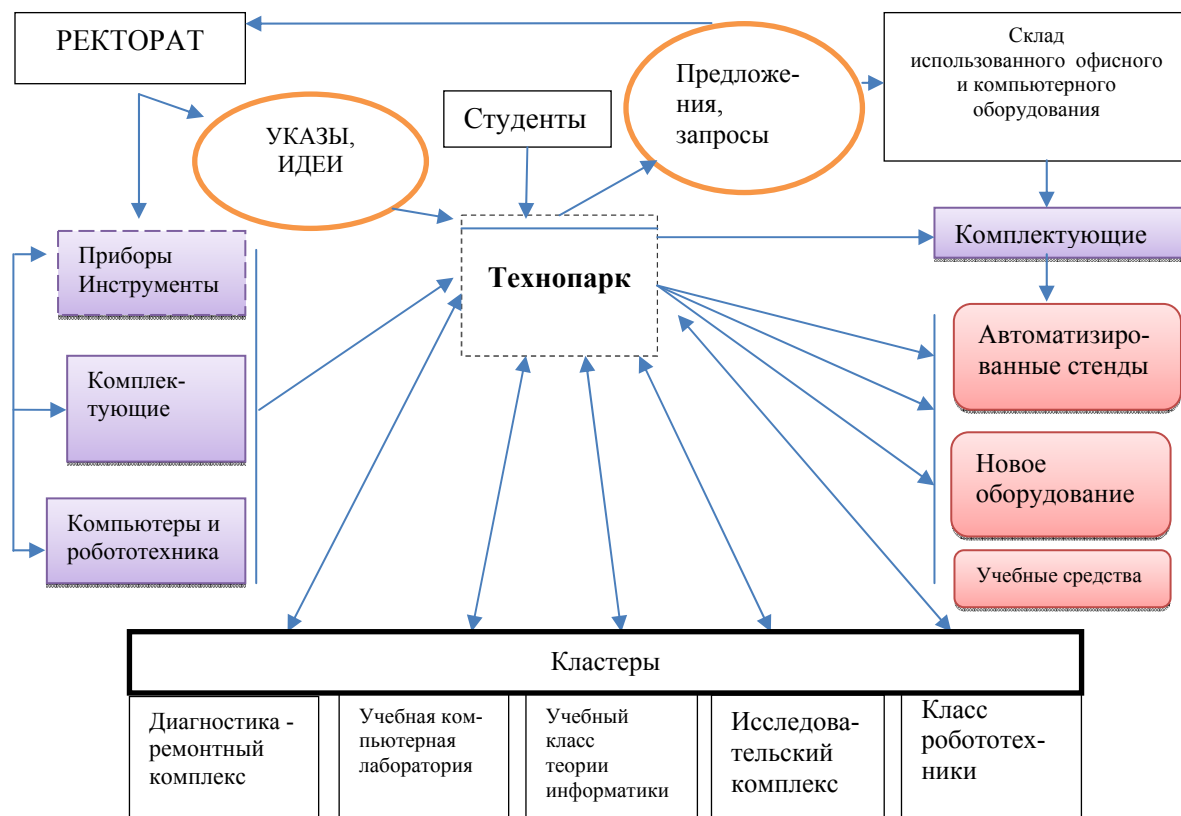

Рисунок 1. Функциональная схема технопарка Университета Одлар Юрду

Технопарк при Университете Одлар Юрду (Рис. 1) со дня своего создания взял направления на координацию работ по техническому оснащению соответствующих университетских подразделений с учебным процессом. Вместе с тем университет традиционно рассматривает человека, создающего технологические и управленческие инновации, как главный интеллектуальный капитал общества. Отсюда, все проводимые в данной области работы нацелены на комплексное решение задач по повышению информационно-технологической компетенции учащихся. Особенно интересным можно считать интеграцию учебного процесса колледжа созданного при университете с техническо-исследовательскими работами, проводимыми в технопарке. Эта работа привнесла наглядность и занимательность в процесс обучения технических предметов, как в университете, так и в колледже. Действующие автоматизированные стенды, где студенты могут ознакомиться работой компьютерно-офисного оборудования изнутри и научными основами оптических и аудио эффектов (игровых иллюзий) пользуются особой популярностью. Здесь учащиеся также могут компенсировать недополученные в

школе знания по техническим наукам, а так же принимать непосредственное участие в исследовательских работах. Посещение технопарка студентами колледжа поставлено на серьёзную основу и согласовано с программой основных занятий. Вместе с тем, часть инициативных студентов включаются в смешанные творческие группы, действующие на добровольной основе [7].

Технопарк университета включает в себя комплекс информационных ресурсов. В том числе цифровых образовательных ресурсов, совокупность технологических средств информационных и коммуникационных технологий. И в первую очередь, это нацелено на обеспечения материально-технических и информационно-методических условий реализации образовательных программ в целом. А так же, организации проектной и исследовательской деятельности, моделирования и технического творчества учащихся. Отдельное место занимают такие вопросы как: энергоэффективность, энергосбережение и альтернативная энергетика. Приобретенные миниатюрные солнечные панели на 2,5 ватт позволяют наглядно демонстрировать возможности возобновляемой энергии на различных учебных моделях.

Среди целей ТП следует выделить распространение опыта и внедрение технически оснащенных педагогических практик по интеграции ресурсов сложившихся учебных единиц на базе университета во внеурочную и урочную деятельность открытого образовательного пространства, а отсюда, усиление заинтересованности молодых людей инженерными специальностями.

Оборудование ТП успешно используется во внеурочных, дополнительных занятиях - по робототехнике, электронике, естествознанию, компьютерной графике и т.п.

По концепции принятой в УОЮ в соответствии с опытом развитых стран, Образовательный Технопарк – это [6]:

- Пространство для профессионального общения, обмена знаниями, опытом, новыми идеями;
- Территория отдыха и развлечений, ориентированных на интеллектуальное развитие учащихся;
- Практико-ориентированное обучение в лабораториях;
- Учебные курсы;
- Повышение квалификации в сфере IT-технологий сотрудников и учащихся;
- Профессиональные конференции, семинары, тренинги, мастер-классы;
- Презентации новых технологических продуктов для студентов;
- Коворкинг центр (Площадка совместной деятельности специалистов различных областей);
- Резиденция IT-компаний на территории проекта.

Тут принимают иностранных гостей, в основном, для ознакомления техническими возможностями Университетского комплекса. Проводятся обсуждения перспективной совместной деятельности в технических областях с местными и зарубежными коллегами. В прошедшем полугодии были проведены плодотворные встречи с преподавателями университетов ADPU, BDU, ADNA, представителями профессуры из Германии, Турции, Кипра. Достигнуты договоренности о совместной исследовательской и преподавательской деятельности. В перспективе, получение

второго диплома одного из европейских университетов нашими магистрами-инженерами. Проводятся детальные обсуждения, с участием студентов, самых неожиданных предложений инновационных проектов (включая парадоксальных) поступающих периодически, от различных инстанций и от частных лиц.

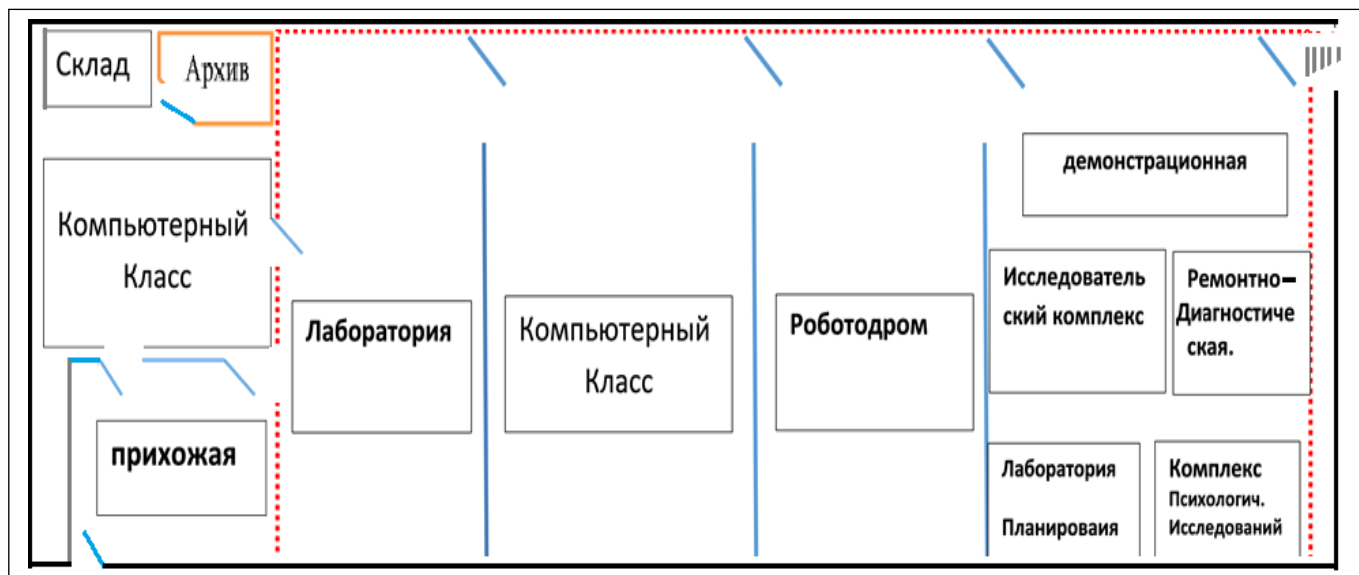

Рисунок 2. План технопарка Университета Одлар Юрду

При создании ТП университета первым делом была разработана долгосрочная перспективная программа действий с технической детализацией. В соответствии с намеченными задачами произведено планирование помещений и связей между ними (Рис. 2). Периодически, по мере выполнения запланированных работ, проводятся обсуждения и коррекция текущих планов. Весомая часть из запланированного выполнена. При этом, основные пункты проекта находятся в постоянной разработке, развиваясь и усложняясь по мере расширения организационно-технических возможностей. Первичный анализ деятельности ТП дает основания некоторому оптимизму в плане дальнейшего его развития. Вместе с тем, уже сегодня можно утверждать, что основные цели первого этапа достигнуты:

- ❖ Организованы новые учебные классы, технически оснащенные лаборатории
- ❖ Повышен интерес студентов техническому творчеству; появилась состязательность в проявлении умений и навыков учащихся
- ❖ При непосредственном участии студентов созданы и развиваются компьютеризированные учебные средства
- ❖ Появилась привлекательная площадка обсуждения и разработки инновационных проектов

- ❖ Организована новая университетская единица получения знаний для учащихся, с собственной технической и кадровой базой, библиотекой и т.п.
- ❖ Появилась возможность оказания волонтерских услуг учащимся других учебных заведений; проведения экскурсий, показательных занятий и т.д.
- ❖ Обеспечена возможность демонстрации и ознакомления с передовыми научно-техническими новшествами, возможностями применения компьютерной техники, роботов и т. п.
- ❖ Организованы новые, прежде не существовавшие условия технико-исследовательских разработок; выполняются магистерские диссертации в технических областях
- ❖ Появилась возможность выполнения ремонтно-наладочных работ компьютерной техники на территории университета, в том числе собственных технических устройств студентов и сотрудников университета
- ❖ Организована новая площадка применения алгоритмических, программных разработок студентов, внеурочное время учащиеся создают и обсуждают собственные программы, в том числе, управления роботов, стендов, учебных комплексов и т.д.

Проекты, находящиеся в разработке Технопарка Университета Одлар Юрду, планируются и проводятся в жизнь в основном, на основе инициативы «снизу», с участием широкого круга учащихся.

1. Собрать, отремонтировать и наладить компьютеры для каждой группы и установить необходимые программные продукты.
2. Организовать для каждой группы компьютерный учебный класс, управляемый с помощью программы (NetOp School 6.11)
3. Создать локальную сеть компьютеров технопарка.
4. Создание 3D презентаций соответствующих занятиям по компьютерной графики.
5. Создание программно-демонстрационного комплекса «Интерактивные информационные карты Республики Азербайджан», который управляется программой, обеспечивается обширной базой данных, информацией о географических единицах страны (Ширван, Мугань, Миль – равнины, Губа, Хачмаз, Шеки, Балакан, Талыш и др.), ресурсах возобновляемой энергии, рельефно-климатических показателях.
6. Плоскостной действующий стенд настольного персонального компьютера (наглядные, действующие внутренние устройства и связи компьютера).

7. Программно-управляемый исследовательский комплекс изучения влияния параметров освещения на обучающихся (операторов) с энергопитанием от солнечных фотоэлементов.
8. Подобрать, установить, наладить и апробировать программное обеспечение (инструментальные программные комплексы, программные редакторы, тесты, примеры...) а так же подготовить информационные доски для подготовки университетской команды для участия в олимпиадах по программированию.
9. Периодически тестировать и выбирать учащихся с целью создания базы и комплектации группы инициативных, способных студентов.
10. Разработать и наладить модели программно-управляемых автомобилей на фотоэлементах
11. Разработать и провести межвузовские соревнования моделей программно-управляемых автомобилей на фотоэлементах
12. Разработать и провести межвузовскую олимпиаду по знаниям основ компьютерной техники
13. Собрать программно-управляемый комплекс «Ультразвуковой удар».
14. Собрать программно-управляемый стенд «регистрация входящих в аудиторию»
15. Собрать компьютерный демонстрационный комплекс Hide Screen (с Polaroid film sheet) для индивидуального психологического самотестирования
16. Собрать программно-управляемый обучающий стенд «устройства памяти персонального компьютера» снабженный автоматизированными учебными материалами
17. Собрать программно-технический демонстрационный компьютерный комплекс наружного мониторинга (с веб камерой)
18. Плоскостной действующий стенд «ноутбук» (наглядные действующие внутренние устройства и связи портативного компьютера)
19. Собрать программно-управляемый обучающий стенд «инструменты и измерительное оборудование»
20. Собрать программно-управляемый обучающий стенд «сетевое и коммуникационное оборудования»
21. Собрать программно-управляемый обучающий стенд «единицы измерения»

22. Собрать программно-управляемый обучающий стенд «от нано до экса»
23. Наладить и укомплектовать сенсорно-управляемую «аптечку»
24. Отладить и снабдить презентацией, глоссарий программный комплекс «автоматическое управление библиотекой»; подготовить статью и доклад по проблеме
25. Организовать компьютеризированный класс робототехники. Сфера робототехники представляет собой активно развивающуюся и подающую большие надежды. Учащиеся, осваивая ее азы на учебных и игровых комплексах, в дальнейшем создают собственные устройства. На первом этапе с этой целью приобретены роботы и комплектующие к ним:

Таблица 1

№	Наименование	Эл. адрес продавца
1	Freenove Three- Arduino Uno Robot	http://ebay.to/2cvBp3v
2	Makeblock Educational Programmable Robot	http://ebay.to/2eo4uAG
3	4WD Arduino Smart Car Robot Learning	http://ebay.to/2fEbq8L
4	N20 4WD Bluetooth Smart Robot Car	http://ebay.to/2eo7qwY
5	Keyestudio Mini Tank Robot ultrasonic	http://ebay.to/2iVyFBD
6	10pcs Microphone Sensor Sensitivity Sound	http://ebay.to/2cSVamn
7	5V 500MA 2.5W Mini Solar Panel	http://ebay.to/2cvG9Gk
8	10 PCS Infrared IR PIR Motion Sensor	http://ebay.to/2cF1ryT
9	RGB LED Light Color Change Lamp	http://ebay.to/2f9ok1C

На следующем этапе приобретены в основном комплектующие, с целью самостоятельного сбора и управления студентами роботизированных устройств и автоматизированных стендов. Используя Ардуино плату, шилд и соответствующие сенсоры собираются нестандартные устройства, нацеленные на различные задачи. Особый интерес представляют управляемые солнечные элементы призванные обеспечивать эти устройства возобновляемой энергией:

Таблица 2

Наименование	Эл. адрес продавца
Air Soldering Rework Station Solder	http://ebay.to/2nzN1oD
Electric Welding Soldering Gun	http://ebay.to/2jhgPYa
DC 3V-6V 130 Miniature DC Motor	http://ebay.to/2oqAiJV
UNO R3 ATmega328P CH340G USB Driver Board	http://ebay.to/2oqzq7D
Relay Module Board Shield For Arduino	http://ebay.to/2oEdGSG
Microphone Sensor High Sensitivity Sound Detection Module	http://ebay.to/2oxY3zd
Motor Drive Shield Expansion Board L293D	http://ebay.to/2mYqMsF
ROT3U 6DOF Aluminium Robot Arm Mechanical Robotic Clamp Claw	http://ebay.to/2o5hVsP
5V 500MA Solar Panel Module	http://ebay.to/2oqGKjA
Helping Hand Clip LED Magnifying Soldering Iron	http://ebay.to/2joNHvu
HC-06 Wireless Bluetooth Transeiver RF Master Module	http://ebay.to/2IK2keb

26. Для испытания и демонстрации робототехники построить электро-оснащенный роботодром, призванный развивать способности ученика и раскрыть его творческий потенциал. Тут на занятиях студенты учатся сначала собирать соединения деталей, тестировать их, а потом – модели различных механизмов, роботов, а так же писать программы, управляющие сложным движением устройств. Считается, что в обозримом будущем роботы станут необходимой частью общественной жизни. Бесспорно, в ближайшем, на них будут переложены опасные и непрестижные работы, перевозка различных (в том числе, опасных) грузов, уборка помещений, ремонт и обслуживание различных объектов [7]. Роль оснащенных соответствующим оборудованием технопарков для подготовки юных специалистов к работе в таком обновленном обществе неоспорима.
27. Собрать программно-управляемый обучающий стенд «Системы счисления»
28. Собрать программно-управляемый исследовательский стенд «LED освещение»
29. Собрать программно-управляемый исследовательски-обучающий стенд «ионизатор воздуха»
30. Собрать программно-управляемый исследовательски-обучающий стенд «Чудодейственный ультразвук» для демонстрации роли ультразвука в различных сферах деятельности, и особенно в медицине
31. Собрать программно-управляемый информационно-осветительный комплекс «вход в технопарк»

32. Собрать компьютерный диагностический стенд с необходимым электронным оборудованием для оперативного поблочного тестирования устройств
33. Приобрести, наладить и установить для демонстрации устройств компьютерного и офисного оборудования нового поколения: Laser Projection Keyboard, беспроводные устройства (звуковые колонки и мышь), 3D принтер и т.д.
34. Собрать программно-управляемый компьютерный комплекс «Английский алфавит с Азербайджанскими аналогами» с озвучкой
35. Собрать программно-управляемый диагностический компьютерный комплекс сбора и обработки микроклиматических параметров окружающей среды
36. Собрать программно-управляемый диагностический исследовательский компьютеризированный комплекс сбора и обработки биометрических, параметров
37. Собрать программно-управляемый диагностический компьютерный комплекс сбора и обработки психофизиологических параметров с обратной связью
38. Собрать программно-управляемый компьютерный комплекс психологического тестирования (IQ, тест предпочтения цветов Люшера, ММРІ...). Процесс тестирования происходит анонимно, без какой-либо вероятности прочтения ответов испытуемого посторонними лицами. Разработать и написать собственные программы психологического тестирования.
39. Создать сайт технопарка для оперативного отражение состояния выполняемых проектов и проводимых мероприятий
40. Подготовить и издать учебные пособия по началам Компьютерной инженерии и по Программным языкам
41. Создание программного комплекса «Контроль поручений проектов Технопарка»
42. Собрать программно-управляемый исследовательский комплекс изучения воздействия цветов и оттенков (параметров освещения) совместно со звуковыми шумами на оператора, с постоянно наращиваемой базой данных.
43. Создание библиотеки технопарка. Материалы библиотеки составляются из учебно-специальных книг библиотеки университета, а также приобретенных литературных и подобранных для этой цели электронных источников. Необходимая литература оперативно печатается на оборудовании технопарка и представляется занимающимся здесь студентам и магистрам.

44. Собрать программно-управляемый компьютеризированный комплекс демонстрации работы шагового двигателя
45. Проводить семинары с участием ученых зарубежных стран.
46. Создать студенческие модели летающих аппаратов.
47. Собрать программно-управляемый компьютерный комплекс регистрации и оптимизации микроклиматических показателей с возобновляемой базой данных.
48. Собрать, установить и наладить программно-управляемый компьютеризированный комплекс «возобновляемой энергетики» включающий подвижную солнечную панель, концентратор и ветрогенератор.

Выполнение проектов организовано таким образом, что каждый выполненный пункт продолжает развиваться силами новых студентов. Построенные стенды и отлаженные программы продолжают усложняться и развиваться для обеспечения дополнительных функций. К примеру, большинство устройств и автоматизированных стендов переводятся на управление голосом, телефоном, другим ПК оснащенным BLUETOOTH, и т.д. Новые пункты добавляются в план проекта в зависимости от текущих требований учебного процесса с учетом состояния разработки предшествующих разработок. Как видно, основная деятельность ТП ОУУ полностью нацелена на организацию и повышение качества учебного процесса. Однако по мере становления ТП, оснащенности и организованности его, рассматриваются вполне производственные наукоемкие задачи, которые должны дать дополнительный стимул учащимся и сотрудникам. Среди рассматриваемых подобных проектов можно показать дистанционные сигнализаторы микроклиматических показателей помещений, инфракрасные нагреватели, автоматические регуляторы параметров помещений и др. На очереди, создание собственной опытно-производственной лаборатории при ТП.

Анализируя деятельность на протяжении небольшого периода университетского ТП можно утверждать, что для успешного функционирования такого подразделения необходимо выделение отдельного, специализированного помещения, совмещение его со складом использованного оборудования, снабжения энерго- и Интернет ресурсами, назначения выделенных специалистов. Участие всех заинтересованных подразделений в его работе, долгосрочное планирование развития, разработка проектов интересных для большей части контингента университета. Так же необходима разработка способов стимулирования участия студентов в работе ТП, регламентирование проведения занятий по техническим отраслям на площадках ТП. Организация периодического посещения ТП студентами различных специальностей для их ознакомления техническими новшествами и вовлечения в творческую деятельность в соответствующих проектах.

Литература

1. Аллен Д., Берр Д., Бродхерст Т. Научный парк: организация и управление: пер. с англ. / Д.Аллен, Д.Берр, Т.Бродхерст. – Л., 2000.
2. Громов Г. История Кремниевой долины – кратко о главном [Электронный ресурс] / Г.Громов // Онлайн издательство WDigest. – 2010. – Режим доступа: http://www.wdigest.ru/silicon_valley_history.htm (дата обращения: 29.08.10).
3. Делюкс Т. Свободные экономические зоны как форма привлечения прямых иностранных инвестиций и диверсификации экономики [Электронный ресурс] / Т.Делюкс // Исследовано в России: электронный науч. журнал. – 2010. – Режим доступа: <http://zhurnal.gpi.ru/articles/2010/016.pdf> (дата обращения: 29.08.10).
4. Лавров А.А. Особенности функционирования высокотехнологических кластеров в Китае и Японии [Электронный ресурс] / А.А.Лавров // Электронная библиотека ТГУ – 2009. – Режим доступа: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/329/image/329-182.pdf> (дата обращения: 29.08.10).
5. Переслегин С.Б. Ресурсы Будущего: «войны не будет, но будет такая борьба за мир...» [Электронный ресурс] / С.Б.Переслегин // "Российское Экспертное Обозрение". – 2008. – №1(24). – Режим доступа: <http://www.rusrev.org/content/review/print.asp?ids=162&ida=2173> (дата обращения: 29.08.10).
6. Мельникова О.И. Инновационная подготовка IT-специалистов для особой экономической зоны г. Дубна [Электронный ресурс] / О.И.Мельникова // Информационно-коммуникационные технологии в образовании – 2010. – Режим доступа: <http://www.ict.edu.ru/vconf/files/11294.doc> (дата обращения: 29.08.10).
7. Рзададе Э.М. Технопарк и профессиональное образование / Sənətkar (научно-педагогический журнал мин. образования Азербайджана), №1, Баку, 2017
8. Османзаде Р.М., Рзададе Э.М. Компьютерная глобалистика, Баку, 2005

UNİVERSİTET KOMPLEKSİNDƏ TEXNOPARK

Ə.A.Vəliyev, E.M.Rzazadə

XÜLASƏ

Məqalədə yeni ictimai-texniki fenomen olan tədris texnoparklarının cəmiyyətdə və tədris prosesində rolu, yeri və funksiyaları araşdırılır. Mövcud texnoparklar üç modelə - Amerika, Avropa və Asiya (uzaq Şərq) modellərinə bölünürlər. Məqalədə həmçinin texnoparkların yaradılması tarixi nəzərdən keçirilir, mövcud modellər və onların fərqləri göstərilir, postsovet məkanındakı texnopark quruculuğunun xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

TECHNOPARK IN THE UNIVERSITY COMPLEX

A.A.Valiyev, E.M.Rzazadeh

SUMMARY

Technoparks as new technical and social units are studied in this article, their role and functions in society are analysed. Technoparks are distinguished today by three models: American, European and Aisan (Far Eastern). The history of technopark is considered and the differences between various models are treated. Current situation with technoparks in post Soviet countries is also discussed.

İQTİSADİYYAT
BÖLMƏSİ

SECTION OF
ECONOMICS

МЕТОДЫ СТИМУЛИРОВАНИЯ И ПОДДЕРЖКИ НАУЧНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ И ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ГОСУДАРСТВЕННОМ УРОВНЕ

Н.Р.Фатахова

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
Баку, ул.А.Султановой 5
e-mail: qerenfil_suleymanqizi@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, texnologiya, enerji resursları, elmi fəaliyyət, təşkilatların qanunları, dövlətin rolu, həyat mərhələləri, əsas göstəricilər

Keywords: innovation, technology, energy resources, scientific activities, organizations' laws, the role of government, life cycle, key indicators

Ключевые слова: инновация, технология, энергетические ресурсы, научная деятельность, законы организаций, роль государства, жизненный цикл, ключевые показатели

Результаты исследования разработки новейших технологий и новейших строительных материалов на базе ООО «AzVirt», внедренных в производство и отличающихся своим экономическим превосходством и качеством, требуют разработки методов стимулирования и поддержки научно-технологической и инновационной деятельности на государственном уровне.

В условиях рыночных отношений требуется исследование следующих вопросов:

— требования законов организации к управлению инновационной деятельностью;

— цели управления научно-технологической и инновационной деятельностью в организации с позиций исследования организационных теорий.

Законы и закономерности образуют теоретический фундамент и способствуют переходу от эмпирического подхода к профессиональному. Законы организации характеризуют всеобщие связи и отношения в социальной среде, выступают в роли катализатора общественного прогресса, усиливают свое влияние на деятельность организации с развитием общественных отношений [3, с.96].

К общим закономерностям управления относят следующие:

- единство системы управления (единство и взаимосвязь всех элементов системы управления для всех звеньев и ступеней);
- соотносительность (пропорциональность) производства и управления (управляемой и управляющей частей подсистем);
- оптимальное сочетание централизации и децентрализации управления.

Известно множество законов организации. Законы организации определяют цели управления организацией в виде требований, которые необходимо неукоснительно соблюдать в результате динамичности и непредсказуемости научно-технологической и инновационной сферы. Требования основных законов организации, вытекающие из их содержания, указаны на Рис. 1 и сводятся к следующему.

1. Обеспечение устойчивости и равновесия системы управления для создания предпосылок к научно-технологической и инновационной восприимчивости.
2. Развитие системы управления для расширения возможности научно-технологической и инновационной восприимчивости.
3. Создание организационных предпосылок для усиления научно-технологической и инновационной восприимчивости.

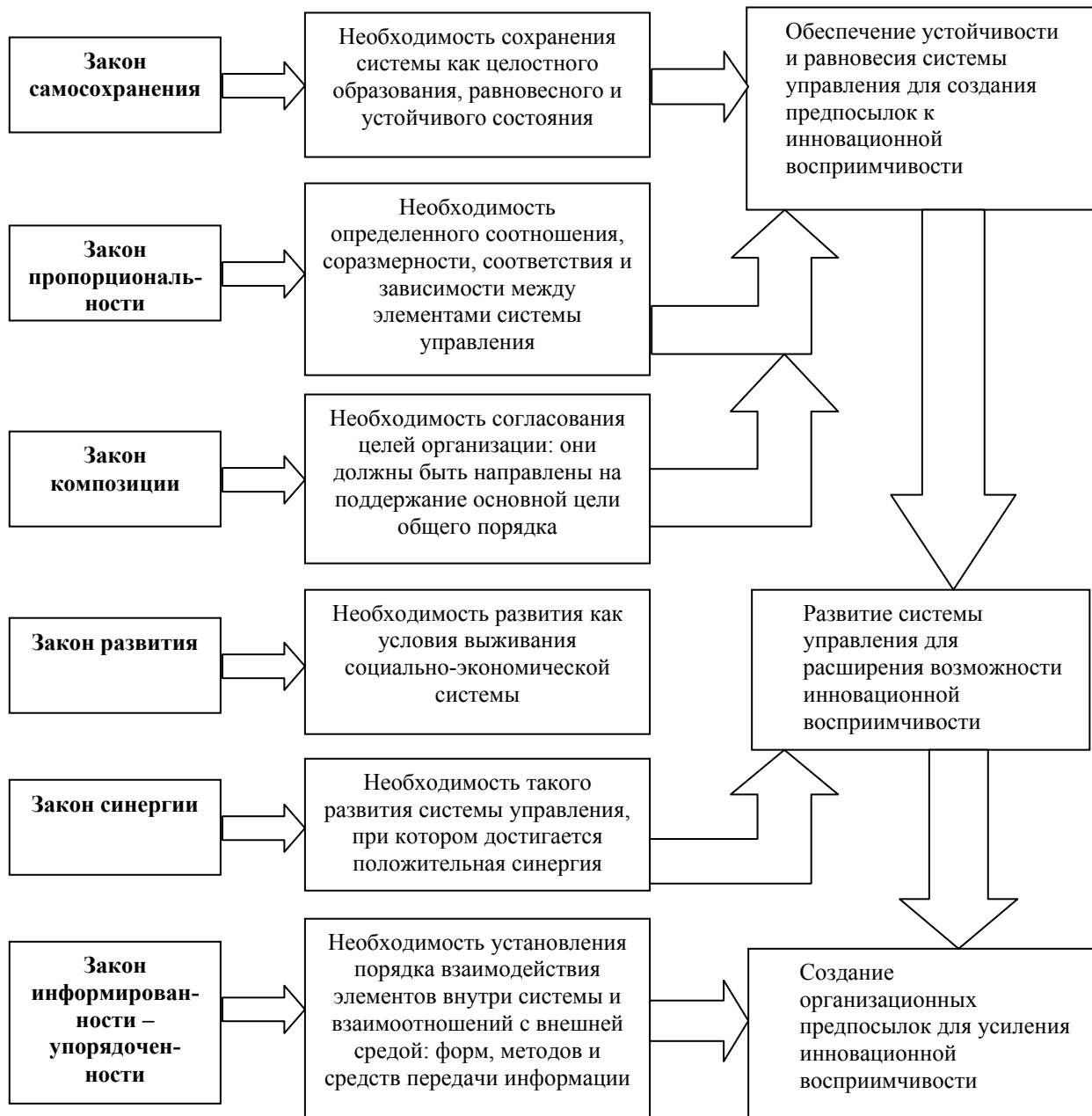

Рис. 1. Требования основных законов организации

Примечание: Источником Рис. 1 является [1, с.153]

Каждая социально-экономическая система имеет две движущие силы: желание выжить, сохранить себя, самосовершенствоваться, развиваться, иметь определенную

стабильность. Х.Виссема [1, с.151] указывает, что на смену старой парадигме: «Сначала сохранение, затем — развитие» пришла новая парадигма: «Сохранение через развитие» (Рис. 2).

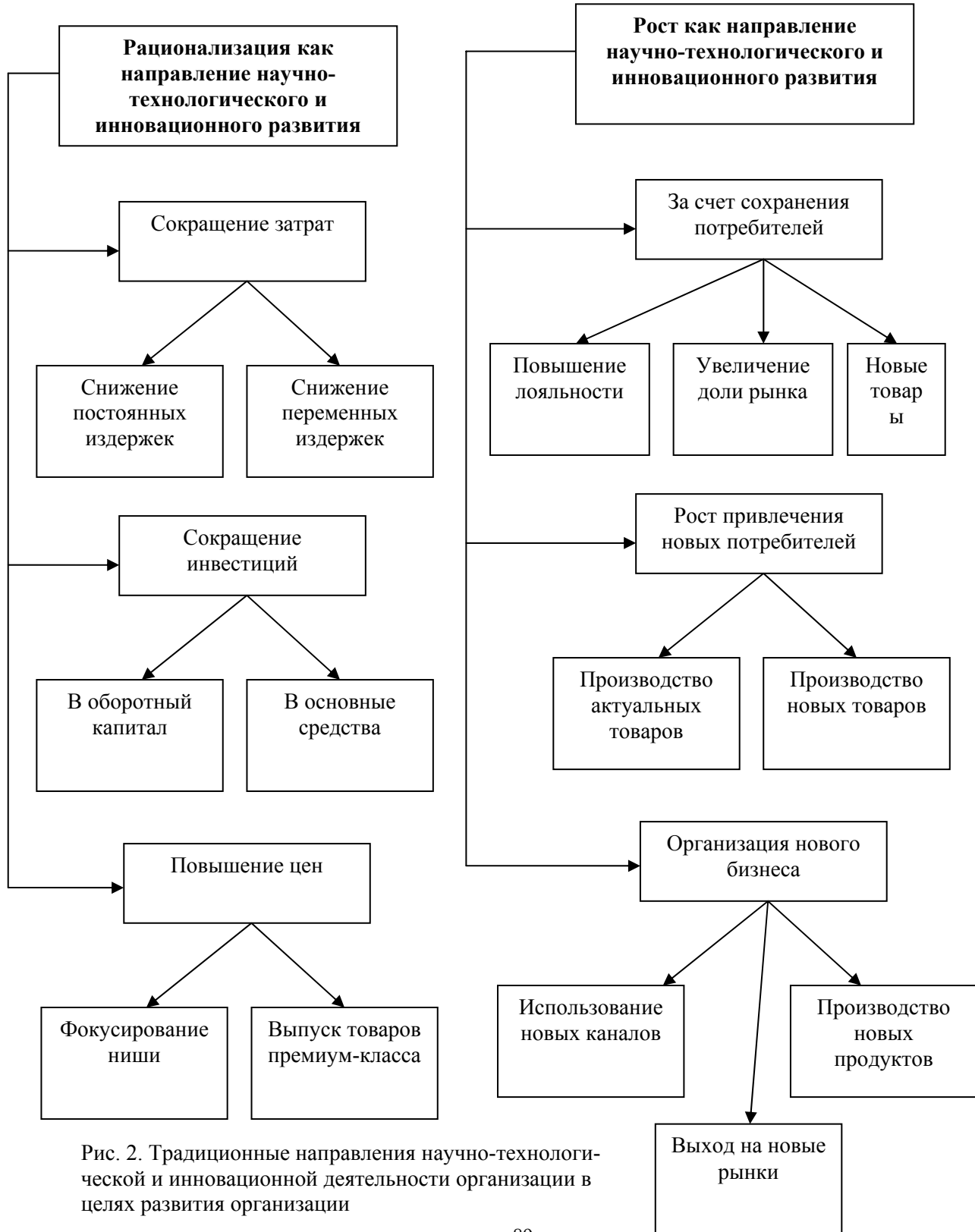

Рис. 2. Традиционные направления научно-технологической и инновационной деятельности организации в целях развития организации

В условиях рыночных отношений развитие организации считают получение прибыли. Традиционными направлениями для извлечения большей прибыли являются рационализация системы управления и рост организации. Между тем, прибыль может быть лишь их предпосылкой. Для определения целей развития рассмотрим теоретические основы существования организации через призму организационных теорий.

Цель исследования существующих организационных теорий — выделение организационных императивов управления организацией в научно-технологической и инновационной сфере. Термин «императив» введен в научный оборот И.Кантом в работе «Критика практического разума» и означает «общезначимое нравственное предписание в противоположность личному принципу», указывает на общий закон, высшее требование. В общепринятом толковании императив — безусловные требования. В случае управления организацией в научно-технологической и инновационной сфере — безусловные требования, обеспечивающие устойчивость и развитие организации для принятия и внедрения инноваций.

Сторонники данной теории, часто называемой естественным отбором, утверждают, что окружающая среда выбирает те признаки организаций, которые наилучшим образом подходят для нее, т.е. организация развивается так, чтобы лучше соответствовать окружающей среде своими организационными характеристиками.

Исследование жизненного цикла организации — наиболее часто встречающееся проявление указанной теории на практике, в основе которой лежит рассмотрение организационных характеристик на различных этапах жизни организации. Жизненный цикл организации имеет биологическую аналогию с жизнью человека и содержит стадии создания (рождения), роста, зрелости и упадка (отмирания).

Рождение организации означает создание какой-либо организационной формы, которая получает на входе ресурсы и скорость основания организации через систему государственной поддержки, подражание предшественникам, которые служат источником законности и отраслевой принадлежности, но в то же время источником конкуренции за дефицитные ресурсы [1, с.155].

Появившись, организация начинает развиваться и изменяться. Наиболее вероятное изменение организации — ее кончина, поэтому теоретики рассматриваемого подхода допускают высокий уровень смертности новых организаций вследствие неспособности найти или создать нишу в среде их окружения. Выживают те организации, которые создают организационные характеристики, отвечающие требованиям внешней среды, ее критериям отбора. Таким образом, организационные изменения являются следствием адаптации организации к условиям внешней среды, т.е. к рыночным условиям.

Организационное отмирание происходит в результате снижения ресурсной базы организации, в следствии нежелания или невозможности заниматься научной и инновационной деятельностью.

Анализ ключевых показателей, влияющих на операционные издержки цепочки создания стоимости, и выявления на этой основе навыков, компетенции и уровня менеджмента по функциям управления, а затем построение иерархии навыков и компетенции показывает, что каждая функция управления влияет на величину опе-

рациональных издержек организации. Важно определить ключевые факторы, оказывающие это влияние. В Табл. 1 указаны ключевые показатели, определяющие операционные издержки по функциям управления цепочкой ценности организации. Данный перечень показателей не является исчерпывающим. В каждой организации могут быть свои показатели, определяющие ключевые факторы ее компетенции и определяющие уровень операционных издержек.

Анализ ключевых показателей по функциям управления позволит сделать вывод о наличии навыков, компетенции и уровня менеджмента по функциям управления цепочки создания стоимости.

Таблица 1

Показатели, влияющие на операционные издержки по звеньям цепочки ценности

Звено цепочки ценности	Ключевые показатели, влияющие на операционные издержки
Основные функции управления	
Управление закупками или снабжением	<ul style="list-style-type: none"> Величина издержек, связанная с хранением запасов Отсутствие сверхнормативных запасов Коэффициент оборачиваемости запасов Удельные затраты на приобретаемые ресурсы Качество приобретаемых ресурсов (наличие сертификата качества, уровень брака на входном контроле поставок и другие) Качество отношений с поставщиком (возможность влияния на поставщика)
Управление производственными процессами с постоянным поиском и внедрением научных технологий и инновационных новшеств	<ul style="list-style-type: none"> Издержки производства Масштаб (объем производства) Загрузка мощностей Наличие запасов незавершенного производства Время производства (технологическое время, длительность производственного цикла) Гибкость производства (время переналадки) Качество производства (уровень устранимого и неустраняемого брака)
Управление распределением продукции (сбыт продукции)	<ul style="list-style-type: none"> Время доведения продукции от последней финишной операции предприятия до потребителя. Уровень запасов готовой продукции на складе изготовителя. Удельные издержки распределения товара
Управление продажами и обслуживанием	<ul style="list-style-type: none"> Сложность системы распределения Наличие контроля за каналами Восприимчивость к изменениям рынка Отношение с торговыми посредниками Сохранность состава потребителей
Управление маркетингом	<ul style="list-style-type: none"> Лояльность потребителей (сохранность состава потребителей) Количество привлеченных потребителей Доходность потребителей Наличие известной торговой марки Наличие ценовой премии

Продолжение Таб. 1

Обслуживающие (обеспечивающие) функции	
Управление информационным обеспечением	Расходы на информационное обеспечение Наличие технических средств и средств коммуникации Возможность обмена информацией через информационные технологии Наличие интегрированных информационных пакетов и т.д.
Управление персоналом	Профессиональная подготовка работников (квалификация, навыки, опыт, умения) Условия работы Система оплаты труда Производительность труда Текучесть кадров Стоимость одного рабочего места Другие
Функции общего управления	
Управление инновациями	Наличие собственной базы НИОКР Расходы на НИОКР к объему продаж Затраты на обучение и профессиональную подготовку (всего и на одного работающего) Количество запусков новых продуктов за год, последние три, пять лет Количество патентов на одного работающего специалиста Положение на инновационной кривой жизненного цикла товара
Управление финансами	Долговая нагрузка (кредитный рычаг) Затраты на заемный капитал Срок погашения долга Отношения с инвестором Дивидендная политика Величина денежного потока Структура издержек Другие показатели

Примечание: Источником Таб.1 является [2, с.193].

Анализируя компетентность организации по функциям управления и подразделениям цепочки ценности организации, по опыту «AzVirt» следует сделать следующие выводы.

- В какой степени функции управления отвечают требованиям рынка, как они скоординированы.
- Какие функции не обладают необходимой компетенцией, следовательно, их нужно развивать, а возможно, необходимо передать эти функции внешним исполнителям, сделать перераспределение работ, привлечь субподрядчиков и организовать новую модель бизнеса, основанную на распределении работ.

- Какие научно-исследовательские мероприятия следует провести в рамках подразделений цепочки ценности и функций управления, чтобы снизить операционные издержки и сохранить организацию.

Например, в целях снижения операционных издержек можно воспользоваться рекомендациями М.Армстронга и выполнить следующие процедуры, что в принципе и было произведено в ООО «AzVirt».

Корпоративный анализ.

1. Проанализировать зоны получения результатов (подразделения, рынки, продукты) в соответствии с тем, какой вклад в годовой доход они дают, каких затрат они требуют.
2. Оценить для каждой партии товара или продукта на каждом рынке: насколько он преуспевает, застыл или отстает; его возможности в будущем на основании различных допущений, касающихся уровней инвестиций или цен, необходимых для его развития или выживания.
3. Проанализировать объем продаж по сравнению с планом и объяснить различия.
4. Проанализировать основные и накладные расходы по сравнению с планом и объяснить различия.
5. Оценить достижения в области развития производственных процессов и производимой продукции для рынка по сравнению с планом и объяснить различия.
6. Проанализировать главные финансовые соотношения (фактические, планируемые) и выяснить причины отклонения от нормы.
7. Составить бюджет на нулевой или приоритетной основе, чтобы оценить оправданность всех основных затрат.
8. Найти ответы на три главных вопроса: каким делом мы занимаемся, каким делом мы должны заниматься, что мы можем делать хорошо.
9. Оценить общие сильные и слабые стороны в работе организации, способности к управлению, достоинства персонала, производственные взаимоотношения, планирование, развитие, маркетинга, продажи, распределение, закупки, движение материальных ценностей и запасов, финансовую базу, продуктивность, методы производства и оборудования, использование новых технологий, информацию по менеджменту и финансовому контролю.
10. Оценить угрозы и благоприятные возможности: внешние, т.е конкуренция, правительственные указания и вмешательство, инфляция, курс валют; внутренние, т.е. персонал, инновации, системы, денежные ресурсы (включая поток наличности).

Стратегические планы.

1. Подготовить стратегические планы, которые:
 - а) исследуют благоприятные возможности и сильные стороны, выявленные общим анализом результатов внедрения научных технологий и инноваций в производстве;
 - б) основаны на реальных допущениях и проектах относительно будущих тенденций, развития на научной основе.

Принимают во внимание то, какая наличность нужна для увеличения финансов и продукта или развития рынка.

Продукты и развитие.

1. Перераспределить ресурсы (финансы, людей, производство и реализацию) между производимой продукцией сообразно требованию оптимизации оборотов инвестиций.
2. Максимально увеличить выгодность производимой продукции за счет:
 - а) отказа от слишком рискованных, высоко затратных проектов;
 - б) развития низко затратных проектов наименьшего риска;
 - в) уменьшения затрат — на рекламу, вознаграждения, упаковочные материалы или продажи;
 - г) уменьшения количества акционеров;
 - д) снижения скидок;
 - е) повышения цен.
3. Разрабатывать новые продукты или услуги, отвечающие определенным потребностям рынка или создающие новые запросы, отличающиеся своей экономичностью и качеством.
4. Исключить продукты и рынки, не приносящие прибыли.

Исследования показывают, что при анализе внешней среды, определения влияющих факторов, строится цепочка ценности во взаимосвязи с другими организациями по каждому продукту организации, как это показано на разработанных автором Рис. 3, 4.

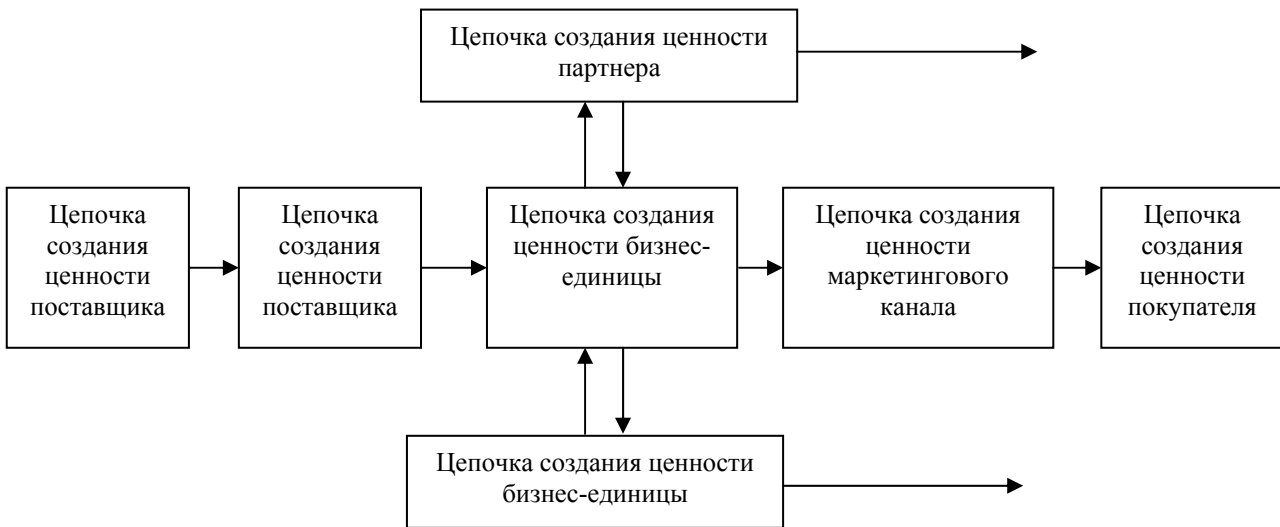

Рис. 3. Совокупность цепочек создания ценности

Рассмотрим данный вид анализа на следующем примере. ООО «X» занимается оптовой торговлей стройматериалов. Ее цепочка ценности будет иметь вид, указанный на Рис. 4.

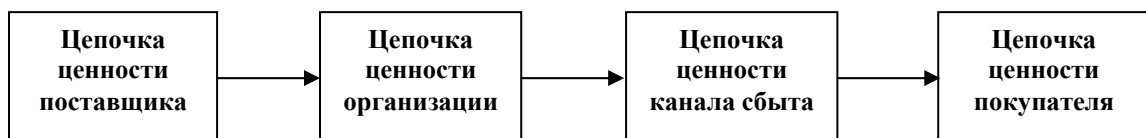

Рис. 4. Цепочка ценности для организации «X»

Анализ затрат по цепочке представлен в разработанной автором Табл. 2 (при этом добавленная стоимость представляет собой долю затрат на производство и транспортировку).

Таблица 2

Анализ затрат по цепочке ценности битума, ман/т

Затраты поставщика		Затраты организации		Затраты канала сбыта		Затраты покупателя	
Стоимость сырья	80	Стоимость поставщика	100	Стоимость покупки	1100	Стоимость покупки	120
Производство бензина и транспортировка	30	Расходы по хранению, накладные и коммерческие расходы	40	Услуги по доставке, диспетчированию, наливу	60	Наценка АЗС, налог с продажи	20
Добавленная стоимость	30/80	Добавленная стоимость	40/100	Добавленная стоимость	60/110	Добавленная стоимость	20/120
Коэффициент «добавления» стоимости (%)	3,70	Коэффициент «добавления» стоимости (%)	4,76	Коэффициент «добавления» стоимости (%)	6,82	Коэффициент «добавления» стоимости (%)	2,13

Из анализа затрат по цепочке ценности следует, что узким местом является канал сбыта. Очевидно, организация могла бы ликвидировать промежуточное звено — канал сбыта — и напрямую иметь дело с нефтеперерабатывающими заводом. Это позволит снизить цены для покупателя, увеличить объемы реализации и повысить прибыль.

Рассмотрим анализ возможности развития связей с покупателем по цепочке ценности. В целом, развитие организации предполагает направления, указанные на разработанном автором Рис. 5.

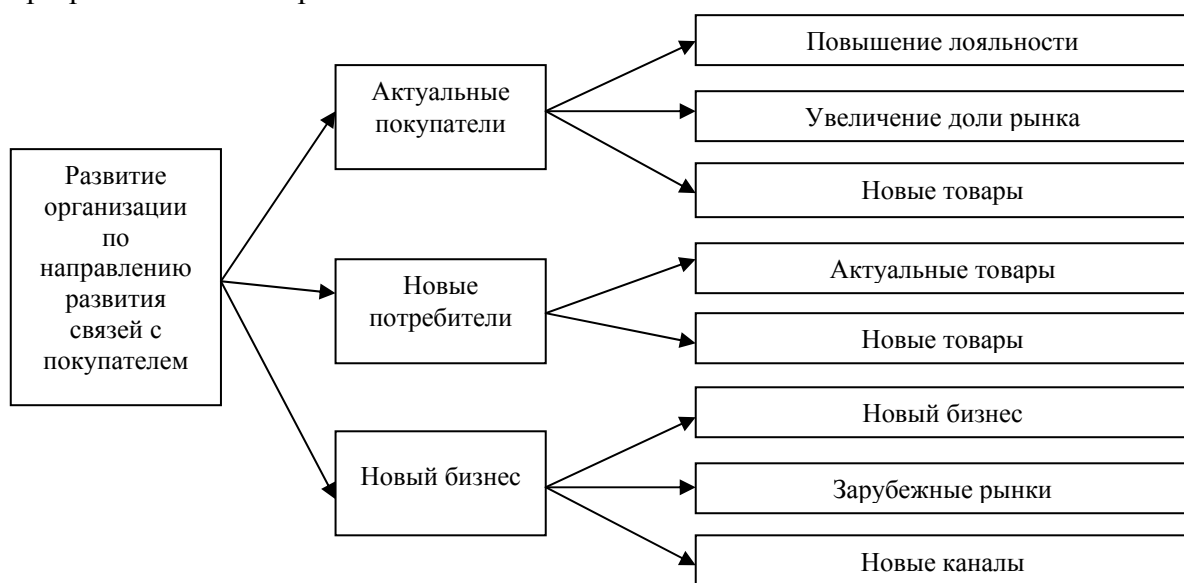

Рис. 5. Варианты развития связей с покупателем

Цель развития связей с покупателем — создание экономической ценности для него. В понятие экономическая ценность для потребителя входят следующие составляющие.

- Производитель создает способы повышения прибыльности клиента (повышение объема продаж, снижение издержек, повышение цен или сокращение потребности в инвестициях).
- Производитель создает эмоциональную ценность для потребителя — повышение уровня опыта клиентов, помогая им обрести социальное, личностное или психологическое удовлетворение, например, использование престижной марки и т.п.
- Трансформация бизнеса покупателя в результате предложения инноваций, позволяющих достичь роста и повысить конкурентоспособность: новых идей, предложений решений. Это требует перестройки отношения к потребителю: от концентрации на собственной внутренней эффективности к пониманию фактов, определяющих эффективность деятельности покупателей.
- Идентификация возможностей, создаваемых неудовлетворенными потребностями покупателей. Эти потребности выявляются в результате анализа связей с покупателями и наблюдения за происходящими во внешней среде изменениями и изменениями технологической сферы.
- Выбор из набора возможностей наиболее перспективных, соответствующих компетенции организации.
- Оценка своих потребностей в производственных, маркетинговых и финансовых ресурсах.
- Оценка целесообразности передачи производства партнерам, уже имеющим необходимые производственные возможности и навыки.
- Организация обратной связи с потребителем или клиентом для выяснения степени решения проблем клиентов разрабатываемыми товарами и услугами.
- Установление долгосрочных отношений с клиентами, потребителями.

Анализ вариантов развития связей с поставщиком показывает необходимость:

1. Создание интегрированной вертикальной цепочки ценности с включением в нее поставщиков в форме прямой собственности.

2. Создание интегрированной вертикальной цепочки ценности с включением в нее поставщиков на основе партнерских отношений.

Преимуществом создания вертикально-интегрированного комплекса по цепочке ценностей являются:

- более точное знание потребностей покупателя со стороны поставщика;
- ликвидация возможности сбоев в ресурсном обеспечении;
- ликвидация или снижение запасов сырья и материалов;
- возможность использования поставок «точно в срок» и организация системы «Канбан»;
- возможность предвидеть изменения в окружающей среде и скорее подготовиться, адаптироваться к ее изменению.

Недостатком такой организации, охватывающей всю цепочку ценностей, является следующее: наличие гарантированного покупателя приводит к утрате свойств

специализации поставщика как решающего преимущества среди участников рынка, в частности, наличие специализированных навыков, соответствующих мировому уровню.

Кроме того, установление отношений собственности требует крупномасштабного производства для достижения конкурентоспособных удельных затрат. При этом следует задать следующий вопрос: может ли поставщик, ставший собственностью организации, достичь минимально необходимого масштаба производства, чтобы иметь высокую рентабельность капитала.

Установление партнерских отношений с поставщиком без установления отношений собственности имеет определенные преимущества. Так, поставщики и потребители используют одну систему управления качеством, одинаковые методы статистического контроля качества и т.д. Такой подход базируется на высокой степени доверия, обмене опытом, идеями и информацией.

Анализ принципов развития ведущих организаций мира показал, что партнерство с поставщиком является более предпочтительным. Эффективному партнерству способствует и наличие современных информационных технологий, позволяющих наладить обмен товарами и услугами «точно в срок», в определенном объеме и последовательности, в нужные сроки благодаря информационным связям в режиме реального времени.

Исследованные технические вопросы нашли свое полное отражение на практике в производстве хозяйственной, финансовой, научно-технологической, инновационной и экономической деятельности ООО «AzVirt». Сочетание теоретической, практической и научной деятельности ООО «AzVirt», достойна поддержки и стимулированию на государственном уровне. Проведенные исследования дают основание утверждать, что разработанные технологии и опыт применения активированных минеральных порошков при строительстве автомобильных дорог дают огромную экономию материальных финансовых, энергетических ресурсов, увеличивая срок эксплуатации автомобильных дорог с 6-8 лет до 18-20 лет, что в целом обеспечивает экономию на миллиарды манат на ближайшее будущее.

Литература

1. Баранчев В.П. Управление знаниями в инновационной сфере: Учебник- М.: ООО «Благовест-В», 2007, 272 с.
2. Баранчев В.П. Управление инноваций: Учебник М.: ЮРАЙТ, 2012, 711 с.
3. Рекомендации по стандартизации. Рекомендации по разработке технических регламентов. Р 50. 1. 0.44- 2003.- Москва: ИПК Издательство Стандартов, 2003, 48 с.

**ELMI-TEXNOLOJİ VƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT
SƏVİYYƏSİNDƏ STİMULLAŞDIRMA VƏ DƏSTƏKLƏNMƏSİ METODLARI**

N.R.Fataxova

XÜLASƏ

Bu məqalə avtomobil yolları üçün inşaat materiallarının hazırlanmasının elmi-texnoloji prinsiplərinə həsr olunub. Elmi tədqiqatların nəticəsində müəssisənin özünün aldığı innovativ və nəzəri göstəricilərin tətbiqinin nəzəri mahiyyəti açıqlanmışdır.

**METHODS TO ENCOURAGE AND SUPPORT SCIENTIFIC,
TECHNOLOGICAL AND INNOVATION ACTIVITIES AT THE STATE LEVEL**

N.R.Fatahova

SUMMARY

This article is dedicated to the scientific and technological principles of production of construction materials for roads. The theoretical nature of the application of innovative and theoretical data obtained by the enterprise as a result of scientific research is revealed.

2017 - № 46

**TİKİNTİ MATERIALLARI İSTEHSAL EDƏN SƏNAYE
MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARI**

Ə.S.Sərkarlı

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı AZ1010, Azadlıq küçəsi 20
e-mail: serkaroglu@mail.ru

Açar sözlər: qiymətləndirmə metodları, istehsalın səviyyəsi, sənaye, rəqabət mühiti, maliyyə vəziyyəti

Key words: valuation methods, production levels, industry, competitive environment, financial position

Ключевые слова: методы оценки, уровни производства, промышленность, конкурентная среда, финансовое положение

Tikinti materialları istehsalı sferasına daxil olan sənaye müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi, həmin iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və eləcə də onların fəaliyyət mexanizmində iqtisadi aspektlərin xüsusi yerinin olması ilə əlaqədar mürəkkəb xarakter alır. Sənaye müəssisələrində əsasən istehsalın və müəssisənin həcmi geniş, resurs, kadr və texnoloji potensial çox olduğundan onların rəqabət qabiliyyətini dəyərləndirərək ona müvafiq qiymət vermək sadalanan amillərin təhlili zərurətini meydana çıxarır. Bu baxımdan rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi məqsədlə elə optimal metodika seçilməlidir ki, o həm maddi, həm də elmi yanaşma baxımından səmərəli və rahat tətbiq edilə bilən olsun. Bu xüsusiyyətlərə cavab verən qiymətləndirmə metodunun seçilməsi müəssisədə rəqabətin idarəetmə formasına, həmçinin onun bazarda mövqeyinə təsir edir [1].

İqtisadi inkişafın prioritet sahəsi kimi sənaye müəssisələrinin dəstəklənməsi, güzəştlərin tətbiqi onların istehsal səviyyəsinin artmasına və daxili tələbatı ödəməsinə imkan vermək məqsədi güdür. Xüsusən Azərbaycanda tikinti materiallarına olan tələbin həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə böyükdür. Bu onunla bağlıdır ki, ölkədə genişmiqyaslı tikinti, yenidənqurma, sürətli abadlıq işləri aparılır və müxtəlif təyinatlı yaşayış və digər obyektlərin tikilərək istifadəyə verilməsi prosesi yaşanır. Bununla əlaqədar, xaricdə istehsal olunmuş tikinti materialları Azərbaycan bazarında ciddi mövqelərə malikdir. İlk öncə, tikinti sahəsində ilkin tələbat məhsullarını yerli istehsal materialları ilə əvəz etməyin iqtisadi əsası vardır. Bu həm maddi, həm də starteji baxımdan ölkə üçün səmərəlidir.

Azərbaycanın tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə qiymətin verilməsi, hər şeydən əvvəl onun bazardakı payına, əhatə etdiyi segmentə, mənfəətliliyinə və dolayısı ilə ölkənin rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərəcək [2]. Ən mühüm məsələ kimi biznes subyektlərinin rəqabət prosesində mövcud olan müsbət və mənfi cəhətlərinin dəyərləndirilməsi, çatışmazlıqların aradan qaldırılması kimi mühüm faktorlara nəzər salarkən, iki metoda müraciət edə bilərik. Bunlardan birincisi tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrində iqtisadi fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin təhlil edilməsinə əsaslanan qiymətləndirmədir. Burada mühüm amillərdən biri maliyyə he-

sabatlılığının şəffaflığının qorunmasıdır ki, bu da sənaye müəssisələrinə rəqiblər üzərində üstün mövqe əldə etmək üçün potensial investorların cəlb edilməsinə imkan yaradır. Yəni maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun və maksimum şəffaf tərtibi onun iqtisadi fəaliyyətinin nə qədər effektiv olduğunu qiymətləndirmək üçün münbit şərait yaradır.

Tikinti materialları sahəsində olan rəqabəti nəzərə alaraq deyə bilərik ki, onların rentabellik göstəriciləri, yerli o cümlədən xarici bazarlara çıxış və məhsullarının reallaşdırıla bilən həcmi, mənfəətliliyi maliyyə fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodunun təhlil obyektləri kimi çıxış edə bilər. Digər vacib amillər kimi isə, bazarlarla əlaqəsinin çevikliyi və məhsullar üzrə ixtisaslaşma göstəriciləri, istehsal fondlarının gücü və səmərəliliyi ilə yanaşı maliyyə-kredit institutları ilə münasibətləri də daxildir.

Tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün sahə üzrə spesifik reyting agentliklərinin yaradılması məqsədəuyğundur. Çünki bu investorları və potensial alıcı kütləsini cəlb etməyə imkan verməklə bərabər rəqabət mühitinin də sağlamlaşdırılmasına təsir göstərəcək. Müvafiq sənaye müəssisələrinin likvidliyi, ödəniş imkanları, ixtisaslaşmış kadrlara malik olma səviyyəsi, investisiya cəlb etmə imkanları və istiqamətləri maliyyə fəaliyyətinin yekunlarına aid edilməklə qiymətləndirmənin obyektinə çevrilir.

Bir sıra iqtisadi nəzəriyyə istiqamətlərinin əsas göstəricisi kimi qəbul edilməsi ilə bərabər “rəqabət”in hal-hazırda ümumi qəbul edilən tərifinə yoxdur. M. Porter rəqabəti az olan resurslar və mədud sayda istehlakçı uğrunda bazar mübarizəsi kimi arşdırırmışdır [3]. Buna görə də rəqabət fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi spesifik müəssisələr üzrə müxtəlif aspektlərdən yanaşma tələb edir. Tikinti materialları istehsalı sferasına aid olan sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə edilməsi məqsədəuyğun olan metodları müxtəlif iqtisadi ədəbiyyatlara əsaslanaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Matris metodları
 - Boston Konsaltinq Qrupu (BCG)
 - Porter
 - GM/Makkinsi
 - Shell/DPM
 - Hofer/Schendel
 - ADL/LC

Şəkil 1

Tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin digər bir metodu isə sahə üzrə geniş bilik və bacarıqlara malik olan mütəxəssislərin müvafiq göstəriciləri qiymət verməsi ilə həyata keçirilir. Bu yanaşmada çoxsaylı metodikalardan istifadə edilir. Əhəmiyyətli təsirə malik qiymətləndirmə metodla-

rından SWOT və Makkinsi 7S modelini qeyd etmək olar. Tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrinin rəqabət fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı SWOT təhlili tətbiq edilərkən həmin müəssisənin əhəmiyyətli təsir imkanına malik cəhətləri ilə çatışmazlıqlar olan tərəfləri, həmçinin potensialını reallaşdırmaq qabiliyyəti ilə bazarda ona qarşı olan mövcud maneə və təhlükələrin diqqət mərkəzində saxlanılaraq analiz edilməsi həyata keçirilir. Bu təhlil və qiymətləndirmə metodundan istifadə edərkən Azərbaycanın spesifik iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq qərarlar qəbul edilməlidir. Çünki Azərbaycan neft sənayesi ölkəsi olaraq müxtəlif spesifik tikinti materiallarının hazırlanmasında üstünlüklərə malikdir və bu üstünlüyü qoruyub saxlamaqla inkişaf etdirmək yeni bazarlar əldə etmək daxili bazarı müdafiə etməklə xarici xüsusən qeyri-ənənəvi bazarlara yüksək keyfiyyətli məhsullarla çıxmaq lazımdır. Xarici şirkətlərin reklam imkanları güclü olduğundan yerli istehlakçıları qazanmaq üçün xarici bazarlardan başlamaq lazımdır. Yerli istehlakçı milli məhsulların digər ölkələrin istehlakçıları tərəfindən tikinti sənayesi materiallarına olan tələbi görərsə milli sənaye müəssisələri böyük psixoloji səddi aşmış olurlar. Bu amil həmdə ölkədə valyuta resurslarının artmasına səbəb olar. Digər yandan tikintidə və tikinti materialları sahəsində artan fəaliyyət aktivliyi və tələbin nəticəsi olaraq bu sahələrdə işçi qüvvəsinin artması qeydə alınır [5].

Makkinsi 7S modelinin tətbiqi zamanı isə rəqabətqabiliyyətliliyi artırmaq üçün daxili amilləri səfərbər etmiş oluruq. Bu daxili amillərin sənaye müəssisəsinin iştirakçısı olduğu bazarda rəqiblərə qarşı mübarizə aparmaqda və bazar payını, satış həcmi eləcə də mənfəəti artırmaqda kömək edir və qiymətləndirməni həyata keçirir. Modeldə müəssisənin fəaliyyət strategiyası (strategy), müəssisə rəhbərliyinin və işçi heyətinin bacarıqları (skills), birgə yaradılan və malik olduqları dəyərləri (shared values), müəssisənin bazara və fəaliyyət istiqamətinə uyğun optimal strukturu (structure), kadrlar (staff), müəssisədə yaradılan sistem (systems), müəssisənin fəaliyyəti zamanı digər subyektlərlə iqtisadi münasibətinin forması (style) əsas yer tutur.

SWOT metodu ilə Makkinsi 7S modeli kompleks şəkildə tətbiq edildikdə daha səmərəli fəaliyyət alınır. Nəticədə müəssisənin daxili və kənar mühiti əhatəli şəkildə qiymətləndirilmiş olur.

Müxtəlif iqtisadçılar “rəqabət” və “rəqabətqabiliyyətlilik” məfhumunun 3 xüsusiyyətini vurğulayırlar: davranışa görə, struktura görə və funksionallıq. Əsas xüsusiyyət sayılan davranışa görə rəqabətin istehlakçıların tələbini qarşılamasını onları maliyyə resurları uğrunda fəaliyyət olaraq qiymətləndirirlər. A.Smit rəqabətin davranışa görə açıqlamasını əsaslandırılmış və onu iqtisadi müsabiqə olaraq nəzərdən keçirmişdir. A. Smitin fikrinə görə, az həcmli təklif yüksək qiymətə və ya əks prosesə səbəb olur [4]. Qiymətləndirmənin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilə bilər. Bu hal sənaye müəssisələrinin rəqabətə davamlı olması üçün mövcud imkanların qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilir. Müxtəlif göstəricilərin əhatəsi ilə onların dəyərləndirilməsinə diqqət yetirək.

1. Texnika və texnologiyalar. Tikinti materialları istehsalı bu sahədə iqtisadi aktivlikdən asılı olaraq aktualıq qazanaraq müasir texnologiyanın tətbiqini labüd edir. Texnoloji yeniliklərin istifadəsi üzrə göstəricilərin rəqabət qabiliyyətinə təsirini öyrənmək və qiymətləndirilməsi üçün növbəti amilləri göstərmək olar: müəssisədə əsas istehsal avadanlıqlarının mövcudluğu, istehsalda kompüterləşmiş avadanlıqlardan istifadənin həcmi həmçinin texnologiyaya adekvat işçi heyətinin peşəkar hazırlığı.

2. Sənaye müəssisəsində innovativ aktivlik. Buraya növbəti amilləri daxil edə bilirik: yeni istehsal və xidmət metodlarının tətbiqi istiqamətində aparılan tədqiqat və yaradıcı işlər, eksperiment xarakteri daşıyan sistemli fəaliyyət, nou-hau, patentləşdirilərək yaradılan məhsullar, əmtəə və ticari nişanlar, müxtəlif istiqamətli məhsul istehsalı üzrə malik olunan hüquqlar.

3. Müəssisənin biznes imici. Burada əsas faktor onur ki, istehsal müəssisəsinin nüfuzu və bazardakı “çəkisi” məhsul istehsalına birbaşa təsir edir. Həmçinin idarəetmə heyətinin, işçilərin cəmiyyətə və istehlakçı kütləsinə, onları mütləq surətdə maraqlandıran hadisələrə münasibəti qiymət və keyfiyyətlə yanaşı istehlakçıları yönləndirən əsas amillərdəndir. İmic faktorunun əsas məqsədi loyal istehlakçı kütləsini formalaşdırmaqla müştərilərin istehsal edilən məhsulları tövsiyyə ediləcək hala qədər inkişaf etməkdir.

4. Məhsulun keyfiyyəti məsələsi. Əsasən müəssisədə keyfiyyət idarəetməsi ilə bağlı yaranır. Bu amil rəqabət kəskin xarakter aldığı tikinti materialları bazarında istehsalçı müəssisəyə üstünlük qazandıran əhəmiyyətli aspektlərdən hesab edilir.

5. Müəssisənin istehsal mədəniyyəti göstəricilərinə görə qiymətləndirmə. Bu həm maddi həm də qeyri-maddi xarakter daşıyır. Bunun müəyyən edilməsi üçün müxtəlif istiqamətlər irəli sürmək olar:

- müəssisələrin ixtisaslı kadrları cəlb etmə göstəriciləri;
- müəssisədə işçilərin daxili fəaliyyət qrafikinə əməl etmə göstəriciləri;
- əmək itkisinin səviyyəsi;
- işçilər arasında anlaşılmazlıq göstəricisinin təhlili;
- əmək məhsuldarlığına təsir edən amillərin səviyyəsi;
- kadrların müəssisənin maraqlarına bağlılığı;
- müəssisənin rəhbərliyi ilə adi işçilər arasında qarşılıqlı inam məsələsi;
- yeni kadrların müəssisəyə qəbulu, onların işi və mühiti mənimsəmə prosesi;
- işçilərin yaranmış problemi həll etmək bacarığı.

Qiymətləndirmə üçün münasib şərait vacib məlumatın dəqiq şəkildə əldə edilməsidir [8]. Tikinti materiallarına olan tələbdən asılı olaraq onları istehsal edən sənaye müəssisələri bazarda rəqabət mübarizəsində mövqe əldə edirlər. Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti məhsullardan asılıdır. Məhsullar rəqabətə davamlı olduğu zaman müəssisənin bazar payı və mənfəəti artmış olur. Hər bir tikinti materialının rəqabət qabiliyyəti onun reallaşdırılan miqdarına görə qiymətləndirilir. Bu metod rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi üçün dolay yol hesab edilir və satışa görə müəyyənləşdirilir.[6] Pərakəndə ticarət və digər satış metodlarından istifadə zamanı rəqib məhsulların üstünlüyü istehsal müəssisəsinin üstünlüyünü ifadə edir. Məhsulun satışından əlavə onun istehsal - texniki xüsusiyyətləri rəqabətqabiliyyətlilikdə mühüm rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər əsasən istehlakçıların motivasiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. İstehlakçıların həvəsləndirilməsi isə bazarın seqmentləşdirilməsinə və daha vacib amillərin qruplaşdırılmasına xidmət etməklə istehsal edilən tikinti materiallarının istehlakı üzrə seqmentlərin tədqiqinə və məhsulların istehlakçı maraqlarını nə dərəcədə təmin etməsi qiymətləndirilir. Seqmentin seçilməsi üzrə müxtəlif metodikalar mövcuddur ki, buraya da ənənəvi metodlarla yanaşı innovativ metodlar daxil edilir.

Tikinti materialları istehsalı sahəsində mövcud olan müəssisələrin iştirakçısı olduqları bazarları seqmentləşdirmə siyasətinin tərkibi kimi bazarın tutumunun, mənfəət göstəricilərinin, rəqabət dərəcəsinin, ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi kimi əhəmiyyətli meyarlardan istifadə və.s.

Məqsəd bazarının özünəməxsus tələb və istəklərinin dəyərləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buraya qiymət üzrə tələblər, keyfiyyət standartlarının yüksəldilməsinə qarşı diqqət, satışdan sonrakı xidmətlərə olan maraq və s. daxildir [7].

Rəqib istehsal müəssisələri ilə müqayisə edildikdə tələbin müvafiq seqment üzrə artım sürətinin müəyyən edilməsi və mövqelərin öyrənilməsi də rəqabətqabiliyyətliliyi qiymətləndirməyə imkan verir.

Bunlardan əlavə rəqabət siyasətinin daha müvəfəqiyyətli həyata keçirilməsi üçün malik olduqları seqmentin tədqiqinin əhatəli olması tikinti materiallarından istifadə edənlərin qiymətlərə verdikləri reaksiyaya əsasən təhlil edilməsi metodu istifadə edilə bilər ki, bu da müvafiq istehlakçı qruplarının xüsusiyyətlər üzrə qruplaşdırılmasına imkan verir. Ümumilikdə əsas istehlakçı qrupları üzrə qiymətə qarşı kəskin reaksiyanın olması səbəblərini bazarlarda baş verən prosesləri müəyyən etməklə nail olmaq olar.

Bir sıra metodları tədqiq etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələri rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək üçün mütləq surətdə istehlak məhsulları bazarının qiymətlə bağlı xüsusiyyətlərini öyrənərkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- məhsul keyfiyyət əlamətlərinə və istifadə xüsusiyyətlərinə görə orijinallığa məxsusdursa;
- məhsul alıcıları əvəzedici əmtəələrin bazarda olması haqqında məlumata malik deyilsə;
- əgər istehlakçılar müvafiq materialları əvəz etmək imkanına sahib olurlarsa;
- istehlakçının məhsul almağa xərclədiyi vəsait onun gəlirində az şəkildə təmsil edilirsə;
- materialı almaqla qəanətin əldə edilməsi və nəticələrin əhəmiyyətli yaxşılaşdırılması prosesi təxmin edilərsə;
- son faydalılıq göstəricisi xərclərin tərkibində az miqdardadırsa istehlakçılar qiymət amilini nəzərə almırlar.

Milli sənaye müəssisələri bazarda rəqabət yarışında qalib gəlmək üçün yuxarıda sadalanan rəqabətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi yollarından istifadə etməklə qarşıya qoyulan nəticəyə nail ola bilərlər. Gəldiyimiz qənaətə görə səmərəli qiymətləndirmə metodunun seçilməsinə aşağıdakı aspektlər üzrə önəm vermək olar:

- iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində qarşılıqlı əlaqə baxımından effektiv təsir göstərməsi;
- milli iqtisadiyyata təsirinə görə rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə xidmət göstərməsi;
- müəssisə səviyyəsində hərtərəfli iqtisadi məqsədlərin reallaşdırılması baxımından müasir iqtisadi mühitlə rentabelli əlaqənin qurulması kimi amillərin reallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Рахман И. А. Терентьев А.Р. Корпоративное управление как фактор конкуренции, Экономика строительства, 2005, № 4
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, səh. 42
3. Портер М. Конкуренция.: пер.с англ.: Уч. пос. М.: Издательский дом «Вильямс», 2000, 495 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Книга I-III, М.: Изд-во Наука, 1993, 721 с.

5. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Tikinti materiallarının istehsalı sahəsi üzrə arayış. Bakı, 2015
6. Schmuck R. Measuring Company Competitiveness. Bussiness Sciences – Symposium for Young Researchers: Proceedings, 2008, pp. 200-202
7. Məmmədov A.T. Marketingin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, səh. 46
8. Kazımlı X.H. Qiymətləndirmənin əsasları. Dərslik. Bakı, 2008, səh. 290

**METHODS FOR ASSESSING THE COMPETITIVENESS
OF INDUSTRIAL ENTERPRISES ENGAGED IN
THE PRODUCTION OF CONSTRUCTION MATERIALS**

A.S.Serkarli

SUMMARY

This article describes the methods for assessing competitiveness. Efficiency in the production of building materials has an impact on national economy. Thus, the choice of the optimal valuation method helps to achieve market advantages.

**МЕТОДЫ ОЦЕНКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ
ПРЕДПРИЯТИЙ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ПРОИЗВОДСТВОМ
СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ**

А.С.Серкарлы

РЕЗЮМЕ

В статье описаны методы оценки конкурентоспособности. Эффективность в производстве строительных материалов оказывает влияние на национальную экономику. Таким образом, выбор оптимального метода оценки способствует достижению рыночных преимуществ.

РАЗВИТИЕ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА АЗЕРБАЙДЖАНА

Р.Н.Азизов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 6
e-mail: nahmedoglu@mail.ru

Açar sözlər: istehsal, ixracın strukturu, effektivlik, xammal resursları, rəqabət, texniki inkişaf, ticarət əməliyyatları, iqtisadi artım

Key words: production, export structure, efficiency, raw resources, competition, technological progress, trade operations, economic growth

Ключевые слова: производство, структура экспорта, эффективность, сырьевые ресурсы, конкуренция, технический прогресс, торговые операции, экономический рост

Сейчас, как никогда, требуется повысить эффективность хозяйственной деятельности предприятий на более полное использование вовлеченных ресурсов с тем, чтобы увеличить экспортные поставки. Экспорт имеет многогранный характер. С одной стороны, он является гарантией расширения импорта оборудования, агрегатов, машин, эффективных видов металлопродукции, которые могут значительно стимулировать технический прогресс. В связи с этим значительно возрастут возможности по созданию мощностей для обрабатывающих производств. С другой стороны, экспортная деятельность является источником валютных средств для увеличения вложений в развитие экономике страны. Именно развивая экспорт, страна утверждает свое место в международном разделении труда.

Структура экспорта Азербайджана носит преимущественно сырьевой характер. Особая сырьевая ориентация национальной экономики не давала возможность уделять должное внимание развитию обрабатывающих отраслей. Обладая залежами нефти и газа, Азербайджан может усилить свое естественное преимущество инновационной политикой, которая позволит ему создавать конкурентоспособные нефтепродукты, которые высоко котируются на мировом рынке, следовательно, дороже продаются. Во всех этих случаях обязательным является наличие квалифицированного труда. Этот фактор имеет большое значение в международном разделении труда. Без высокой квалификации нельзя построить ракеты, суда, воздушные лайнеры. Квалифицированные работники являются источником перемещения трудовых ресурсов по странам.

Эффективное участие страны в международном разделении труда может быть решено лишь на базе экономического роста, на основе перевода экономики на преимущественно интенсивный путь развития. Для воплощения в жизнь этих задач необходимо использовать все потенциальные возможности естественных преимуществ, прежде всего богатств углеводородных ресурсов. Суть эффективного экспорта состоит в том, чтобы, вовлекая на первом этапе в экспортные операции углеводородные ресурсы, добиваться реанимации тех производств, которые в период социалистического строительства в большей степени работали на вывоз продукции в другие регионы страны. В то же время, предстоит мобилизовать дохо-

ды от экспорта нефти и газа на возобновление прошлых традиций по ковроткачеству, производству шелка, изделий ремесла и.т.д. Можно напомнить, что до социализации экономики эти изделия пользовались большим спросом за рубежом. Если мы окажемся не способными выработать собственную политику в отношении производства и экспорта продукции, мы будем не в состоянии предпринять глубокую перестройку экономики и превратимся в пассивный объект конкуренции зарубежных фирм за разработку выгодных нефтегазовых структур.

В настоящее время в мировом хозяйстве, в результате сложившихся в экономике стоимостных пропорций, наибольший эффект достигается от экспорта наукоемких изделий (электроника, новые материалы, безотходные и ресурсосберегающие технологии, энергетика, космическая техника, телекоммуникации, биотехнология, экономичные виды металлопродукции). Они дают возможность революционизировать развитие секторов экономики, нацеливать их на повышение технического уровня, качества, надежности, долговечности изделий и снижение затрат на их изготовление. Заметим, что производство и экспорт наукоемкой продукции концентрируются в развитых странах – США, Японии, Германии, Англии, Франции. Традиционные, не столь сложные, производства, в основном, грязные, сосредоточены в развивающихся странах. Много подобных производств есть в машиностроении, химической промышленности, металлургии. Таковы сборка машиностроительных изделий, изготовление отдельных деталей. Как правило, многонациональные корпорации вносят отдельные производства машиностроения в развивающиеся страны в целях использования более дешевой рабочей силы и сырьевых ресурсов.

В условиях рыночной экономики производство конкурентоспособной продукции должно быть главным смыслом деловой активности предприятий. Экспорт должен превратиться в главный интерес предприятий. В связи с этим одной из важнейших задач во внешнеторговой политике Азербайджана должна стать ориентация на преимущественное развитие экспортного производства.

Кроме нефти, нефтепродуктов и природного газа Азербайджан может представлять на внешний рынок продукцию химической промышленности – йод и бром, цветные металлы, алюминий, медь, ртуть и др. Ценятся во всем мире издревне азербайджанские ковры ручной работы, швейные изделия, изделия народных промыслов. Представляют интерес на мировом рынке: хлопок, табак, кокны, чай, фрукты, фундук, грецкий орех, минеральная вода, змеиный яд и даже раки – все и не перечислить. Многие из этого мы производили и можем производить и ныне в количествах, значительно превышающих внутренние потребности страны.

Только экспортирование фруктов в страны СНГ и Европы может принести республике десятки миллионов долларов. По данным Министерства сельского хозяйства республики, развитие этой сферы и создание необходимых мощностей по калибровке, упаковке, хранению и транспортировке позволило бы экспортировать десятки тысяч тонн яблок, гранатов, хурмы, винограда и др. Безусловно, полезность фруктов, их высокие вкусовые качества будут привлекать иностранные компании к сотрудничеству с частным сектором в форме предоставления лизинговых услуг.

Однако в настоящее время азербайджанские изделия, особенно промышленные, имеют мало шансов на сбыт на Западе. Это касается и сырьевого экспорта. Из-за недостаточной степени обработки сырья, оно реализуется по более заниженным

ценам. Одна из причин этого – нехватка средств на закупку прогрессивного оборудования и технологии. Чтобы иметь перерабатывающие устройства, нужно привлечь иностранный капитал, международную кооперацию, кредиты.

Серьезным тормозом, приводящим к снижению экспорта продукции, служит отсутствие в республике упаковочных материалов. Потому сильна тенденция продолжать сбывать продукции в ближние страны, которые не так требовательны к упаковке, но это уменьшает валютную выручку.

Чтобы выпускаемые изделия находили потребителей и в будущем, необходимо иметь прогноз потребности внешнего рынка в изделиях, вырабатываемых предпринимателями Азербайджана. Это будет способствовать лучшей интеграции национальной экономики и мировую.

Получение все возрастающей экспортной выручки – это сложная экономическая, техническая и технологическая проблема. Надо предусмотреть высокие темпы экономического роста экспортных товаров, учесть изменения в мире в производстве аналогичных изделий и, следовательно, получить из-за рубежа необходимые машины, оборудование, запасные части, материалы для обновления и развития национальной промышленности. Кстати, увеличивая долю готовой продукции в экспорте страны, в принципе, можно обеспечить дополнительные рабочие места.

Из практики ведения международного бизнеса известно, что для развития международного сотрудничества надо правильно выбрать клиента. Сложность уровней технологии, техники, качества продукции, общность решаемых проблем больше сопутствуют успеху. Для азербайджанских изделий такими потребителями выступают страны СНГ и Восточной Европы. Так, в страны СНГ можно осуществлять поставки нефтепромыслового оборудования, электромоторов, подшипников и др. машиностроительную продукцию. Однако расширение экспортных операций под воздействием технического прогресса требует гораздо больших пространств для маневра расширения хозяйственных связей. По сравнению с недавним прошлым нашего сотрудничества большей частью со странами СНГ, ныне определилось преодоление стран дальнего зарубежья в торговых операциях. Но каким образом интенсифицировать сотрудничество с теми уже на стадии проектно-конструкторской проработки, когда предприятия должны исходить из концепции маркетинга, т.е. создавать продукт с определенными характеристиками под потребности конкретного рынка.

Для результативного товарообмена необходимо проведение такой внешнеэкономической политики, которая предполагает его воздействие на рост национальной экономики. Среди множества факторов, воздействующих на решение этой проблемы, важнейшими являются: создание необходимых организационно-правовых условий для возможности превращения национальной экономики в открытую систему; усиление управляемости экономическими процессами.

Побудительными мотивами во внешних связях должны стать экономическая целесообразность и ресурсосберегающий характер внешнеэкономических связей; преобладание конечных продуктов в экспорте; образование региональных экономических группировок с целью эффективного использования внешних и внутренних условий экономического роста.

Литература

1. Мировая экономика и международные экономические отношения. Под ред. А.С.Булатова, Н.Н.Ливенцева. М., Магистр, 2008
2. О.В.Корниенко Мировая экономика. Серия: Завтра экзамен. Изд: Питер, СПб, 2009, 256 с.
3. Əhmədov M.A. Qloballasma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, “Azər nəşr”, 2003
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi.

AZƏRBAYCANIN İXRAC POTENSİALININ İNKİŞAFI

R.N.Əzizov

XÜLASƏ

Məqalədə xarici ticarət siyasətinin istiqamətləri və mövcud potensial imkanların həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, rəqabət və texnoloji inkişaf xarici ticarətin əsasını təşkil edir.

DEVELOPMENT OF EXPORT POTENTIAL OF AZERBAIJAN

R.N.Azizov

SUMMARY

This article discusses the foreign economic policy and the implementation of the existing potential. It is stated that the competition and technological development are forming the basis for foreign trade.

ВЛИЯНИЕ ХРАНЕНИЯ ПОЛИВИНИЛХЛОРИДНЫХ ЛИНОЛЕУМОВ НА ПОКАЗАТЕЛЬ АБРАЗИВНОЙ ИСТИРАЕМОСТИ

Э.А.Самедов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 6
e-mail: elchinsamedov5@gmail.com

Açar sözlər: PVX-linoleum, abraziv sürtünmə, saxlanma, kompozisiya materialları

Keywords: PVC-linoleum, abrasive friction, storage, composition materials

Ключевые слова: ПВХ-линолеум, абразивная истираемость, хранение, композиционные материалы

Введение. Композиционные полимерные материалы [1], в том числе и поливинилхлоридные линолеумы, ввиду многокомпонентности своего состава, содержания пластификаторов, стабилизаторов и других, особенно летучих компонентов [5], с течением времени, даже в условиях обычного хранения в нормальных условиях, претерпевают структурные изменения, непосредственно влияющие на уровень их потребительских свойств. Склонность к быстрому старению у полимера также ограничивает их применение, особенно в производстве строительных материалов, в чистом виде. Отсутствие добавок в структуре полимерного вещества приводит к усиленному старению (под действием тепла, кислорода, света, механических нагрузок, влаги и других факторов), что однозначно способствует процессам деструкции и структурирования полимерных цепей как на стадии переработки материалов, так и при их эксплуатации и хранении с образованием низкомолекулярных конечных продуктов, не отвечающих предъявленным требованиям.

Деструкция возникает в результате влияния различных факторов, определяющих ее вид: окислительная или термоокислительная (в присутствии кислорода), термодеструкция (при нагревании), фотоокислительная или фотохимическая деструкция (под воздействием световых квантов) и озонирование (в присутствии озона). Следует помнить и о биодеструкции, которую вызывают различные микроорганизмы (в частности микроскопические грибы) в условиях (температура, влага), благоприятствующих их развитию и размножению.

Показатели потребительских свойств необратимо изменяются, снижая качество готовой продукции и ее долговечность. Одним из таких показателей, претерпевающих изменения в процессе хранения, является абразивная истираемость ПВХ-линолеумов.

Методы и результаты исследования. Стандартные методы определения истираемости поливинилхлоридных линолеумов [2],[4] проводились на образцах, выдержанных 24 часа в нормальных условиях, после чего определялись их типоразмерные характеристики и плотность. Образцы вырубались с помощью соответствующего шаблона диаметром $16 \pm 0,05$ мм в количестве 5 шт. из полосы ПВХ-линолеума шириной более 25 см. До момента крепления образцов приклеива-

нием к основанию держателя клеями предварительно от них отделялась подоснова (если она была).

По результатам линейных измерений определяли плотность образцов по формуле:

$$\rho = \frac{m}{V},$$

где m — масса образца, г, V — объем образца, см³.

Далее посредством испытаний трех образцов шкурки, вырезанных в начале, середине и конце рулона, определяли истирающую способность шлифовальной шкурки. На каждом образце шкурки проводились три определения значения величины истирания эталона, которое рассчитывалось, исходя из разности массы эталона с держателем до и после испытания на истираемость.

При несоответствии истирающей способности шлифовальной шкурки определенным требованиям ($K < 1,0$) эту шкурку оценивали сравнением с эталонной шкуркой и определяли K (коэффициент истирающей способности):

$$K = \frac{I_э}{I_c},$$

где $I_э$ — среднее арифметическое значение показателей истираемости эталона, определенных на эталонной шкурке, I_c — среднее арифметическое значение показателей истираемости шкурки, отобранной для проведения эксперимента.

Истираемость образцов устанавливали на машине барабанного типа МИВОВ-2. На полом цилиндре, имеющем линейный контакт образца по его диаметру с образующей цилиндра (скорость вращения 0,07-0,1 м/с) закреплялась шлифовальная шкурка. Вращаясь вокруг своей оси, образец с приложенной нагрузкой в 1 кгс перемещается за один оборот цилиндра на 16 ± 1 мм.

Образец ПВХ-линолеума, выдержанный в стандартных условиях не менее 3 ч. до крепления к держателю взвешивают с точностью до 0,001 г. После крепления держателя в патроне машины его опускали на поверхность цилиндра и запускали электродвигатель машины. Цикл истирания проводился по свежей поверхности шлифовальной шкурки с нагрузкой на образец в 1 кгс и путем истирания $2 \pm 0,01$ м за один цикл.

По окончании испытания образец с держателем вынимали из патрона, очищали кистью от сора, в частности продуктов износа и взвешивали. Истираемость образца Δh (снижение его толщины), мкм рассчитывали по формуле:

$$\Delta h = \frac{m_1 - m_2}{\rho \cdot S} \cdot K \cdot 10^4,$$

где m_1 — масса образца с держателем до испытания, г, m_2 — масса образца с держателем после испытания, г, ρ — плотность образца, г/см³, S — площадь образца, см², K — коэффициент, отражающий истирающую способность используемой при испытании шкурки.

Таблица 1

Зависимость средней величины абразивного истирания (изменения толщины за один цикл) образцов ПВХ-линолеумов на машине МИВОВ-2 от продолжительности их хранения в режиме отапливаемого склада при 293±3К

№№	Вид линолеума и шифр	Продолжительность хранения, месяцы;				Требования ГОСТ, не более
		1	3	6	12	
1	Комбинированный на ТЗИ подоснове; А	44,8	45	45,1	44	90
2	Вальцекаландровый трехслойный без подосновы; Б	43,1	44	44,2	42	45-60
3	Вспененный с печатным рисунком, типа Л-1,8; В	38,8	39,9	40,4	38	90

Производились исследования по выявлению зависимости средней величины абразивного истирания ПВХ-линолеумов на машине МИВОВ-2 от длительности хранения образцов при 293±3К [3]. Результаты испытаний представлены в Таблице 1 и на Рисунке 1.

Из Таблицы 1 и Рисунка 1 видно, что общее изменение истирания за один цикл испытания на машине МИВОВ-2 колеблется в пределах 1,1 мкм для вальцекаландрового и комбинированного на ТЗИ подоснове, 2,4 мкм для вспененного с печатным рисунком ПВХ-линолеума, т.е. оно незначительно. Можно предположить, что при хранении в композиционном слое одновременно протекают релаксационные процессы, конвекция и некоторое выпотевание пластификатора, не

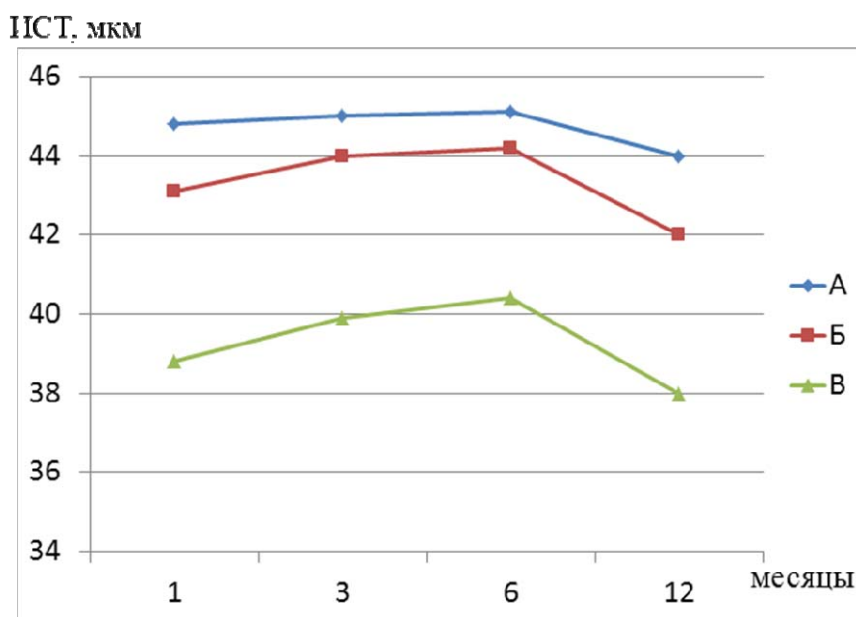

Рисунок 1. Зависимость средней величины абразивного истирания (изменения толщины за один цикл) образцов ПВХ-линолеумов на машине МИВОВ-2 от продолжительности их хранения в режиме отапливаемого склада при 293±3К. Обозначения как в Табл. 1.

связанного с полимерным связующим. В дефектных и аморфных частях материала, где сосредоточиваются различные низкомолекулярные вещества, протекают процессы структурирования и деструкции материалов, которые приводят к снижению сопротивляемости образцов ПВХ-линолеумов абразивному истиранию.

Однако однозначного повышения истираемости в первый год хранения не наблюдается, так как ближе к 12-месячному промежутку времени истираемость испытуемых образцов снижается почти до уровня исходного состояния. Сей факт может быть связан с релаксацией внутренних напряжений, возникших в композиционной системе в процессе производства, и переходом системы в равновесное и стабильное с точки зрения механических свойств состояние.

Выводы. Исследование величины абразивного истирания отобранных образцов ПВХ-линолеумов показало, что этот показатель, являющийся одним из важнейших эксплуатационных показателей ПВХ-линолеумов, особенно эксплуатируемых в условиях с интенсивным движением, несмотря на процессы старения, деструкции и другие изменения, особых отклонений от нормативных показателей не испытывают. Этот факт подтверждает возможность использования поливинилхлоридных материалов для полов в качестве долговечного и прочного материала в течение длительного времени хранения, а возможно и при потреблении.

Литература

1. Гроссман Р.Ф. Руководство по разработке композиций на основе ПВХ / Под ред. Р.Ф.Гроссмана. Пер. с англ. под ред. В.В.Гузеева. СПб.: Научные основы и технологии, 2009. - 608 с.
2. Аверко-Антонович Ю.И., Бикмуллин Р.Т. Методы исследования структуры и свойств полимеров: Учебное пособие — Казань: КГТУ, 2002, 604 с.
3. Самедов Э.А. Потребительские свойства и прогнозирование долговечности ПВХ-линолеумов / Дисс. на соиск. учен. степ. канд. техн. наук. — Баку, 1999, 185 с.
4. ГОСТ 11529-86. Материалы поливинилхлоридные для полов. Методы контроля. — Москва: Изд-во стандартов — 24 с.
5. Власов С.В., Кандырин Л.Б., Кулезнев В.Н. и др. Основы технологии переработки пластмасс — Москва: Химия, 2004, 600 с.

POLİVİNİLKLORİD LİNOLEUMLARININ SAXLANMASININ ABRAZİV SÜRTÜNMƏ GÖSTƏRİCİSİNƏ TƏSİRİ

Е.Ә.Сәмәдов
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XÜLASƏ

Məqalədə PVX-linoleumlarının saxlanması prosesinin onların istismar xassələrini xarakterizə edən abraziv sürtünmə göstəricisinə təsiri tədqiq olunmuşdur. Nəticədə bu göstəricinin yalnız saxlanmanın ilk aylarında ilkin qiymətindən cüzi kənarlaşmaları müşahidə edilmişdir. Sonradan bu göstərici ilkin qiymətlər səviyyəsinə qayıdır.

**THE IMPACT OF THE STORAGE OF POLYVINYL CHLORIDE LINOLEUMS
ON ABRASIVE FRICTION INDICATOR**

E.A.Samadov
Azerbaijan State Economic University

SUMMARY

The impact of the storage process of PVC-linoleums on abrasive friction indicator which characterizes their usage properties is studied in this article. Minor deviations from primary figures are revealed only over the first months of storage. Then the indicator takes back its primary values.

PROBLEMLİ KREDİTLƏR PORTFELİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN İQTİSADI ƏSASLARI

A.X.Allahverdiyeva

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Bakı, Lermontov küçəsi 74

e-mail: arzu.allahverdiyeva783@mail.ru

Açar sözlər: qənaətbəxş aktivlər, qeyri-qənaətbəxş aktivlər, bərpa metodu, aradan qaldırma metodu

Keywords: satisfactory assets, unsatisfactory assets, method of recovery, method of removal

Ключевые слова: удовлетворительные активы, неудовлетворительные активы, способ восстановления, способ удаления

Bank sisteminin dayanıqlılığını təmin etmədən ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi qeyri-mümkündür. Kommersiya bankları bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin edən əsas alətlərdən biridir. Müasir cəmiyyət bazar iqtisadiyyatı sisteminin inkişafında maraqlıdır. Buna görə də bu inkişafı kommersiya bank sisteminin yaradılması və təkmilləşdirilməsi yolu ilə təbliğ edir. Kommersiya bankları bazar iqtisadiyyatının inkişafına dəstək olur. Məsələn, kommersiya bankları sahibkarlara kredit ayırır və çalışır ki, bu kreditdən maksimum mənfəət əldə etsin. Sahibkar da əldə etdiyi kreditdən səmərəli istifadə etməklə mənfəətini yüksəltməyə cəhd edir. Bu mənfəət bazar iqtisadiyyatı sistemində istehsal edilən məhsulun və ya göstərilən xidmətin bazar qiyməti ilə məhdudlaşır.

Maliyyə bazarında bir tərəfdə müvəqqəti istifadəsiz, tələbatdan artıq vəsaitə sahib olan, borc vermək və bundan da mənfəət əldə etmək, kapitalını daha da artırmaq istəyən tərəf, digər tərəfdə isə bu vəsaitə ehtiyacı olan, sərbəst vəsaitləri öz fəaliyyətinə cəlb edərək mənfəət əldə etmək istəyən ikinci tərəf mövcuddur. Kommersiya bankları bu tərəfləri bir-biri ilə görüşdürən vasitəçi tərəf olaraq, kreditlərin vaxtında qaytarılmasına zəmin olan etimadlı bir qurum kimi fəaliyyət göstərir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətində ən gəlirli əməliyyatlardan biri kreditlərdir. Dünya təcrübəsində kreditlər bank aktivlərinin 50%-dən çoxunu təşkil edir. Sadəcə bu sahədə çalışan kredit mütəxəssisləri borcalanın istəkləri ilə bankın kredit siyasəti arasındakı incə tarazlığı saxlamağı bacarmalıdır. Lakin əsas məsələ kredit verildikdən sonra onun vaxtında və tam məbləğdə geri qaytarılmasını təmin etməkdən ibarətdir. E.M.Morsmana görə kredit verildikdən sonra onun geri qaytarılması 3 istiqamətdə reallaşa bilər [6]:

1. Borcalan və bank tərəfindən öhdəliklərin vaxtında və tam yerinə yetirilməsi;
2. Müqavilənin şərtlərinin hər iki tərəfin razılığı əsasında dəyişdirilməsi;
3. Kreditin problemlə kreditlər sırasına keçməsi.

Kredit portfelinin keyfiyyətindən və kredit riskinin idarə olunması zamanı tətbiq olunan metodlardan asılı olmayaraq, demək olar ki, bütün banklar bu və ya digər səviyyədə kreditlərin geri qaytarılmaması halları ilə rastlaşırlar. Burada əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bank öz siyasətini elə qurmalıdır ki, kreditlər geri qaytarılmadıqda banka dəyən zərər ehtiyatlar hesabına ödənilsin. Hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da

bank sisteminin dayanıqlılığının təmin edilməsi üçün 18.12.2013 tarixində Mərkəzi Bank tərəfindən "Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması" qaydaları müəyyən olunub. Bu qaydaya əsasən, bank öz maliyyə vəziyyətini və əməliyyatlarının nəticələrini aydın və obyektiv təsvir etmək üçün öz aktivlərini lazımi qaydada qiymətləndirməli və bu aktivlər üzrə müvafiq ehtiyatlar yaratmalıdır ki, kreditlərin qaytarılmasında problemlər meydana çıxdıqda banka dəyən zərər həmin ehtiyatlar hesabına ödənilsin. Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən aktivlərin təsnifləşdirilməsi gecikmə müddəti və keyfiyyət meyarları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Aktivlər standart və qeyri-standard olmaqla iki yerə bölünür [4]. *Standart aktivlərə* "qənaətbəxş" və "nəzarət altında olan" aktivlər aid edilir. *Qeyri-standard aktivlərə isə* "qeyri-qənaətbəxş" aktivlər, "təhlükəli" aktivlər və "ümitsiz" aktivlər aid edilir. Ən yüksək kateqoriyalı aktivlər qənaətbəxş aktivlər, ən aşağı kateqoriyalı aktivlər isə ümitsiz aktivlər kimi təsnifləşdirilir.

Qənaətbəxş kreditlərin geri qaytarılması ilə əlaqəli heç bir problem olmur, lakin bankda bu növ kreditlər üçün onun "qeyd olunmuş dəyərinin" 2 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradılmalıdır. Nəzarət altında olan aktivlərin isə potensial çatışmazlıqları mövcuddur və bu çatışmazlıqlar aradan qaldırılmasa, bu, həmin aktivlərin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Nəzarət altında olan aktivlərə aşağıdakı əlamətlərə malik olan aktivlər aid edilir [4]:

- "qənaətbəxş" aktivlər kateqoriyasında göstərilən xassələrə malik bütün təminatlı, lakin işlək kreditlər;
- qaytarılma müddəti 29 günədək gecikdirilmiş (faizlər və ya əsas məbləğ üzrə) kreditlər;
- qaytarılma müddəti bir dəfə uzadılmış təminatlı kreditlər.
- bankın təcrübəsi kifayət qədər olmadığına və ya kredit və girov müqaviləsinin qeyri-adekvatlığına görə bankın lazımi qaydada nəzarət edə bilməyəcəyi kreditlər;
- təminatın vəziyyətinin pisləşməsi meyillərinin əlamətləri müşahidə olunduqda;
- borcalana təsir göstərə bilən, yaxud artıq təsir göstərməyə başlamış dəyişkən iqtisadi şərait və ya bazar şəraiti yarandıqda;
- borcalanın əməliyyatlarında əlverişsiz meyillər meydana çıxdıqda (məsələn, onun satdığı məhsula tələbat aşağı düşdükdə, məhsulun istehsalına sərf olunan xammalın qiyməti artdıqda və s.).

Bankda nəzarət altında olan aktivlərə aid edilmiş kreditlər üçün onun, qeyd olunmuş dəyərinin 6 faizi həcmində adi ehtiyatlar yaradılmalıdır.

Qeyri-qənaətbəxş aktivlərə borcun tam ödənilməsinə təhlükə qarşısında qoya biləcək konkret problemlər aiddir. Bəzi hallarda "qeyri-qənaətbəxş" aktivlər kateqoriyasına borcalan haqqında bankın informasiyası olmadıqda (məsələn, müştəri bankdan ilk dəfə kredit götürürsə və s), yaxud təminatlar barədə zəruri sənədlər olmadığına görə normal risk dərəcəsini keçən aktivlər də aid edilə bilər. Belə halların yaranması təminatı borcun ödənilməsinə yönəltməyə mane ola bilər. Bu kateqoriyaya aşağıdakı əlamətlərə malik olan aktivlər aid edilir [4]:

- qaytarılma müddəti 30 gündən 59 günədək gecikdirilmiş (faizlər və ya əsas məbləğ üzrə) kreditlər;
- qaytarılma müddəti 60 gündən 89 günədək gecikdirilmiş və qaytarılma prosesində olan təminatlı kreditlər;

- qaytarılma müddəti iki dəfə uzadılmış (kredit müqaviləsi iki dəfə təkrarən rəsmiləşdirilmiş) təminatlı kreditlər;
- borclunun fəaliyyəti ilə bağlı ona daxil olan pul vəsaitləri borca xidmət şərtləri ilə qeyri-adekvat olduqda; borclu zərərlə və ya kiçik mənfəətlə işlədikdə;
- təminatın vəziyyəti pisləşdikdə, yaxud təminat olmadıqda;
- borca görə əsas ödəniş mənbələri onu ödəməyə kifayət etmədikdə və bank əlavə ödəniş mənbələri axtarıb tapmaq məcburiyyəti qarşısında qaldıqda.

Qeyri-qənaətbəxş kreditlər kateqoriyasına aid edilən kreditlər üçün onun, qeyd olunmuş dəyərinin 25 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradılmalıdır.

Təhlükəli aktivlər "qeyri-qənaətbəxş" aktivlərə xas olan əlamətlərə malik olmaqla bərabər, bura daxil olan aktivlərin təminatı zəif olur. Bankda təhlükəli aktivlər kateqoriyasına aid edilmiş kreditlər üçün onun qeyd edilmiş dəyərinin 50 faizi həcmində məqsədli ehtiyatlar yaradılır.

Keyfiyyəti çox aşağı olan aktivlər "Ümidsiz aktivlər" kateqoriyasına aid edilir və onların geri qaytarılması ümidsiz hesab olunur. Bu aktivlərin dəyəri, demək olar ki, itirildiyi üçün bank aktivləri qismində onların uçotunun aparılması özünü doğrultmur. Bankda bu kateqoriyaya aid edilmiş kreditlər üçün onun, qeyd edilmiş dəyərinin 100 faizi həcmində ehtiyatlar yaradılır.

Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydalara əsasən *vaxtı keçmiş kreditlərə* aşağıdakılar aiddir:

- əsas məbləği və faizləri müqavilədə nəzərdə tutulmuş tarixlərə ödənilməmiş, yaxud faiz ödənişləri kapitallaşdırılmış, habelə yeni kreditlər kimi rəsmiləşdirilmiş və ya vaxtı uzadılmış borclar;
- faizləri müqavilədə nəzərdə tutulmuş tarixə ödənilməmiş overdraftlar və qabaqcadan müəyyən edilmiş ödəniş müddətləri (ödəmə qrafiki) olmayan kreditlər.

Müəyyən qrafiklər əsasında hissə-hissə ödənilməsi nəzərdə tutulan kreditlərin hər hansı bir hissəsi ödənilməzsə, bu kreditlərin tam qalıq məbləği vaxtı keçmiş hesab edilir.

Aktivlərin təsnifləşdirilməsi qaydasını aşağıdakı cədvəldə aydın şəkildə görmək olar:

"Aktivlərin təsnifləşdirilməsi"

Gecikmə günləri Keyfiyyət meyarları	30gün	31- 90 gün	91- 180 gün	181-270gün	270 gündən artıq
Yüksək	Qənaətbəxş	Nəzarət altında olan	Qeyri-qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz
Orta	Nəzarət altında olan	Qeyri-qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz	Ümidsiz
Aşağı	Qeyri-qənaətbəxş	Təhlükəli	Ümidsiz	Ümidsiz	Ümidsiz

Mənbə: http://www.cbar.az/assets/3919/aktivler_1.pdf

Cədvəldən də göründüyü kimi, aktivlər keyfiyyət əlamətlərinə görə yüksək, orta və aşağı keyfiyyətli aktivlərə ayrılır. Aktivin keyfiyyəti aşağıdakı tələblərə uyğun olduğu hallarda yüksək hesab olunur:

- borclunun fəaliyyətinin gəlirliliyi və maliyyə vəziyyəti müqavilə üzrə qeyd edilən öhdəlikləri vaxtında, tam həcmdə ödəməyə uyğun olduqda;

- borclunun ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir edə biləcək hər hansı neqativ hallar (müştərinin kreditor, debitor borclarının kəskin çoxalması, istehsalın artım tempinin aşağı düşməsi və digər iqtisadi faktorlar) olmadıqda;

- borclunun son altı ay ərzində vaxtı keçmiş kreditləri olmadıqda.

Bankın aktivlərinin keyfiyyəti aşağıdakı hallardan bir neçəsi meydana çıxdıqda orta hesab edilir:

- borclu biznes planını, maliyyə hesabatlarını və ya öhdəliklərini vaxtında ödəmək qabiliyyətini göstərən digər sənədləri təqdim edə bilmədikdə;

- borclunun fəaliyyəti ilə əlaqəli pul axınları borca xidmət şəraitində adekvat olmadıqda;

- iqtisadi mühitdə baş verən dəyişikliklər borclunun ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilməsi (məsələn, borclunun istehsal etdiyi məhsula sərf olunan xammal və materialların qiyməti qalxdıqda, onun satdığı məhsula tələbat azaldıqda və s.) müşahidə olunduqda və ya bu cür ehtimal yarandıqda;

- borcalan zərərli işlədikdə, öhdəliyin icrası üçün kifayət qədər gəlir əldə edə bilmədikdə;

- borcun əsas ödəniş mənbələri borcu ödəməyə kifayət etmədikdə və əlavə ödəniş mənbələrinə (məsələn, əmlakın satışı, əlavə təminat, borcalan tərəfindən əlavə vəsaitlərin cəlb olunması) zərurət yarandıqda;

- borcalanın son altı ay ərzində vaxtı keçmiş kreditləri olmadıqda.

Bank aktivlərinin keyfiyyəti göstərilən hallardan bir neçəsi baş verdikdə aşağı hesab olunur:

- borcalanın zərərli fəaliyyəti bir ildən çox davam etdikdə;

- borcalan maliyyə hesabatlarını, biznes planını və ya öhdəlikləri vaxtında ödəmək qabiliyyətini sübut edən digər sənədlər təqdim etmədikdə (aktivlərin yerləşdiyi anda nəzərə alınır).

- borcalan öhdəliyini icra etmədikdə və onunla əlaqə saxlamaq mümkün olmadıqda (əgər borcalan vəfat edərsə, və ya qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada həmin şəxs haqqında axtarış tədbirləri üçün müraciət olunarsa);

- kreditin təyinatı üzrə istifadəsini təsdiq edən sənədlər olmadıqda.

Ümumilikdə isə hər bir kommersiya bankı üçün o kreditlər problemlə hesab edilir ki, ya kreditə görə bir və ya bir neçə ödəniş vaxtı- vaxtında yerinə yetirilməyib, təminatın bazar dəyəri kifayət qədər aşağı düşüb, ya da elə vəziyyət yaranıb ki, banka kreditin geri qaytarılmaması ilə bağlı şübhələr vardır. Bildiyimiz kimi bütün kommersiya banklarının portfelində problemlə kreditlər mövcuddur. Əsas məsələ problemlə kreditlərin ümumi kredit portfelinə olan nisbətinin icazə verilən həddə saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Xarici banklarda aşağıdakı göstəricilər məqbul sayılır: silinmiş kreditlərin ümumi verilmiş kreditlərə nisbəti – 0,25-0,75%, gecikdirilmiş kreditlərin (90 gündən artıq) ümumi kreditlərə nisbəti - 0,5-3%. Əgər gecikdirilmiş kreditlərin həcmi ümumi kredit portfelinin 7%-nə çatarsa, bu, bank üçün təhlükəli hesab edilir. Adətən, hesab edilir ki, bu zaman kreditlər ya zəif inkişaf etmiş ölkələrə, ya da inkişaf etməkdə olan ölkələrə verilib [5].

Problemlə kreditlərin idarə edilməsində əsas məqsəd mümkün idarəetmə metodlarından istifadə etməklə təqdim edilən kreditlərə görə banka dəyən zərərin minimuma endirilməsidir, çünki kreditlərə görə zərərdən tamamilə qaçmaq qeyri-mümkün-

dür. Lakin bank bununla razılaşarsa, bu bank üçün qaytarılmayan kreditlərdən daha böyük zərər verər. Çünki geri qaytarılmayan kreditlərin həcmnin artması banka investorlar, səhmdarlar və müştərilər tərəfindən olan inamın zəifləməsinə, ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu, bank sisteminin dayanıqlılığı üçün daha təhlükəlidir. Buna görə də kommərsiya bankları problemlı kreditlərin idarə olunmasında və onların həcmnin azaldılmasında daima maraqlı olmalıdır.

Məlumdur ki, bank borcalanla işə nə qədər tez başlayarsa, kreditin geri qaytarılması ehtimalı bir o qədər yüksək olur. Ancaq borcalanla iş üsulları olduqca çətin və böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Bank problemlı kreditlərin geri qaytarılması ilə bağlı əlavə xərclər çəkməlidir ki, bu da bankın aktivlərinin bir hissəsinin səmərəsiz şəkildə istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Bəzən belə itkilər qaytarılmayan kreditlərin məbləğini dəfələrlə üstələyə bilər. Buna görə də effektiv kredit siyasətinin həyata keçirilməsi və bank işçiləri tərəfindən kredit analizinin dəyəri və nəzarət də daxil olmaqla kredit əməliyyatlarının düzgün təşkil edilməsinə çəkilən xərclər problemlı kreditlərin idarə edilməsi və geri qaytarılması xərclərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Deməli, problemlı kreditlərin idarə olunmasına düzgün kredit siyasətinin seçilməsi məsələsindən başlanılmalıdır.

Problemlı kreditlər gözlənilmədən meydana çıxmır. Təcrübədə onun meydana çıxma biləcəyini göstərən çoxlu xəbərdarlıqlar (siqnallar) mövcuddur, hansı ki, borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşdiyini, onun borcu qaytara bilməyəcəyi ehtimallarının yüksəldiyini göstərir. Kredit mütəxəssisinin vəzifəsi belə xəbərdarlıqları (siqnalları) tez anlayaraq, vəziyyət nəzarətdən çıxmamış qarşısını almaqdan ibarətdir.

Baxmayaraq ki, hər bir problemlı kreditin öz xüsusiyyətləri var, borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə təsdiqləyən əsas hal var ki, o da borcalanın bank işçiləri ilə əlaqəsinin kəsilməsidir. Bir və ya bir neçə hesabat dövründə net zərərlərin mövcudluğu, likvidlik göstəricilərində, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin nisbətində, işgüzar fəallıqda mənfi dəyişikliklər, istehsalın və pul vəsaitlərinin hərəkətində kredit verilən zaman planlaşdırılan göstəricilərdən geriləmə, müştərinin hesab qalıqlarında gözlənilməyən və izah edilməyən kəskin dəyişikliklər müştərinin maliyyə vəziyyətinin pisləşdiyini təsdiq edən hallardır. Belə məlumatları borcalanın maliyyə hesabatlarından, borcalanla əlaqədən, daxili informasiya mənbələrindən və bazarın informasiya mənbələrindən əldə etmək olar. Bazar informasiya mənbələrindən əldə olunan məlumatlar daha vacibdir. Çünki bu məlumatlar imkan verir ki, borcalanın maliyyə vəziyyətində baş verə biləcək mənfi dəyişikliklər daha tez müəyyən edilsin və qarşısı alınsın.

Problemlı kreditlərin idarə edilməsində bank iki əsas idarəetmə metodundan istifadə edə bilər: bərpa metodu və aradan qaldırma metodu.

Bərpa metodu kreditin qaytarılması ilə bağlı borcalanla bank arasında ümumi planın hazırlanmasından ibarətdir. Bərpa metoduna aid edilə bilər: qarşılıqlı razılaşma yolu ilə vəsaitlərin hesabdən silinməsi, kreditin restrukturizasiyası, tələb hüquqlarında güzəştə getmək, borcun satılması, kreditin yenidən maliyyələşdirilməsi.

Aradan qaldırma metodu kreditin qaytarılmasının iflas proseduru və borcalanın aktivlərinin satışının həyata keçirilməsi yolundan ibarətdir. Aradan qaldırma metoduna aiddir: girov qoyulan mülkə tələb, borcun zəminlərindən tələb, borcun məhkəmə yolu ilə qaytarılması, iflas (müflisləşmə) haqqında icraatın başlanması.

Bankın rəhbərliyi problemlı kreditlərin təbiətindən və yaranma səbəblərindən asılı olaraq, bu iki metoddan birini seçir. Kreditin tam həcmdə geri qaytarılmasına minimal

xərclərlə imkan verən üsul daha məqbul sayılır.

Qarşılıqlı razılaşma yolu ilə vəsaitlərin cari və ya depozit hesabından sillinməsi müəyyən edilmiş zamanda kreditə görə faizlərin və ya əsas məbləğin ödənilməsi zamanı istifadə olunur. Bu üsul problemlı kreditlərin idarə edilməsi zamanı ən az xərcə geri qaytarılmasını təmin edən metodlardan biridir.

Ümumilikdə götürdükdə isə problemlı kreditlərin aşkar edilməsi və geri qaytarılmasında hansısa bir konkret qayda yoxdur. Çünki hər bir problemlı kredit özü unikaldır.

Ədəbiyyat

1. “Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları”, 18.12.2013
2. Bəşirov R.A. “Bank işi”, Bakı, 2016
3. Sadıqov E.M. “Bank əməliyyatları”, Bakı, 2010
4. www.cbar.az
5. <http://bankworks.ru/view-article.php?id=128>
6. <http://www.auditfin.com/fin/2009/1/Slavanskiy/Slavanskiy%20.pdf>

ECONOMIC BASES FOR THE MANAGEMENT OF PORTFOLIO OF PROBLEM LOANS

A.H.Allahverdiyeva

SUMMARY

Nowadays, the role of the banking system is indispensable for the economic development of the country, because the commercial banks are the basic elements in providing economic development. But the growth in the volume of problem loans in the loan portfolio necessitates their management. The main reason for managing problem loans is to minimize the amount of damage occurred from provided loans, using any kind of existing managing methods. The banks are able to use two kinds of managing methods: recovery method and removal method. The choice between these two methods is up to the bank.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ ПОРТФЕЛЕМ ПРОБЛЕМНЫХ КРЕДИТОВ

А.Х.Аллахвердиева

РЕЗЮМЕ

В современное время роль банковской системы незаменима для обеспечения экономического развития страны, потому что коммерческие банки являются основным элементом обеспечения развития рыночной экономики. Но увеличение объема проблемных кредитов в кредитном портфеле вынуждает обязательным образом управлять ими. Главным поводом для управления проблемными кредитами является снижение до минимума ущерба, причиненного банку за предоставленные кредиты, использованием возможных методов управления. В управлении проблемными кредитами банки могут пользоваться двумя основными методами управления: методом восстановления и методом устранения. А выбор какого-либо метода определяется со стороны каждого банка в индивидуальном порядке.

**ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ
И КОНТРОЛЯ КАЧЕСТВА НЕПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ
В УСЛОВИЯХ РЫНКА**

З.Ю.Асланов, Э.Р.Мамедзаде

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Баку, ул.Истиглалийет 6

e-mail: guseynova_e@mail.ru

Açar sözlər: keyfiyyət nəzarət, rəqabətədavamlıq, qeyri-ərzaq məhsulları, statistik metodlara əsaslanan keyfiyyət nəzarət üsulları, ümumi keyfiyyət nəzarət

Keywords: quality control, competitiveness, non-food products, statistical quality control methods, Total Quality Management

Ключевые слова: контроль качества, конкурентоспособность, непродовольственные товары, статистические методы контроля качества, всеобщее руководство качеством

Важнейшим показателем процветающей экономики является изготовление высококачественной и конкурентоспособной продукции. Производство товаров низкого качества становится причиной безвозвратных потерь материалов сырья, которые сегодня обходятся очень дорого. Кроме того, это приводит к неэффективной эксплуатации трудовых и материальных ресурсов.

Качество товара является значительным показателем, который оказывает решающее влияние на формирование потребительских предпочтений и обеспечение его конкурентоспособности. Это обусловлено сущностью категории качества.

Под качеством понимают совокупность свойств и характеристик продукции и услуг, которые придают им способность удовлетворять обусловленные или предполагаемые потребности [1]. Как правило, потребности выражаются посредством определенных характеристик на базе установленных критериев, которые формулируются в виде требований к качеству. Анализ и определение качества продукции включает установление его свойств и соответствие этих свойств предъявляемым к продукции требованиям. Основопологающим требованием к качеству продукции считается её безопасность для окружающей среды и человека.

Качество непродовольственных товаров регулируется установленными государственными и общественными организациями в соответствии с действующими нормативными и правовыми законами, актами и т.д.

Непродовольственный товар – это не предназначенный для употребления в пищу и не являющийся сырьем для приготовления пищевой продукции, реализуемый с целью удовлетворения разнообразного потребительского спроса. Например: автомобили, обувь, строительные материалы, мебель, бытовая техника и т.д.

Для усовершенствования эффективности контроля качества необходимо уделять большое внимание таким факторам, влияющим на формирование качества непродовольственных товаров, как:

- качество производства;
- анализ рынка товаров;

- качество первичного сырья и материалов;
- разработка требований к товарам;
- качество проектирования и конструирования.

Факторами, обеспечивающие сохранность качества товаров, являются маркировка, упаковка, транспортировка, условия хранения, эксплуатации, товаров.

При использовании физически и морально устаревшего оборудования производство конкурентоспособной и высококачественной продукции станет невозможно. Кроме того, это будет периодически способствовать образованию большого количества издержек и отходов. На сегодняшний день первоначальное значение имеет применение на производстве безотходных технологий, так как использование высококачественного современного оборудования, сырья и технологий обеспечивает минимизацию потерь сырья [2].

Контроль качества - вот главная функция при управлении качеством. Он выявляет соответствие или несоответствие продукции заданным требованиям, а также определяет допущенные отступления, чтобы минимизировать их перед отправкой продукции потребителю. Основные виды контроля качества продукции показаны на Рисунке 1.

Для оценки качественных характеристик качества применяются **статистические методы контроля качества (СтМК)**. Первым статистические методы контроля производственных процессов внедрил в 20-е годы В.А.Шухарт (1891-1967). Примененная им карта регулирования контроля качества основывается на статистических данных. С помощью статистического анализа издержки текущего производства могут быть своевременно обнаружены и устранены.

Рис. 1. Классификация видов контроля качества продукции

Для построения системы обеспечения качества на основе применения СтМК определяется воздействие контролируемых показателей продукции на показатели её функциональности, а затем производится деление этих параметров на категории. Далее, в зависимости от категории параметра и допускаемого коэффициента дефектности, определяется различная категория статистического регулирования и входного контроля. Проанализируем поэтапно все эти параметры.

Скажем, при изучении качества продукции, анализируется параметр z , и, для анализа его динамики во времени, необходимо вычислить статистическую оценку числовой характеристики \hat{I}_z , которую можно было бы использовать вместо неизвестного истинного значения I_z . В дальнейшем для анализа оценки вместо I_z необходимо знать достоверность и точность. Точность статистических оценок обычно характеризуют шириной интервала, в диапазоне которого с некоторой вероятностью будет находиться истинное значение искомой оценки, а достоверность — величиной этой вероятности. Эти оценки называют *интервалами*.

Ожидаемая динамика описания показателей качества выражается его распределением. Оно задано тогда, когда задана функция, к которой и применяются требования, отображающие существо явления.

Обычно подбор функции распределения состоит из следующих этапов:

- формирование статистического ряда;
- подбор типа графика распределения
- подсчет моментов статистического распределения;
- проверка соответствия полученного распределения с теоретическими данными;
- анализ параметров графика распределения.

При помощи двух, трех числовых показателей достаточно точно могут быть описаны основные свойства вероятностного распределения[3]. Это отметки положения, например медиана, мода, математическое ожидание, и отметки отклонений. К ним относятся моменты.

Для контроля качества сегодня используются наиболее известные статистические методы – семь инструментов контроля качества (благодаря своей эффективности и доступности для специалистов предприятий они широко применяются в различных странах):

- диаграмма Парето;
- диаграмма разброса;
- стратификация (расслоение);
- причинно-следственная диаграмма;
- графики;
- контрольные карты;
- гистограммы.

При изучении вопроса управления качеством акцентируются два направления:

- **управление качеством** — виды и мероприятия оперативного характера, которые отвечают за выполнения требований непосредственно к качеству;
- **всеобщее руководство качеством** — имеет структуру долговременного планирования и носит характер руководством организацией, направленной на качество, где в процесс вовлечены все его работники и ставят своей целью достижение дина-

мичного успеха через удовлетворение требований потребителя.

Для успешной конкуренции важным направлением в деятельности организации для ее динамичного развития необходимо проведение исследований, изучение и внедрение передовых проектов и технологий. При сложных ситуациях основным приоритетом должно стать применение всех внутренних резервов предприятия с целью поддержания достигнутого уровня качества.

Согласно ИСО 9001:2000, модель системы управления качеством представляет собой взаимосвязи между такими процессами, как ответственность руководства, управление ресурсами, измерение, анализ и совершенствование продукции и т.д.

Потребитель играет немаловажную роль при определении первичных требований. При анализе удовлетворенности потребителя необходимо производить мониторинг информации, касающейся мнения потребителя о удовлетворении организацией его потребностей.

Международный стандарт ISO 9001:2000 дает возможность довести имеющуюся систему управления качеством до совершенства и обеспечить полное соответствие предъявляемым ей требованиям [4].

Необходимо разработать, внедрить и поддержать в рабочем состоянии систему менеджмента качества, периодически улучшать ее эффективность в соответствии с требованиями стандарта.

С целью соответствия требованиям потребителей организация должна:

- 1) утвердить и осуществлять мероприятия, необходимые для системы менеджмента качества;
- 2) снабжать ресурсами и информацией, которые необходимы для поддержания этих мероприятий и их мониторинга;
- 3) осуществлять процедуры, необходимые для достижения запланированных результатов и динамичного развития этих мероприятий;
- 4) устанавливать последовательность и взаимодействие этих мероприятий;
- 5) определять методы и критерии, которые необходимы для достижения результативности управления этими мероприятиями;
- 6) осуществлять анализ, мониторинг и измерение этих мероприятий.

Внедрение статистических методов управления качеством продукции часто начинается с разработки общей процедуры по внедрению статистических методов в организации или раздела к целевой научно-технической программе по качеству (ЦНТП), а также назначения служб и производственных подразделений, ответственных за их внедрение.

Эффективность производства может повышаться даже при уменьшения объема реализации, но это возможно только в том случае, если качество продукции растет более динамичными темпами, чем темпы уменьшения объема выпуска и реализации продукции. На практике такой подход к определению эффективности производства от улучшения качества не применяется, так как он труднореализуем по многим причинам.

Для определения финансовой эффективности от улучшения качества продукции необходимо учитывать следующие аспекты:

- 1) финансовый эффект от улучшения качества продукции появляется в основном не у изготовителя, а у ее потребителя;

2) для улучшения качества продукции в организации требуются дополнительные разовые затраты;

3) предприятие при улучшении качества продукции получает экономическую выгоду от: увеличения выпуска и реализации продукции, роста продажной цены, увеличения экспорта, снижения брака продукции

4) надо вести учет полученной экономии от снижения брака.

В результате, это отражается в получении дополнительной прибыли на предприятии, что описывается следующей формулой:

$$\Delta Pr = \Delta Pr_x + \Delta Pr_y \pm (Q_a - Q_d)$$

где ΔPr — общая дополнительная прибыль от улучшения качества продукции; ΔPr_x — дополнительная прибыль, полученная организацией от увеличения объема производства и реализации продукции; ΔPr_y — дополнительная прибыль, полученная предприятием от роста продажной цены; Q_a — дополнительные затраты на производство и реализацию продукции, связанные с улучшением качества продукции; Q_d — величина снижения затрат на производство продукции в связи с сокращением брака.

Годовой финансовый эффект (E) от улучшения качества выпускаемой продукции определяется:

$$E = \Delta Pr - Ef_n K,$$

здесь Ef_n — нормативный коэффициент эффективности капитальных вложений; K — дополнительные капитальные вложения, необходимые предприятию для улучшения качества продукции.

Чтобы финансово обосновать капитальные вложения (K), которые необходимы для улучшения качества продукции, надо вычислить абсолютный коэффициент эффективности капитальных вложений (E) и сравнить его с нормативной величиной (Ef_n) или с рентабельностью активов предприятия (R_a).

$$E = \frac{\Delta Pr}{K}.$$

Если $E > Ef_n$, или $E > R_a$, то вложение инвестиций в организацию с целью увеличения качества продукции будет выгодным, и наоборот.

В качестве итога следует перечислить основные способы повышения качества продукции и ее конкурентоспособности:

- увеличение технического уровня производства;
- увеличение эффективности работы Отдела Технического Контроля. Главное внимание уделяется не разбраковке изготовленной продукции, а профилактике производства, где будет устранен риск выпуска недоброкачественной продукции;
- увеличение уровня квалификации работников;
- внедрение в коллектив политики выпуска только качественной продукции, что будет хранить марку предприятия;
- улучшение организации производства, а также усовершенствование специализации производства;
- проведение действенной рекламы;

- ввод входного контроля сырья, материалов, комплектующих и деталей за их качеством в организации;
- установление доступной продажной цены;
- стимулирование работников за добросовестное выполнение своих полномочий;
- сокращение брака при производстве и реализации продукции;
- осуществление маркетинга рынка и др.

Реализация каждого из этих мероприятий на производстве приводит к улучшению качества продукции, однако не решает проблему качества в целом. Для этого требуется комплексный подход к решению этого вопроса. Каждое предприятие должно разрабатывать и внедрять систему управления качеством продукции в соответствии со стандартом ИСО 9000[7].

Такая система позволит не только учесть все факторы, которые влияют на качество продукции, но и обеспечить стабильный выпуск качественной продукции на предприятии.

Заключение: достижение высокого и стабильного качества продукции на предприятии даст возможность:

- повысить объем реализации, а следовательно, и прибыли;
- обеспечить конкурентоспособность продукции;
- повысить имидж предприятия;
- минимизировать риск банкротства и обеспечить устойчивое экономическое положение предприятия.

Сделав анализ можно сказать, что для решения проблемы повышения качества продукции на предприятии требуется комплексный подход, т.е. такой подход, который учитывает все факторы, влияющие на качество продукции на всех стадиях ее «жизненного цикла». Этот подход обеспечивают комплексные системы управления качеством продукции в организации, поэтому их разработка, внедрение и функционирование являются основой для выпуска высококачественной продукции на предприятии.

Литература

1. Басовский Л.Е. Управление качеством: учебник. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С. 49.
2. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика: Перевод с английского. – СПб.: Издательство: Питер., 2003. – 477 с.
3. Магер В. Е. Управление качеством. Учебное пособие, ИНФРА-М, 2012 г., 52 с.
4. Международные стандарты ИСО серии 9000-2000: Методические рекомендации по применению. / Е.С. Баландин, В.Г. Юдаева.– Ульяновск: УлГТУ, 2003. – 51 с.
5. Михеева Е. Н., Сероштан М. Управление качеством Дашков и К, 2011 г., 213 с.
6. Швандар В. А. и др. Стандартизация и управление качеством продукции. Учебник для ВУЗов ЮНИТИ, 2004 г., 182 с.
7. www.azstand.gov.az

**BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ QEYRİ-ƏRZAQ MƏHSULLARININ
KEYFİYYƏTİNİ İDARƏ ETMƏ VƏ NƏZARƏTDƏ SAXLAMA
PROSESİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI**

Z.Y.Aslanov, E.R.Məmmədzadə

XÜLASƏ

Məqalənin əsas məqsədi qeyri-ərzaq məhsullarının keyfiyyətini idarəetmə və nəzarət üsullarının təkmilləşdirilməsi yollarını tapmaq, qiymətləndirmək və müəssisədə əlavə mənfəət əldə etmə düsturunu çıxarmaqdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya, sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi üsulların əsasında yerinə yetirilmişdir. Məqalənin nəticələri istehsal olunan malların keyfiyyəti sahəsində tədqiqatlar apararı və bu sahədə çalışan mütəxəssislərin elmi və əməli biliklərinin zənginləşdirilməsində müsbət rol oynaya bilər. Məqalədə həmçinin keyfiyyət faktoruna təsir edən və müəssisədə rəqabətədavamlı məhsulun sabit istehsalını təmin edən əsas amillər aşkar olunub.

**WAYS TO IMPROVE MANAGEMENT AND QUALITY CONTROL
OF NON-FOOD PRODUCTS IN MARKET CONDITIONS**

Z.Y.Aslanov, E.R.Mamedzadeh

SUMMARY

The purpose of this study is to find ways to improve the management and control of the quality of non-food products, their evaluation, as well as the derivation of the formula for additional profit for the enterprise. The reasearch is carried out on the basis of the methods of scientific abstraction, system analysis and logical generalization. The results of this research can play a positive role in enriching the scientific and practical knowledge of experts engaged and conducting research in the field of qulality of produced goods. The basic factors that affect the quality of the product and provide stable production of competitive output are also revealed in this paper.

2017 - № 46

**ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАЦИОНАЛЬНОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
В ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЕ**

М.М.Фарухов

Академия государственного управления при президенте Азербайджанской Республики
Баку, ул.М.Лермонтова 74
e-mail: m.farrukhov@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi məkan, milli təhlükəsizlik, geosiyasi alətlər, məkan üzərində nəzarət, milli maraqlar

Key words: economic space, national security, geopolitical instruments, control over space, national interests

Ключевые слова: экономическое пространство, национальная безопасность, геополитические инструменты, контроль над пространством, национальные интересы

Современные исследования различных подходов к понятию национальной безопасности позволяют нам представить национальную безопасность как динамично развивающееся состояние, позволяющее личности, обществу и государству осуществлять деятельность по контролю условий, предполагающих защищенность существования, устойчивого развития и саморазвития во всех сферах жизнедеятельности от внутренних и внешних угроз. В этом случае, национальную безопасность можно представить как контролируемое состояние и усвоенные условия существования личности, общества и государства, определяющие такое положение и обстоятельства, при котором личность, общество и государство имеют способность и возможность саморазвиваться и прогрессировать. Как видно из первого и второго определений, национальная безопасность связана с определенной деятельностью. В первом случае это деятельность по контролю условий, а во втором - контроль над состоянием защищенности и усвоение условий существования.

Рассмотрение данной деятельности в геополитическом аспекте предполагает комплексную оценку пространственных характеристик государства и выявление их связей со всеми сторонами жизнедеятельности личности, общества, государства. То есть, определение пространственных характеристик контролируемого состояния и усвоенных условий существования личности, общества и государства.

Теперь, исходя из вышеизложенных положений, рассмотрим национальную безопасность Азербайджанской Республики в экономическом пространстве, в его геополитическом аспекте.

Но прежде отметим, в чем заключается экономическое восприятие пространственной категории геополитики.

В связи с глобализацией, такие ученые, как Э.Лютвак, Э.Лейшон, У.Нестер, Ф.Бродель, К.Жан и Ж.Аттали считают, что с завершением стратегического противостояния сверхдержав, прекратилось их традиционное соперничество. Сейчас экономический фактор становится доминирующим и мировые центры силы определяются в зависимости от основных экономических центров.

Таким образом, помимо геопространства, возникает геоэкономическое пространство, определение которому дает Абрамова О.Д. (6) Так, геоэкономическое пространство – это понятие, представляющее глобальное пространство в виде сферы, где осуществляется функционирование глобальной экономической системы, рассматриваемой в ракурсе мирового воспроизводственного процесса (10, 34). Геоэкономическое пространство складывается из ресурсной производственно-технологической, финансовой, информационной и других составляющих.

Более лаконичное определение дано Дергачевым В.А. по его мнению Геоэкономическое пространство это географическая интерпретация многомерного экономического пространства (11).

Как нам представляется, любое исследование геополитических аспектов национальной безопасности необходимо, начать с анализа факторов и условий, то есть специфики пространства, и места геополитического субъекта в данном пространстве. Так как именно они определяют и детерминируют национальные интересы и угрозы в том или ином пространстве. В нашем же случае в экономическом пространстве.

В геоэкономическом пространстве геоэкономическое положение, определяется местом геополитического субъекта по отношению к мировым и региональным центрам экономической мощи и в системе коммуникационных направлений движения капитала, производства, товаров и услуг.

Профессор Али Гасанов, выступая на конференции с докладом на тему «Гейдар Алиев: Основные геополитические задачи Азербайджана в XXI веке», отметил, что реализация в годы независимости на Южном Кавказе по инициативе Азербайджана транснациональных энергетических, транспортных проектов и проектов по созданию коммуникационных коридоров фактически превратила нашу страну в лидирующее государство Каспийско-Черноморского бассейна и Южного Кавказа. Говоря словами некоторых влиятельных западных исследователей, благодаря этому Азербайджан стал государством-лидером, определяющим геополитический курс соседних стран на Южном Кавказе (3).

Эти слова непосредственно подтверждает то, что Азербайджан является ключевой точкой для контроля над регионом Каспийско-Черноморского бассейна и Южного Кавказа.

Такое положение Азербайджана определяет его расположение и ориентацию в геоэкономическом пространстве.

Сегодня можно говорить о том, что Азербайджан превратился в узловой центр геоэкономического пространства Каспийско-Черноморского бассейна и Южного Кавказа. Такое положение обуславливается двумя основными условиями.

Первое условие заключается с поставками энергоресурсов в Европу. Как известно основными поставщиками энергоресурсов в Европу являются Норвегия, страны Северной Африки и Россия. Но, во-первых, с каждым годом объем производства нефти и газа в этих странах падает, и это на фоне постоянно растущего спроса на энергоресурсы в Европе; во-вторых, некоторые события, в частности, конфликтом между Россией и Украиной, который перерос в настоящую войну, в-третьих – усиление позиций террористической организации ИГИЛ в северной Африке, превращает Азербайджан, если выразиться словами министра энергетики Азербайджана Натиг Алиева «Азербайджан – самая реальная страна в плане обеспе-

чения энергетической безопасности Европы» (8), потому что сегодня Азербайджан способен реализовывать крупные проекты международного масштаба, не привлекая финансовые ресурсы извне, за счет собственных средств.

Более четко в этом плане высказался президент Азербайджана Ильхам Алиев: «Азербайджан увеличивает роль в сфере поставок электроэнергии. Мы создали новую энергетическую карту в регионе» (18). Глава государства также отметил, что не только энергоресурсы Азербайджана, но даже энергетические ресурсы с востока Каспия посредством созданной инфраструктуры будут поставляться на мировой рынок.

К этой инфраструктуре относятся как ныне существующие, так перспективные проекты по транспортировке энергоресурсов. В проектах по диверсификации маршрутов поставок энергоресурсов, заинтересованы не только потребители, но и поставщики. Именно поэтому следует отметить стремление лидеров региона Казахстана, Туркменистана в присоединении к инфраструктуре находящиеся на территории Азербайджана, это позволяет им иметь альтернативные маршруты поставок своих энергоресурсов, для усиления и укрепления своей экономической независимости и энергетической безопасности.

Так, не только Азербайджанская нефть, но и нефть Казахстана, поставляется на мировой рынок, с помощью нефтепровода им. Гейдара Алиева (Баку-Тбилиси-Джейхан). 3 ноября 2008 года по нефтепроводу началась транспортировка казахской нефти (17). Начиная с июня 2010 года по нефтепроводу осуществляется прокачка и туркменской нефти (12).

Что касается газовой инфраструктуры, то ныне действует газопровод «Баку — Тбилиси — Эрзурум» (Южно-Кавказский трубопровод), который является первым сегментом обеспечивающий транспортировку газа с месторождения «Шахдениз». Вторым сегментом является Трансанатолийский трубопровод TANAP. Это совместный проект Азербайджана и Турции. Годовая пропускная способность TANAP на первоначальном этапе составит 16 млрд. кубометров. Планируется доведение этого показателя до 30 млрд. кубометров в год. Третьим сегментом Южно-Кавказского коридора является Трансадриатический газопровод TAP.

Таким образом, можно говорить о том, что Азербайджан, не являясь лидером Каспийско-Черноморского региона в производстве и запасах нефти и газа, благодаря созданной мощной инфраструктуре транспортировки энергоресурсов на мировой рынок, является ключевой точкой региона.

Данная инфраструктура имеет большое геэкономическое значение в связи со снятием санкций с Ирана. Так как, присоединение Ирана к уже созданной нефтегазовой инфраструктуре трубопроводов через Азербайджан, позволит Ирану быстро доставить свой товар на мировой рынок, и что более привлекательно это безопасность маршрутов доставок, по сравнению маршрутов через Ирак и Сирию.

Перспектива присоединения Ирана нефтегазовой инфраструктуре трубопроводов через Азербайджан, создает условия к кардинальному сдвигу в системе энергетической безопасности не только Каспийско-Черноморского бассейна и Южного Кавказа, но и Европы, что еще более повысит роль Азербайджана в ее обеспечении, и укрепит его значение как узлового центра в Каспийско-Черноморском бассейне и на Южном Кавказе.

Вторым условием того, что Азербайджан является узловым центром в Кас-

пийско-Черноморском бассейне и на Южном Кавказе, является движение капитала, производства, товара и услуг.

Здесь необходимо отметить, что в рейтинге глобальной конкурентоспособности 2014–2015 (The Global Competitiveness Index 2014–2015) (4), который опубликован аналитической группой Всемирного экономического форума, Азербайджан занимает 38 место в мире, а среди стран региона 1 место. Заметим, что в основе рейтинга лежит Индекс глобальной конкурентоспособности, составленный из 113 переменных, которые детально характеризуют конкурентоспособность стран мира, находящихся на разных уровнях экономического развития.

Из этого становится ясно, какое положение Азербайджан занимает в регионе. Опираясь на эти факты, глава Администрации Президента Азербайджана академик Рамиз Мехтиев, отметил, что динамика самого быстрого экономического роста в мире создала условия для повышения имиджа Азербайджана, как в региональном, так и в глобальном масштабе и превращения его в нового геоэкономического игрока (14).

Азербайджан, воспользовавшись своими экономическими ресурсами и возможностями, созданными удобным географическим расположением, наряду с развитием своего экономического потенциала, дал импульс усилению регионального сотрудничества. Таким образом, Азербайджан создал модель нового регионального геоэкономического силового центра, который может стать примером для всего мира.

Помимо всего прочего, с точки зрения геоэкономике Азербайджан является узловым центром в регионе, еще по одной причине. Сегодня Азербайджан превращается в транспортно-логистический центр региона. Как отмечает, национальный секретарь TRASECA (транспортный коридор Европа-Кавказ-Азия) от Азербайджана Акиф Мустафаев, реализация крупных транспортных проектов, в том числе строительство нового международного морского торгового порта в поселке Алят (к югу от Баку), совершенствование железнодорожной инфраструктуры, развитие и модернизация дорожно-транспортной инфраструктуры, развитие воздушного транспорта сыграют важную роль в становлении Азербайджана в качестве транспортного центра региона (7).

В рамках программы TRASECA, сегодня в Азербайджане созданы и создаются «Центры логистики», одним из последних проектов программы TRASECA стало строительство нового международного порта в посёлке Алят.

В контексте инвестиционной активности Азербайджана в транспортно-логистических проектах особого внимания заслуживает строительство железной дороги Баку-Тбилиси-Карс. Реализация этого проекта является большим геополитическим и геоэкономическим достижением Азербайджана. Этот проект, наряду с региональной значимостью, превратится в важнейший транснациональный транспортный коридор, объединяющий Азию и Европу, и будет служить еще большему укреплению безопасности в регионе.(1, 723) В Будущем планируется присоединение Баку-Тбилиси-Карс, к железнодорожной сети ТРАНАВРО и ТРАНСАЗИЯ, что позволит беспрепятственного и быстрого прохождения товаров и людей между Азией и Европой.

Помимо этого проекта объединяющий Восток и Запад, Азербайджан присоединился к международному транспортному проекту Север-Юг, в рамках ко-

того осуществляется строительство железнодорожного пути Астара-Решт-Энзели. В дальнейшем приседание этой ветки к существующей сети железнодорожных путей, позволит связать Россию с Иранскими портами в Персидском заливе, что имеет огромное значение в геополитическом и геоэкономическом плане.

Таким образом, благодаря осуществлению выше указанных проектов Азербайджан превращается в своеобразный транспортный хаб региона, что, несомненно, повышает значимость Азербайджана в геоэкономическом пространстве региона.

Все вышеперечисленные факторы характеризующие место и роль Азербайджанской Республики в геоэкономическом пространстве Каспийско-Черноморского бассейна и региона Южного Кавказа являются пролегоменами национальных интересов и угроз национальной безопасности Азербайджанской Республики в экономической сфере.

Это связано еще и с тем, что в настоящее время именно геоэкономика, является наиболее актуальной проблемой в контексте контроля над экономическим пространством в условиях кризиса и жесткого усиления международной борьбы за выживание. Выживет тот, кто наиболее эффективно обеспечивает контроль над своим экономическим пространством, и кто раньше других предложит оригинальные геоэкономические стратегии, которые будут основываться на оригинальных и эффективных решениях, что является сегодня основной целью любого государства, так именно с этим связано обеспечение экономического развития, экономической и экономико-финансовой независимости.

Эти цели и формируют национальные интересы в экономической сфере, о которых более детально можно ознакомиться в Законе Азербайджанской Республики «О национальной безопасности», и в Концепции «Национальной Безопасности Азербайджанской Республики».

Помимо этих основных национальных интересов, направленных на обеспечение жизнеспособности Азербайджанской Республики, необходимо отметить, что в современных условиях геополитических и геоэкономических столкновений, Азербайджан сталкивается со стремительными изменениями в мире. Поэтому сегодня к национальным интересам Азербайджанской Республики, относятся и социально-экономических цели, нашедшие свое отражение в Концепции развития «Азербайджан-2020»: Взгляд в будущее», которое и является той самой оригинальной экономической стратегией, которая направлена на формирование эффективных решений в нужном стратегическом русле. Достижение поставленных в рамках концепции социально-экономических целей обуславливает формирование действующей с высокой эффективностью экономической системы, обладающей достаточной конкурентоспособностью в мировом масштабе.

Азербайджан сегодня является важным пространством, где происходит распределение и перераспределение различных финансовых, товарных потоков, борьба за источники и рынки сбыта. А учитывая тот момент что, именно контроль над распределением и перераспределением различных финансовых, товарных потоков, борьба за источники и рынки сбыта, является основной целью геоэкономики, в отличие от геополитики, где главное это контроль над определённой территорией, Азербайджан оказывается под воздействием геоэкономической конкуренции.

Геополитические реалии сегодняшнего дня указывают на то, что теперь государствам предстоит бороться на поле экономического пространства, которое они собою не покрывают: его значительную часть образует приватный, в том числе транснациональный, капитал, чья логика может не совпадать с геоэкономическими задачами наций.

Именно поэтому, обеспечение национальных интересов в экономическом пространстве является основополагающим в обеспечении всей национальной безопасности.

Указанные выше факторы, заключающиеся в том, что Азербайджан является региональным геоэкономическим силовым центром, где происходит распределение и перераспределение различных финансовых, товарных потоков, борьба за источники и рынки сбыта, детерминируют угрозы национальной безопасности в контексте контроля над пространством.

Если рассматривать указанные в Законе Азербайджанской безопасности «О национальной безопасности» основные угрозы в экономической сфере, в контексте контроля над пространством, следует отметить, что в период глобализации, ни одна экономика мира, не может отгородить себя от глобальных процессов, проходящих в мире. В связи с этим целесообразно было бы рассмотреть вышеперечисленные угрозы, в контексте особых сложившихся реалий, геоэкономической конъюнктуры, и трендами и тенденциями глобальных экономических и геоэкономических процессов.

Сегодня сложившееся геоэкономическая конфигурация мира, обуславливает становления такого современного тренда в геоэкономической борьбе, как финансовые войны. Финансовые войны имеют цель установить контроль над экономическим пространством стран мира. В силу вовлеченности Азербайджанской экономики в общемировую, данный тренд влияет и на Азербайджан, что в свою очередь детерминирует угрозы в данной сфере.

Одним из основных инструментов финансовых войн является спекулятивный капитал, именно этот фактор, стал, чуть ли не основным, в последнем падении цен на нефть, что стало отражаться на экономике Азербайджана, в силу высокой доли поступлений в бюджет от нефти. Так, эксперты банка Morgan Stanley считают, что фундаментальные показатели нефтяного рынка не слишком сильны, но текущее падение невозможно объяснить одной лишь физической стороной вопроса, ситуация на физическом рынке не объясняет обвала цен. Вероятно, в игру вступили финансовые и спекулятивные факторы.

Такие же спекулятивные факторы играют большую роль, в девальвационных процессах во многих стран мира, так тут можно отметить несколько важных параметров, которые непосредственно влияют на курс национальной валюты, что приводит к нестабильности финансового рынка.

Не стабильность финансового рынка приводит нервность на деловой климат страны, тем самым Азербайджанское экономическое пространство становится уязвимым для определенной интервенции извне. В результате спекулятивных моментов в купе нервности на финансовом рынке, возникает необходимость в финансовой помощи виде траншей и кредитов Центрального Банка и Международного Валютного Фонда. Тем самым возникнет реальная угроза независимости финансового рынка в частности, и всего экономического пространства

страны в целом. Здесь уместно обратить внимание на технологию организации финансово-экономических войн, которые и имеет целью создания кризисов. Их целями является создание кризиса вследствие роста внешней задолженности государства и частных компаний либо внутреннего долга; создание условий платежного кризиса (13, 209).

Таким образом, финансовые войны, идущие на глобальном экономическом пространстве, крайне отрицательно влияют на состояние устойчивого развития Азербайджана, и ее национальной безопасности.

Другим сложившимся трендом, в результате функционирования глобальной геэкономической конкуренции и борьбы является энергетические войны.

XXI век продемонстрировал, что все локальные войны так или иначе были связаны с потребностью в энергетике. Причина этого неуклонный, не останавливающийся рост потребления энергии. Растущий спрос на энергоресурсы обострил конкуренцию на мировом рынке энергоносителей до состояния энергетической войны между основными его участниками.

Экономическое пространство Азербайджана, имеет важное стратегическое значение в энергетической войне. Целью энергетических войн является контроль над энергетическими запасами, трубопроводами и стратегическими коридорами, через которые перемещаются энергоносители. Здесь следует отметить, что в отличие от финансовых войн, у энергетических войн очень высок потенциал перехода в открытое вооружённое столкновение, то есть в «горячую войну». Так сегодня существующие локальные конфликты, имеют в основном энергетическую подоплёку. Это не может, не беспокоить Азербайджан, как важный стратегический центр в экономическом пространстве.

В современном мире конкурентная стратегия любого участника энергетической войны реализуется по следующим ключевым направлениям: контроль над энергетическими ресурсами; доступ к рынкам; контроль над транспортными путями; конкурентное доминирование.

Для достижения этих целей используются как традиционные (экспорт коррупции, непрозрачных методов ведения бизнеса, теневых финансовых трансфертов), так и новые методы ведения конкурентной борьбы, в основании которых лежит философия нестабильности и хаоса.

В связи с этим, как показывают исследования и практика современных глобальных геополитических и геэкономических процессов, энергетическая война проявляется в следующих угрозах:

1. Нарушение баланса сил в регионе в следствии установление контроля энергетическими запасами, трубопроводами и стратегическими коридорами, через которые перемещаются энергоносителями со стороны то или иной определённой силой.

2. Создание нестабильности как внутри страны, так и в регионе, и использование этой нестабильности, в переговорах и/или торговле, энергоносителями и проектами, связанными с ними.

3. Использование системно-террористический (или партизанский) инструкторий, для диверсий на трубопроводах и тем самым лишение эффективности того или иного энергетического коридора, и инвестиционной привлекательности того или иного энергетического проекта.

4. Разжигание локальных этнических, межконфессиональных конфликтов в непосредственной близости энергетических запасов, трубопроводов и стратегических коридоров.

5. Непосредственное использование вооруженных сил для уничтожения энергетического потенциала страны.

Все эти угрозы связаны, с задачей установления контроля над пространством, а в частности экономическим пространством Азербайджана, а перечисленные выше факты и цифры, доказывают важность установления такого рода контроля для достижения общего контроля над ресурсами Южного Кавказа, а затем и Центральной Азии, и тем самым над всем Каспийско-Черноморским бассейном.

Таким образом, основные угрозы национальной безопасности Азербайджанской Республики в контексте контроля над пространством, несут в себе два основных тренда это финансовые войны и энергетические войны на глобальном геополитическом поле. В контексте данных трендов, следует отметить широкое использование геополитических инструментов контроля над экономическим пространством, среди них можно отнести санкции, свободная торговля, Транснациональные Корпорации (ТНК).

Среди особо значимых из множества геополитических инструментов контроля над экономическим пространством является ТНК. Сегодня ТНК выступают и как инструмент контроля над экономическим пространством, так и независимым геоэкономическим субъектом. Но в контексте нашего исследования мы рассмотрим ТНК именно как инструмент контроля.

По данным Fortune Global 500 — ежегодного рейтинга 500 крупнейших компаний мира, первые 500 ТНК контролируют более 70% международной торговли и примерно 80% – международных инвестиций (2).

ТНК как инструмент контроля над экономическим пространством в основном проявляется в инвестиционном направлении, в котором ТНК инвестируя какой-либо из жизненно важных секторов экономики, в итоге завладевает им, вплоть до приватизации целых секторов экономик, что соответственно приводит к достижению контроля над экономическим пространством в целом.

Это направление очень ярко проявляется в инвестировании определенных стратегических проектов, например таких нефте-газопроводы.

Также как инструмент контроля над экономическим пространством ТНК в основном проявляется в поглощении местных компаний, или создание на местах дочерних компаний, которые путем политической и экономической поддержки страны базирования создают монополии на рынках в различных областях экономики. Особенно это касается вопросов импорта и экспорта определенных видов товаров и услуг. Вследствие чего понижается конкурентоспособность экономики, когда страна обречена на торговлю только лишь одного вида товаров или услуг с одной лишь определенной стороной.

Таким образом, ТНК как инструмент контроля над экономическим пространством направлен в целом на поглощение определенной жизненно важного сегмента экономики, для создания дальнейших возможностей по достижению контроля над всем экономическим пространством.

Другим современным инструментом контроля над экономическим пространством, является свобода коммерции, свободная торговля.

Так, французский публицист Валери Бюго отмечает, что свободная торговля подчиняется только интересам своего хозяина: небольшой касты, владеющей основными мировыми капиталами. Эта каста сознательно организовала захват большей части материальных благ планеты, благодаря контролю над банковской и коммерческой мировыми системами, что позволяет ей организовывать и поддерживать банковские и финансовые кризисы (5).

В целом, когда говорят о свободной торговле, то речь идет о полной ликвидации таможенных пошлин, унификации санитарных и фитосанитарных мер, об общей политике в сфере защиты прав интеллектуальной собственности, правительственных закупок и конкурентной политики, унификации рынка труда, регулирования вопросов экологической нагрузки, интернет-торговли, торговли услугами, и финансовой политик (отказу от конкурентной девальвации валют).

По мнению Валери Бюго, свободная торговля вынуждает государства отказываться как от значительной части их налоговых ресурсов и, следовательно, их финансовых возможностей, так и от их суверенной законодательной прерогативы связанной с невозможностью устанавливать любые защитные меры в отношении своих граждан. В этом контексте, свободная торговля организует разрушение принципа государственной политики самим же государством (5).

Из выше сказанного следует, что свободная торговля является современным геополитическим инструментом по захвату институционального контроля над государствами.

Сегодня данный инструмент реализуется в таких проектах как Трансатлантическое торговое и инвестиционное партнерство и Транстихоокеанское партнёрство.

Реализация данных проектов, практически означает создание новой геополитической и геоэкономической конфигурации мира. Дело в том те страны, которые окажутся вне зон свободной торговли столкнутся с такими геоэкономическими инструментами как доступ к рынку, с которыми связаны таможенные пошлины, антидемпинговые процессы.

Реализация данных проектов приводит к тому, что два огромных потребительский Трансатлантический, и производительный Транстихоокеанский рынок, становится недоступен для тех стран, которые не участвует в этих проектах. Соответственно имея огромную привлекательность и экономическая необходимость создаст возможность для во влечение в эти зоны все больше и больше участников, но уже на других более жестких условий по институциональной, законодательной и финансовой политики.

Практически эти два современных инструмента контроля над экономическим пространством тесно взаимосвязаны между собой, так ТНК создают условия и необходимость создания зон свободной торговли, а свободная торговля создает условия и необходимость осуществления полного контроля над экономическим пространством.

Еще одним современным инструментом контроля над экономическим пространством являются санкции.

Данный инструмент использовался и раньше, но в наше время политика санкций превращается в один из самых распространённых инструментов оказания давления.

В контексте контроля над экономическим пространством, нас интересуют экономические санкции к которым относятся,

- торговые, в основном это торговое эмбарго, запрет или ограничение доступа к различным финансовым, технологическим продовольственным рынкам;
- секторальные (запрет или ограничение доступа к определённым технологиям и ресурсам, прекращение технического обслуживания каких-либо определённых сфер экономики и т.д.);
- финансовые (арест и замораживание счетов, блокирование активов за рубежом, ограничение доступа на финансовые рынки и т.д.).

Такого вида санкции направлены на создание условий падения уровня экономического развития, снижения конкурентоспособности экономики, технологического отставания, что в результате приводит к потере экономической независимости.

В целом санкции рассчитаны не на осуществление прямого контроля над экономическим пространством, а на создание условий для применения других инструментов контроля над экономическим пространством, в совокупности с инструментами контроля над политическим пространством.

Исследуя проблему национальных интересов и угроз национальной безопасности в контексте контроля над экономическим пространством, нами были выделены две основные тенденции, являющиеся основными угрозами национальной безопасности Азербайджанской Республики, это финансовые и энергетические войны.

Основным инструментом сохранения контроля над экономическим пространством в контексте угроз исходящих из финансовых войн, является монетарная политика государства. Монетарная политика или денежно-кредитная политика государства, которая воздействует на количество денег, введенных в обращение с целью обеспечения стабильности внутренних цен, занятости населения страны и роста реальных показателей производства (15).

Основной задачей монетарной политики является стабилизация финансового рынка и финансовой системы страны. А именно угрозы финансовых войн, направлены на дестабилизацию финансового рынка и финансовой системы стран, что в итоге приводит к осуществлению контроля над этой системой посредством глобальных финансовых институтов, что в свою очередь приводит к потере экономической независимости и контроля над экономическим пространством.

В данный момент, финансовая система Азербайджана подвержена сильному давлению низких цен на нефть, которые, как уже было отмечено выше, является последствием финансовых войн и спекуляция на мировом рынке.

Принимая во внимание те тенденции в мировой экономики, Правительство Азербайджанской Республики во главе с Президентом Ильхамом Алиевым, проводит некоторые реформы.

Несмотря на те негативные тенденции, которые наблюдаются на мировых финансовых рынках вследствие финансовой войны, азербайджанскому правительству, применяя широкий спектр различных инструментов монетарной политики, удастся сохранить контроль над финансовым сектором страны и тем самым, над всем экономическим пространством в целом.

В целом, анализ применения различных инструментов по сохранению контроля над экономическим пространством позволяет выделить основные из них:

1. Институциональные – создание новых институтов по надзору за финансовым рынком страны, которые позволили перейти от фискальной ко монетарному методу управления

2. Правовые – изменение в законодательство страны, так изменения коснулись многих законов, кодексов, которые направлены на оздоровление и повышению эффективности экономической деятельности.

3. Административные – решения и комплекс мероприятий, которые остановили панику и спекулятивные тенденции на финансовом рынке, а также возникновению и расширению черного рынка валюты.

Еще одной глобальной тенденцией, несущей в себе угрозы национальной безопасности, является энергетическая война, основной целью которой является осуществления контроля над месторождениями и транспортировкой энергоносителей.

В связи с этим, особую важность представляют собой инструменты по сохранению контроля над энергетической составляющей экономического пространства.

В контексте острой конкуренции в энергетической сфере на глобальном уровне, а в особенности проблем касающихся транспортировки карбо водородных ресурсов, основополагающим приоритетом и основным инструментом по сохранению контроля над энергетической составляющей экономического пространства, является:

Во-первых, диверсификация Азербайджаном энергоносителей и расширение партнерских отношений с транснациональным миром;

Во-вторых, прокладка альтернативных, независимых экспортных трубопроводов и многовариантных энергетических коридоров, которые свяжут Каспийском море и Центральную Азию с мировыми энергетическими рынками и основными потребителями энергии в регионе, что является основой экспортной политики Азербайджана (9, 172).

Как говорится в книге профессора Али Гасанова «Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики», с первого дня формирования новой энергетической стратегии страны Президент Гейдар Алиев придавал большое значение вопросу поставок карбо водородных ресурсов Каспийского бассейна на мировые рынки посредством диверсифицированных и многовариантных энергетических коридоров и маршрутов (9, 172). Именно благодаря этой стратегии Азербайджану удалось удержать контроль над своими энергоресурсами.

Особое же значение сегодня, имеют поставки газа, как наиболее перспективного энергоносителя. Именно в данном контексте идет очень серьезная конкуренция, особенно в связи с интенсивно изменяющейся геополитической конъюнктурой, как в мире, так и в регионе.

Данная конкуренция происходит, как нам кажется, в контексте следующих факторов.

1. Обострение отношений Запада и России в связи событиями в Украине.

2. Снятие санкций с Ирана и выход энергоносителей Ирана на международный рынок.

Так, обострение отношений Запада и России, а особенно Европейского Союза и России, актуализировало проблему энергетической безопасности Европы и её зависимости от российского газа. Отсюда поиски Европы альтернативных поставщиков газа.

Как говорится в заявлении Европейской комиссии, «Еврокомиссия выяснила, что соглашение между греческими властями и Трансадриатическим газопроводом (ТАР – продолжение TANAP) соответствует нормам ЕС по оказанию государственной помощи. Этот проект улучшит безопасность и диверсификацию энергетического снабжения ЕС, не нарушая правил конкуренции на внутреннем рынке». Таким образом, Европейская комиссия полностью одобрила трубопроводный проект, конкурирующий с проектами Газпрома. При этом российский проект «Южного потока» Еврокомиссия не одобрила, а «Турецкий поток» России пришлось заморозить из-за сбитого Турцией российского боевого самолета.

Таким образом, Азербайджан в связи с изменившейся геополитической ситуации, получил возможность вывести свой газ на европейский рынок. Однако тут следует отметить что, Азербайджан сможет поставить по TANAP и ТАР лишь 10 млрд. кубометров газа. Тогда как Россия будет поставлять не менее 130 млрд. кубов. Здесь становится, очевидно, что TANAP и ТАР не являются конкурентами в полной мере, но соответствуют интересам ЕС по диверсификации.

Также, в контексте конкуренции в сфере поставок газа, и в контексте обострений отношений между Западом и Россией, очень интересна роль проекта AGRI (Azerbaijan–Georgia–Romanian Interconnector), практически многие эксперты согласны с мнением, что AGRI является конкурентом, проекта NABUCCO. Так, по мнению некоторых экспертов, быстрое продвижение достаточно молодого AGRI, говорит о том, что страны Каспия постепенно дистанцируются от самого громкого газотранспортного проекта в регионе – Nabucco. Как заявил экс-президент ГНКАР Сабит Багиров, проект AGRI наиболее реальный и перспективный. И, скорее всего, именно он будет реализован и опередит и Nabucco, и российский «Южный поток» (16).

Таким образом, из этих рассуждений можно сделать вывод, что TANAP ТАР и AGRI, являются геополитически и геоэкономически значимыми для энергетической безопасности Европы.

Следующим фактором конкуренции поставок газа, является снятие санкций с Ирана, и возвращение энергоносителей Ирана на международный рынок. В связи с этим Южного газовой коридор, является для Ирана наиболее привлекательным и эффективным способом поставок своего газа на европейские рынки. Это связано с несколькими причинами.

Во-первых, воспользовавшись уже имеющейся инфраструктурой Южного газового коридора, в кратчайшие сроки осуществить поставки на европейские рынки.

Во-вторых, дуга нестабильности сложившаяся вокруг Ирана в результате деятельности ИГИЛ и гражданской войны в Сирии, не дает возможность и гарантии безопасности самому короткому пути из Ирана в Европу через территорию Сирии.

В-третьих, Иран на данный момент, не имеет технологических возможностей осуществлять поставки сжиженного газа в страны Европы путем танкерной перевозки.

Все эти причины позволяют нам говорить о том, что у Ирана нет другой альтернативы для выхода своего газа на мировые рынки, кроме как через Южный газовый коридор.

В целом, рассмотрев конкуренцию поставок газа, в контексте выделенных нами факторов, позволяет нам с уверенностью сказать, что осуществляемая Азербайджаном политика транспортировки энергоносителей, создают благоприятные условия для сохранения контроля над экономическим пространством в энергетическом секторе.

Это связано с использованием такого основного инструмента сохранения контроля над экономическим пространством в энергетическом секторе, как проектируемых, так и ныне действующих трубопроводов.

Анализ данного инструментария по сохранению контроля над экономическим пространством, позволяет нам увидеть следующую ситуацию.

Во-первых, Азербайджан, руководствуясь своими национальными интересами по выводу своих запасов газа на мировой рынок, довольно эффективно осуществляет поставки уже по существующим газопроводам, а также принимает активное участие в создание новых проектов в данной области.

Во-вторых, создание новых проектов по транспортировки газа на мировой рынок, полностью отвечает интересам стран Европы по диверсификации маршрутов поставок газа, тем самым играя одну из важных ролей в энергетической безопасности Европы.

В-третьих, все ныне действующие, а также перспективные проекты по поставкам газа в страны Европы, не затрагивая интересы, основного поставщика данного сырья в Европу России, что способствует созданию благоприятных условий для осуществления своей независимой политики по транспортировки газа в страны Европы.

В-четвертых, создает возможность для подключения к своей нефтегазовой транспортной инфраструктуре, Ирана и стран Центральной Азии.

Эти четыре момента, в контексте обострения отношений между Западом и Россией, а также снятия санкций с Ирана, говорят о том, что те инструменты которыми пользуется Азербайджан для сохранения контроля над своим экономическим пространстве в его энергетическом секторе, предоставляет возможности маневрирования, и не обостряет уровень конкуренции и противоречий.

Анализ инструментов осуществления сохранения контроля над экономическим пространством Азербайджанской Республики, показывает, что Азербайджан в принципе достаточно эффективно использует те возможности по обеспечению национальной безопасности в экономической сфере, и довольно четко понимает какие именно инструменты, исходя из современной геополитической конфигурации необходимо применять в данной области.

Литература

1. Ə.M.Həsənov. Azərbaycanın geosiyasəti. Dərslik. – Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2015 – s.723
2. <http://www.ft.com/cms/s/2/a352a706-16a0-11e5-b07f-00144feabdc0.html>
3. <http://www.trend.az/azerbaijan/politics/2270862.html>

4. K.Schwab. World Economic Forum The Global Competitiveness Report 2014–2015 // http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf
5. V.Bugault. Décryptage du système économique global: Géopolitique du libre-échange <http://lesakerfrancophone.fr/decryptage-du-systeme-economique-global-27-geopolitique-du-libre-echange>
6. О.Д.Абрамова. Конкуренентоспособность России в контексте международной безопасности // Международная безопасность России в условиях глобализации. М., 2007
7. Азербайджан находится на пути превращения в региональный транспортно-логистический центр региона// www.trend.az/news_print.php?news_id=2188715
8. Н.Алиев: «Азербайджан - самая реальная страна в деле обеспечения энергобезопасности Европы». <http://www.1news.az/economy/20150603104836225.html>
9. А.М.Гасанов. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. Баку, “Zərdabi LTD” ММС, 2014, 672 с.
10. Геополитика: Учебник / Под общ. ред. В.А.Михайлова; Отв. ред. Л.О.Герновая, С.В.Фокин. – М.: Изд-во РАГС, 2010. – 368 с.
11. В.А.Дергачев. Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия. 2010 - 2014 <http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/04/81.html>
12. Капзатраты ВТС Со по проекту Баку-Тбилиси-Джейхан в I полугодии увеличились на 37,5%. <http://interfax.az/view/582185>
13. В.В.Карякин. Геополитика третьей волны. Трансформация мира в эпоху Постмодерна. М.: 2013. 432 с.
14. Р.Мехтиеv: За 20 лет Азербайджан создал основанную на демократических принципах экономическую модель // http://www.trend.az/news_print.php?news_id=2094654
15. Монетарная политика. <http://forex-investor.net/monetarnaya-politika.html>
16. М.Насибова. // Проект АГРИ может опередить реализацию "Набукко" и "Южного потока" – эксперт // OilGasField.ru // <http://нефтености.рф/news/transport/2807.html/news/transport/2807.html>
17. Нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан им. Гейдара Алиева. Справка // <http://ria.ru/economy/20090417/168381928.html>
18. Президент Ильхам Алиев: «Верю, что Евросоюз отдаст приоритет стратегическому партнерству с Азербайджаном» <http://ru.ara.az/politika-azerbaydjana/>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADİ SAHƏDƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN GEOSİYASİ ASPEKTİ

M.M.Fərruxov

XÜLASƏ

Məqalədə dövlətin milli təhlükəsizliyi təmin etməsində iqtisadi məkan üzərində nəzarətin əhəmiyyət və zəruriliyi vurğulanır. İqtisadi məkan üzərində nəzarətə nail olma

kontekstində geosiyasi alətlər təhlil edilir, onların xüsusiyyətləri və başlıca məqsədləri aşkarlanır. Azad ticarət, sanksiyalar və transmilli korporasiyalar kimi digər geosiyasi alətlərə də xüsusi diqqət yetirilmişdir.

**GEOPOLITICAL ASPECT OF NATIONAL SECURITY OF
THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN ECONOMIC SPHERE**

M.M.Farrukhov

SUMMARY

This article deals with the importance and necessity of control over the economic space for ensuring national security of the state. Analysis of geopolitical instruments for control over the economic space is given, their particularities and targets are revealed. Special attention is paid to such geopolitical instruments like “free trade”, “sanctions”, “transnational corporations”.

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНА И ГЕРМАНИИ: ПРЕДПОСЫЛКИ И ФАКТОРЫ

И.А.Гусейнов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Баку, ул.Истиглалийет 19
e-mail: ihuseynov@gmail.com

Açar sözlər: investisiya iqlimi, innovasiyalar, ticari-iqtisadi əlaqələr, bank sistemi, maliyyə

Keywords: investment climate, innovations, trade and economic relations, banking system, finances

Ключевые слова: инвестиционный климат, инновации, торгово-экономические связи, банковская система, финансы

Введение

Изучение проблем торгово-экономического сотрудничества обуславливается рядом объективных факторов и предпосылок, которые в экономической литературе определяются по-разному.

Первая группа ученых считает, что основными предпосылками и факторами торгово-экономического сотрудничества являются: углубление международного разделения труда; возрастающие интеграционные процессы экономической деятельности; ускорение инновационного и новаторского движения; расширение национальных рынков. Все перечисленные предпосылки и факторы обуславливают необходимость выхода национальных экономик на внешний рынок [1].

Вторая группа ученых основной упор делает на внешний фактор, где в качестве основного звена выступают процессы двустороннего взаимодействия участников торгово-экономического сотрудничества, совместное решение общих проблем усилиями двух стран [2].

Третья группа ученых выделяет наиболее общие подходы, к числу которых относят: единые транспортно-коммуникационные каналы и связи; равная степень развития экономик отдельных стран; равномерность социально-экономической интеграции; учет внутренних и внешних факторов развития национальных экономик не только двух стран и всего экономического пространства; примерно одинаковое соотношение в получении прибыли и потерь между участниками интеграционных процессов [3].

И, наконец, четвертая группа характеризуется следующими основными факторами и предпосылками: ликвидация всех ограничений в передвижении товаров и услуг; четко выраженная система соглашений торгово-экономического сотрудничества между странами; создание условий для взаимодействия сферы технического и производственного процесса; выработка единого финансового механизма; регулирование правовых международных норм; создание межгосударственных органов управления и др. [4]

Основное содержание

Вышеприведенные группировки в целом отражают основные предпосылки и факторы торгово-экономического сотрудничества между странами. В связи с тем, что Азербайджанская сторона больше заинтересована в более глубоком изучении Германского внешнего рынка, по нашему мнению, для конкретного случая, в частности, в сфере двустороннего сотрудничества Азербайджана и Германии, предлагается исследование следующих факторов и предпосылок:

- изучение специфических особенностей макроэкономической модели развития Германии;
- выявление особенностей банковской системы Германии;
- исследование предпринимательского климата и форм предпринимательской деятельности Германии;
- раскрытие специфических черт инвестиционной деятельности и инвестиционного климата Германии.

1. Федеративная Республика Германии сформировалась на базе принципа социальной рыночной экономики, где основными составляющими являются принципы свободной рыночной экономики и социальной справедливости. Данное государственное устройство Германии было создано в противовес системе государственного регулирования, которая существовала на протяжении длительного времени, включая период второй мировой войны.

Концепция новой системы государственного устройства Германии, прежде всего, связана с именами Л.Эрхарда и А.Моллер-Армана.

Модель социальной рыночной экономики предполагает в определенных границах свободные действия рыночных сил, однако при этом недопустимы антисоциальные извращения рынка.

Важнейшими элементами макроэкономической модели Германии следующие: многоукладная собственность и развитость рыночной экономики; действие антимонопольных законов и совершенная система конкуренции; выработка политики экономического роста страны; полная свобода внешнеэкономической деятельности; открытая система валютных операций; социальная защита.

Следует отметить, что Германская макроэкономическая модель развития создает необходимые условия и необходимые предпосылки для сбалансирования резкого роста экономики и справедливого решения социальных вопросов. В этой сфере на первый план выдвигается предпринимательская деятельность, которая действует по принципу «Государство – частное партнерство». Реализация плана государственно-частного предпринимательства весьма успешно влияет на социально-экономическое развитие Германии.

Однако, как считают исследователи, в последнее время Германия испытывает определенные трудности в реализации модели социально-рыночного хозяйствования. Высокий уровень социальных гарантий привел к тому, что 40% чистой прибыли немецких компаний идет на оплату труда и на отчисления в социальные фонды. Из 100 евро чистой заработной платы в среднем на отчисления работодателей в социальные фонды приходится 81 евро. Для поддержания социальных пособий на должном уровне используется мощный фискальный пресс на население и компании.

Другой характерной черной концепции Германской модели является активное участие в предпринимательской деятельности банковской системы, которые непосредственно вмешиваются в процесс принятия бизнес-решений. Другой особенностью экономики Германии можно считать то, что в ней значительная роль принадлежит промышленности, которая развивается ускоренными темпами.

Основной проблемой экономики Германии остается неравномерное развитие западных и восточных территорий (в силу исторических причин), на что правительство Германии ежегодно тратит около 100 млрд. долларов.

2. Особенности банковской системы Германии является то, что ее организационная структура состоит из двух ступеней и включает около 3,5 тысяч различных коммерческих банков и Центральный Банк. Коммерческие банки Германии функционируют в различных направлениях, включая принципы универсальности и специализированности. Все они классифицируются по смежным формам собственности, включая частные, коллективные и другие.

В низшую ступень управления банковской системы включены все коммерческие банки (КБ): частные КБ (основная цель достижения максимальной прибыли); общественно-правовые КБ (основная цель поощрение своих членов, которые включают около 600 сберкасс и 13 земельных банков); земельные КБ выступают как органы управления сберкассами и осуществляют не только внутренние, но и внешние расчетные операции; кооперативные банки в основном выполняют функции взаимопомощи, но в последнее время они постепенной превращаются в универсальные КБ; ипотечные банки в основном выполняют банковский операции, связанные с залогом земельной собственности, а также выполняют ряд коммунальных услуг; другие КЮ – специализированные, гарантийные, строительные и т.д.

Высшей ступенью управления банковской системы Германии является Центральный банк, который был утвержден законом от 26.07.1957г., а в настоящее время включена в европейскую систему.

Центральный Банк Германии в основном обеспечивает стабильность цен внутри страны и осуществляет банковские операции с зарубежными партнерами. При этом, Центральный Банк Германии выделяется своей независимой политикой и не подчиняется указаниям органов Европейского Союза.

Условия предоставления иностранным партнерам государственных банковских и коммерческих кредитов регулируются законом о внешних экономических связях от 28 апреля 1961г., постановлением о порядке его исполнения в обновленной редакции от 22 ноября 1993г., законом о Немецком Федеральном Банке в новой редакции от 22 октября 1992г., законом о кредитной системе от 30 июня 1993г., законом о выявлении доходов, получаемых в результате совершения тяжких уголовных преступлений («Закон об отмывании денег») от 25 октября 1993г.

3. Прежде чем исследовать предпринимательский климат и форма предпринимательской деятельности Германии, следует раскрыть ряд объективных принципов предпринимательской деятельности, которые весьма необходимы и для Азербайджана. Прежде всего, необходимо отметить, что любая предпринимательская деятельность имеет определенные цели, достижение которой является необходимым условием всех бизнес-процессов.

Предпринимательская деятельность, прежде всего, должна базироваться на принципах оценки ее эффективности.

Первый принцип оценки эффективности предпринимательской деятельности реально было отражено в вышеупомянутой схеме. Однако, предпринимательской деятельности характерна многоцелевая деятельность, состоящая из набора множественных подцелей, что способствует современному предпринимателю выбирать наиболее эффективные решения для достижения поставленной цели.

В конечном счете, предприниматель имеет возможность оптимизировать свою деятельность по многим направлениям, включая производственную, коммерческую и финансовую.

Важнейшим принципом оценки эффективности предпринимательской деятельности, как было отмечено выше, является выработка нескольких критериев оптимальности, что дает возможность современному предпринимателю регулировать процесс максимизации и минимизации отдельных параметров бизнес-процессов с целью достижения конечного результата.

Здесь, в качестве примера можно привести рыночную среду, где каждый предприниматель старается занять определенную долю рынка или сегмента, ибо сегментация рынка является таким подходом, когда вырабатывается эффективная рыночная стратегия. Далее наступает этап сосредоточения всех имеющихся и потенциальных усилий в рыночном сегменте.

Данный процесс, как считает С.Канон, обеспечивает предпринимательским фирмам следующее: научное понимание рынка, покупателей, конкурентов, компании и комплементарных организаций; ориентация цели в сторону рыночной стратегии. Этот процесс обеспечивает нацеливание на конкретных покупателей, разработку лучших предложений, создание более совершенных продуктов и лучшую координацию коммуникативных программ, направленных на охват этих покупателей; возможности кастомизации для целевых сегментов; повышение уровне удовлетворенности и лояльности покупателей; более эффективное распределение ресурсов, более убедительное отличительное преимущество и более высокую прибыльность [5].

Следующим принципом эффективности предпринимательской деятельности можно считать процесс устойчивости бизнес-процессов, укрепление своих рыночных позиций. Данный процесс, прежде всего, характеризуется вопросами определения стратегических позиций и усилий предпринимателя.

И, наконец, завершающим принципом эффективности бизнес-процессов можно считать выявление жизненного цикла товара, начиная от стадии разработки и внедрения продукта, конечным результатом которой является получение прибыли [6].

Особую позицию занимает принцип создания ценности, которая является способом повышения эффективности предпринимательской деятельности. Данный принцип эффективности И.В.Хилл характеризует следующим образом: «Количество ценности, создаваемое фирмой, измеряется разностью между ее издержками производства и той ценностью, которую видят потребители в ее товарах, т.е. чем больше ценности и видят потребители в товарах фирмы, тем более высокую цену на них можно устанавливать. Однако цена, которую фирма просит за свой товар или услугу, обычно бывает ниже ценности, придаваемой этому товару

или услуге покупателем. Покупатели могут получать ее, поскольку фирма конкурирует с другими фирмами за возможность продажи товара и поэтому вынуждена устанавливать более низкую цену, чем в том случае, если бы она была монопольным поставщиком. К тому же, как правило, невозможно сегментировать рынок до такой степени, чтобы фирма могла устанавливать для каждого покупателя ту цену, которая отражала бы его индивидуальное восприятие ценности товара. Поэтому устанавливаемая цена обычно оказывается ниже той ценности, которую покупатели придают товару.»

Надо смело отметить, что за последние годы предпринимательская деятельность Азербайджана улучшилась. Так, Азербайджан за последние годы по показателю качества среды для развития бизнеса в целом переместился с 99 на 66 место. По показателю создания новой компании соответственно переместился с 96 места до 18 места.

По другим показателям рост рейтинга составил следующим образом: защита инвесторов – с 118 до 24; простота уплаты налогов – с 136 до 81. Однако, по ряду показателей наблюдается рейтинговый спад.

Основными организационными формами предпринимательской деятельности Германии является: частный предприниматель, общество гражданского права, открытое торговое общество, коммандитное товарищество, общество с ограниченной ответственностью, акционерное общество. Соответственно, к правовым формам предпринимательской деятельности Германии относятся: владелец, минимальное количество участников, минимальный капитал в евро, право предпринимательства, ответственность, участие в прибыли, формальности в связи с основанием, регистрация в торговом реестре.

Отличительной особенностью предпринимательской деятельности является то, что в Германии в налоговом кодексе имеется статья, которая регулирует систему налогообложения. Следует отметить, что ставка налога на прибыль весьма высока, но она действует в том случае, если предприниматель тратит полученную прибыль на недвижимость или на другие личные потребности. Если же предприниматель тратит полученную прибыль на развитие бизнеса (оборудование, транспорт, дороги и т.д.), то они освобождаются от налогового бремени.

В Германии активно развивается малое предпринимательство, которое существенно поддерживается со стороны государства как финансами, так и современными технологиями.

Государственная поддержка осуществляется в следующих направлениях: предпринимателей малого и среднего бизнеса, занятых в сфере научных разработок; предприятий, разрабатывающих проекты для сохранения и улучшения условий окружающей среды и заботящихся об экологической ситуации в стране; малых предприятий, которые участвуют в улучшении развития слаборазвитых с экономической точки зрения районов страны; предпринимателей, которые заняты в области строительства и решения жилищных условий; малых предприятий, разрабатывающие проекты в области улучшения условий производства.

Предпринимательский климат во многом определяется уровнем международного бизнеса и внешней предпринимательской среды.

По мнению М.В.Чиченова, международный бизнес представляет собой особый вид предпринимательской деятельности, который осуществляется за счет соб-

ственных или заемных средств на свой риск и под свою ответственность. Его главная цель – получить экономических выгод в будущем, развитие собственного дела, в котором совместно участвуют фирмы разных государств, и пользуется международный капитал.

Исходя из этого, следует отметить, что в данном процессе возникает международный предпринимательский доход, который представляет особый вид дохода, полученный в процессе осуществления международных бизнес-процессов, включая различные экспортно-импортные операции.

По нашему мнению, любые операции, проводимые в процессе международного бизнеса, в результате которого получен определенный доход, можно считать международным доходом.

Наряду с международным бизнесом, существует понятие внешняя предпринимательская среда, под которым понимается совокупность внешних факторов и условий, прямо или косвенно влияющих на становление и развитие предпринимательства. Внешняя среда по отношению к предпринимателям является средой объективной и действует независимо от их желаний. Чтобы добиваться успехов, предприниматели должны хорошо знать все внешние факторы и условия, чтобы в своей деятельности предвидеть их влияние на конечные результаты своего бизнеса. Как следует из учений классиков экономической теории, базой предпринимательской деятельности являются знания об основных условиях и факторах внешней среды.

Внешняя предпринимательская среда обычно состоит из следующих элементов: социально-экономическое состояние страны; региональная стабильность государства; регулирование правовых норм, учет международных правил и стандартов; государственная поддержка крупного, среднего и малого бизнеса; колебание инфляции, безработица и уровень жизни населения; расширение предпринимательской среды и улучшение предпринимательского климата; изыскание природно-трудовых и производственных ресурсов; наличие достаточного количества современных компаний и фирм, занимающихся предпринимательской деятельностью.

4. В настоящее время Германия является привлекательной страной для иностранных инвестиций, поскольку немецкий внутренний рынок облегчает доступ к развивающимся рынкам расширившегося Европейского Союза. Кроме того, Германия, будучи современным государством обеспечивает необходимую защиту инвестора: заключенные договоры имеют обязательную силу, а интеллектуальная собственность строго охраняется.

Германия занимает ведущее положение в сфере внедрения инновационно-инвестиционных проектов, на которые выделяют миллиарды евро для научных исследований и развития, а также представляет программы поддержки для инвесторов. Особенно активна инвестиционная деятельность Германии, к важнейшим факторам которых можно отнести:

- создание благоприятной среды для оптимального соотношения между потребителем и сбережением, которая выражается четкого регулирования нижнего и верхнего уровней инвестиций;
- достаточная защищенность иностранных инвестиций, разумное регулирование капитальных вложений;

- создание правильной системы использования сбережений населения в инвестиции, формирования условий для без рискованных вложений инвестиций; на уровень и интенсивность инвестиций оказывает влияние и степень развития инфраструктуры финансового рынка. На развитом рынке инвестициями становятся практически все свободные денежные средства, что выгодно вкладчикам и государству.

Одной из важнейших предпосылок торгово-экономического сотрудничества между двумя странами, включая Азербайджан и Германию, является проблема привлечения иностранных инвестиций. Именно иностранные инвестиции выступают как важнейшей формой международной интеграции, которая способствует странам безболезненно войти в систему мировой торговли. Благодаря иностранным инвестициям многим странам (большим и малым) удастся разрешить многие проблемы в сфере товаропроизводства, выработать четкую экспортно-импортную политику, избежать кризисные ситуации и др.

Привлечение иностранных инвестиций способствует укреплению конкурентоспособности страны, расширяет новые сферы конкурентных преимуществ. Все это создает объективные предпосылки для осуществления структурных преобразований в промышленности, сельском хозяйстве, транспорте, торговле и других отраслях экономики страны.

Иностранные инвестиции также способствуют решению многих стратегических задач, к числу которых можно отнести разработку гибкой и сбалансированной стратегии привлечения иностранных инвестиций в приоритетные отрасли экономики, и особенно в те отрасли, которые в большей степени нуждается экономика Азербайджана и Германии. Однако, в современных условиях в исследуемой области существуют ряд проблем, которые необходимо решить.

По мнению Э.С.Хазановича, в области иностранных инвестиций существуют две проблемы: недостаточная разработка методологической базы для экономической оценки иностранных инвестиций, включающая определение основных и количественных факторов, влияющих на данный процесс; выявление механизма управления иностранными инвестициями, которые дадут возможность регулировать оптимальным их объемом и структурой в конкретной сложившейся ситуацией.

Все это обуславливает необходимость по-новому подойти к пересмотру методологических процесс в сфере иностранных инвестиций, с одной стороны, выработать основные направления наиболее эффективных путей, с другой, - их законодательной регламентации как со стороны одной страны, так и другой.

Для решения данной проблемы необходимо более глубоко исследовать существующие теории концепции привлечения иностранных инвестиций.

Из экономической литературы известно, что методологической базой привлечения иностранных инвестиций являются такие теории и концепции, как теория организации, теории и модели международной торговли, а также теории международных финансов.

По нашему мнению, основные теории привлечения иностранных инвестиций можно сгруппировать в следующих направлениях:

- усиление таможенных ограничений способствуют развитию местного производства товаров и услуг (О.Хектер, Б.Олин);

- инвестиционный процесс направлен на формирование условий по импорто-замещению (Р.Мандел);

- основным фактором привлечения иностранных инвестиций является развитие международной торговли (Дж.Маркузен);

- развитие системы транснациональных компаний, деятельность которых основана на производстве товаров в одних странах, а их реализация – в других (Р.Болдвин, Дж.Оттависко).

- импортное производство товаров способствует развитию внутренней торговли (Б.Блюниксен);

- привлечения иностранных инвестиций необходимы местным производителям с целью создания конкурентной среды (С.Хаймер, Ч.Киндлебергер);

- привлечения иностранных инвестиций способствуют установлению тесных контактов местных конкурентов с ведущими рынками (Ф.Т.Никнербокер, Х.Грэт).

На базе вышеперечисленных направлений теории привлечения иностранных инвестиций формируются следующие теоретические модели:

Модель I - теория взаимосвязи по привлечению иностранных инвестиций с торговой политикой государства

Модель II - теория взаимосвязи по привлечению иностранных инвестиций с теорией конкуренции.

Модель III - теория взаимосвязи по привлечению иностранных инвестиций с теорией промышленности и фирм.

К преимуществам иностранных инвестиций можно отнести:

- иностранные инвестиции способствуют увеличению ресурсов государства с целью улучшения и объемного увеличения основного капитала, благодаря чему наблюдается подъем экономики в целом, и отдельных ее рынков;

- иностранные инвестиции дают возможность современным предпринимателям лучше освоить основные элементы рыночной экономики, что в конечном случае создаются благоприятные условия для своевременного возврата полученных иностранных инвестиций;

- благодаря иностранным инвестициям усиливаются интеграционные процессы между странами, создаются объективные условия для создания конкурентоспособных товаров и другие [11].

Для более глубокого исследования преимуществ иностранных инвестиций, рассмотрим рыночные правовые условия для приобретения предприятий и фирм в Германии.

Рыночные правовые преимущественные условия для приобретения предприятий в Германии следующие:

- Приобретение уже присутствующих на рынке немецких предприятий, инвестор с одной стороны, становится обладателем сети сбыта товаров, что позволяет ему значительно сэкономить расходы на длительное и трудоемкое построение собственной системы, а с другой – получает доступ к новым технологиям и ноу-хау, принадлежащим приобретаемому предприятию. Это в особенности касается немецких предприятий среднего звена, которые как правило, обладают значительным запасом знаний и новых технологий.

- Другое преимущество немецкой модели инвестиций – подбор современных, высококвалифицированных специалистов. Для немецкого рынка труда характерно

наличие большого количества квалифицированных работников. Интеграция таких сотрудников протекает значительно проще, повышается общий уровень взаимопонимания в компании, становятся излишними дорогие тренинги и другие мероприятия по повышению квалификации.

В настоящий момент покупка средних предприятий в Германии представляет особый интерес для инвесторов, так как многие из них переживают смену поколений владельцев.

В тоже время, немецкая модель инвестиций имеет ряд ограничений для иностранных инвесторов:

- Угроза интересам национальной безопасности, исключение составляют ограничения на совершения сделок по приобретению немецких предприятий или долей в них, предусмотренные Законом о внешнеэкономической деятельности и Законом о защите данных, передаваемых через спутники;

- Защита общественного порядка и безопасности: 24 апреля 2009 года вступили в силу изменения в Закону о внешнеэкономической деятельности.

Согласно новой редакции закона, Федеральное министерство экономики и технологий получает право в отдельных случаях проверять сделки по приобретению долей участия в немецких, не входящих в ЕС, и – по согласованию с федеральным правительством – запрещать такие сделки, если это необходимо для обеспечения общественного порядка и государственной безопасности.

В настоящее время Германия проводит открытую политику в сфере ПИИ, которая дает возможность всем заинтересованным сторонам активно привлекать прямые иностранные инвестиции во все сферы экономической деятельности. Этому способствует законодательная база Германии, которая не ограничивает деятельность как местных, так и иностранных инвесторов, ибо основная юридическая деятельность базируется на принципах международных торговых сделок и свободной самостоятельной деятельности в сфере международной торговли.

Полное отсутствие ограничений в сфере денежно-кредитных операций привлекают иностранных инвесторов и дают возможность без всяких препятствий осуществлять свои операции с капиталом.

Другой положительной чертой в области ПИИ является то, что в Германии субсидии в основном предоставляются нуждающимся инвесторам. Все это дает возможность инвесторам участвовать в разработках новых инвестиционных проектах. Кроме того, инвесторам предлагают целые программы, которые разрабатывают специальными научно-исследовательскими институтами.

В подтверждение сказанному, следует отметить, что за 2012-2015гг. для осуществления вышеперечисленных со стороны правительства ЕС будет выделено финансовые средства в размере 17 млрд. евро.

В настоящее время около 60000 зарубежных фирм осуществляют свою деятельность в Германии, что дала возможность открыт около 3млн. новых рабочих мест, что подтверждают о надежности и привлекательности данной страны. Все это способствовало Германии занять 5 место в мире в рейтинговых показателях по количеству привлечения прямых иностранных инвестиций.

Основными источниками инвестиций в Германию являются такие страны, как США (22%), Швейцария (10%), Великобритания (8%).

Характерной чертой Германии в сфере прямых иностранных инвестиций является то, что за последние годы ПИИ в Германии превышают прямые зарубежные инвестиции данной страны.

Прежде чем охарактеризовать инвестиционную политику между Германией и Азербайджаном, проведем краткий анализ состояния инвестиций, вложенную в экономику Азербайджана.

Проведенный анализ показал, что в Азербайджанской Республике за период с 2005 по 2013гг. общий объем инвестиций увеличился с 6733,4млн.манат (7118,5млн.долл. США) до 21974,2млн.манат (28010,5млн.долл. США) или в 3,3 раза. В том числе, за исследуемый период иностранные инвестиции возросли с 4628,5млн.манат (4893,2млн.долл. США) до 8269,3млн.манат (105440,9млн.долл. США) или в 1,8 раза, а внутренние инвестиции соответственно – с 2104,9млн.манат (2225,3млн.долл. США) или в 6,5 раза.

Заключение

Таким образом, можно сделать вывод, что основными предпосылками и факторами торгово-экономического сотрудничества Азербайджана и Германии является:

- государственное устройство Германии основано на принципах социальной рыночной экономики, включающую систему свободного экономического развития и социальной справедливости. Все это открывает широкие горизонты в осуществлении свободной внешнеторговой политики и безграничного доступа на внутренний рынок Германии. Азербайджанская Республика имеет все необходимые предпосылки для тесного торгово-экономического сотрудничеств с Германией;

- особенности банковской системы Германии, которое заключается в свободное передвижении капитала, дает возможность многим странам, включая и Азербайджан, беспрепятственно осуществлять финансово-банковские операции в сфере торгово-экономического сотрудничества;

- предпринимательская деятельность в Германии занимает самые высокие рейтинговые показатели в мире, где благоприятный предпринимательский климат дает возможность зарубежным партнерам устанавливать тесные торгово-экономические контакты как на макроэкономическом уровне, так и на уровне отдельных компаний и фирм. Следует отметить, что и в Азербайджане улучшается предпринимательский климат, рейтинг которого ежегодно повышается;

- в сфере инвестиционной политики между Германией и Азербайджаном предстоит проделать большую работу, активнее участвовать в инвестиционных проектах. Такой вывод вытекает из того, что за последние годы прямые иностранные инвестиции Германии в Азербайджан значительно снизились с 21,5 млн. долл. США до 15,15 млн. долл. США и составил 70,2%.

Литература

1. Симонова М.Д. Система показателей глобализации торговли развитых стран. М.: МГИМО, 2010, 308 с.
2. Чашин А.Н. Оффшорные зоны. Правовое регулирование. М.: Дело и Сервис, 2013, 64 с.

3. Рязанцев С.В. Основа внешнеэкономической деятельности. М.: КНО РУС. 2013, 200 с.
4. Передовые подходы к стратегии бизнеса. М.: Юнайтед Пресс. 2007, 246 с.
5. Краморенко В.И., Радченко Н.В. Воздействие международной торговли на развитие инновационно-инвестиционной модели национального хозяйства. М.: КНОРУС . 2012, 215 с.
6. Авшаров А.Г. Государственная внешняя политика РФ. СПб.: Питер. 2012, 528 с.
7. Челябинский А.А. Понятие интеграции в международных отношениях: теоретический аспект // МП и МО. №1. 2009.
8. Швандар К.В. Современные тенденции формирования международной конкурентоспособности национальной экономики. Авт.док.дис. М.: МГУ. 2011.
9. Боровкова В.А. Рынок ценных бумаг. СПб.: Питер. 2010, 384 с.
10. Хмелев И.Б. Международные экономические отношения. М.: ЕОИ. 2011, 271 с.
11. Панкадж Г. Глобальная интеграция без барьеров. М.: Альпина Паблишерз. 2013, 415 с.

AZƏRBAYCAN VƏ ALMANIYA ARASINDA TİCARİ-İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIQ: İLKİN ŞƏRT VƏ AMİLLƏR

İ.A.Hüseynov

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan və Almaniya ticari-iqtisadi əməkdaşlığının ilkin şərt və amillərindən bəhs olunur. Bu məqsədlə iki ölkənin biznes mühiti və investisiya iqlimi tədqiq edilmişdir. Nəticədə əlverişli sahibkarlıq mühitinin xarici tərəfdaşlarla sıx ticari-iqtisadi əlaqələr qurmağa imkan verildiyi Almaniya sahibkarlıq fəaliyyətinin dünyada ən yüksək reyting göstəricilərinə malik olduğu əsaslandırılmışdır. Bundan başqa, Azərbaycanda da reytingi hər il artan sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdığı qeyd edilmişdir.

TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND GERMANY: PRECONDITIONS AND FACTORS

I.A.Huseynov

SUMMARY

This article deals with the preconditions and factors concerning trade and economic cooperation between Azerbaijan and Germany. For this purpose, business environment and investment climate in two countries have been studied. The author arrives at the conclusion that the entrepreneurship activities in Germany, where the favorable entrepreneurship climate makes it possible to have close trade and economic contacts with foreign partners, have one of the highest rankings in the world. It is also stressed that the entrepreneurship climate in Azerbaijan is getting better every year, too.

DÜNYA İQTİSADİ BÖHRANLARINA TARİXİ BAXIŞ

A.E.Kərimov, A.A.Babayev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-mail: azik.347@yandex.ru

Açar sözlər: iqtisadi böhran, qiymətlər inqilabı, “Böyük durğunluq”, 1994-1995-ci illərin Meksika böhranı, 1997-1998-ci illərin Asiya böhranı, “dot-komlar” böhranı

Keywords: economic crisis, price revolution, Great Depression, Mexico’s crisis of 1994-1995, 1997-1998 Asian crisis, dot-com crisis

Ключевые слова: экономический кризис, революция цен, “Великая депрессия”, мексиканский кризис 1994-1995 гг., азиатский кризис 1997-1998 гг., кризис доткомов

Giriş

Böhranlar bəşər tarixində həmişə olmuşdur. İqtisadi böhranların da tarixi iqtisadiyyatın özü qədər qədimdir. Dünya miqyasında sənayeləşmiş cəmiyyətin təşəkkül tapıb inkişaf etdiyi son iki əsr ərzində Avrasiya və Amerikada iqtisadi böhranlar dəfələrlə baş vermişdir. Belə vaxtlarda istehsalın əhəmiyyətli dərəcədə azalması, bazarlarda satılmamış əmtəələrin yığılıb qalması, qiymətlərin kəskin düşməsi, qarşılıqlı hesablaşmalar sisteminin dağılması, bank sistemlərinin çökməsi, sənaye və ticarət şirkətlərinin müflisləşməsi, işsizliyin sürətlə artıb milli faciə dərəcəsinə çatması halları baş verir.

Sənayeləşməyə qədər

İlk dövrlərdə, yəni təqribən XVI əsrə qədər baş vermiş böhranların əsasında o vaxtkı iqtisadiyyatın digər sahələrinə də təsir göstərən kənd təsərrüfatında davamlı məhsul qıtlığı üzündən baş verən tənəzzüllər olmuşdur ki, bunları da erkən tipli böhranlar adlandırmaq olar.

Kapitalizmin tədricən tarix səhnəsinə çıxması, sənayeləşmənin vüsət alması, sənayeləşmiş cəmiyyətin yaranması və inkişafı iqtisadi böhranların da təbiətinə, mahiyyətinə, məzmununa təsirsiz ötüşməmişdir. Əsasında kredit böhranının durduğu yeni tipli iqtisadi sarsıntılar kapitalist münasibətlərinin inkişaf etməyə başlaması ilə meydana gəlir. Böyük coğrafi kəşflər dövrünün nəhəng təkanı kapitalizmin təşəkkülünü sürətləndirməklə bərabər, həm də ilk dünya miqyaslı iqtisadi böhranın yaranması üçün də şərait yaratmış oldu. O vaxtkı Avropanın hələ ki, şəksiz lideri olan İspaniya krallığı XVI əsr boyunca bir neçə dəfə müflisləşməyə məruz qaldı. Bütün Avropaya bu və ya digər miqyasda təsir göstərən bu böhrana səbəb kəşf edilmiş Yeni Dünyadan XVI əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Avropaya o vaxta qədər görünməmiş miqyasda qızıl və gümüş kütləsinin axını olmuşdur. İspaniya qısa zamanda əfsanəvi dərəcədə varlı bir ölkəyə çevrildi. Lakin var-dövlət, böyük miqyaslı inşaat fəaliyyəti, əhalinin böyüməsi eyni zamanda inflyasiyanın sürətlə inkişafı, varlılarla kasıblar arasında fərqin keçilməz uçrum halına çevrilməsi, peşəkar işçinin əmək haqqının yarısı müqabilində hər bir işi görməyə hazır olan qeyri-peşəkarlar ordusunun durmadan artması və s. neqativ tendensiyalarla müşayiət olunurdu. Sonralar dəfələrlə təkrarlanmış bir hal, yəni sərvətin (pulun, qızılın)

asanlıqla əldə edilməsi ilə milli əmtəə istehsalına da diqqətin getdikcə zəifləməsi üzə çıxmışdır. Bu zaman isə, böyük miqyaslı imperiya siyasətinin və dəb-dəbəli saray həyatının, həmçinin sadə insanlar üçün ən zəruri malların genişlənen idxalının ödənilməsi üçün sərf olunan saysız-hesabsız qızıl və gümüş külçələr sürətlə bütün dünyaya yayılırdı. Nəticədə, artıq XVI əsrin ortalarında ölkə maliyyə-iqtisadi cəhətdən çökmüş və kral II Filip 1557-ci ildə ölkənin müflisləşdiyini, yəni, müasir dillə desək, defoltunu elan etməyə məcbur olmuşdur. Bunu, hal-hazırda dünya miqyasında cərəyan edən böhranın gerçəklikləri işığında investorlara etibarın sarsılması kimi səciyyələndirmək olar. Kapital sahibləri bir-birini artıq kreditləşdirmir, veksəl dövriyyəsi dayanmış, o dövrün Avropanın ən böyük tacir və sələmçi nəslə olan, eyni zamanda İspaniya krallarının əsas kreditörü olan Fuggerlər iflasa uğramış, Antverpendəki tikintilər dayanmış, bundan bir az sonra isə hətta İspaniya aqalığına qarşı xalq hərəkatı alovlanmışdır [1].

Kredit böhranı yalnız kral II Filipin İspaniya, Hollandiya, İtaliya, Amerikadakı torpaqlarına deyil, digər dövlətlərə də güclü zərbə vurmuşdur. Qorxuya düşmüş tacir və sələmçilərin Fransa kralına da borc pul verməkdən boyun qaçırması onu da müflisləşdiyini elan etməyə məcbur etmişdir. Antverpen ilə əlaqəli, asılı olan Hamburq, Lissabon, Venesiya bazarları böyük zərər çəkmişdir.

Bu dövrdə baş vermiş iqtisadi proseslərinin başqa bir tərəfinə də qeyd etmək vacibdir. Təqribən 1500-cü ildən başlayaraq bütün Avropada qiymətlər sürətlə qalxamağa başlamış və 1600-cü ilə qədər onların səviyyəsi 3-5 dəfə artmışdır. Avropa uzun əsrlərdən sonra ilk dəfə uzunmüddətli inflyasiya ilə rastlaşmışdır. Sonrakı dövrdə, XVIII əsrin ikinci yarısına qədər qiymətlər sabit qalmışdır. Sonralar iqtisad elmində bu hal “qiymətlər inqilabı” adlandırılmışdır [2].

İspaniya xaricində “qiymətlər inqilabı” ilə bağlı yaranmış vəziyyət daha çox İngiltərə də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu ölkədə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Yeni Dünyadan Avropaya qızıl və gümüş axını dünya tarixindəki ilk inflyasiyalardan olan “qiymətlər inqilabı”nın baş verməsinin yeganə səbəbi olmamasını aşkarladı. Belə ki, İngiltərədə ərzaq məhsullarının qiymətləri kəskin artsa da, sənaye malları üzrə qiymətlərin artması mülayim olmuş, əmək haqqları isə aşağı düşmüşdür. İstənilən halda, məhz bu proseslərin təsiri ilə artıq XVI əsrdə Avropada pulun daxili qiymətlərə təsir göstərməsi haqqında təsəvvürlər formalaşmağa başlamışdır. Daha doğrusu, hələ XIV əsrdə Nikolya Oresmin bu bağlılığın mövcud olması barəsində söylədiyi ehtimal təsdiqini tapmağa başlamışdır. 1630-cu ildə ingilis alimi Tomas Mun demişdir ki, “Krallıqda pulun miqdarının çox olması ingilis mallarının bahalaşmasını doğurur” [3]. Bu tezis, artıq ənənəvi olaraq, sonrakı üç əsrdə pul və qiymətlərin klassik kəmiyyət nəzəriyyəsi adlandırılmış təlim haqqında tarixdə ilk məlumat kimi dəyərləndirilir.

Sənayeləşmədən I Dünya Müharibəsinə qədər

XIX əsrdən başlayaraq iqtisadi böhranların tədqiq edilməsi, öyrənilməsi işində nəzərə çarpan tərəqqi iqtisad elminin müxtəlif istiqamətlərinin təşəkkül tapması və inkişafı üçün münbit zəmin yaratdı. İlk dəfə 1820-ci illərdə baş vermiş iqtisadi böhran əsasən yalnız İngiltərə hüdudları ilə məhdudlaşmışdır [bu haqda daha geniş bax: 4]. Sonralar, təqribən hər 10 ildən bir (1836-38; 1847) iqtisadi böhranın təkrarlanmasına rəğmən, böhranların, yəni iqtisadi inkişafın kəskin aşağı düşməsi təsadüfi hal kimi qiymətləndirilirdi.

Lakin 1857-ci ildə ilk dəfə olaraq iqtisadi böhran beynəlxalq miqyas almışdır. Bu

ilk dünya iqtisadi böhranı eyni vaxtda İngiltərə, ABŞ, Fransa və Almaniyanın milli təsərrüfatlarına və ictimai həyatlarına zərbə vurmuşdur. Böhran ABŞ-da başlamışdır. Buna səbəb dəmir yolu şirkətlərinin kütləvi iflası və səhm bazarının çökməsi olmuşdur. Fond bazarındakı hadisələr ölkənin bank sistemini də böhrana düşür etdi. Elə həmin il böhran İngiltərəyə, oradan isə bütün Avropaya yayıldı. Birja iqtisadları dalğası hətta Latın Amerikasında baş verdi. Böhranın yayıldığı əsas ölkələrdə daha çox çuğun və pambıq istehsalı və istehlakı, İngiltərədə isə həmçinin gəmiqayırma sənayesi ziyan çəkmişdir [5].

Növbəti dünya böhranı 1873-cü ildə baş verdi və bu dəfə o, Almaniya və Avstriyadan başladı. Bu böhran ilk böyük miqyaslı maliyyə böhranı kimi səciyyələndirilir. Almaniya böyük vüsət almış qrunderlik hərəkatı son nəticədə əvvəl Almaniya, sonradan isə Avstriyada daşınmaz əmlak və fond bazarlarında möhtəkirlilik dalğası yaratmışdır ki, bunun da sonu Vyana və Berlində böyük miqyaslı iflaslar oldu. Bunun davamı kimi, Amsterdam və Sürixdə fond bazarları çökdü [6; 7].

Alman banklarının kreditlərin müddətini uzatmaqdan imtina etməsi ilə əlaqədar böhran Almaniya Amerikaya keçdi. ABŞ-da bank çaxnaşması o dövrün ən iri maliyyəçisi və Birləşmiş Səhmlər dəmir yolu şirkətinin prezidenti olan Cey Kukun müflisləşməsi və Nyu-York fond birjasında səhmlərin kəskin düşməsindən sonra yarandı. Avropa və Amerika iqtisadiyyatı istehsalın tənəzzülü (ressesiya) mərhələsinə qədəm qoyduğundan, İngiltərədən axıb gələn kreditlərlə maliyyələşən Latın Amerikasının ixracı kəskin azalmışdır ki, bu dövlət büdcələrinin gəlirlərinin azalması ilə nəticələndi. Bu böhranın fəal mərhələsi 1878-ci ilə qədər sürmüşdür [6; 7]. Lakin böhranın doğurduğu durgunluq Qərbi Avropada və ABŞ-da 1896-cı ilə qədər davam etmişdir [8].

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadi böhranlar sənaye istehsalı ilə ödəmə qabiliyyətli tələb arasındakı tarazlığın pozulması şəklində təzahür etməyə başlayır. Lakin, bu iki böhran arasındakı illərdə İngiltərədə 1866-cı ildə baş vermiş hadisələr də az əhəmiyyətli olmamışdır. Dünyanın maliyyə paytaxtı olan Londonun banklarını maliyyələşdirən ən iri bank olan Overend & Guerney bankı gözlənilmədən özünün müflisləşdiyini elan etdi. Bir çox kiçik banklar bütövlükdə ödəmə qabiliyyətli olduqlarına rəğmən, cari ödəmələri etmək üçün vəsait ala bilmədi və iflasa uğradı. Domino effekti adlanan və bir bankın iflasının digər bankların da çökməsinə səbəb olması prosesi baş verdi. Bu cür böhranların aradan qaldırılması məqsədilə İngiltərə Bankının mərkəzi bank rolunda çıxış edəcəyi elan edilmişdir. Bunda məqsəd, böhran zamanı maliyyə sistemlərinə əlavə pul vəsaitlərinin (likvidliyin) buraxılması və bu yol ilə bir bankın iflasının başqalarının da çökməsinin doğurmasına yol verməmək olmuşdur [9].

O dövr üçün yenilik olan bu mexanizm sonralar 1890-cı illərdə Barings bankının xilas edilməsində sınaqdan çıxarılmışdır. Latın Amerikasında üzvləşdiyi itkilərin bankın, ondan sonra isə başqa bankların məhv olmasına, nəticədə isə bütün Britaniyanın bank sisteminin böhran məngənəsinə düşməsinə gətirib çıxarmaması üçün İngiltərə Bankı özəl banklarla danışıqlar aparmış və ölkənin bank sisteminin xilasını məqsədilə xüsusi fond yaratmışdır. Bu fondun vəsaitləri hesabına Barings bankına dəymiş zərər ödənilmişdir [10].

XX əsrə qədər iqtisadi böhranlar bir neçə ölkə ilə məhdudlaşdığı halda, sonralar getdikcə daha artıq dərəcədə beynəlxalq miqyas və əhəmiyyət almağa başladı. 1914-cü ildə I Dünya Müharibəsinin başlanması beynəlxalq maliyyə böhranını doğurdu. Buna səbəb Almaniya, Fransa, Britaniya, ABŞ hökumətlərinin hərbi xərclərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının kütləvi satılması olmuşdur. Əvvəlki-

dən fərqli olaraq, bu dəfəki böhran hansısa bir mərkəzdən başlayıb ətraflara yayılmamış, müharibə iştirakçılarının xarici aktivləri ləğv etməyə başladığından eyni vaxtda bir neçə ölkədə meydana gəlmişdir. Nəticədə, bütün əmtəə və maliyyə bazarları çökmüşdür. Eyni zamanda, bu ölkələrin, xüsusilə ABŞ və İngiltərənin mərkəzi bankların təcili müdaxiləsi bank çaxnaşmasını yumşaltmışdır [6].

Müharibələrarası dövr

Müharibədən sonrakı, 1920-22-ci illərin dünya iqtisadi böhranını deflyasiya, yəni milli valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi və eyni zamanda baş vermiş resessiya, yəni istehsalın azalması ilə əlaqədar idi. Britaniya, ABŞ, Hollandiya, İtaliya, Danimarka, Norveçdə valyuta böhranları müşahidə olunmuşdur. Lakin, tezliklə işlər yoluna düşmüş, Milli iqtisadiyyatlar müharibənin vurduğu yaraları sağaltmış və sürətli yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşlar. Müharibədən sonrakı bərpa, Daues planına əsasən ABŞ bankları tərəfindən Almaniya və başqa ölkələrin iqtisadiyyatlarının kreditləşdirilməsi, avtomobil və radio sənayesi kimi yeni sahələrin sürətlə inkişaf etməsi güclü və böyük miqyaslı iqtisadi artıma səbəb oldu [11]. Tikinti sənayesi genişləndirdi. İqtisadiyyatın artması şirkətlərin səhmlərinin məzənnələrinin yüksəlməsinə təkan verir, bu isə səhmlərin alqı-satqısı ilə bağlı olan mötəkirliyin miyaslarının böyüməsinə şərait yaradırdı. Məzənnələrin qalxmasına əsaslanaraq qazanmaq ehtirası ilə sırayı vətəndaşlar da kütləvi şəkildə səhm alıcılarına çevrilməkdə idi. Bütün bunlar səhm məzənnələrinin ifrat dərəcədə dəyərləndirilməsinə gətirib çıxartmış oldu. Nəticədə, müharibədən sonrakı yüksəliş dövrü 1929-cu ilin 24 oktyabrında bitdi.

«Qara cümə axşamı» adı altında tarixi yaddaşda qalmış bu gün Nyu-York fond birjasında qeyd alınmış səhmlərin kəskin düşməsi ilə bəşər tarixində ən böyük və şiddətli dünya iqtisadi böhranın başladığını elan etdi. Təkcə həmin gün səhmlərin dəyəri 13%, növbəti gün isə daha 11% düşmüşdür. Səhm məzənnələrin düşməsi ilə əlaqədar hamı tez bir zamanda səhmləri satmağa can atmağa başladı, bu isə çaxnaşma doğurdu. Çaxnaşma isə məzənnələrin daha da sürətlə enməsinə şərait yaradırdı. Ən mötəbər səhmlər, məsələn, ATT, General Elektrik, General Motors korporasiyalarının səhmləri bir həftə ərzində 200 punkt dəyərsizləşdi. Birinci ayın sonuna səhm sahiblərinin itkiləri \$15 mlrd. təşkil etdi. Dow Jones Industrial indeksinin düşməsinin ən dərin nöqtəsi 86% çatdı. Böhran ərəfəsindəki səviyyəyə Dow Jones Industrial indeksi yalnız 1950-ci illərdə çatdı. Bütövlükdə, 1929-cu ilin sonuna səhm məzənnələrinin enməsi \$40 mlrd. səviyyəsinə çatdı. O illər üçün bu, nəhəng bir rəqəm idi.

Birjanın süqutu əhəlinin xərclərinin, xüsusilə də mənzil və avtomobil xərclərinin azalmasını doğurdu. Artmış risklər təhlükəsi investisiyaları azaldır, çünki sərbəst pul vəsaitlərin təklifi məhdudlaşmışdı. Bu isə tələbi daha da kiçildirdi. Tələbin azalması və birjadakı itkilər müəssisələrdə əvvəllər götürdüləri kreditlərin qaytarılması ilə bağlı çətinliklər yaratmış oldu. Problemlə kreditlər dalğasının genişlənməsi bankların kütləvi iflasına təkan verdi. 1933-cü ildə ABŞ-ın bütün bankları bağlandı ("banklar tətili"). Milyonlarla insanlar banklara qoyduqları əmanətlərini itirdilər, bu isə ödəmə qabiliyyətli tələbi daha da azaltdı. Hər yerdə qiymətlərin kütləvi düşməsi başladı. Lakin bu da tələbin artmasına xidmət etmədi. Böhran ABŞ ilə məhdudlaşmadı, digər ölkələrə yayıldı. İstehsalın kəskin azalması və qiymətlərin sürətlə aşağı düşməsi bir çox ölkələrdə baş verəndiyindən, onların milli ixraclarını artırmaq yolu ilə tələbi genişləndirmək cəhdləri boşa çıxdı.

1933-cü ilə qədər davam etmiş, fəsadları isə II Dünya Müharibəsinə qədər təsir qüvvəsini saxlamış böhran (“böyük durğunluq”) zamanı sənaye istehsalının azalması ABŞ-da 46%, Britaniyada 24%, Almaniyada 41%, Fransada 32% təşkil etmişdir. Sənaye şirkətlərinin səhm məzənnələri ABŞ-da 86%, Britaniyada 48%, Almaniyada 64%, Fransada 60% düşmüşdür. Böhranın daha çox bürüdüüyü 32 ölkədə işsizlərin sayı 1933-cü ildə 30 mln. təşkil etmiş, bunun 14 mln. ABŞ-ın payına düşürdü [12].

Böhranın getdikcə artan dalğası ölkələrdəki siyasi vəziyyətə də güclü, hətta köklü, fəsadları sonrakı bir neçə onilliklər ərzində aradan qaldırılan dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Almaniyada əhalinin kütləvi narazılığından istifadə edən Hitler hakimiyyətə gəldi. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin güclənməsi, iqtisadiyyatın artan hərbişədirilməsi, avtomobil yollarının inşası işsizliyin azaldılması, iqtisadiyyatın böhrandan çıxmasına şərait yaratmış oldu. ABŞ-da isə F.Ruzveltin prezident seçilməsi “Yeni Siyasətin” gerçəkləşməsinə gətirib çıxartdı. İşsizliyin tez bir zamanda azaldılması məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən ictimai işlərin, o cümlədən avtomobil yollarının çəkilməsinin genişləndirilməsi, yeni yaradılan qiymətli kağızlar və birjalar üzrə Komissiya (SEC) və Federal depozitlərin sığortalanması fondunun (FDİF), həmçinin kommertiya və pərakəndə bank sektorlarının bir-birindən ayrılması vasitəsilə maliyyə bazarları və bank sisteminin dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilməyə başladı. Lakin ABŞ iqtisadiyyatının böhrandan yalnız II Dünya Müharibəsin illərində çıxıb çıkmışdır. Artan hərbi xərclər işsizliyi aradan qaldırmış və iqtisadi yüksəlişə şərait yaratmışdır. Lakin onu da unutmaq olmaz ki, məhz 1929-1933-cü illərin böhranı və sonrakı illərin (1939-cu ilə qədər) durğunluğu son nəticədə Dünya Müharibəsinə doğurdu.

XX əsrin ikinci yarısı

XX əsrin ikinci yarısının ilk dünya böhranı ABŞ, Britaniya, Kanada, Belçika, Hollandiyanı əhatə etməklə 1957-ci ilin əvvəllərində başlamış və 1958-ci ilin ortalarına kimi sürmüşdür. Bu dövrdə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində sənaye məhsulu istehsalı 4% azalmış, işsizlərin sayı 10 mln. nəfərə çatmışdır [12].

Lakin əhatə etdiyi ölkələrin sayına, müddətinə, dərinliyinə və dağıdıcı qüvvəsinə görə 1973-cü ilin sonlarında başlamış böhran xüsusilə suçilir. Bəzi məqamlarına görə hətta 1929-33-cü illərin böhranını xatırladırdı. Böhran dövründə sənaye istehsalının aşağı düşməsi ABŞ-da 13%, Yaponiyada 20%, Qərbi Almaniyada 22%, Britaniyada 10%, Fransada 13%, İtaliyada 14% təşkil etmişdir. 1973-cü ilin dekabr ayından 1947-cü ilin dekabr ayına qədərki bir il ərzində səhm məzənnələri ABŞ-da 33%, Yaponiyada 17%, Qərbi Almaniyada 10%, Britaniyada 56%, Fransada 33%, İtaliyada 28% düşmüşdür. Müflisləşmə hallarının sayı həmin dövrdə ABŞ-da 6%, Yaponiyada 42%, Qərbi Almaniyada 40%, Britaniyada 47%, Fransada 27% təşkil etmişdir. 1975-ci ilin ortalarına inkişaf etmiş kapitalist dövlətlərində tamamilə işsizlərin sayı 15 mln. nəfərə çatmış, 10 mln. nəfər isə natamam iş rejiminə keçirilmiş yaxud müvəqqəti məzuniyyət göndərilmişdir. Bütün ölkələrdə əhalinin real gəlirlərin azalması qeydə alınmışdır [12].

Bu illərin böhranı əhəmiyyətli dərəcədə xarici amil ilə də izah olunur. Belə ki, 1973-cü ilin növbəti Ərəb-İsrail müharibəsində ABŞ-ın açıq və birmənalı şəkildə İsrailə maliyyə, hərbi sürsat, texnika və siyasi cəhətdən yardım etməsinə cavab olaraq, neft hasil edən ərəb dövlətləri neftin dünya qiymətlərini hasilatın kəskin azaldılması yolu ilə qaldırılmışlar. 1973-cü ilin 16 oktyabr tarixinə qədər barreli \$3 olan neftin qiyməti 1974-cü ildə artıq \$12 səviyyəsinə çatmışdı ki, bu da onsuz da böhran yaşayan inkişaf etmiş Qərb

dövlətlərinin vəziyyətini çətinləşdirdi, iqtisadi böhran valyuta və xammal böhranları ilə cümləşdi [13].

1987-ci ilin 19 oktyabr («qara bazar ertəsi») günündə dinc inkişaf dövrü tarixində ilk dəfə olaraq ən miqyaslı birgünlük enmə qeydə alındı. Belə ki, Amerikanın fond indeksi olan Dow Jones Industrial Average 22,6% düşdü. Bunun arxasınca Avropa, Asiya və Avstraliyada da enmələr baş verdi. Bunun kökündə Amerika iqtisadiyyatının tənəzzül yaşaması şəraitində bazarlarda insayder ticarətinin üstünlük təşkil etməsi və şirkətlərin borc götürülən vəsaitlər hesabına alınması haqqında təsəvvürlər dururdu. Dolların beynəlxalq bazarlarda getdikcə dəyərsizləşməsi də narahatlıq doğuran hal idi. Bundesbank özünün diskont dərəcəsini artırmaqla və markanı əslində revalvasiya etməklə bu narahatlıqları daha da gücləndirdi. Yeni tətbiq edilməyə başlamış kompüterləşdirilmiş ticarət sistemlərinin daxil olan sifarişləri avtomatik yerinə yetirməsi fond bazarında məzənnələrin daha da düşməsinə xidmət edirdi. Öz ölkələrinin iri banklarının iflasından ehtiyatlanan mərkəzi banklar diskont dərəcələrini kəskin endirdilər. Proqlamlaşdırılmış ticarətin müvəqqəti olaraq məhdudlaşdırılması və dayandırması vasitələrindən də istifadə edilmişdir. Fond bazarları tezliklə bərpa olduğundan, böhranın az təsirli olması təsəvvürü yaransa da, sonrakı hadisələr əslində belə olmadığını göstərdi. Belə ki, tədqiqatçıların fikrincə aşağı faiz dərəcələri 1988-89-cu illərdə mənzil böhranına, həmçinin son nəticədə funt sterlinqin 1992-ci ildə devalvasiyası ilə nəticələnən təzyiğin yaranmasına səbəb oldu. Eyni zamanda, 1987-ci ilin böhranı milli fond bazarları arasındakı sıx bağlılıq üzə çıxartdı. Belə ki, bir ölkənin iqtisadi siyasətində baş verən dəyişikliklər dünya bazarlarına təsirini göstərir. Bununla əlaqədar, fond bazarlarının sabitliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində ABŞ və Britaniyada insayder ticarəti qanunvericiliyi sərtləşdirilmişdir [14].

1990-cı illərin böhranlarından müasir dövrə qədər

1994-1995-ci illərin Meksika böhranı da yadda qalan hadisə oldu. 1980-ci illərin sonlarından etibarən Meksika hökuməti ölkəyə investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinə üstünlük verməyə başladı. Belə ki, ölkədə fond birjası təsis edildi, ölkənin əksər dövlət şirkətləri bazara çıxarıldı. 1989-1994-cü illərdə Meksikaya xarici kapital axını baş verdi. Buna görə də böhranın ilk əlaməti də əks proses, yəni xarici kapitalın ölkədən getməsi oldu, çünki xarici kapital ölkədə böhranın baş verməsindən ehtiyatlanırdı. 1995-ci il ərzində ölkədən çıxarılan kapitalın həcmi \$10 mlrd. təşkil etmiş, bu isə labüd olaraq ölkədə bank böhranına təkan vermişdir [6].

Böhranlar tarixinin növbəti səhifəsi 1997-1998-ci illərə təsadüf edir. 1990-cı illərdə Çin, İndoneziya, Koreya, Tailand və b. kimi Asiya ölkələrin (onları «Asiya əjdahaları» da adlandırırlar) iqtisadiyyatı iti sürətlə inkişaf edir, ÜDM və əhalinin gəlirləri fenomenal artım nümayiş edirdi. İqtisadi inkişaf əsasən borc vəsaitlər hesabına maliyyələşirdi. Eyni zamanda, Asiya ölkələrinin Mərkəzi bankları milli valyutalarının sabitliyinin qorunmasına üstünlük verirdi. Sabit məzənnə şəraitində xaricdən dollar kreditləri götürən yerli bank və firmalar dollar vəsaitləri yerli valyutalara çevirib onları ya kreditləməyə yönəlmiş, ya da yerli obyektlərə, daha çox daşınmaz əmlaka yatırırırdılar. Məzənnənin sabit olduğu şəraitdə bu, yaxşı qazanc verən variant idi [15].

Lakin həmin ölkələrin ticarət balanslarının vəziyyətinin pisləşməsi (kəşirli olması) milli valyuta məzənnəsinin sabitliyi şəraitində böhranlı vəziyyət yaratdı ki, buna cavab olaraq, həmin ölkələrin milli valyutalarının dollara dəyişməz bağlılığından imtina edildi və Milli valyutaları devalvasiya edib üzən məzənnələr qaydasına keçildi. Beynəlxalq miqyaslı

möhtəkilərin güclü təzyiqini ilk növbədə Tailand pul vahidi bat hiss etdi. Müflisləşmə hallarının sayı artmağa başladı. «Asiya əjdahaları» ölkələrindən kapitalın getməsinə örtməkdən ötrü yerli banklar yenidən borc vəsaitlər götürüb, onları Braziliya və Rusiyanın riskli qiymətli kağızlarına yatırtmaq fikrinə düşdülər. Bu addım sonradan vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. Milli valyutaların məzənnələrinin düşməsi əvvəl edilmiş qoyuluşların itkilərini artırdı və nəticədə xarici investorlar kütləvi şəkildə həmin ölkələri tərk etməyə başladı. İnkişaf etməkdə olan bazarların çökməsi qorxusu digər regionların müvafiq ölkələrindən (Braziliya, Şərqi Avropa) də kapital axınını doğurdu. MDB məkanında bu böhranın təsirini daha çox Rusiya hiss etmişdir. Beləliklə, Asiya böhranının başlıca səbəbi borcların həddən artıq olması idi.

Ekspertlərin hesablamalarına görə Asiya böhranı dünyanın ÜDM-nu \$2 trln. azaltmışdır [6]. Lakin tezliklə milli valyutaların dəyərsizləşməsi və daxili tələbin həvəsləndirilməsi, həmçinin ABŞ da iqtisadi artımın davam etməsi Asiya böhranına düşər olmuş ölkələrin böhrandan çıxmasına və yenidən istehsal artımının təmin edilməsinə şərait yaratmış oldu.

2007-2009-cu illərin global böhranından əvvəlki axırıncı böhran 2000-2002-ci illərə təsadüf edir. Bu böhrana ədəbiyyatda “dot-kom”lar böhranı da deyilir. 1990-cı illərin sonlarında İnternet bütün dünyada böyük vüsət almış, sürətlə inkişaf edirdi. Yağışdan sonra artan göbələklər kimi yaranan İnternet şirkətlər dünya iqtisadiyyatının gələcəyi kimi görünürdü. Onların səhmlərinin NASDAQ bazarında yerləşdirilməsi məzənnələrin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Məzənnələrin qalxması İnternet şirkətlərin səhmlərinə investor marağını artırır [16].

Lakin emitent şirkətlərin (“dot-kom”ların) əldə etdiyi gəlirlər gözlənilməyindən çox aşağı oldu. 2000-ci ilin martında dotkomların səhmlərinin bazar dəyərləndirilməsi həddən artıq şişirdilmiş olduğu tam aşkarlandıqdan sonra proses əksinə inkişaf etməyə başladı. 2002-ci ilin oktyabr ayına NASDAQ indeksi 78% enmişdir [17]. Bu böhran ABŞ iqtisadiyyatının artım sürətinin azalmasına və bir sıra investorların başqa bazarlara keçməsinə gətirib çıxartdı. Bununla belə, ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi faiz dərəcəsini 1%-ə qədər endirməklə yenidən iqtisadi artımı stimullaşdırmış oldu.

Yekun

Məqalənin sonunda qeyd etmək istərdik ki, son onilliklərdə dünyada beynəlxalq böhranlara bir daha yol verilməməsi, qarşısının alınması məqsədilə və buna xidmət edən mexanizmlər yaradılsa da (məsələn, sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının yaradılması və fəaliyyət göstərməsi, monitorinqlərin keçirilməsi, sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin başçılarının zirvə görüşlərinin keçirilməsi, regional inteqrasiya proseslərinin inkişaf etdirilməsi və s.) böhranların öyrənilməsi, təhlili, tədqiqi işi inkişaf etdirilsə də, növbəti böhranın vaxtının, yerinin dəqiq müəyyən edilməsi və onlara yol verilməməsi hələ də mümkün olmamışdır. Bu mənada, böhranların zəlzələlərlə müqayisə edilməsi üçün əsas var. Müasir dünya növbəti dəfə böhranla üzləşib və növbəti dəfə böhranın baş verməsi dünya üçün gözlənilməz oldu. Hər halda, böhranın qarşısından gəlməsini bildirən azsaylı tədqiqatçıların, ekspertlərin fikirləri aparıcı dövlətlərin liderləri, başçıları tərəfindən yəndə qulaqardına vurulmuş, onlara etinasız yanaşılmışdır. Nəticələr isə həmişəki kimi acınacaqlıdır. Bəs müasir böhranın xüsusiyyətləri, fərqləndirici cəhətləri, yeni məqamları, doğurduğu prosesləri, ilkin nəticələri hansılardır, hansı ümumiləşdirmələr üçün əsas var? Bu haqda növbəti məqaləmizdə danışacağıq.

Әдәбиyyат

1. Мау В. Уроки Испанской империи, или Ловушки ресурсного изобилия // Россия в глобальной политике. - 2005. - № 1. - С. 162-177.
2. Mauricio Drelichman. "The Curse of Moctezuma: American Silver and the Dutch Disease, 1501–1650." *Explorations in Economic History* 42, no. 3 (2005): 349–80.
3. Ман Т. О богатстве Англии во внешней торговле, или Баланс нашей внешней торговли как регулятор нашего богатства // http://www.seinstitute.ru/Files/Veh6-04_Mun.pdf
4. Далин С.А. Инфляция в эпохи социальных революций. М.: Наука, 1983. - 306 с.
5. Любимый кризис Маркса (1857–1858) // Портфельный инвестор. - 2008. - № 7-8. - С. 152–158.
6. История мировых экономических кризисов. Справка. РИА НОВОСТИ. // http://ria.ru/crisis_spravki/20080917/151357556.html
7. Все кризисы мира // http://www.cfin.ru/anticrisis/past_years/countries/all_shortly.shtml
8. Видал Ж.-Ф. Выход из кризиса и институциональные изменения: 1873–1896 гг. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 2: Экономика. Реферативный журнал. - 2003. - № 2. - С. 19-23.
9. Киндлбергер Ч., Алибер Р. Мировые финансовые кризисы. Мании, паники и крахи. — СПб.: Питер. - 2010. — 544 с.
10. Мауро П. и Яфех Й. Финансовые кризисы будущего. // Финансы и развитие (Ежеквартальный журнал МВФ). Том 44. Декабрь 2007. - С. 26-30.
11. Финансовое восстановление Германии: Доклад Комиссии Дауэса / Чарлз Гейтс Дауэс; ред. и предисл. Н.Н. Любимов. – 2-е изд. – М.: Финансовое издательство, 1925. - 273 с.
12. Ключников И.К., Молчанова О.А. Финансовые кризисы: теория, история и современность. — СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2011. — 258 с.
13. Белоусова К. «Нефтяное оружие» в третьей и четвертой арабо-израильских войнах // Мировая экономика и международные отношения. - 2010. - № 2. - С. 47-56/
14. Финансовые рынки Евразии: устройство, динамика, будущее / под ред. проф. Я. М. Миркина. — М.: Магистр, 2017. — 384 с.
15. Колосюк Н.А. Причины азиатского финансового кризиса // Известия Восточного Института. - 2003. - № 7. - С. 42-47.
16. Калужский М.Л. Новая экономика: от кризиса доткомов к виртуальному бизнесу // Информационные ресурсы России. – 2013. – № 2 (132). – С. 27-32.
17. Мэрфи Дж. Межрыночный анализ: Принципы взаимодействия финансовых рынков / Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2012. — 299 с.

WORLD ECONOMIC CRISES FROM HISTORICAL POINT OF VIEW

A.E.Kerimov, A.A.Babayev

SUMMARY

The cyclical nature of the functioning of the capitalist economy makes crises unavoidable. Also, negative consequences of crises are inevitable. This circumstance, however, does not at all mean that society must be helpless before the elements of the crisis. Over the past almost two centuries, mankind has accumulated a wealth of experience in the economic (financial-economic) crises. A tireless study of this experience is the primary responsibility of modern economic science and practice both at the national and international (regional, world) levels.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА МИРОВЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ КРИЗИСЫ

А.Э.Керимов, А.А.Бабаев

РЕЗЮМЕ

Циклический характер функционирования капиталистической экономики делает кризисы неизбежными. Также неизбежны негативные последствия кризисов. Данное обстоятельство, однако, вовсе не означает, что общество должно быть беспомощным перед стихией кризиса. За последние почти два столетия человечеством накоплен по части экономических (финансово-экономических) кризисов богатейший опыт. Неустанное изучение данного опыта является первейшей обязанностью современной экономической науки и практики, как на национальном, так и на международном (региональном, мировом) уровнях.

2017 - № 46

**MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ KOMMERSİYA BANKLARININ İDARƏ
EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ
QABAQCIL DÜNYA DÖVLƏTLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİ**

A.N.Ayvazlı

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
Bakı AZ1141, Hüseyn Cavid prospekti 117
e-mail: ayvazli45@gmail.com

Açar sözlər: qloballaşma, bank sektoru, kommersiya bankları, innovativ prinsiplər, iqtisadi islahatlar, regional iqtisadiyyat, iqtisadi inkişaf

Keywords: globalization, banking sector, commercial banks, innovative principles, economic reforms, regional economy, economic development

Ключевые слова: глобализация, банковский сектор, коммерческие банки, инновативные принципы, экономические реформы, региональная экономика, развитие экономики

Müasir mərhələdə Azərbaycanda mövcud olan Kommersiya banklarının göstərdikləri bank xidmətlərini təsnifləşdirdikdə müxtəlif yanaşmalar aşkar olunur.

Bu xidmətlər arasında bankların təklif etdikləri maliyyə məhsullarına və xidmətlərinə (ümumilikdə bank xidmətlərinə) müştəri məmnunluğunun qorunması, yeni innovativ xidmətlərin tətbiqi xüsusi yer tutur. Bu istiqamətdə universal və ixtisaslaşdırılmış, böyük reyting və nüfuza malik olan kommersiya banklarının fərqləndirilməsi labüddür.

Beynəlxalq praktikada Universal banklar fiziki və hüquqi şəxslərə nağdlı və nağdsız qaydada bir çox xidmətlər göstərilir. Bu sahədə xidmət sahəsi kimi müştərilərə əmək haqqı üzrə pul köçürmələrinin aparılmasını qeyd edə bilərik. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahədə xidmət göstərən bankların sayı təqribən 1500-ə yaxındır. Yalnız fiziki şəxslərə göstərilən bank xidmətlərinin sayı ABŞ-da təqribən 155, Yaponiyada 174 vahid təşkil edir. Rusiyada bu rəqəm təxminən 90-dır.

Azərbaycanda isə kommersiya banklarının göstərə bildiyi xidmətlərin sayı 50-dən azdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox banklar göstərilən xidmətləri tam deyil, qismən (əsasən kredit və depozit yönümlü istiqamətlərdə) əhatə edərək fəaliyyət göstərilir. Beynəlxalq praktikaya nəzər salsaq, klassik üsullardan sayılan və bank xidmətlərinin mühüm qrupları hesab edilən sərbəst vəsaitlərin toplanması, plastik kartlarla əməliyyatların aparılması, maliyyə bazarı subyektlərinin kreditləşdirilməsi, akkreditiv və qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması, bank zəmanətlərinin verilməsi, maliyyə və maddi qiymətlilərin saxlanması, overdraft müqavilələrinin rəsmiləşdirilməsi, trust əməliyyatlarının aparılması kimi xidmətləri müşahidə edirik.

Yüksək reytingə malik olan ixtisaslaşdırılmış bankların beynəlxalq qiymətləndirmə şirkətləri tərəfindən fəaliyyəti qiymətləndirilən banklardan fərqləndirici xüsusiyyəti ondadır ki, onlar daha məhdud sayda xidmətlər təqdim edirlər [6, s.41-54].

İnsan resurslarının düzgün idarə edilməsi əsas kapital meyarlarından biri sayılaraq, insan kapitalında özünü ehtiva edir. Peşəkar əməkdaşların bir ölkənin bankından xarici banka işə düzəlməsi isə konsaltinq xidmətlərinin təkmilləşdirilməsinə və bu sahədə xidmət sferasının genişlənməsinə yol açır. Müasir mərhələdə beynəlxalq miqyasda fəaliyyət gös-

tərən bankların həyata keçirdikləri əməliyyatlara gəldikdə isə, bu əməliyyatlara beynəlxalq hesablaşmaların, dövlətlər arasındakı akkreditivlərin tənzimlənməsi və icrası, faktoring müqavilələrinin bağlanması, kreditləşmə və depozitlərin toplanılması, nostro və loro hesabları üzrə müxabirləşmələrin verilməsi, valyuta mübadiləsi üzrə əməliyyatların aparılması, dünya fond bazarlarında aparılan əməliyyatlar, forex və digər xidmətlər daxildir.

Müasir mərhələdə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının xidmət sferası ilk növbədə onların fəaliyyətindən və maliyyə göstəricilərindən, aktivlərinin sağlamlığından, riskə məruz dəyər üzrə risk əmsalından və onlara dövlət qurumu tərəfindən verilən lisenziyalarında qeyd olunan funksiyalardan asılıdır. Son zamanlar ədəbiyyatlara, maliyyə xəbərlərinə, həmçinin iqtisadi proqnozlar üzrə xəbərlərə nəzər salsaq görərik ki, müasir mərhələdə kommersiya banklarının göstərdikləri xidmətlərin baza əsası kommersiya banklarının və bank xidmətlərinin idarə edilməsinin strukturu, onların təşkilati strukturu menecmentin ümumi prinsiplərinə söykənir. Buna əsasən daxili və xarici strategiya, fəvqəladə plan və marketinq hədəfləri hazırlanır. Bura səhmdarların ümumi yığıncağı, idarə heyəti, Risklərin idarə edilməsi komitəsi, aktiv və passivlərin idarə edilməsi, struktur və bölmələrin təşkili (onların funksiyaları, yaradılma prinsipləri, informasiya axınları), idarəetmə strategiya və texnologiyaları), bankın müəyyən edilən parametrləri (idarəetmə səviyyələrinin sayı, idarəetmə norması, səlahiyyətlərin, hüquqların və vəzifələrin bölgüsü), bankın qiymətləndirmə parametrləri (xərclər, əmək gərginliyi informasiyanın işlənməsi vaxtı, məsələlərin yerinə yetirilməsi vaxtı) daxildir.

Kommersiya bankların idarəetmə strukturu aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur: bankın struktur və bölmələri istiqamət üzrə idarəedici departamentlərə malik olmalıdır, bankın göstərdiyi xidmət və sahələr üzrə struktur və xidmətlərin növləri müəyyən edilməlidir. Ayrı-ayrı bölmə və şöbələri, onların sayı ilə müəyyənləşən təlimatlarla tənzimlənməlidir. İnformasiya texnologiyaları üzrə vasitələr, bank xidmətlərində müasir innovativ texnologiyaların istifadə edilməsində təsbit edilməlidir. Bankların reytingi onların xidmətləri üzrə tutduğu yerdən asılıdır. İdarəetmənin vacib funksiyalarından biri proseslərin proqnozlaşdırılmasıdır. Ümumi xidmətlərin idarə edilməsi üzrə problemlərin tədqiqində maddi amil olan pul vəsaitlərinin düzgün idarə edilməsi mühüm yer tutur. Aparılan siyasət ilk öncə ölkənin pul sisteminin hansı ünsürlərdən asılı olduğunun müəyyənləşdirilməsinə və müasir vəziyyətdə investisiya sahələrinin düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanmalı və riskli sahələrin maliyyələşdirilməsindən çəkinməlidir.

Əksər ölkələrdə Bank sektoru adətən iki pilləli, yəni mərkəzi bank və kommersiya banklarından ibarət olur. Həmçinin bank olmayan kredit təşkilatlarını və digər maliyyə institutlarını da qeyd etmək olar. ABŞ-da bu funksiyaları (Fed) Federal Ehtiyatlar Sistemi yerinə yetirir. Yaponiyanın müasir bank sistemi İkinci Dünya müharibəsindən sonra və Amerikan nümunəsi əsasında yaradılmış, ən güclü və inkişaf etmiş sistemlərindən birinə çevrilmişdir. Yaponiya bankları başda olmaqla güclü maliyyə-sənaye qrupları ABŞ, Qərbi Avropa, Asiya və Avstraliyaya irimiqyaslı sənaye investisiyaları yatırır. 70-ci illərdə istifadə olunan inzibati tədbirlər tədricən tənzimləmənin bazar metodları ilə əvəz olunmasına gətirib çıxartdı. Banklar üzərində dövlət nəzarəti azaldıldı. Lakin yüksək riskli və aşağı rentabelli obyektlərin kreditləşməsi üzərində nəzarət funksiyası dövlətin nəzarətində saxlandı. Yaponiyanın bank sistemi xüsusi banklar, kredit assosiasiyaları, hökumət-maliyyə institutları, eləcə də xarici bankların filiallarından ibarətdir [8].

Almaniya Federal bankı (Deutsche Bundesbank) Almaniyanın mərkəzi bankı olan Reyxsbankın (Reichsbank) varisidir. 1957-ci ildə qəbul olunmuş Almaniya federal bankı haqqında qanuna əsasən (1992-ci ildə yenidən redaktə olunub) mərkəzi bank hökumətdən asılı olmayıb, müstəqil fəaliyyət göstərir. Amma onun qarşısına qoyulan məqsədləri nəzərə alaraq, o, ümumi iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində dövlətə dəstək göstərir. Almaniya Federal bankı və Almaniyanın Maliyyə təftişi üzrə federal idarəsi Almaniyanın maliyyə tənzimlənməsini həyata keçirən orqanlardır [8].

Müasir şəraitdə Bank xidmətlərinin keyfiyyətinin əsasını likvidlik, əminlik və rentabellik təşkil edir. Fəaliyyətin keyfiyyətli təşkili və idarə edilməsi aşağıdakı ünsürlərdən asılıdır:

- mütəmadi olaraq işin keyfiyyətinin yoxlanılması, daxili auditin və kənar auditin təşkili;
- daxili nəzarət sistemlərinin təşkili, müvafiq komitələrin fəaliyyətinin mövcudluğu, limitləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- xidmət üzrə keyfiyyətin təmin edilməsi üçün bank əməliyyat sisteminin beynəlxalq standartlara cavab verən proqram vasitələri ilə təmin edilməsi;
- beynəlxalq mühasibat uçotunun standartlarına cavab verən mühasibatlığın təşkili, uçot işinə nəzarətin gücləndirilməsi, hesabatlılıq sisteminin dəqiq və uyğun hazırlanması;
- korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi, müvafiq departamentlərin iş fəaliyyətinin tənzimlənməsi, aparılan təhlil və monitorinqlərin nəticələrinin yurisdiksiya üzrə rəhbər qurumlara bildirilməsi.
- daxili strategiyanın icrası üzrə tədbirlər planının hazırlanması, yarana biləcək risklərin və səhvlərin qabaqlanması üzrə preventiv işlərin görülməsi, stress testlərin keçirilməsi;
- Beynəlxalq Maliyyə Standartları üzrə maliyyə sisteminin qurulması, büdcənin planlaşdırılması, zəruri xərclər və gəlirlərin təmin edilməsi məqsədi ilə onların illik proqnozlaşdırılması.

Son zamanlar Kommersiya Banklarına göstərilən konsaltinq xidmətləri bank məhsulları üzrə xidmət səviyyəsinin və keyfiyyət meyarlarının artırılmasına gətirib çıxarır. Həmçinin beynəlxalq reytingin müəyyən edilməsi üçün monitorinqlər aparılır. Reyting tədqiqatı bankın cari vəziyyətini, o cümlədən aktivlərinin gəlirliyini, kapitalının və maliyyə sabitliyinin kompleks təhlilini nəzərdə tutur. Reyting alındıqdan sonra məlumatların təzələnməsinə daim Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası tərəfindən nəzarət olunur. Aparılan proseslər müştərilərin inamının artırılmasına və imicin qorunmasına xidmət göstərir.

Kommersiya Bankları, xüsusən də, iri bankların xidmət göstərdikləri hüquqi və fiziki şəxslər üzrə müştəriləri olan sənaye, tikinti, ticarət və digər şirkətlərə maliyyə konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi də əsas rol oynayır. Bu növ xidmətlər əsasən peşəkarlığa əsaslanan nəzəri və praktiki təcrübəyə malik olan, maliyyə əməliyyatları, iqtisadiyyat sahələri və s. üzrə ixtisaslaşmış peşəkar əməkdaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Bank xidmətlərinə olan tələbatın maksimum ödənilməsi istiqamətində analitik təhlillər aparılır. Tədqiqat mərkəzlərinin araşdırmaları və təhlilləri bank fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir.

Kommersiya banklarının göstərdikləri xidmətlər maliyyə bazarında aparılan rəqabət üzrə mövcud müştərilərin əldə saxlanılmasına və həmçinin, yenilərinin cəlb edilməsinə istiqamətlənir. Bankın fəaliyyətində müştəri siyasətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yeni prinsiplər işlənib hazırlanmalı, daxili və xarici əlaqələr üzrə bank xidmətlərinin fəaliyyət çərçivəsi sistemli şəkildə innovativ istiqamətdə dəyişdirilməlidir. Kommersiya banklarının

fəaliyyətinin tənzimlənməsi daxili qanunvericilik əsasında hüquqi əsaslarla qorunur. Bank sisteminin, kapitalın təmərküzləşdirilməsi, bütün növ xidmətlərin göstərilməsi, kredit təşkilatlarının mərkəzdə və regionlarda təşkili üzrə parametrlər maliyyə bazarlarına nəzarət Palatasının təlimatlarına uyğun olaraq, iqtisadi sabitliyin qorunmasına və bu aspektdən tətbiq olunan prinsiplərə əsaslanır.

İqtisadiyyatın mühüm həlqəsi olan, fəaliyyət dairəsinə görə kütləviliyi kommertiya banklarının işinin daim təkmilləşdirilməsi və tənzimlənməsi dövlətin önəmli funksiyalarındandır.

ABŞ bank sisteminə gəldikdə isə göstərmək lazımdır ki, hər bir dövlətin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu üçün daxili tənzimləmə metodları da fərqlidir. Dünya miqyasında bank fəaliyyəti dövlət təsirindən asılı olmamağa doğru istiqamətlənir. Dövlətlər öz banklarına sərbəstlik verərək, bir növ azad rəqabətə yol açır, maliyyə institutları ilə rəqabətdə azad mövqedən çıxış edir. B.Kiselyova görə: “İqtisadi strukturlar bioloji orqanizmlər kimidir. Darvinə görə bu mühitdə yalnız ətraf mühitə uyğunlaşan orqanizmlər fəaliyyət göstərir. Dövlət xarici mühitə təsir edən metod və formalardan istifadə etməklə maraqlara uyğun qərarlar verməlidir”.

Bank sisteminin fəaliyyət mühitini formalaşdıran dövlətin makroiqtisadi siyasəti hansı iqtisadi nəzəriyyənin hakim olmasından asılıdır. Məsələn, ucuz pul siyasəti yeridən Keyns modelində bankların kredit imkanları daha da artır, iqtisadiyyata maliyyə resursları axır, eyni zamanda inflyasiya meyilləri güclü olur. Banklar iqtisadiyyata pul ötürən körpü kimi xidmətdən, eyni zamanda inflyasiyadan faydalana bilirlər. Buna baxmayaraq, monetarist model dominant olsa, bu zaman sərt pul-kredit siyasəti banklara da müəyyən qədər toxunaraq, onların vəsaitlər cəlb etməsi imkanlarını məhdudlaşdıracaq, amma sabit valyuta məzənnəsi uzunmüddətli layihələrin səmərəlilik səviyyəsini artıraraq proqnozlaşdırmanı asanlaşdıracaqdır.

Azərbaycan Respublikasında bankların və qeyri-bank təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Mülki Məcəlləsi, “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında”, “Banklar haqqında” qanunlarla tənzimlənir.

Xarici investisiyanın yerli bazara daxil olması qanunlarla tənzimlənir. Bu sahədə əsas məsələ xarici bankların fəaliyyətinin milli maraqlara cavab verməsidir.

Azərbaycanda xarici kapitallı bankların fəaliyyətinə münasibət bildirmədən əvvəl, ABŞ bank sistemini xarakterizə edən bir neçə fakta nəzər yetirək: “Biznes Uik” jurnalında Amerika investisiya banklarının dünya liderliyindən danışılarkən deyilir: heç kəs bu gün Amerika banklarının liderliyi saxlaya biləcəkmə sualına cavab verə bilmir. Bəli, onlar birinci növbədə dünyada azad sahibkarlıq ideyalarını yayması və xarici firmaların fəaliyyətinin praktiki olaraq qarşısının alındığı ABŞ daxili bazarında dominantlığa görə qələbə çalıb. Amma bəzi tədqiqatçılar göstərir ki, yaxın gələcəkdə amerikalılar satış bazarını əldən verməmək istəyən şirkətlərin ciddi müqavimətinə rast gələcək. Hətta bəzi ölkələrin rəsmi şəxsləri də amerikalıların aqressiv surətdə onların daxili bazarına girmələri, xaricilərin isə ABŞ bazarına daxil olmasının hərtərəfli qarşısının alınmasından narazılıqlarını bildiriblər”. Azərbaycanda hələ ki, xarici banklara rəqib olan Beynəlxalq Bankın, eləcə də bir neçə nüfuzlu özəl bankın olmasını nəzərə alsaq, bu məsələyə çox diqqətli yanaşmanın zəruriliyini əlavə sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bu məsələyə beynəlxalq bank işində liderlər ölkəsi olan Yaponiyanın münasibəti də maraqlıdır. II Dünya müharibəsindən sonra dağılmış iqtisadiyyatını bərpa etmək və beynəlxalq nüfuzunu artırmaq üçün Yaponiya xarici bankların ölkəyə aktiv maliyyə resurslarının cəlb

edilməsi ilə məşğul olmuşdur. Onlar milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə kömək göstərməli və maliyyə sabitliyini tənzimləməli idilər. Sonralar isə Yaponiya xarici banklara məhdudiyət qoyan ölkə nümunəsinə çevrildi. Ötən əsrin 80-ci illərində yapon banklarının beynəlxalq ekspansiyasının digər dövlətlər tərəfindən repressiyalara məruz qalmaması üçün, xarici banklara bəzi aspektlərdə hətta yerli banklardan daha çox hüquq verildi. Yəqin ki, bu güzəştləri edərəkən yaponlar bank sisteminin imkanlarını lazımınca qiymətləndirmişlər. Hindistanda kommersioniya banklarının xeyli hissəsi milliləşdirilərək, ümumdövlət investisiya sistemi yaradılmışdır. Bu qurum ölkədə toplanan əmanətlərin, istehsalın maliyyələşdirilməsi üçün yönəldilməsinə şərait yaradır. Praktiki olaraq uğurla inkişaf edən bütün ölkələrdə milli bank sistemi üçün struktur yaradıcı rol oynayaraq onun əmanətlərinin investisiyalara transformasiyasını səmtləndirən dövlət inkişaf institutları fəaliyyət göstərir. Bir qayda olaraq bu qurumlara daxili əmanətləri istehsal investisiyalarına səmtləndirən dövlət inkişaf bankı, ixracın kreditləşdirilməsi və iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artıran idxal-ixrac bankı, əhali investisiyalarını mənzil tikintisinə yönəldən dövlət-maliyyə institutları, müxtəlif sahə investisiya korporasiyaları, riskli innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi fondları aiddir. Almaniyada müəyyən proqramları yerinə yetirmək üçün dövlət öz kapitalı hesabına banklar təsis edir. Onların içərisində xüsusi məqsədli banklar daha çox seçilir. Bu qurumlar müharibədən sonra fərdi sektora dövlət köməyi üçün yaradılmış və sonuncunun ictimai istehsalda rolunun artması ilə əlaqədar olmuşdur. 18 xüsusi məqsədli dövlət bankı hökumətə tabedir. Bu qrupda “Bərpa Bankı” və “İxrac Bankı” xüsusi yer tutur. Xüsusi məqsədli banklar qrupuna Sənaye Kredit Bankı, Kənd Təsərrüfat Renta Bankı kimi dövlət institutları da aiddir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Y., Məmmədov Z., Rzayev P., Şəmişəyeva Ş. Bank işi və elektron Bankçılıq. Bakı, 2013
2. Əliyev M. Bankların inkişaf istiqamətləri. “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011
3. Abbasov İ., Xankişiyev B. “Коммерческий банк в условиях перехода к рыночной экономике”. Баку, 1998
4. Banker.az jurnalı. 5 və 6 dekabr 2013 elektron nəşrləri
5. “Auditor Xidməti haqqında ” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
6. Azərbaycanın vergi xəbərləri. Vergi Jurnalı, 3/2011
7. “Banklar Haqqında ” Azərbaycan Respublikasının qanunu
8. Banker.az jurnalı, 5 dekabr 2013

THE EXPERIENCE OF LEADING COUNTRIES IN THE IMPROVEMENT OF MANAGEMENT OF COMMERCIAL BANKS AT THE PRESENT STAGE

A.N.Ayvazli

SUMMARY

The analysis of current situation with commercial banks shows that for more active cooperation between them it is necessary to create a long-term resource base for the real sector of the economy, i.e. to oblige them to keep their basic commitments to protect depo-

sits (both resident and non-resident).

Banks improve their ratings taking deposits from customers and economic agents. Raising interest rates helps to effectively increase incomes for both residents and non-residents.

Despite the rapid growth of bank deposits in recent years, bank deposit policy in Azerbaijan still needs some innovative approaches.

**ОПЫТ ПЕРЕДОВЫХ ГОСУДАРСТВ В ОБЛАСТИ
УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УПРАВЛЕНИЯ КОММЕРЧЕСКИМИ
БАНКАМИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

А.Н.Айвазлы

РЕЗЮМЕ

Анализ текущего состояния коммерческих банков показывает, что для более активного сотрудничества между ними необходимо создание долгосрочной ресурсной базы реального сектора экономики, т.е. создание ключевых обязательств коммерческих банков для защиты депозитов (резидентов и нерезидентов).

Банки повышают свои рейтинги, привлекая депозиты у населения и экономических агентов. Повышение процентных ставок помогает эффективно увеличивать доходы резидентов и нерезидентов.

Несмотря на быстрый рост банковских депозитов за последние годы, в Азербайджане политика банковских депозитов по-прежнему нуждается в инновационных подходах.

2017 - № 46

**ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI:
ÜZVLÜYÜN PERSPEKTİVLƏRİ,
MÜSBƏT VƏ MƏNFİ CƏHƏTLƏRİ**

L.H.İsmayılova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 20
e-mail: lalaismayilova71@gmail.com

Açar sözlər: Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, beynəlxalq ticari-iqtisadi məkan, xarici ticarət

Keywords: World Trade Organisation, international trade-economic space, international trade

Ключевые слова: Всемирная Торговая Организация, международное торгово-экономическое пространство, внешняя торговля

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası onun xarici ölkələrlə siyasi yaxınlaşmasını təmin etdiyi kimi, eyni zamanda iqtisadi məkanda və beynəlxalq ticarətdə də rolunu yüksəltdi. Şübhəsiz ki, yuxarıda sadalanan proseslərin intensivləşməsinin əsas komponentlərindən biri Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv qəbul olunma prosesidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının üzvləri bugün dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Eyni zamanda ÜTT sazişləri hal-hazırda mal və xidmətlərin dünya ticarətinin təxminən 97%-ini tənzim edir.

Bildiyimiz kimi, ÜTT 1 yanvar 1995-ci ildən fəaliyyət göstərən “Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş”in varisidir. Hal-hazırda ÜTT-yə 162 üzv ölkə daxildir. Postsovet ölkələrindən ÜTT-yə Qırğızıstan (1998-ci ildən), Latviya (1999), Estoniya (1999), Gürcüstan (2000), Litva (2001), Moldova (2001), Ermənistan (2003), Ukrayna (2008), Rusiya (2012) Tacikistan (2013) və Qazaxıstan (2015) daxildir. Beləliklə, keçmiş sovet respublikalarının ÜTT üzvləri olduğunu, o cümlədən Azərbaycanın ÜTT-də müşahidəçi qismində olduğunu görürük.

ÜTT ümumdünya ticarətinin liberallaşdırılması və bu əsas prinsip əsasında inteqrasiya prosesinin dərinləşdirilməsi və daha səmərəli və daha davamlı ticarət sisteminin yaradılması məqsədilə təşkil olunmuşdur. Mərkəz sazişinə əsasən, ÜTT-nin əsas funksiyaları ölkələri Uruqvay Raundu Sazişlərinə qoşulmağa təşviq etmək, üzvlər arasında onların çoxtərəfli ticarət sazişləri ilə bağlı məsələlər üzrə danışıqların reallaşdırılması üçün bir mexanizm yaratmaq, eyni zamanda qlobal iqtisadi siyasətin yeridilməsində razılaşmalara nail olmaq üçün ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həll edilməsini təmin etməkdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının bütün qaydaları və müqavilələri əsasən aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulmuşdur: bazar imkanlarının genişləndirilməsi prinsipi, diskriminasiyanın aradan qaldırılması prinsipi, ədalətlik prinsipi, millilik prinsipi, şəffaflıq prinsipi, qarşılıqlı anlaşma prinsipi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar ikitərəfli və çoxtərəfli xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına və milli iqtisadiyyatın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasına ehtiyac yaranmışdır. Bugün dünya bazarında Azərbaycanda istehsal olunan məhsullara maraq

artır və bununla yanaşı bu məhsulları almaq istəyən ölkələrin də sayı artmaqdadır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin strukturunda baş verən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq bazar tərəfdaşlarının tərkibi dəyişir. Məsələn, əgər 1999-cu ildə respublikanın bazar tərəfdaşlarının sayı 121 idisə, bu gün Azərbaycan ilə ticarət əlaqələri quran ölkələrin sayı 150-dən çoxdur. Əgər müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın bazar tərəfdaşları əsasən MDB ölkələrindən ibarət idisə, indi bu nisbət Avropa İttifaqı ölkələrinin xeyrinə dəyişmişdir. Son onilliklərdə, xüsusilə xarici neft şirkətləri tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektoruna böyük miqdarda investisiyalar yatırıldıqda və neft müqavilələrinin realizasiyasından sonra Azərbaycanın Avropa İttifaqında ticarət əhəmiyyətli xeyli artmışdır. Son illərin təhlilindən sonra Azərbaycanın xarici ticarət dinamikasının xeyli dəyişdiyini görmək mümkündür.

2001-ci ilin statistikasına nəzər salsaq, görürük ki, 2001-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 884,4 mln. müsbət saldo ilə 3.74 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Belə ki, ixracat həcmi 2,3 milyard, idxalat həcmi isə 1.4 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Azərbaycanın ixracatının 91%-i neft və neft məhsullarının payına düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarət əməliyyatları dünyanın 123 ölkəsi ilə həyata keçirilmişdir və Azərbaycanın dövriyyə nisbətində görə ən böyük ticarət tərəfdaşı İtaliya (43,8%) və Rusiyadır (34,5%), sonrakı yerləri isə ABŞ (9%), Türkiyə (7%), İsrail (5,5%), İspaniya (3,4%) və s. ölkələr tutur.

10 il sonra, 2011-ci ildə AR xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 44.161 milyard. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövrdə ixracat həcmi 34.4057 mln. ABŞ dolları, idxalat həcmi isə 9756,0 mln. ABŞ dolları məbləğində olmuşdur ki, müsbət saldo 24,649.7 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ixracatının əsas hissəsini mineral xammal (neft, neft məhsulları) təşkil edir ki, 2011-ci ildə mineral ixracatın həcmi 92% olmuşdur. Bu sahədə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları İtaliya (26,8%), Fransa (12,8%), Rusiya (7,8%), Amerika Birləşmiş Ştatları (6,7%), Türkiyə (4,8%) və s. ölkələrdir.

2014-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 31016.3 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir, buradan ixracatın payına 21828,6 milyon ABŞ dolları, idxalatın payına isə 9187,7 milyon ABŞ dolları düşür. Eyni zamanda, 2014-cü ildə ölkənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsinin 2921,3 milyon ABŞ dolları MDB ölkələrinin payına, 14671,2 milyon ABŞ dolları AB ölkələrinin payına, 3625,0 milyon ABŞ dolları isə Şərqi Avropa ölkələrinin payına düşür. Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşları isə yenə də İtaliya (16,4%), Almaniya (8,5%), Rusiya (6,3%), Türkiyə (5,8%) və digər ölkələr olaraq qalır.

Bu gün Azərbaycan dünya ictimaiyyətinin Qafqaz ölkələrində əsas strateji tərəfdaşı roluna iddialıdır, xüsusilə də enerji və digər sahələrdəki əməkdaşlıqla bağlı. Gələcəkdə ölkənin Şərq və Qərb arasında regional nəqliyyat mərkəzinə çevrilməsi kimi uzunmüddətli planlar var. Buna görə də, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının beynəlxalq ticarətə inteqrasiyası obyektiv zərurətdir. Bu günə qədər ölkənin pərakəndə ticarət əmtəə ehtiyatlarının 75% idxal hesabına təmin edilib, bəzi hallarda (sənaye və istehsal malları) bu göstərici 90%-ə çatır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan ixracatının əksəriyyətini xammal təşkil edir. İxrac-idxal əməliyyatları həcmnin ildən-ilə artmasına baxmayaraq, xammal ixracına istiqamətlənmə və eyni zamanda sənaye və istehlak malları idxalı bu sahədə problemlərin olmasından xəbər verir. Bu gün Azərbaycan öz səylərini qeyri-neft sektorunun, xüsusilə istehsal sənayesinin inkişafına yönəltdi, bu da milli iqtisadiyyatın neftin qiymətindən asılılığını azaltmağa kömək edəcək. Son illərdə Azərbay-

can ticarət sahəsində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir, məsələn, sadələşdirilmiş xüsusi ticarət və gömrük prosedurları bəzi mallara idxal rüsumlarının və ƏDV-nin müvəqqəti ləğvi.

Əgər Azərbaycan dünya ölkələri ilə ticarət əlaqələrini genişləndirmək istəyirsə, o zaman beynəlxalq ticarət və iqtisadi təşkilatların, xüsusilə də qlobal ticarət tənzimlənməsini həyata keçirən əsas institut olaraq ÜTT-nin tam hüquqlu üzvü olmağa can atmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq, uzun illərdir ki, Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının gündəliyində ÜTT-yə daxil olmaq məsələsi önəmli yer tutur.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv qəbul olunması milli iqtisadiyyatın sonrakı inkişafında və rəqabət mühitinin yaradılmasında, hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və həmin bazanın digər ölkələrin qanunvericilik təcrübələri ilə unifikasiyası istiqamətində mühüm addım ola bilər, eyni zamanda ölkənin beynəlxalq iqtisadi mübadilə sisteminin tam hüquqlu üzvü olması beynəlxalq ticarət mübahisələrinin effektiv həllinə də yardım edə bilər.

Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması mal və xidmətlərin dünya ticarətində 90%-nin tənzimləndiyi ticarət qaydalarına dair sazişlər paketinin imzalanmasını nəzərdə tutur. ÜTT-nin Azərbaycan hökumətinin qarşısında qoyduğu tələblər aşağıdakılardır:

- hüquqi bazanın dəyişdirilməsi və onun ÜTT sazişlərinin tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- gömrük tariflərinin azaldılması;
- dövlət tərəfindən bütün təsərrüfat subyektlərindən gələn gəlirdən imtina edilməsi;
- fermerlərə güzəştli vergitutmadan imtina edilməsi;
- xidmət bazarında liberallaşdırma siyasətinin tətbiqi.

Hal-hazırda liberallaşdırma obyektiv və dönməz prosesdir, dünya iqtisadiyyatı şəraitində bu, müsbət hadisədir və progressiv iqtisadi inkişafa təşviq edir. Şübhəsiz ki, bu uzunmüddətli perspektivli proses Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Lakin bu proses, yəni liberallaşdırma siyasəti Azərbaycan üçün əlverişlidirmi? Azərbaycanın strateji və taktiki maraqlarına cavab verirmi və mövcud ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsinə səbəb olacaqmı? Ümumdünya ticarətində liberallaşdırma siyasəti bir çox səbəblərdən asılı ola bilər, bir tərəfdən ÜTT üzvü olmaq prosesinin çətinliyi, digər tərəfdən ciddi iqtisadi problemlər və təşkilatlanma məsələləri və s.

Açıq iqtisadi siyasətin yeridilməsi ilə Azərbaycan ixrac sənayesinin inkişafı və mal ixracı üzrə xarici siyasət istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində bir sıra problemlərlə üzləşə bilər ki, bu da sivil hüquqi normalara uyğun hüquqi aspektlərin həll edilməsi istiqamətində ağır iş tələb edir.

Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olması, sözsüz ki, sənaye sahələrinin qeyri-bərabər inkişafını və ölkənin qeyri-bərabər regional inkişaf prosesini dərinləşdirəcək.

Müəssisələrin xarici şirkətlərlə müsabiqəyə hazırlanmasında əhəmiyyətli addım son məhsulun sertifikatlaşdırılması və istehsal proseslərinin beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırılmasıdır. Bu sahədə dövlət strukturlarının vəzifəsi – sertifikatlaşdırma mərkəzinin açılması və keyfiyyətli istehsalı təmin etmək üçün beynəlxalq standartlara keçmə prosesinin sürətləndirilməsinə təşviq etməkdir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sahibkarlığının xarici bazarlara daxil olmasında əsas çətinlik beynəlxalq marketing sahəsində mütəxəssislərin az olması problemidir. Azərbaycanın ÜTT-yə daxil olmasını ləngidən digər səbəb isə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi məsələsidir. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən proteksiya

olunmasına qarşı çıxır, daha doğrusu, ÜTT-yə daxil olan dövlət kənd təsərrüfatına subsidiyaların verilməsi prosesini təxirə salmalı, ixrac subsidiyalarından imtina etməli, xarici məhsullara qoyulan gömrük rüsumlarının azaltılmalıdır ki, bu da Azərbaycanın iqtisadi inkişaf siyasətinə ziddir.

ÜTT-yə daxil olduqdan sonra ölkənin daxili aqrar-sənaye kompleksinin inkişafında müsbət cəhət, şübhəsiz ki, sənaye ixracı potensialının və xarici investisiyaların artırılması məsələsidir; inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı liberallaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artmasına və bu sahəyə texnologiya axınına təsir göstərir.

ÜTT-yə üzvlük və kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazarını açılması prosesindən dividendlər uzun müddətli perspektivlər gözləməlidirlər. Sözsüz ki, ölkənin ÜTT-yə daxil olmasından sonra malların və xidmətlərin qiymətlərinin azalması gözlənilir, daha doğrusu ÜTT-yə üzvlüyün müsbət effekti Azərbaycan məhsulları istehlakçılarının sayının artırılmasıdır. Bir sıra Azərbaycan iqtisadçısı ciddi problemlərin olacağını proqnozlaşdırır, digərləri isə, əksinə, ÜTT-yə üzvlüyün rəqabətqabiliyyətliliyin və yerli məhsulların keyfiyyətinin artırılacağını iddia edir. Bəzi iqtisadçılar dövlətin büdcə gəlirlərinin azalacağını vurğulayırlar.

Azərbaycan ÜTT-yə üzvlüklə bağlı danışıqlara 1997-ci ildən başlayıb, lakin buna baxmayaraq, hələ də razılıq əldə olunmayıb. Azərbaycan ÜTT-yə üzv qəbul olunmasına tələsmir, buna əsas səbəb kimi isə, üzvlüyün Azərbaycan mövqeyinə müsbət və mənfi təsirinin daha dəqiqliklə araşdırılmasını göstərir. Əgər ÜTT üzvü olan postsovet ölkələrinin təcrübəsinə baxsaq, görürük ki, təşkilata üzvlük heç də birmənalı qarşılanmır. Gürcüstan, Ermənistan, Qırğızıstan kimi ölkələrin bəzi iqtisadçılarının fikrinə görə bu məsələ prestij məsələsidir və ÜTT üzvü olmağın bu ölkələr üçün real effekti yoxdur, lakin hamı bilir ki, bu ölkələr qlobal iqtisadi prosesin üzvləridirlər.

Rusiya 1993-cü ildən danışıqlar aparmasına baxmayaraq, təşkilata 2012-ci ildə üzv qəbul olunmuşdur. ÜTT üzvlüyü tərəfdarları və əleyhdarları yalnız bir məsələdə razılığa gəlirlər: Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyünün alternativini yoxdur. Azərbaycan qlobal iqtisadi proseslərdən kənar qalmaq niyyətində deyil.

Komissiya tərəfindən qəbul olunmuş ÜTT-yə üzvlük konsepsiyasına görə, Azərbaycan hökumətinin mövqeyi aşağıdakı prinsiplərdən ibarət olacaqdır: nəzərə alsaq ki, Azərbaycan keçid iqtisadiyyatlı ölkədir, digər ölkələrdən fərqli güzəştlərə nail olmalı, ÜTT qaydalarının tam həyata keçirilməsi, keçid dövrünün maksimumuna nail olmaq; Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyəti olan idxal malları üzərində rüsumun artırılmasına nail olmaq, məhsul qrupları üzrə balanslaşmada tarazlığa nail olmaq, danışıqlarda inkişaf etmiş ölkələrə edilən təkliflərin bizim ölkəyə də təklifinə nail olmaq, eyni zamanda əcnəbi mütəxəssislərin iş qəbulu qaydaları zamanı liberallığa yol verməmək, kənd təsərrüfatına subsidiyaların verilməsi ilə danışıqlar zamanı illik məhsul istehsalının 10%-nin subsidiyalaşdırılmasına nail olmaq.

Bildiyimiz kimi, bugün Azərbaycan ABŞ, Aİ, Yaponiya, Braziliya, Ekvador, Şri-Lanka, Norveç, Hindistan, Cənubi Koreya, Tayvan, Kanada və İsveçrə ilə ikitərəfli danışıqlar mərhələsinədir. Azərbaycan ÜTT üzvləri ilə danışıqlara 2004-cü ildən başlamışdır. Hal-hazırda ölkəmiz dünyanın 18 ölkəsi ilə danışıqlar mərhələsindədir. Bəzi ölkələrdə aparılan danışıqlar sona çatmış, Türkiyə ilə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Gürcüstan və Qırğızıstanla protokol imzalanmışdır. Çin və Moldova ilə protokol imzalanması gözlənilir. Danışıqlar çərçivəsində Azərbaycan ÜTT tələblərinə qarşılıq yerli hüquqi baza-

nın yaradılması və ticarət rejiminin formalaşdırılması istiqamətində iş aparır. Unifikasiya üçün 30-a yaxın milli hüquqi akt işlənmiş, daha 20-30 aktın adaptasiyası gözlənilir və bu istiqamətdə işlər bugün də davam etdirilir. Danışıqların əsas vəzifəsi – Azərbaycanın hüquq, vəzifə və maraqları istiqamətində tarazlığa nail olmaqdır.

Beləliklə, Azərbaycanın ÜTT-yə qəbulunun əsas müsbət tərəfləri aşağıdakılar ola bilər:

- yerli məhsulların xarici bazarlara açıq çıxışı;
- əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- ölkənin beynəlxalq ticarət mübahisələrinin həlli prosesinə cəlbi;
- xarici məhsullarla müqayisədə yerli məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılması;
- qlobal ticarət qaydalarının milli maraqlara uyğunlaşdırılması.

Azərbaycanın ÜTT-yə üzv qəbul olunmasının mənfi cəhətləri isə aşağıdakılar ola bilər:

- yerli istehsal məhsullarının ucuz və keyfiyyətli xarici mallarla rəqabətdə uduzması təhlükəsi;
- kənd təsərrüfatına dotasiyaların məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar aqrar-sənaye komplekslərinin zərər görməsi;
- iri xarici banların milli bank sistemini təhlükə altına alması.

Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv qəbul olunması dönməz prosesdir, ölkənin xarici dövlətlərlə xarici-ticarət münasibətlərinin effektivliyinin artmasına səbəb olacaq.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası yolları. B., 2005
2. Adno Y.M. Aleksandrova İ.İ. Dünya iqtisadiyyatı: 100 il ərzində global tendensiyalar. M., 2003
3. Bulatov A.S. Dünya iqtisadiyyatı. M., 2005
4. Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2003
5. Дюмулен И.И. Всемирная Торговая Организация. М., 2003
6. Mehdiyev R.E. Azərbaycan: qloballaşmaya çağırış. B., 2004
7. Статистические материалы Госкомстата АР, 2001-2015 гг.

WORLD TRADE ORGANIZATION AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: PERSPECTIVES, ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF MEMBERSHIP

L.H.İsmayılova

SUMMARY

This research takes a look at the prospect of Azerbaijan's membership in the WTO, analyzing the benefits and drawbacks of such development, as well as its impact on the country's trade policies. Positive aspects of Azerbaijan's membership in this organization include the liberalized access for local goods into foreign markets, the ability to partake in

the decision-making for the resolution of international trade disputes, the prospect of a more lucrative environment for foreign investment, and the opportunity to have an impact in developing international trade regulations, with the country's national interests in mind. However, the membership might also translate into lowered competitiveness for local goods in light of the influx of inexpensive products from abroad, reductions in monetary support for the agricultural sector, and possible losses in the state's revenues in the short-term.

ВСЕМИРНАЯ ТОРГОВАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ И АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА: ПЕРСПЕКТИВЫ, ПЛЮСЫ И МИНУСЫ ВСТУПЛЕНИЯ

Л.Г.Исмаилова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются перспективы, вытекающие из потенциального членства Азербайджана в ВТО, анализируются позитивные и негативные аспекты данного шага, а также его воздействие на торговую политику страны. Позитивные аспекты включают упрощенный доступ для местных товаров на иностранные рынки, возможность участия в принятии решений по разрешению международных торговых споров, создание более благоприятного инвестиционного климата, а также участие в развитии международных торговых правил с учетом национальных интересов. Тем не менее, членство также может привести к понижению конкурентоспособности местных товаров в свете притока недорогих иностранных товаров, ограничению в количествах субсидий, важных для сельскохозяйственного сектора, и угрозам ряду сфер в стране, в частности банковской и страховой сферам.

2017 - № 46

GƏNCLƏRİN İQTİSADI TƏRBIYƏSİNDƏ TƏHSİLİN ŞƏXSİYYƏTYÖNLÜ MƏZMUNUNUN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

N.X.Cahangirov, S.K.Rəhimova

Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci
Bakı AZ1035, Ramiz Qəmbərov küçəsi 61
e-mail: sebine.rehimova.73@mail.ru

Açar sözlər: iqtisadi tərbiyə, şəxsiyyətyönlü təhsil, müasir təlim texnologiyası, insan kapitalı, təhsil siyasəti, təhsil funksiyası

Key words: economic training, person-centered education, modern technology of teaching, human capital, education policy, function of education

Ключевые слова: экономическое воспитание, личностно-ориентированная направленность обучения, современные технологии обучения, человеческий капитал, политика образования, функция образования

Dahi Nizaminin “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” misraları bu gün daha müasir səslənir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, gələcək bilikli, elmlı, istedadlı insanların çiyinləri üzərində qurulur. Sosial-bioloji varlıq olan insan “təhsil-elm-bilik” üçbucağının mərkəzində dayanır. Cəmiyyətin bütün dövrlərində insan inkişafı aparıcı sosial sahə kimi təhsil ilə əlaqədar olmuşdur. Hazırda iqtisadi inteqrasiya və qloballaşma şəraitində təhsilin, o cümlədən şəxsiyyətyönlü təhsilin inkişafı mühüm prioritet istiqamət olaraq qəbul edilmişdir

XX əsrin 80-ci illərindən dünyada təhsilə yeni baxışlar meydana gəlməkdədir. Burada bir neçə istiqamət özünü göstərir. Əsas istiqamətlərdən biri təhsilin kütləviliyinə, cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunun artan tələblərinin ödənilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Təsadüfə deyildir ki, XXI əsr ümumiyyətlə təhsil əsri adlandırmışlar. XXI əsr həm də demokratik vətəndaş cəmiyyəti, informasiya cəmiyyəti quruculuğu ilə də səciyyələnir. Ona görə də təhsil həm məzmun, həm də pedaqoji prosesdə tətbiq olunan metod və texnologiyaları ilə demokratik vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna xidmət etməlidir. Təhsilin məzmununu müəyyənləşdirərkən üç komponent nəzərə alınır: verilən biliklərin fundamentallığı, praktikliyi və vətəndaşyönümlülüyü [1, s.3].

1. İqtisadi tərbiyənin mahiyyəti

İqtisadi düşüncə elmi dünyagörüşün mühüm tərkib hissəsi olmaqla cəmiyyətin iqtisadi həyatını anlamağa kömək edir. İqtisadi düşüncə mariflilik, inkişafetdirici, tərbiyəvi, estetik, proqnoz kimi içtimai funksiyaları yerinə yetirir. Məhz iqtisadi düşüncə funksiyaları nəticədə şagirdlərdə (tələbələrdə) iqtisadi tərbiyyənin formalaşmasını təmin edir.

İqtisadi tərbiyə - təhsilalanların iqtisadi şüurunun formalaşması istiqamətində xüsusi düşünülmüş pedaqoji fəaliyyətidir. Onun həyata keçirilməsi ilə məktəblilər istehsal münasibətlərini, iqtisadiyyatın effektiv və səmərəli inkişafı barədə mövcud təsərrüfat təsəvvürlərini mənimsəyir. İqtisadi tərbiyə iqtisadi təfəkkürün inkişafını, onun mənəvi iş keyfiyyətlərinin formalaşmasını, ictimai aktivliyi, dövlət mülkiyyətinə münasib

sibəti, işgüzarlığı, təşəbbüskarlığı, səmərəliliyi, yüksək rentabelliyyə nail olma səylərini, texnoloji proseslərin və avadanlıqların yeniləşməsini, şəxsi uğur və firavanlığı təmin edir. İqtisadi tərbiyə məktəbdə bütün əsas predmetlər üzrə dərslərdə həyata keçirilir. İctimai mərhələ iqtisadiyyatın əsas anlayışlarının mənimsənilməsini təmin edir [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi tərbiyə respublikamızda bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bütün gənc iş adamlarında vergi mədəniyyətinin formalaşmasına da birbaşa təsir göstərir. İqtisadi tərbiyənin mahiyyətini dərk etmək üçün onun yerinə yetirdiyi vəzifələrə diqqət etmək lazımdır. İqtisadi tərbiyənin vəzifələri aşağıdakılardır [3]:

1. Sosial-iqtisadi dəyər və iqtisadiyyat üzrə təqdim olunan iqtisadi biliklər sisteminin formalaşdırılması;
2. Dünyanın iqtisadi mənzərəsinin (təsvirinin) formalaşması;
3. Kommunikativ təlabatın formalaşdırılması;
4. Tələbələrin iqtisadi fəaliyyət vərdişlərinin formalaşdırılması. İqtisadi məkanda texnologiya və strategiya arasında qarşılıqlı əlaqənin mənimsənilməsi;
5. Təbii resurslara, əmək fəaliyyətinə iqtisadi münasibətin formalaşdırılması;
6. İqtisadi şüurun, iqtisadi mədəniyyətin, alternativ və proqnostik təfəkkürün inkişafı.

Beləliklə, iqtisadi təfəkkür, fəaliyyət və münasibət – gənclərin iqtisadi şüurunu formalaşdıran mexanizmdir. Gənclərdə iqtisadi tərbiyyə işinin faydalı meyarları aşağıdakılardır:

- onların əsas iqtisadi anlayışlar üzrə bilikləri, əməyin təşkili məsələlərinə yanaşma bacarığı;
- xüsusi və dövlət mülkiyyətinə göstərilən qayğıkeş münasibətin əmələ gəlməsi;
- iqtisadiyyatın inkişaf vəziyyətinə görə gənclərin cəmiyyət qarşısında mənəvi əmək məsuliyyəti düşüncəsi.

2. Şəxsiyyətyönlü təhsilin zəruriliyi

Şəxsiyyətyönlü təhsil hər bir şagirdin (tələbənin) fərdi bilik və bacarıqlarını, kreativ ideyalarını, novatorluq qabiliyyətini nümayiş etdirməsinə, şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına yönəlmiş iş sistemidir. Burada əsas məqsəd şagirdin (tələbənin) hərtərəfli, sərbəst və yaradıcı inkişafıdır. Respublikamızda şəxsiyyətyönlü təhsilin formalaşdırılması müasir təlim texnologiyalarının səmərəli tətbiqindən keçir. Şəxsiyyətyönlü təhsildə şagird (tələbə) müəllim əməkdaşlığı yeni müstəviyə keçirilir, bu prosesdə hər ikisi bərabərhüquqlu üzvlərdir. Belə ki, şagirdin (tələbənin) mövqeyi “tədqiqatçı” mövqeyidirsə, müəllim “bələdçi” mövqeyindən çıxış edərək ona müstəqil düşüncəni, özünüqiymətləndirməni, dinləməyi, dözümlü olmağı, yaradıcı təfəkkürün inkişafı və s. keyfiyyətləri aşılayır.

Nəticəyönümlü və şəxsiyyətyönlü təhsil konsepsiyası milli təhsilimizin prioritetli və strateji xətti kimi qəbul edilmiş, onilliklər boyu əldə edilmiş təcrübənin bazasında modernləşmə xətti konseptual bir problem kimi yeni, novator ideyaların tətbiqinə geniş meydan açmışdır. Dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi dəyişikliklər rəqabətə davamlı, yüksək intellektli, geniş elmi dünyagörüşünə, nəzəri və praktik biliklərə yiyələnmiş gənc nəslin yetişdirilməsi zərurətini irəli sürür. Müasir şəraitdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafı istehsal fəaliyyətinin məzmununun və onların subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin sürətlə dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Müasir qloballaşan dünyada cəmiyyətin sürətlə informasiyalaşması və demokratikləşməsi prosesləri “sosial kapital” olan təhsilin artan roluna daha üstün dəyər veril-

məsi meylləri ilə müşayiət olunur. Hər bir dövlətin mükəmməl təhsil sistemi və bu sahədə qazandığı təcrübə həmin ölkənin milli-mənəvi sərvəti, milli rifah və tərəqqiyə sərf edilən əsaslı kapitaldır [4, s.3].

Respublikamızda təhsil sahəsində yaradılmış qanunvericilik, normativ-hüquqi baza dövlətin təhsil siyasətinin əsaslarını müəyyən edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 19 iyun tarixli (833-IIIQ №-li) fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda şəxsiyyətin azad inkişafının üstün tutulması prinsipi, humanistlik, dünyəvilik, yaradıcılıq, varislik və digər prinsiplərlə yanaşı təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas müddəalarından biri hesab edilir. Bundan başqa Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq edilmişdir. Həmin sənəddə konkret strateji istiqamətlər strateji hədəflər və tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir.

Strateji istiqamətlər aşağıdakılardır [5]:

1. Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması.
2. Təhsilənlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinin təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması.
3. Nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizmlərinə malik, dövlət-içtimai xarakterli və dövlət biznes partnyorluğuna əsaslanan təhsildə yeni idarəetmə sisteminin formalaşdırılması.
4. Müasir tələblərə cavab verən və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması.
5. Təhsilin dayanıqlı və müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla yeni maliyyələşdirmə mexanizminin yaradılması.

Müasir təlim texnologiyaları, fəal (interaktiv) təlim metodlarında, ənənəvi təlim metodlarından fərqli olaraq ilk növbədə şəxsiyyətin formalaşmasına diqqət yetirilir. Müasir təlim texnologiyaları dedikdə tədris fəaliyyətində, pedaqoji prosesin gedişində nəzərə alınan müxtəlif iş, forma və üsulların kompleks həyata keçirilməsi başa düşülür.

Bu gün müstəqillik yolunda uğurla addımlayan Azərbaycanın təhsil quruculuğu sahəsində qazandığı nailiyyətlər aparılan ardıcıl və davamlı təhsil siyasətinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Cəmiyyət özünün ən çətin problemlərini həll etmək üçün özünə qayıtmalı, daxili aləmini, milli-mənəvi dünyasını təzələməli olur. İlk növbədə insan resurslarının təkmilləşdirilməsi üçün potensial imkanlarını səfərbər edir. Gənc nəslin yetişdirilməsini, geniş mənada vətəndaş tərbiyyəsini böyük uğurlarının bünövrəsinə gətirir. Azərbaycanda təhsil islahatı uğurla həyata keçirilir. Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyət üçün inkişaf etmiş, beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək şəxsiyyətin formalaşdırılması sosial – iqtisadi və mənəvi inkişafın əsasını təşkil edir. Bu şəxsiyyəti yetişdirmək üçün ailə ilə yanaşı, müəllimlərinə üzərinə böyük məsuliyyət düşür [6, s.4].

3. Şəxsiyyətyönlü təhsilin sosial-iqtisadi aspektləri

Yoxsulluğun aradan qaldırılması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, davamlı və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ölkəmizdə mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu strateji vəzifənin həllində təhsilin rolu əvəzsizdir. Təhsil fərdin formalaşması (şəxsiyyətin sosiallaşması) və iqtisadi funksiya (kadr hazırlığı) kimi

mühüm vəzifələri yerinə yetirir. Bu funksiyaların qarşılıqlı əlaqəsi təhsilin məqsəd və məzmunundan irəli gəlir. Məlumdur ki, iqtisadi artımın əsas amillərindən biri də əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyətidir. Təhsil və peşə hazırlığı aşağı olan ölkələrdə bu amil, nəinki iqtisadi artımın sürətinə, əksinə onun ləngiməsinə səbəb olur.

Təhsil sahəsi mahiyyətə iqtisadi əsaslarla formalaşır, sosial mənəvi təlabatın, intellektual mülkiyyətin inkişafını təmin edən sahə kimi fəaliyyət göstərir. Təhsil xidmət fəaliyyəti olsada o, mahiyyətə iqtisadi sosial amil olub, maddi nemətlərin istehsalına birbaşa və dolayısı ilə təsir edir, əhalinin rifahı üçün şərait yaradır. Təhsil beynəlxalq səviyyədə insanın inkişaf indeksinin göstəricisidir. Təhsil insan kapitalıdır. Təcrübə göstərir ki, elm, təhsil nə qədər inkişaf etsə, onun iqtisadi effekti, kapital yığıcı funksiyası, inteqrasiya prosesində rolu daha çox artır. İxtisaslı kadrlar hazırlamaqla dünya əmək bazarında daha çox yer tutmaq olur və ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına nüfuz etmək mümkün olur. Belə ki, yüksək ixtisaslı kadrlar ayrı-ayrı ölkələrdə ETT-nin yeni terminlərinin tətbiqi üçün fəaliyyətdə iştirak edir, öz ölkəsinə patent və ya ödəmələr şəklində gəlir verir [7, s.115].

Şəxsiyyətəyönlü təhsil təhsilin bütün pillələrində davam etdirilməlidir və burada “zəncir” qırılmamalıdır. Əks halda istənilən nəticəni əldə etmək qeyri mümkündür.

XXI əsrin BMT tərəfindən təhsil, intellekt əsri adlandırılması heç də təsadüf deyil. Dünya miqyasında sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində əldə olunan yüksək elmi nailiyyətlərin kökündə məhs insan kapitalı dayanır. İnsan kapitalı - insanın cəmiyyətdə özünü tam realizə etmək və cəmiyyətin imkanlarından tam istifadə etmək üçün onun biliyinin, bacarığının, əlaqələrinin, peşəkarlığının cəmidir. Hazırda insan kapitalına investisiya qoyuluşu cəmiyyət üçün ən səmərəlidir. Ölkənin modernləşməsi üçün zəruri olan insan kapitalını inkişaf etdirmək və bununla beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda birinci əsas vəzifə kimi qəbul edilmişdir.

Müasirləşdirmə, ilk növbədə, qabaqcıl texnologiyaların və idarəetmə üsullarının, elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan innovasiyaların ölkənin sosial-iqtisadi həyatına uğurlu tətbiqi ilə bağlıdır. Bunun üçün prioritet istiqamət ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının sürətləndirilməsi ilə yanaşı, ölkədə insan kapitalının inkişafı, şəxsin müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsidir. İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyası və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanması prosesində ən mühüm şərtlərdən olub, ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq şəxsə hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi məqsədi ilə təhsil sisteminin institusional əsasları, infrastrukturunu və insan resursları inkişaf etdirilməlidir [5].

Dünya təcrübəsində müxtəlif ali təhsil konsepsiyalarında ali təhsilin məqsədi ilə bağlı yanaşmalar fərqlidir. Məsələn, bir qrup təhsil ekspertləri ali təhsilin xüsusi biliklər və peşə vərdişləri verdiyi, digər qrup geniş intellektual hazırlıq və daha çox peşəkar inzibati xarakterini qeyd edilərsə, başqa bir qrup nəzəriyyəçi iddia edir ki, ali təhsilin məqsədi-hər bir fərdin şəxsiyyətinin inkişafıdır.

Rusiya Federasiyasının əməkdar elm xadimi, i.e.d, professor Q.P.Juravlyovanın təhsilin mahiyyəti, vəzifəsi ilə bağlı aşağıdakı fikirləri daha maraqlıdır.

Təhsil əvvəlki nəslin topladığı mənəvi, mədəni və maddi dəyərlərin yeni nəsle yaradıcı ötürülməsinin prosesi və nəticəsi kimi, həmçinin yeni dəyərlərin təkrar istehsalı

və ya yaradılması aktı kimi nəzərdən keçirilməlidir, çünki nə isə etdikdə, nəse yaradanda, insan həmişə öyrənir, bilik əldə edir. Bu, təhsilin ənənəviyə nisbətən geniş şərhidir. Təhsilə geniş, qeyri-ənənəvi baxışın zəruriliyi onun indiki vəziyyətindən irəli gəlir. Müasir təhsil fərdi və kollektiv dəyərləri kamilləşdirmək və insana ətraf mühiti idarə etməyə və öz taleyinin ağası olmağa imkan verən bilikləri toplamaq vasitəsi kimi deyil, mövcud sosial quruluşların möhkəmləndirilməsi və təkrar istehsalı vasitəsi kimi çıxış edir. Bir sözlə, təhsilin qarşısında bir vəzifə qoyulub - insanın hərtərəfli kamilləşdirilməsi kimi əzəli mühüm məsələ yerinə istehsal sahəsi üçün əmək ehtiyatları hazırlamaq [8, s.799].

Şəxsiyyətyönlü təhsilin inkişafı ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına, insan inkişafı indeksinin artmasına, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və nəhayət respublikamızın sosial-iqtisadi tərəqqisinə gətirib çıxaracaqdır.

Nəticə

Beləliklə, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının reallaşdırılması şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılmasını, bilik iqtisadiyyatının bərqərar olmasını, insan kapitalının inkişafını və bununlada nəticədə davamlı-dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin edəcəkdir. Əlbəttə, bu problemin həllində təhsil sahəsində mühüm aparıcı fiqur olan müəllimin üzərinə də böyük məsuliyyət düşür. Belə ki, müasir tələblərə cavab verən pedaqoji kadr olmadan təhsilin keyfiyyətini qaldırmaq qeyri mümkündür. Hesab edirəm ki, respublikamızda davamlı sosial-iqtisadi inkişafda təhsilin üstün roluna nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

- Elmi tədqiqat işlərinin tədris prosesinə transformasiyası;
- Elmi araşdırmaların istehsalata yönümlənməsi;
- Müxtəlif şirkətlərin, korporasiyaların təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığı;
- Təhsilə ayrılan xərclərin ümumi həcmnin ÜDM-dəki payını artırmaq;
- Təhsildə idarəetmə sisteminin sosiallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- Təhsil müəssisələri arasında rəqabət mühitinin yaradılması və şəffaflığın tam təmin edilməsi.

Ümumiyyətlə, gənclərin iqtisadi tərbiyəsində, sosial-iqtisadi həyatda təhsilin rolu, yalnız təhsilalanın bilik və qabiliyyətlərinin iqtisadi amilə çevrilməsində deyil, həm də mənəvi cəhətdən zəngin, yüksək amallı, cəmiyyət üçün layiqli, əsil vətəndaş yetişdirməkdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ağayev. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. Bakı, 2006. 138 səh.
2. www.p-lib.ru
3. <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17000>
4. C.Feyziyev, F. İbrahimov, S.Bədiyev. Didaktika. Bakı, Mütərcim, 2011
5. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı, 2013
6. F.Əliyeva, Ü.Məmmədova. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2014
7. Ə.Q.Əlirzayev. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı, 2005, 538 səh.

8. Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə. İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtsaiyyat 1,2. Moskva, 2009, 924 səh.

**WAYS OF FORMATION OF PERSON-CENTERED CONTENT OF
EDUCATION IN ECONOMIC TRAINING OF YOUTH**

N.H.Jahangirov, S.K.Rahimova

SUMMARY

The ways of formation of person-centered content of education in economic training of youth are studied in this article. In the process of economic training, the ways of application of new training technologies are revealed which ensure the person-centered content of education. Some suggestions related to quality increase for economic training in Azerbaijan are made.

**ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО
НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ
В ЭКОНОМИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ**

Н.Х.Джахангиров, С.К.Рагимова

РЕЗЮМЕ

В статье разрабатываются пути лично-ориентированного образования в экономическом воспитании молодежи. В процессе экономического воспитания раскрываются пути применения новых учебных технологий, дополняющих образование лично-ориентированным содержанием. Предлагаются некоторые способы повышения качества экономического воспитания в Азербайджане.

MƏRKƏZİ BANKIN FƏALİYYƏTİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

İ.S.Mirhadi

Qərb Universiteti

Bakı AZ1001, İstiqlaliyyət küçəsi 27

e-mail: ismayil.mirhadi@gmail.com

Açar sözlər: Mərkəzi Bank, dünya təcrübəsi, Britaniya bank təcrübəsi, ABŞ bank təcrübəsi, Almaniya bank təcrübəsi

Keywords: Central Bank, global experience, British banking experience, US banking experience, German banking experience

Ключевые слова: Центральный Банк, мировая практика, банковская практика Британии, банковская практика Америки, банковская практика Германии

Dünyanın müxtəlif dövlətlərində Mərkəzi bankların fəaliyyət prinsipi oxşar olsa da, hər bir dövlətin Mərkəzi Bankının özünəməxsus cəhətləri və formalaşma tarixi vardır. Həmin dövlətlərin mərkəzi banklarının apardığı pul siyasəti tarix boyu həmin dövlətlərin maliyyə sisteminin özünəməxsus xarakteri əsasında toplanmış təcrübələrinə əsaslanır. Bu təcrübənin öyrənilməsi baxımından dünyanın Mərkəzi Bank tarixində daha çox əhəmiyyəti olan və geniş təcrübəyə malik olan dövlətlərin bankçılıq tarixinin öyrənilməsi tədqiqat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dünyanın bir neçə inkişaf etmiş ölkəsinin Mərkəzi Bank təcrübəsini nəzərdən keçirək.

Mərkəzi bankçılıq tarixində Britaniyanın Bank təcrübəsi özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Hal-hazırda Britaniyanın Mərkəzi Bankı sayılan İngiltərə Bankı 1694-cü ildə yaradılmışdır. İngiltərə bankının yaradılmasında ilkin məqsəd Fransaya qarşı müharibədə dövlətin ehtiyac duyduğu vəsaitlərin toplanması olsa da, sonradan İngiltərədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində valyuta və kredit çatışmazlığının aradan qaldırılması baxımından İngiltərə Bankı əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. XIX əsrin ilk yarısında İngiltərə Bankının əsas vəzifəsi İngiltərənin qızıl ehtiyatlarının qorunması idi və bank buna faiz dərəcələrinin idarə edilməsi ilə nail olurdu (1). Həmin dövrdə tez-tez bank faiz dərəcələrinin bazarda mövcud olan faiz dərəcələrindən yüksək olması bankın ölkədən qızıl axınını qarşısını almaq məqsədilə çevik formada faiz dərəcələrini qaldırmaq imkanını azaldırdı. Bu baxımdan həmin dövrdə Bank üçün effektiv faiz dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi vacib idi. Bunun üçün həyata keçirilən tədbirlər isə müasir yanaşma ilə desək, Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyə institutlarının diskont pəncərəyə yönəldilməsi məqsədi daşıyan açıq bazar əməliyyatları idi. Ancaq ilk vaxtlar İngiltərədə Mərkəzi Bank dövlət maliyyələşməsinin əsas komponenti olduğundan, açıq bazar əməliyyatları da dövlət ehtiyatlarının formalaşmasına yönəldilirdi. Dövlət hesablarının əksəriyyətinin Mərkəzi Bankda olması vergilər ödənen zaman ehtiyatların Mərkəzi Banka yönəlməsinə, dövlət qiymətli kağızları üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi zamanı isə yenidən bank sisteminə axmasına, bu da öz növbəsində Mərkəzi Bankda hesabı olan digər bankların vəsaitlərinin azalmasına səbəb olurdu. Vəsaitlərin belə axını prosesi faiz dərəcələrinə əsaslı surətdə təsir edir və dividendlər rüblük olaraq ödəndiyindən, hər rübdə faiz dərəcələri dəyişirdi. Belə ki, dövlət qiymətli kağızları üzrə dividendlər ödənilməmişdən öncə bazarda pul vəsa-

itinin çatışmazlığı bazar faizlərinin mərkəzi bankın faizləri ilə eyni səviyyəyə qalxmasına səbəb olurdusa, dividendlər ödəndikdən sonra bazar faiz dərəcələri yenidən aşağı düşməyə başlayırdı. Belə dövrü faiz dəyişiklikləri iqtisadiyyatda çəşqinliq yaratdığından 1829-cu ildə İngiltərə Bankı rüblük dividendlərin ödənilməsindən öncə kreditlərin verilməsi sistemini yaratdı (2). Kreditlərin faiz dərəcələri isə bazarın faiz dərəcələrinə yaxın və ya eyni səviyyədə olurdu. Bu da dividendlər ödəndikdən sonra bazarda faiz dərəcələrinin kəskin şəkildə dəyişməsinə imkan vermirdi. Ancaq belə rüblük kreditlərin təklif edilməsi ənənəsi 1844-cü ilə qədər öz əhəmiyyətini itirdi və bütün il ərzində təklif edilməyə başladı. Bunun səbəbi isə artıq o dövrə qədər dilerlər tərəfindən yaradılmış "diskont evlər" in müddətli tələb olunanadək depozit hesablarını təklif etməsi idi ki, belə hesablar vasitəsilə banklar istənilən zaman ehtiyacı olduğu vəsaitləri hesabdan geri çəkə bilirdi. Bundan sonrakı dövrdə diskont evlər bankların əsas əməkdaşlıq etdiyi institutlara çevrildi. Bu isə möhtəkirliyə əsaslanan partlayışın baş verməsinə səbəb oldu, hansı ki, 1857-ci ildə bank faiz dərəcələrinin 10%-ə qədər qalxmasına və bunun ardınca maliyyə böhranının baş verməsinə gətirib çıxardı. Böhran maliyyələşdirildikdən sonra faiz dərəcələri yüksək sürətlə azalmağa başladı və mərkəzi bank bunun yenidən spekulyasiyalara aparacağından ehtiyat edərək diskont evlər qarşısında 1858-ci ilin mart ayından etibarən məhdudiyətlər tətbiq etməyə başladı. Yeni məhdudiyətlərə əsasən diskont evlər yalnız dividendlərin ödənilməsi dövründə kredit təklif edə bilirdilər. Bu da İngiltərə Bankının diskont bazardan uzaqlaşması dövrünün başlanğıcı kimi tarixə düşdü. Bu addım diskont evlərə daha böyük ehtiyat vəsaitləri əldə etmək və maliyyə çətinliyi yaşanan zaman isə öz diskont əməliyyatlarını məhdudlaşdırmaq imkanını yaratdı. Dilerlərə belə imkanların verilməsi onların faiz dərəcələrinə təsir etmək gücünü artırdı və onların maliyyə sabitliyinə deyil, öz maraqlarına xidmət etdiyindən pul bazarının davamlı fəaliyyətinə mənfi təsir etməyə başladı. 1850-ci illərdə neqativ trendlərin baş verməsinə baxmayaraq həmin dövrdə bankirlərin hesablarının həmişə müsbət balansla malik olması pul bazarında da balansın müsbət olmasına səbəb olurdu. Bu isə bazarda faiz dərəcələrinin bank faiz dərəcələrindən aşağı olmasına və bunun da nəticəsində də bazar faiz dərəcələrinin ölkədən qızıl axınının gətməsinə təsir edə bilməməsinə gətirib çıxarırdı. İngiltərə Bankının bank faiz dərəcələrinin effektiv olması üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməsinin tarixi bundan əvvəlki dövrə təsadüf edirdi. Belə ki, ilk dəfə İngiltərə Bankı 1830-cu illərdə tədaviyədə olan pul vəsaitlərinin azaldılması üçün bazarda fəaliyyət göstərən digər maliyyə institutlarından borc almağa başlamışdı (3, səh.295). Borc alınması ən çox bankın özü tərəfindən satılmış qiymətli kağızların geri alınması formasında həyata keçirilirdi. Bu metodun istifadə olunması 1850-ci ildən sonra artmağa başladı və 1870-1890-cı illərdə daimi xarakter aldı. Maraqlı cəhət isə o idi ki, bank tərəfindən qiymətli kağızların geri alınması bazar faiz dərəcələrinin bank faiz dərəcələri səviyyəsinə qalxmasına xidmət etsə də bu əməliyyat bir çox hallarda səmərəsiz olurdu. London səhmdar Bankları depozitlərin faiz dərəcələrini Mərkəzi Bankın faiz dərəcələrindən 1% aşağı saxlasalar da bu müvəqqəti xarakter daşıyırdı və bu banklar müsbət balansla sahib olduqları zaman faiz dərəcələrini yenidən bazarın faiz dərəcələri səviyyəsinə endirirdilər. Faiz dərəcələrinin aşağı olması London banklarının faiz dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində əməkdaşlıq etmələrindən deyil, aşağı faiz dərəcələri ilə vəsaitlərin cəlb edilərək yenidən digər banklara yerləşdirilməsinin mənfəətli olmasından irəli gəlirdi. Belə vəziyyətdə qiymətli kağızlar çatışmazlığı tam aradan qalxırdı ki, bu da faiz dərəcələrinin daha da aşağı düşməsinə və Bankların gəlirlərinin azalmasına səbəb olurdu. Mərkəzi Bankla bazar faiz-

ləri arasında aydın əlaqənin olmaması təkcə diskont evləri deyil, eyni zamanda London banklarını da Mərkəzi Bankdan uzaqlaşdırırdı. Bu isə Mərkəzi Bankı 1860-1890-cı illərdə çətin vəziyyətdə qoydu. Çünki, Mərkəzi Bank faiz dərəcələrinin sabit saxlanması üçün tez-tez bazardan borc götürmək məcburiyyətində qalırdı, bu da bir çox hallarda bazar faizlərinin Mərkəzi Bank faizlərini üstələməsinə və cəmiyyətdə panikaya səbəb olmasına gətirib çıxarırdı. Daha sonra 1889-cu ildə Bank faizlərinin bir neçə dəfə qalxması bazarda faizlərin qalxması ilə müşayiət olunmadığından Mərkəzi Bank borclanmanı həyata keçirmək üçün yüksək likvidliyə malik olan qiymətli kağızlarının açıq satışına başladı. Bu qiymətli kağızların alışı ilə bağlı problem ondan ibarət idi ki, bu qiymətli kağızların alıcıları özləri də pul vəsaitlərinin əldə edilməsi baxımından pul bazarından asılı idilər. Buna görə də yüksək likvidliyə malik olan qiymətli kağızların satışı da Bankçıların hesablarına və faiz dərəcələrinə təsir etmək baxımından istənilən nəticəni vermirdi. Bundan sonra 1890-cı ildə mərkəzi bank yeni tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı. Bu tədbirlərə əsasən mərkəzi bank vəsaitləri birbaşa pul bazarındakı agentlərdən almağa başladı. Bu formada İngiltərə Bankına borc vəsaitlərini verən ilk agent Hindistan şurası olmuşdur, daha sonralar isə Yaponiya Bankı tez-tez funt pul bazarına deyil, birbaşa İngiltərə Bankına bu formada borc vəsaitləri yönəlmişdir. 1900-cü illərdən başlayaraq İngiltərə Bankı qiymətli kağızları qiymətli kağızlar bazarına deyil, klirinq banklarına satmağa başladı. 1877-ci ildən etibarən dövlət qiymətli kağızlarının satışı üçün hər həftə keçirilən tenderlər də Mərkəzi Bankın faiz dərəcələrinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edirdi. Çünki belə tenderlərin keçirilməsi dövriyyədə olan pul vəsaitlərinin azaldılmasına səbəb olurdu. Birinci dünya müharibəsindən sonra dövlət qiymətli kağızlarının satışı İngiltərə Bankının tədavüldə olan pulu idarə etməsinin əsas vasitəsinə çevrildi. Dövlət qiymətli kağızlarının satışı adətən diskont evlər vasitəsilə həyata keçirilsə də bəzən bu evlərdə də vəsait çatışmazlığı olduğundan Mərkəzi bank klirinq banklarına üz tutmalı olurdu (4). İkinci dünya müharibəsindən sonra isə diskont evlər Mərkəzi Bankın bank sistemində olan pul vəsaitlərini idarə etməsinin əsas kanalına çevrildi. 1981-ci ildə İngiltərə Bankı öz əməliyyatlarının açıq bazara yönələcəyini elan etdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, 1980-ci illərin əvvəlindən etibarən İngiltərə Bankı borcalan deyil, borcverən rolunda çıxış etməyə başladı. Bu isə o dövrdə pul vəsaitlərinin böyük hissəsinin Mərkəzi banklarda toplanması ilə bazarda pul vəsaitlərinin və dövlət qiymətli kağızlarının çatışmazlığına gətirib çıxarırdı. Borcverən rolunda çıxış edərək Mərkəzi Bankın təklif etdiyi qiymətli kağızların ödəmə vaxtı çatdıqda isə banklarda pul vəsaitləri kəskin şəkildə azalırdı ki, bu da Mərkəzi Bankı yenidən qiymətli kağızlar satışını həyata keçirməyə vadar edirdi. O dövrlə müqayisədə hal-hazırda İngiltərə Bankının təklif etdiyi diskont faiz səviyyəsi Bankın kommersiya qiymətli kağızları portfeli hesabına öz effektivliyini qoruyur. Bazarda pul vəsaitlərinin artıqlığı olduğu halda isə Mərkəzi Bank sadəcə dövlət qiymətli kağızlarının satışını həyata keçirir.

Britaniyadan fərqli olaraq, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Mərkəzi Bankçılıq tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Amerikada tam olaraq Mərkəzi Bank funksiyalarını yerinə yetirən maliyyə institutu olmamışdır. 1914-cü ildə Federal Ehtiyat Sistemi yaradılana qədər bəzi Mərkəzi Bank funksiyaları, dövlət qiymətli kağızlarının alış-satışı əsası 1841-ci ildə qoyulmuş Müstəqil Xəzinədarlıq adlandırılan institut tərəfindən həyata keçirilmişdir (5). Bu institut ilk açıq bazar əməliyyatlarını dövlət qiymətli kağızlarının sonrakı satışı üçün alınması ilə 1847-ci ildə həyata keçirmişdir. İlk əməliyyatların məqsədi Nyu-York pul bazarına vəsaitlərin dövlət maliyyəsinə yönəlməsi

və pul tədaviyünün həcmində dövrü dəyişikliklər nəticəsində yaranan təzyiqlərin aradan qaldırılması idi. 1853-1855-ci illərdə eyni məqsədlə dövlət xəzinədarlığı da dövlət qiymətli kağızlarının geri alınmasını həyata keçirərək maliyyə bazarlarına olan təzyiqləri azaltdı. Daha sonra 1887-ci ildə qərara alındı ki, dövlət qiymətli kağızlarının alınması əvəzinə dövlət milli banklarda öz vəsaitlərini depozit kimi yerləşdirsin və həmin banklara satdığı qiymətli kağızları isə girov kimi istifadə etsin. Bunun ardınca isə 1888-ci ildə yenidən qərara alındı ki, pul bazarına olan təzyiqlər dövlət qiymətli kağızlarının alışı ilə həyata keçirilsin və bu metoddan istifadə XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi (6). 1914-cü ildə Federal Ehtiyat Sistemi yaradıldı. O, özündə on iki regional rezerv bankını və Vaşinqtonda yerləşən baş katibliyi birləşdirirdi. Bu sistemin yaradılması ilə bankların vəsaitləri əldə etmək üsulları da əsaslı şəkildə dəyişdi. Belə ki, artıq milli banklar vəsaitləri Federal Ehtiyat Sisteminin həmin bankların yerləşdiyi regionlarda fəaliyyət göstərən şöbələrindən diskont pəncərə vasitəsilə qiymətli kağızların satışını həyata keçirməklə əldə edirdilər. İlk vaxtlarda rezerv bankları qeyri-mərkəzləşmiş formada fəaliyyət göstərərək hərəsi özünün faiz dərəcələrini müəyyənləşdirirdilər. Eyni zamanda rezerv bankları ikinci dərəcəli bazarların inkişaf etdirilməsi və aktivlərinin gəlirlik səviyyəsinin artırılması məqsədilə tez-tez açıq bazarlarda iştirak edərək qiymətli kağızların alışı həyata keçirirdilər (7). 1920-ci illərin əvvəllərində belə əməliyyatların qısamüddətli dövrdə faiz dərəcələrinə əsaslı təsir etməsi müşahidə olunmağa başladı. Buna görə də Nyu-York Federal Rezerv Bankının rəhbəri Benjamin Strong təklif edirdi ki, regionlarda yerləşən rezerv bankların nəinki bir-biri ilə əməkdaşlıq etməli hətta Nyu-York Federal Rezerv Bankı tərəfindən idarə edilməlidirlər. Regional rezerv banklarının əməkdaşlığının həyata keçirilməsi fikrinin geniş yayılması və dəstəklənməsi 1923-cü ildə "Açıq Bazar İnterestləri Komitəsi"nin yaradılması ilə nəticələndi ki, bu da rezerv Bankları arasında əməkdaşlığın təmin edilməsinə xidmət edirdi (7). Daha sonra 1935-ci ildə isə rezerv banklara nəzarətin daha da gücləndirilməsi məqsədilə "Federal Açıq Bazar Komitəsi" yaradıldı və rezerv bankların bu komitənin icazəsi olmadan qiymətli kağızların satışını həyata keçirməsinə qadağa qoyuldu.

1920-ci illərin əvvəllərində rezerv Bankların açıq bazar əməliyyatlarının təsirinə baxmayaraq diskont pəncərələrdən vəsaitlərin əldə edilməsi öz əhəmiyyətini qorumuşdu. Ancaq illər ötdükcə Federal Rezerv diskont pəncərədən vəsaitlərin əldə edilməsinə məhdudiyətlər tətbiq etməyə başladı və 1929-cu ildə möhtəkirlik səbəbilə bankların diskont pəncərə vasitəsilə borclanmaya getməməli olduğunu elan etdi (8). 1930-cu və 1940-cı illərdə isə Dövlət Xəzinədarlığı əsas diqqətini qızıl ehtiyatlarının dövlətə axınına yönəltdiyindən diskont pəncərə vasitəsilə banklara vəsaitlərin verilməsi metodu öz əhəmiyyətini itirdi. Artıq banklar kifayət qədər vəsaitlərə malik idilər və diskont pəncərə vasitəsilə borc götürülməsinə ehtiyacları yox idi. Eyni zamanda bu dövrdə pul vəsaitlərinin təmin edilməsi üçün Federal Açıq Bazar Komitəsinin açıq bazar əməliyyatlarında iştirakına ehtiyac duyulmurdu. İkinci dünya müharibəsi dövründə Dövlət Xəzinədarlığının razılığı ilə Federal Ehtiyat Sistemi dövlət qiymətli kağızlarının və uzunmüddətli borc qiymətli kağızlarının alışı üzrə fəzi dərəcəsini dəyişməz saxlamasına məcbur edildi. Bu da sözsüz ki, diskont pəncərə və açıq bazar əməliyyatlarının öz əhəmiyyətini itirməsinə gətirib çıxardı. Müharibədən sonra 1951-ci ildə Federal Ehtiyat Sisteminin yenidən aktiv pul siyasəti aparmasına icazə verildi. Yeni qəbul edilmiş strategiyaya əsasən açıq bazar əməliyyatlarında yalnız dövlət qiymətli kağızlarının alış-satışı həyata keçirilməli idi. Bu strategiyanın qəbul edilməsi hələ o dövrə təsadüf edirdi ki,

Nyu-York Federal Ehtiyat Bankı öz əməliyyatlarını rezerv bankın özünün dəvət etdiyi müəyyən sayda dilerlərin iştirakı ilə həyata keçirirdi. Bu dövrdə eyni zamanda Federal Ehtiyat Sistemi diskont pəncərə vasitəsilə vəsaitlərin əldə edilməsinə məhdudiyətlər tətbiq edirdi. 1960-cı illərə qədər açıq bazarda faiz dərəcələri, yəni federal faiz dərəcələrinin səviyyəsi Federal Ehtiyat sisteminin müəyyənləşdirdiyi diskont faiz səviyyəsindən aşağı olurdu və vəsaitlərin idarə edilməsi baxımından rolu az idi. Lakin, 1960-cı illərdə Banklararası bazarların sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində federal faiz dərəcələri diskont faiz dərəcələri ilə müqayisədə bazara olan təzyiqlərin yumşaldılması baxımından daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. 1965-ci ildə ilk dəfə federal faiz dərəcəsi diskont faiz dərəcəsinə daha yüksək səviyyəyə qalxdı və uzun müddət bu səviyyədə qaldı (8). Federal faizlərin yüksək səviyyəyə qalxması qeyri-qiymət metodu ilə Federal Ehtiyat Sisteminin banklar qarşısında qoyduğu ehtiyat tələbini idarə etməyə imkan verirdi. Bu üsul vasitəsilə diskont faiz dərəcələrini dəyişmədən federal faiz dərəcələrini artırılmasını mümkün edirdi. Eyni zamanda banklar qarşısında qoyduğu minimum ehtiyat tələbi vasitəsilə Federal Ehtiyat Sistemi federal faiz dərəcələrini daha da qaldıraraq açıq bazar əməliyyatlarını inkişaf etdirirdi. Bununla da gözləntilərin formalaşması üçün pul siyasətində edilən dəyişikliklər haqqında siqnallar bazara təkə diskont faizlər ilə deyil, eyni zamanda federal faiz dərəcələrinin müəyyənləşmiş hədəfi vasitəsilə də bazara ötürülürdü. Federal faiz dərəcələri üçün hədəfin müəyyənləşdirilməsi açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə diskont pəncərədən borc alınmasının arzu olunan səviyyəsini qorumağa imkan verirdi. Bu metodun istifadəsi 1960-cı illərdən başlayaraq uzun zaman kəsiyində istifadə edilmişdir (9). 1979-cu ildə Federal Ehtiyat Sistemi başqa əməliyyat prosedurunun qəbul etdiyini elan etsə də, praktikada qeyd edilən metodun istifadəsi davam etmişdir. Ancaq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, açıq bazar əməliyyatlarının tətbiqi ilə bank ehtiyatlarının idarə edilməsi üçün əvvəlki dövrdə olduğu qədər çox istifadə edilmirdi və banklar vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün daha çox diskont pəncərəyə müraciət etməli olurdular. Bu da federal faiz dərəcələrinin tez-tez dəyişməsinə, bunun nəticəsində də pul vəsaitlərinin idarə edilməsi baxımından daha çox diskont pəncərədən istifadə edilməsinin dayandırılmasına səbəb oldu.

Amerika ilə müqayisədə Almaniyada Mərkəzi Bankın yaranmasının tarixi XIX əsrə təsadüf edir. Almanyanın Mərkəzi Bankı sayılan ReyxsBank 1876-cı ildə yaradılmışdır. ReyxsBank yaranandan 1970-ci illərə qədər Almaniyada banklar pul vəsaitlərini iki yolla əldə edirdi. Birincisi, Mərkəzi Banka diskont pəncərə vasitəsilə qiymətli kağızların satışı, ikincisi isə lombard metodu ilə girovun təmin edilməsi vasitəsilə vəsaitlərin cəlb edilməsi idi. Yarandığı dövrdən etibarən Almaniya Mərkəzi Bankı qiymətli kağızların alış-satışında yaxından iştirak edirdi. 1876-1914-cü illərdə ReyxsBankın qiymətli kağız portfeli ümumi qiymətli kağızların 10-15%-ni təşkil edirdi (10). Virtual olaraq Mərkəzi Banka nə qədər qiymətli kağız almalı olduğu haqqında limit tətbiq edilməsə də bankın iş prinsipi "real qiymətli kağızlar" doktrinasına əsasən qurulmuşdu. Yəni mərkəzi bank verdiyi borc vəsaitlərini əlavə dəyərin yarandığı sahələrə yönəldirdi ki, qiymət artımı baş verməsin. Reyxsbank mərkəzi bank funksiyalarını yerinə yetirsə də kommərsiya bankı olaraq gəlirlərin əldə edilməsində maraqlı idi. Bir çox hallarda gəlirin əldə edilməsinə yönəlmiş fəaliyyəti onun dövlət qarşısında olan öhdəlikləri ilə toqquşurdu. 1880-ci ildəki çıxışında prezident qeyd etmişdir ki, ReyxsBankbiznes məqsədli fəaliyyət göstərməməli, ancaq öz vəsaitlərini etibarlı qiymətli kağızlara yerləşdirmək üçün münbit şərait olduqda bu imkanı əldən verməməlidir (10). Qeyd edilən

şəkildə davranış bankın 1880-1896-cı illər arasında digər böyük banklarla rəqabət aparmaq üçün öz qiymətli kağızlarının güzəştli faiz dərəcələri ilə satmasına səbəb olurdu və bu faiz dərəcələri adətən bankın özünün müəyyənləşdirdiyi diskont faiz dərəcəsiindən aşağı olurdu. Bu dövrdə ReyxsBankmütəmədi olaraq güzəştli faiz dərəcələrini aşağı salaraq bazarda mövcud olan faiz dərəcələrini müəyyən olunmuş diskont faiz dərəcəsi istiqamətində qalxamsına çalışırdı. ReyxsBankın diqqəti cəlb edən digər xüsusiyyəti isə qeyd edilən dövrdə, yəni I Dünya müharibəsindən əvvəl diskont faiz dərəcəsiini mövsümi olaraq dəyişməsi idi. Almaniyada sosial sığorta, əməkhaqları, faiz gəlirləri və digər bu kimi ödənişlər nağd formada rüblük ödənilirdi. Faiz dərəcələrində olan mövsümi dəyişikliklər payız və qış aylarında daha böyük olurdu. Buna səbəb bu aylarda həm məhsul yığımının maliyyələşdirilməsi, həm də Bankların ilin sonuna maliyyə hesabatlarında yüksək rəqəmləri göstərmək istəyindən irəli gələn nağd vəsaitlərin hesabda saxlanması idi. Nağd pula olan tələbin belə dəyişməsinə Mərkəzi Bank əvvəl diskont faiz dərəcələrinin qaldırılması, sonra isə ehtiyatların istənilən səviyyəyə çatandan sonra faiz dərəcələrinin azaldılması ilə cavab verirdi. Eyni zamanda mərkəzi bank güzəştli qiymətli kağızlar satışını azaltmaq üçün ancaq uzunmüddətli qiymətli kağızları qəbul edirdi. Sözsüz ki, bu da problemin aradan qaldırılmasına xidmət edirdi və bankların əlavə nağd pul vəsaitlərinə qısamüddətli dövrdə ehtiyacı yarandığından bu dövr keçdikdən sonra banklar yenidən sahib olduqları əlavə pul vəsaitlərinin qiymətli kağızlar vasitəsilə maliyyə bazarında satışına başlayırdı. Bu da öz növbəsində bazarda faiz dərəcələrinin yenidən kəskin şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olurdu. Beləliklə Reyxsbank İngiltərə Bankı və Federal Rezervdən fərqli olaraq diskont pəncərə vasitəsilə maliyyə bazarında olan mövsümi dəyişikliklərin yumşaldılmasına deyil, diskont pəncərəsinin mövcudluğuna baxmayaraq bu dəyişikliklərin müəyyən dövrdə mövcud olmasına şərait yaradırdı. Reyxsbankın diskont faiz dərəcələrinin səmərəliliyinin artırılması üçün açıq bazar əməliyyatlarından ilk dəfə istifadə etməsi 1901-ci ilə təsadüf edir. Buna səbəb isə 1900-cü ildə dövlət xəzinədarlığının dövlət qiymətli kağızlarının satışı ilə ReyxsBank qarşısında nəzərəçarpan borclanmaya girməsi olmuşdur. Böyük həcmdə dövlətin borc qiymətli kağızlarına sahib olması Reyxsbankı bank sistemindən pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün dövlət qiymətli kağızlarının açıq bazarda satışının həyata keçirilməsinə məcbur etdi.

Lakin bu əməliyyatlar davamlı açıq bazar strategiyasına çevrilə bilmədi və I Dünya müharibəsinin başlanması ilə hiperinflasiyanın mövcud olması Bankın açıq bazar əməliyyatlarını aparmasına imkan vermədi. Müharibədən sonra 1924-cü ildə yeni Reyxsbankın əsası qoyuldu və ilk dövrlərdə banka dövlət qiymətli kağızlarının alışına qadağa qoyuldu. Bu da II Dünya müharibəsinə qədər olan dövrdə bank üçün açıq bazar əməliyyatlarını mümkünə etdi. Ancaq bu dövrdə bəzən kredit vəsaitlərinin sürətli artımının qarşısının alınması məqsədilə müəyyən qədər məhduduiyyətlər tətbiq etsə də Reyxsbank öz qiymətli kağızlarının satışı və lombard əməliyyatlarını davam etdirirdi (11). Bu əməliyyatların aparılması 1948-ci ildən etibarən Reyxsbankın davamçısı sayılan Deuçer Lender Bankının əsas xüsusiyyətinə çevrildi. Bundan 9 il sonra Mərkəzi Bank Bundesbank adı ilə fəaliyyətinə davam etdi. 1948-ci ildə ilk dəfə olaraq Almaniya Bankları qarşısında minimal ehtiyat tələbi qoyuldu. Bu tələbi ödəmək məqsədilə isə banklar Mərkəzi Bankdan qiymətli kağızların alışı davam etdirdilər. Ancaq qiymətli kağızların alışına limitin tətbiq edilməsi üçün Mərkəzi Bank tərəfindən kvota müəyyənləşdirilmişdi. Lombard faiz dərəcələrinin diskont faiz dərəcələrindən yüksək olmasına baxmayaraq kvota xaricində bankların rezervlərə olan əlavə ehtiyacı lombard

əməliyyatları vasitəsilə ödənilirdi. 1980-ci illərin ortalarında da banklar üçün rezervlərin təmin edilməsində Bundesbank daima iştirak edirdi və eyni zamanda banklara sahib olduqları dövlət qiymətli kağızlarının Bundesbanka satılması imkanı da verilmişdi. Dövlət qiymətli kağızlarının yenidən alışı üçün Mərkəzi Bankın təklif etdiyi faiz dərəcələri lombard faiz dərəcələrindən aşağı olduğundan dövlət qiymətli kağızlarının satışı banklar üçün rezervlərin cəlb edilməsinin əsas mənbəyinə çevrildi və lombard əməliyyatlarından rezervlərə olan ehtiyacın həddindən çox olduğu dövrlərdə istifadə edilməyə başlandı. Maliyyə bazarlarında faiz dərəcələrinin kəskin azalmasının qarşısının alınması məqsədilə isə Mərkəzi Bank üç gün müddəti olan və faiz dərəcəsi özünün diskont və repo faiz dərəcələri arasında olan federal qiymətli kağızlarının satışını həyata keçirirdi.

Ədəbiyyat

1. Sayers S. The Bank of England in 1891-1944. Cambridge University Press, Cambridge, 1976
2. King C. History of the London Discount Market. Frank Cass, London, 1936
3. Clapham J. The Bank of England: A History. Cambridge University Press, Cambridge, 1944
4. Sayers S. Central Banking After Bagehot. Clarendon, Oxford, 1957
5. Taus T. Central Banking Functions of the United States Treasury. Columbia University Press, New York, 1994
6. Timberlake H. Central Banking in the United States. University of Chicago Press, Chicago, 1993
7. Meulendyke A. US Monetary Policy and Financial Markets // Federal Reserve Bank of New York. New York, 1989
8. Mingle L., Goodfriend M., Whelpley W. Instruments of the Money Market. Federal Reserve Bank of Richmond, 1986
9. Schnadt N. The Domestic Money Markets of the UK, France, Germany and the US. Subject Report I, Corporation of London, 1994
10. Bopp R. Reichs Bank Operations, 1876-1914. Federal Reserve Bank of Philadelphia, 1953
11. Northrop B. Control Policies of the ReichsBank, 1924-1933. Columbia University Press, New York, 1938

CENTRAL BANKING EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES

I.S.Mirhadi

SUMMARY

This article provides insight into the experiences and particularities of Central Banks in different countries. The history and experience of Central banks of Great Britain, United States of America and Germany are analyzed and their importance for economic development is stressed. The influence of Central Banks on the economy via various monetary tools and their role in maintaining growth dynamics are studied.

ОПЫТ ЦЕНТРАЛЬНЫХ БАНКОВ РАЗНЫХ СТРАН МИРА

И.С.Мирхади

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается опыт Центральных Банков разных стран мира и разьясняются их особенности. Анализирован опыт Центральных Банков Великобритании, Соединённых Штатов Америки, Германии и обоснована их необходимость в экономическом развитии. Изучено влияние Центрального Банка на экономику разными монетарными методами, обоснована его роль в обеспечении динамики экономического роста.

ASSOSİATİV QAYDALARIN AXTARIŞI TEXNOLOGİYASI ƏSASINDA VERİLƏNLƏRİN İNTELLEKTUAL TƏHLİL SİSTEMİNİN İŞLƏNMƏSİ

A.B.Sultanova, İ.B.Seyidova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı, Azadlıq prospekti 20
e-mail: saxira@mail.ru

Açar sözlər: Data Mining, STATISTICA Data Miner, assosiativ qaydalar, tranzaksiya

Keywords: Data Mining, STATISTICA Data Miner, association rules, transaction

Ключевые слова: Data Mining, STATISTICA Data Miner, ассоциативные правила, сделка

Son zamanlar verilənlər bazalarından biliklərin aşkar edilməsi metodlarına maraq durmadan artır. Müasir verilənlər bazalarının həcmi olduqca böyük olduğundan, verilənlərin analizi üçün yeni metod və alqoritmlərin istifadəsinə zərurət yaranır. Biliklərin aşkar edilməsinin müasir metodlarından biri də assosiativ qaydaların axtarışı alqoritmləridir. Məsələnin həlli ilə bağlı geniş miqyaslı işlərin görülməsinə baxmayaraq, elmi araşdırmalara hələ də ehtiyac duyulur. Bu da baxılan mövzunun aktuallığını təsdiqləyir.

Assosiativ qaydaların axtarışı məsələsi müxtəlif zamanlarda və müxtəlif müəlliflərin maraq obyektinə olmuşdur. Unikal Assosiasiya qaydaları xüsusi verilənlər ilə bağlı olsa da, yalnız nadir hallarda aşkar edilir. [2]-də Modle sistemindən istifadə edilərək, tələbə məlumatlarının toplanmasında Unikal Assosiasiya Qaydalarından necə istifadə olunması göstərilmişdir. Qaydaların ənənəvi Data Mining alqoritmlərinin tətbiqi ilə tapılması istifadəçilərə çətinlik törədir. Assosiativ qaydalar Data Mining-in mühüm tərkib hissəsi olub, assosiativ qaydaların tərkibində məsələ həllinə maneə yaradan problemlərin aradan qaldırılmasına təklif olunmuşdur. [3]-də əsas çatışmazlıqlar araşdırılmışdır. Son tədqiqatlar assosiativ qaydaların təsnifat funksiyalarına yönəldilib. [4]-də assosiativ qaydalar Data mining texnikasını təmsil edir. Məlumatlar kütləvi miqdarda davamlı olaraq toplanır və verilənlər bazalarında saxlanılır. Bir çox şirkətlər öz mənfəətini artırmaq üçün verilənlər bazasının analizi üçün assosiativ qaydalara müraciət edir. Məsələn, biznes əməliyyat uçotunun böyük həcmli arasında maraqlı assosiativ əlaqələrin kəşfi, kataloq, dizayn, cross marketing, zərərin təhlili və digər biznes qərar qəbul etmə proseslərinə kömək edir. Hər tranzaksiya – hər bir atılacaq addım üçün müştəri tərəfindən seçiləcək məhsullar yığımıdır. Belə tranzaksiya bazar səbəti adlandırılır.

Böyük həcmdə verilənləri analiz etməyə və lazımi informasiyanı tapmağa imkan verən Data Mining üsullarından biri də, qeyd etdiyimiz kimi, assosiativ qaydaların axtarışı məsələsidir. Verilənlərin analizi məqsədilə istifadə olunan apriori alqoritm vasitəsilə verilənlərin təhlili aparılır. Apriori alqoritm əsasında verilənlər bazasında təkrar olunan yığımların saxlanması proqnozlaşdırılır. Kompüter texnikasının komponentlərindən təşkil olunmuş verilənlər bazasında təhlil aparılır və *STATISTICA Data Miner* paketində mümkün asılılıqlar assosiativ qaydalar vasitəsilə müəyyən edilir. Assosiativ qaydaların istifadəsi mühüm əlaqələri və verilənlər arasındakı gizli asılılıqları tapmağa imkan verir.

Kompüter texnologiyalarının inkişafı saxlanılan məlumatların həcmnin əhəmiyyətli

yətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində bu informasiyaların insanlar tərəfindən təhlil edilməsini çətinləşdirir.

Biliklər xüsusiyyətlərin arasında yeni əlaqələri təsvir etməlidir, bir əlamətlərin qiymətlərini qabaqcadan xəbər verməlidir və s. Tapılmış biliklər istifadə olunan olmalıdır və məlumatların düzgünlüyünü müəyyən dərəcədə əks etdirməlidir. Faydalılıq onunla nəticələnir ki, bu biliklər onların tətbiqi vaxtı müəyyən xeyir gətirə bilsin. Biliklər riyaziyyatçı olmayan istifadəçilər üçün aydın olmalıdır. Məsələn, daha sadə “əgər..onda” məntiqi konstruksiyaları hamı qəbul edir. Bundan başqa, belə qaydalar SQL-sorğuları kimi müxtəlif VBİS-də istifadə edilmiş ola bilərlər.

Bu gün assosiativ qaydaların axtarışı texnologiyasının əsasında verilənlərin intellektual analizi aktual problemlərdən biridir. Bu sahədə həllini gözləyən problemlər vardır. Bu məqalənin assosiativ qaydaların axtarış texnologiyasının əsasında verilənlərin intellektual təhlil sisteminin işlənməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

- Assosiativ qaydaların işlənməsi probleminin müasir vəziyyətinin araşdırılması;
- Data Mining üsullarının və alqoritminin təhlili;
- Assosiativ qaydalar əsasında verilənlərin avtomatik təhlilinin aparılması;
- Assosiativ qaydaların axtarışı üsullarının imkanlarının analizi;
- Assosiativ qaydaların axtarışının kompyuter realizasiyası;

Assosiativ qaydalar – “əgər... onda...” şəklində yazıla bilən qaydalardır. Məlumat yığımında belə qaydaların axtarışı ilk baxışda məlum olmayan gizli əlaqələri aşkar edir. Assosiativ qaydalar $\{X_1, X_2, \dots, X_n\} \rightarrow Y$ şəklində təsdiq kimi müəyyən olunurlar, bir şərtlə ki X_1, X_2, \dots, X_n tranzaksiyada iştirak edir. Diqqət yetirmək lazımdır ki, “ədə bilər” sözü nəzərdə tutur ki, qayda bərabərlik deyir, sadəcə müəyyən ehtimalı ilə yerinə yetirilir. Bundan başqa, Y kimi bir elementdən başqa elementlərin çoxluğu da iştirak edir. X_1, X_2, \dots, X_n elementləri olan Y -in tranzaksiyada varlığı doğruluq (*confidence*) adlanır. Qaydalarda tranzaksiyaların ümumi sayından saxlanılan tranzaksiyaların faizi dəstək (*support*) adlanır. Apriori alqoritmin yaranması anında, bu alqoritm tez-tez tətbiq edilirdi.. Apriori T-id-in modifikasiya olunmuş alqoritm hesabına Apriori alqoritm daha mükəmməl olur və yalnız verilənlər bazasından birinci keçid mərhələsində istifadə edir. Sonrakı addımlarda hesablamalar vaxtı yalnız verilənlərdən birinci keçid mərhələsində istifadə olunan və daha kiçik ölçüyə malik olanlar istifadə olunur. Bu məhsuldarlığın artmasına gətirir. Assosiativ qaydaların axtarışı vaxtı, biz güman edirdik ki, bütün təhlil edilən elementlər həmcinsdir. Bazar səbətinin analizinə qayıdaq, bu analizdə tamamilə eyni atributlara malik olan mallardır addan başqa. Deyək ki, D tranzaksiyaları bazası bizə verilmişdir və elementlərin hansı qrupa daxil olduğu məlumdur.. Onda qruplarla qrupları bağlayan bu qaydalardan çıxartmaq olar qruplarla ayrı elementlər və s. Məsələn, əgər Alıcı “Məişət texnikası” qrupundan malı aldısa, onda o alacaq və televizor və ya soyuducu. Bu qaydalar ümumiləşdirilmiş assosiativ qaydalar adını daşıyır və aşağıdakı prosesləri həyata keçirir:

1. Yalnız ayrı elementlərin arasında, həm də iyerarxiyanın (qruplar tərəfindən) müxtəlif səviyyələrinin arasında assosiativ qaydaları qurmamağa (təyin etməməyə) kömək edir.

2. Ayrı elementlər kifayət etməyən dəstəyə malik ola bilər, lakin bütövlükdə qrup minimum dəstəyi təmin edir.

Daha aktual, maraqlı qaydaların təyin edilməsi, məsələnin həlli üçün artıq ümumi-

ləşdirilmiş assosiasiya qaydalarının tapılması yüksək marağ dairəsində tətbiq edilir.

Assosiativ qaydaların yuxarıda təsvir edilmiş növlərindən başqa vasitəli assosiativ qaydalar inkarlı assosiativ qaydalar, vaxtla bağlı hadisələr üçün müvəqqəti assosiativ qaydalar və başqaları mövcuddur.

Assosiativ qaydaların axtarışı texnologiyası əsasında verilənlərin intellektual təhlil sisteminin işlənməsi üçün aşağıdakı işlər yerinə yetirilmişdir:

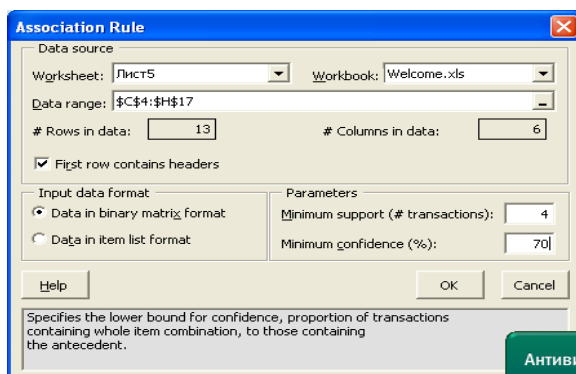
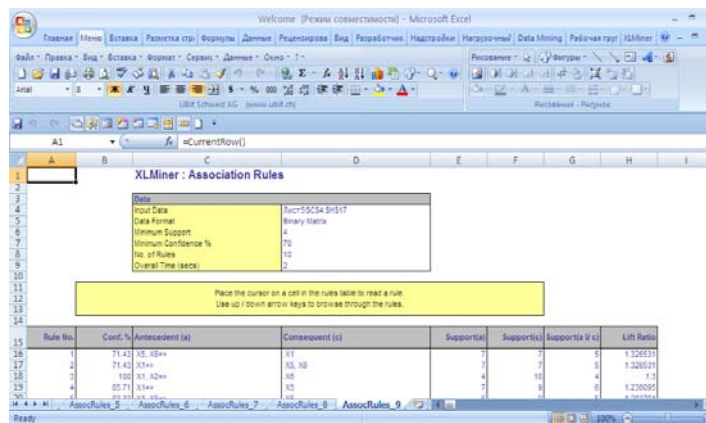
- Assosiativ qaydaların işlənməsi probleminin müasir vəziyyətinin araşdırılması,
- Data Mining üsullarının alqoritmlərinin təhlili;
- Qaydaların axtarış kriteriyalarının təhlili;
- Assosiativ qaydaların axtarış üsullarının təhlili,
- Apriori alqoritmin vasitəsilə verilənlərin təhlili ;
- Assosiativ qaydalar əsasında verilənlərin avtomatik təhlilinin aparılması;
- Assosiativ qaydaların axtarışı üsullarının imkanlarının analizi;
- Kompüter texnikasının komponentləri əsasında yaradılmış verilənlər bazasının

intellektual təhlilinin aparılması, kompüter realizasiyası.

Verilənlərin intellektual analizində aşağıdakı mərhələlər mövcuddur:

1. Qanunauyğunluqların aşkar edilməsi,
2. Proqnoz modelləşdirməsi,
3. İstisnaların analizi.

Data Miner-in modulu verilənlərin intellektual təhlilinin yerdəyişən alqoritmlərindən, o cümlədən neyron şəbəkələrindən, təsnifat ağaclarından, ardıcıl təhlildən, assosiasiya və əlaqələrdən ibarətdir. Xüsusən də ardıcıl şablonların axtarışı üçün STATISTICA paketində Link Analysis modulu istifadə olunur.

Şəkil 1.1. Assosiativ qaydaların yaradılması

Kompyuter texnikasının komponentlərindən təşkil olunmuş verilənlər bazasında seçmə aparılır. Seçmə kampaniyası 1000 müşahidədən ibarətdir (kampaniyanın müştəriləri). Cədvəlin fraqmenti aşağıda verilmişdir (bax Cədvəl 1.1).

Həllər cədvəli Cədvəl 1.1

	komputer	nauşnik	skaner	netbook	noutbook	DVD	Prosesor	monitor	klaviatura	printer	kredit
10395	1	1	0	1	1	1	1	0	1	0	1
10559	0	1	1	1	1	0	0	0	1	1	1
10288	1	0	1	0	0	0	1	1	0	0	0
10017	0	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1
10944	1	1	1	1	0	0	0	1	0	1	1
10808	1	0	1	0	1	1	1	1	0	1	0
10181	1	1	0	0	1	1	1	1	0	1	0
10834	0	1	0	1	1	1	1	1	0	1	1
10468	1	0	1	1	0	0	0	0	0	1	0
10178	1	0	0	0	1	0	1	0	1	1	1
10594	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1
10225	0	1	1	0	0	0	1	0	1	0	0
10962	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1
10046	0	0	1	0	1	1	1	0	0	0	0
10293	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1
10988	0	1	0	0	0	1	0	0	1	1	0
10974	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0
10573	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1
10522	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1
10641	0	1	0	0	0	0	1	0	1	0	0
10919	1	1	1	1	0	0	1	0	1	0	1
10955	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	0
10271	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0

Cədvəldə 1000 müştərinin 10 çeşiddə alış-verişi haqda informasiya yerləşdirilib. Cədvəlin nüvəsində 1 görünməsi o deməkdir ki, alıcı həmin malı əldə edib. Məsələn, ID 10395 nomrəli alıcı kompyuter, qulaqcıq, netbook, noutbook, DVD, prosessor, klaviatura əldə etmişdir. Təbii ki, bu kimi cədvəllərdə böyük saylı müşahidələr daxildir və standart təhlili aparmaq çətin və əks hallarda qeyri-effektivdir, çünki tədqiqatçının verilənlər barəsində məlumatı məhduddur. Data Mining Təhlili – “Association rules assosiativ” istifadə etməklə böyük həcmli belə informasiyaları asanlıqla emal etmək mümkündür. Eyni zamanda, assosiativ qaydalar əlaqəli hadisələr arasında qanunauyğunluqları tapmağa imkan verir. Səbəb və bu səbəbdən yaranan nəticə asanlıqla təhlil edilə bilər.

Səbəb və nəticələr Cədvəl 1.2

Summary of association rules (AssociationSales)						
Min.support= 40,0% , Min. Confidence =50,0%, Min. Correlation =50,0%						
Max. Size of body =10, Max.size of head =10						
	Body	==>	Head	Support(%)	Confidence(%)	Correlation(%)
1	Skaner == 1,	==>	Prosesor == 1,	40,10000	66,61130	63,32993
2	Skaner == 1,	==>	Printer == 1,	40,50000	67,27575	63,72290
3	Netbook == 1,	==>	Kredit == He	40,00000	83,68201	74,94159
4	DVD == 1,	==>	Prosesor == 1,	40,90000	83,81148	71,74246
5	Prosesor == 1,	==>	Skaner == 1,	40,10000	60,21021	63,32993
6	Prosesor == 1,	==>	DVD == 1,	40,90000	61,41141	71,74246
7	Prosesor == 1,	==>	Printer == 1,	44,20000	66,36637	66,11864
8	Monitor == 1,	==>	Printer == 1,	42,70000	85,57114	73,79320
9	Monitor == 1,	==>	Kredit == He	40,40000	80,96192	74,08119
10	Klaviatura == 1,	==>	Kredit == He	40,70000	81,07570	74,40796
11	Printer == 1,	==>	Skaner == 1,	40,50000	60,35768	63,72290
12	Printer == 1,	==>	Prosesor == 1,	44,20000	65,87183	66,11864
13	Printer == 1,	==>	Monitor == 1,	42,70000	63,63636	73,79320
14	Printer == 1,	==>	Kredit == He	45,30000	67,51118	71,63311
15	Kredit == He	==>	Netbook == 1,	40,00000	67,11409	74,94159
16	Kredit == He	==>	Monitor == 1,	40,40000	67,78523	74,08119
17	Kredit == He	==>	Klaviatura == 1,	40,70000	68,28859	74,40796
18	Kredit == He	==>	Printer == 1,	45,30000	76,00671	71,63311

Əgər səbəb “Body” sahəsində qeyd edilmişdirsə, (məsələn, “Printer =1) və nəticə “Head” sahəsindədirsə (məsələn, “Kredit=he”), bu müştərinin kreditlə printer aldığı əks etdirir.

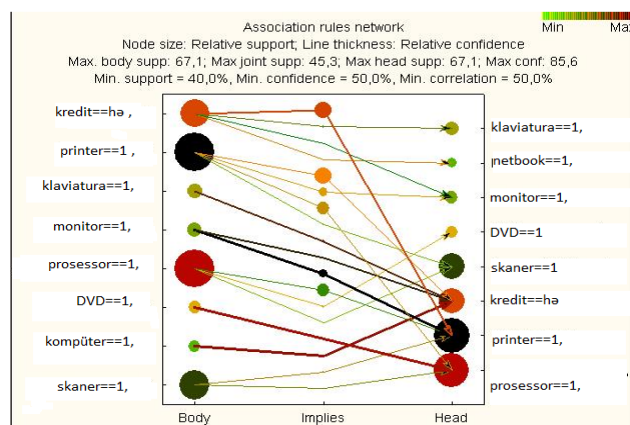
Support (Body, Head) (“birgə dəstək”) – müşahidələrin hansı hissəsində həm səbə-

bin, həm də nəticənin doğru olduğunu əks etdirir.

Confidence (Body->Head) (doğruluq), Correlation (korrelyasiya) – göstərir ki, bütün müşahidələrin hansı hissəsi həm səbəb nöqtəyi nəzərindən, həm də nəticə nöqtəyi nəzərindən doğrudur və normallaşdırılmış dəstəyin qiymətidir.

Cədvəldən görünür ki, müştərilərin 81% klaviaturanı kreditlə almağa üstünlük verirlər. Lakin müştərilərin əksəriyyəti (83%-i) “processor + DVD” birqə alırlar, (66%) müştəri isə “processor+printer” almağa üstünlük verir.

Asosiativ qaydaların vizual təsvir etmək üçün qrafik təsvirdən istifadə olunur. Assosiativ qaydaların qrafik təsvirində cədvəl informasiya saxlanılır və qaydaları vizual olaraq bir biri ilə müqayisə etmək mümkün olur.

Şəkil 1.2. Assosiasiya qaydalar şəbəkəsi

Assosiativ qaydaların qurulması verilənlərdəki asılılıqların ilkin təsvirlərini tez və aydın almağa imkan verir. Müxtəlif faktorların arasındakı aşkar olunan əlaqələr reqressiya yaxud, neyroşəbəkə modellərinin qurulmasına imkan yaradır. Beləliklə, assosiativ qaydaların istifadəsi mühüm əlamətləri, gizli asılılıqları və əlaqələri tapmağa imkan yaradır.

NƏTİCƏ

Məqalədə böyük həcmdə verilənləri analiz etməyə və lazımlı informasiyanı tapmağa imkan verən Data Mining üsullarından biri olan assosiativ qaydaların axtarışı məsələsinə baxılmışdır. Verilənlərin intellektual analizi assosiativ qaydalar əsasında aparılmışdır. Verilənlər bazasında təkrar olunan yığımların saxlanmasını proqnozlaşdırılır. Kompüter texnikasının komponentlərindən təşkil edilmiş verilənlərin təhlili *STATISTICA Data Miner* paketində aparılmışdır və mümkün asılılıqlar assosiativ qaydalar vasitələri ilə müəyyən edilmişdir. Verilənlərin təhlili *STATISTICA 10. paketində aparılır*. Assosiativ qaydaların qurulması verilənlərdəki asılılıqların ilkin təsvirlərini tez və aydın almağına imkan verir. Müxtəlif faktorların arasındakı aşkar olunan əlaqələr reqressiya yaxud neyroşəbəkə modellərinin qurulmasına imkan yaradır. Beləliklə, assosiativ qaydaların istifadəsi mühüm əlamətləri, gizli asılılıqları və əlaqələri tapmağa imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Association Rules: Problems, solutions and new applications Maria N.Moreno, Saddys Segrera and Vivian F.Lypez, Universidad de Salamanca, Plaza Merced S/N, 37008, Salamanca. e-mail: mmg@usal.es

2. Association Rule Mining as a Data Mining Technique Irina Tudor Universitatea Petrol-Gaze din Ploiești, Bd. București 39, Ploiești, Catedra de Informatică. e-mail:

irinat@upg-ploiesti.ro

3. Mining Generalized Association Rules Ramakrishnan Srikant* Rakesh Agrawal
IBM Almaden Research Center San Jose, CA 95120
{srikant,ragrawal}@almaden.ibm.com

4. Орешков, В. Поиск последовательных шаблонов. Часть 1 / В.Орешков // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.basegroup.ru/library/analysis/association_rules/sequential_patterns_1/ (дата обращения 30.01.2015)

5. Slimani, Th. Sequential Mining: Patterns and Algorithms Analysis / Thabet Slimani, Amor Lazzez // IJCER International Journal of Computer & Electronics Research, Vol. 2, Issue 5. – October 2013. – pp. 639-647.

DESIGNING INTELLECTUAL DATA ANALYSIS SYSTEM BASED ON ASSOCIATION RULES SEARCH TECHNOLOGY

A.B.Sultanova, I.B.Seyidova

SUMMARY

We consider the problem of finding associative rules by one of the methods of Data Mining, which enable us to obtain valuable information and analysis of large amounts of data. Intellectual analysis of data is carried out on the basis of associative rules. Duplicate sets are predicted in the database. An analysis is made of data consisting of components of computer technology in the STATISTICA Data Miner package and possible dependencies are detected using associative rules. The analysis of data is carried out in STATISTICA 10. The construction of associative rules allows you to quickly get the first idea of the dependencies between the data. Thus, the application of associative rules makes it possible to discover important signs, hidden dependencies and relationships.

РАЗРАБОТКА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ АНАЛИЗА ДАНЫХ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОИСКА АССОЦИАТИВНЫХ ПРАВИЛ

А.Б.Султанова, И.Б.Сеидова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается задача поиска ассоциативных правил одним из методов Data Mining, дающих возможность найти ценную информацию и анализ больших объемов данных. Интеллектуальный анализ данных осуществлен на основе ассоциативных правил. В базе данных прогнозируются повторяющиеся наборы. Проведен анализ данных, состоящих из компонент компьютерной техники в пакете STATISTICA Data Miner и обнаружены возможные зависимости с помощью ассоциативных правил. Анализ данных проведен в пакете STATISTICA10. Построение ассоциативных правил позволяет оперативно получить первые представления о зависимостях между данными. Таким образом, применение ассоциативных правил дает возможность обнаружить важные признаки, скрытые зависимости и отношения.

ÖLKƏNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN FORMALAŞMASINDA İNNOVASİYALARIN ROLU

N.H.Muxtarlı

Qərb Universiteti

Bakı AZ1001, İstiqlaliyyət küçəsi 27

e-mail: nihad883@gmail.ru

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, innovasiya iqtisadiyyatı, innovasiya fəaliyyəti

Keywords: competitiveness, innovative economy, innovative activities

Ключевые слова: конкурентоспособность, инновационная экономика, инновационная деятельность

Giriş

Ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin formalaşmasında innovasiyaların həlledici rolu müasir dövrün əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu səbəbdəndir ki, postindustrial era iqtisadiyyatı həm də bilik və ya innovasiya iqtisadiyyatı adlandırılır. Digər tərəfdən, innovasiyaların əsas daşıyıcıları şirkətlərdir. Bu faktlar innovasiyalı iqtisadiyyatı, o cümlədən müəssisələrin innovasiya əsasında inkişafı mexanizmlərini öyrənməyi aktuallaşdırır.

1. İnnovasiya iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri

Milli müəssisələrin innovasiya əsasında rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün innovasiya iqtisadiyyatı mühiti yaradılmalıdır ki, bunun da mühüm şərtləri, bir qayda olaraq, dövlət tərəfindən reallaşdırılır.

Müasir dövrün innovasiya iqtisadiyyatları aşağıdakı baza prinsipləri, əlamətləri və indikatorları ilə səciyyələnir [1]:

- Yüksək iqtisadi azadlıq indeksi;
- Təhsil və elmin inkişafının yüksək səviyyəsi;
- İqtisadi ukladın yüksək texnoloji səviyyəsi [2];
- Yüksək və rəqabətqabiliyyətli həyat keyfiyyəti;
- Geniş mənada insan kapitalının yüksək dəyəri və keyfiyyəti;
- İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi;
- İnnovativ müəssisələrin və məhsulların yüksək xüsusi çəkisi (60-dan çox);
- Kapitalların əvəz edilməsi;
- İnnovasiyalarda rəqabət və onlara yüksək tələb;
- İnnovasiyaların bolluğu və bunun nəticəsi olaraq rəqabət hesabına onların bir hissəsinin effektivliyinin təmin edilməsi;
- Yeni bazarların təşviqi;
- Bazarların çeşidliliyi prinsipi;
- İnkişaf etmiş bilik sənayesi və yüksək ixrac.

Nəzərə alınmalıdır ki, innovasiya ilə kəşf müxtəlif anlayışlardır və aşağıdakı əlamətlərə görə fərqlənilirlər.

1) Kəşf, bir qayda olaraq, fundamental elmi səviyyədə və əsasən nəzəri olur, innovasiya isə texnoloji, tətbiqi xarakterlidir.

2) Kəşf bir nəfərin əməyinin nəticəsi ola bilər, innovasiya isə, bir qayda olaraq, kollektiv əməyin nəticəsi olub, innovasiya layihəsinin reallaşdırılması nəticəsində ortaya çıxır.

3) Kəşfin məqsədi bilavasitə qazanc əldə etmək olmur. İnnovasiyanın məqsədi isə məhsuldarlığın artırılması və maya dəyərinin azaldılması hesabına böyük mənfəət əldə etməkdir.

4) Kəşf təsadüfən ortaya çıxır, innovasiya isə məqsədyönlü tədqiqatın nəticəsidir. O, müəyyən dəqiq texniki-iqtisadi əsaslanma tələb edir.

2. İnnovasiya iqtisadiyyatının infrastrukturunu

İnnovasiya iqtisadiyyatının inkişafı və yeni bazarların formalaşdırılmasının təşviqi üçün xüsusi innovasiya infrastrukturunu və innovasiya prosesinə dəstək verən institutlar yaradılmalıdır ki, bu da dövlətin üzərində düşən mühüm vəzifədir. İnnovasiya iqtisadiyyatı infrastrukturunun aşağıdakı əsas elementləri qeyd edilir [3]:

1) İnnovasiyalara tələbin və təklifin formalaşması və onların bolluğunun təmin edilməsi məqsədilə rəqabətin inkişaf etdirilməsi.

2) Effektiv elmtutumlu istehsal, sektor və sahələrin yaradılması.

3) Texnologiyaların onların istehlakçılarına diffuziyası prosesinin formalaşdırılması.

4) İqtisadiyyat və infrastrukturunu modernləşdirilməsi.

5) Kreativlik və innovativliyin yüksəldilməsi istiqamətində insan kapitalının modernləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması.

6) Tədqiqat layihələrinin, tədqiqat istiqamətlərinin, həmçinin elmi və mühəndis kollektivlərinin müstəqil ekspertizası.

7) İnnovasiya iqtisadiyyatı sahəsində münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik.

8) Yeni məhsulların daxil edilməsi riskinin azaldılması və bu məhsulun yaradılması üzərində işləyən kollektivin səylərinin koordinasiya edilməsi məqsədilə forsayt¹-mərkəzlərin yaradılması, yol xəritələrinin hazırlanması və forsayt-layihələrin həyata keçirilməsi.

9) Gələcəyi proqnozlaşdırmaqla məşğul olan elmi və ekspert təşkilatları, cəmiyyətləri və şəbəkələrinin yaradılması.

10) İnnovasiya layihələrini həyata keçirməyi bacaran alim və mühəndislər, ən əsası isə, sahibkarlar hazırlayan xüsusi tədris mərkəzləri, institut və məktəblərin fəaliyyətinin təşkili.

11) Texnologiya və işləmələrin kommersiyalaşdırılması mərkəzlərinin yaradılması.

3. İnnovasiya fəaliyyətinin mahiyyəti

Müasir iqtisadiyyatda innovasiyanın rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bu onunla izah olunur ki, bazar iqtisadiyyatında innovasiya rəqabət mühitində baş verməklə, maya dəyəri və qiymətləri aşağı salmaqla və yeni tələblər yaratmaqla şirkətin mənfəətini böyük həcmdə artırır, onun imicini yüksəldir, yeni, o cümlədən xarici bazarları fəth etməyə imkan yaradır [4].

¹ foresight – gələcəyi görmə, öngörü

Beləliklə, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən *innovasiya* – yeni istehlak dəyəri yaratmaq məqsədilə elmi-texniki və digər nailiyyətlərdən əlverişli istifadədir və bu mənada o, texnikidən çox iqtisadi və sosial məfhumdur. Innovasiyalar müəssisənin normal fəaliyyəti və iqtisadi artımı istiqamətində istehsal və komməriya məsələlərinin həlli məqsədilə reallaşdırılan bir alətdir.

Innovasiya fəaliyyəti yeni və ya təkmilləşdirilmiş əmtəə və xidmət istehsalına, iqtisadi və sosial sferada dəyişikliklərə, yeni texnologiyaların işlənilib tətbiq olunması məqsədilə elmi-texniki və intellektual potensialın tətbiqi və istifadəsi üzrə tədbirlər sistemidir.

Innovasiya fəaliyyətinin obyektini təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq ölkə ərazisində yerləşən elmi müəssisələrin işlədikləri texnika və texnologiyalar təşkil edir. *Innovasiya fəaliyyətinin subyektini* təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq innovasiya fəaliyyətində iştirak edən hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər, xarici təşkilat və vətəndaşlar təşkil edir [5].

Qeyd etdiyimiz kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin innovasiya siyasəti rəqabət mübarizəsində əsas alətdir - innovasiyalar bütün növ müəssisələrin iqtisadi artımını, rəqabətqabiliyyətliliyini və stabil fəaliyyətini təmin edən ən mühüm amildir.

Məşhur brendlərə malik olan şirkətlərin təcrübəsi göstərir ki, ən böyük uğuru innovasiya fəaliyyəti və yeni məhsul təklifi innovasiya kəsilməz proses kimi idarə edən şirkətlər qazanır.

Müəssisənin innovasiya fəaliyyəti hər şeydən əvvəl məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına yönəlir.

Birinci fəsildə qeyd etdiyimiz kimi rəqabət qabiliyyətinin iki əsas komponenti 1) məhsulun istehlakçıların tələbatlarını ödəməsinin başqa rəqiblərlə müqayisədə yüksək dərəcəsi və 2) bu tələblərin ödənilməsinə çəkilən xərclərin nisbətən kiçikliyidir. Lakin məlum gerçəklik ondan ibarətdir ki, məhsulun uğurunda digər amillər də mühüm rol oynayır, məsələn, şirkətin imici, reklam fəaliyyəti, xidmət səviyyəsi və s.

1966-cı ildə Raymond Vernonun irəli sürdüyü məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsinə görə əmtəələr öz inkişafında 4 mərhələ keçir [6]:

- 1) Məhsulun bazara çıxması. Bu mərhələdə mənfəət minimaldır, heç olmaya da bilər.
- 2) Artım. Satış həcmi və mənfəətin sürətli artımı.
- 3) Yetişmə. Satış həcmi yüksəkdir, amma növbəti artım müşahidə olunmur. Məhsulun bazara yeridilməsi üçün əlavə xərclər tələb olunmadığından mənfəət stabilləşir.
- 4) Tənəzzül. Bazarın tərk edilməsi. Mənfəət azalır. Məhsula olan tələb azaldığından get-gedə mənfəətin azalma sürəti daha da artır.

Əvvəla, bu nəzəriyyə müasir marketinqin mühüm konsepsiyalarındandır və şirkətlər özlərinin innovasiya strategiyalarında məhsulun həyat dövrünün bütün mərhələlərini nəzərə almalı olurlar.

İkincisi, bütün mərhələlərdə innovasiya siyasətinin dəstəklənməsi yalnız iri şirkətlərin imkanı daxilindədir, kiçik şirkətlərə aşağıdakı innovasiya fəaliyyətləri üzrə ixtisaslaşma qalır:

- novatorçu şirkət - əsasən yeniliklərin yeridilməsi məsələləri ilə məşğuldur.
- incinirinq şirkəti – məhsulun orijinal modifikasiyası və dizaynını tərtib edir.
- dar ixtisaslaşmış istehsalçı - əksər hallarda nisbətən mürəkkəb olmayan kütləvi istehsal məmulatlarının alt təchizatçısı.
- Yüksək keyfiyyətli ənənəvi məhsul istehsalçısı.

Təcrübə göstərir ki, kiçik şirkətlər bazarı artıq formalaşmış və bazarı tərk etmək ərəfəsində olan məhsulların istehsalında xüsusi fəallıq göstərir. Birinci hal onunla izah olunur ki, iri şirkətlər tamamilə yeni məhsulun istehsalına birinci ona başlamağa tələsmirlər, çünki mümkün uğursuzluğun mənfi nəticələri iri şirkətlər üçün daha ağır ola bilər. Bu səbəbdən inkişaf etmiş ölkələrdə innovasiya prosesinin əsas aparıcı qüvvələri kiçik şirkətlərdir.

Beləliklə, kiçik şirkətlərin həyat dövrünün konkret mərhələsində olan məhsullar üzrə ixtisaslaşması onların öz potensiallarından daha effektiv istifadə etmək və məhsulun bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması əhdindən irəli gəlir.

Rəqabət qanununa görə dünyada məhsulun keyfiyyətinin artırılması və qiymətinin azaldılması kimi obyektiv proses gedir ki, bunun da səbəbi müflis olma təhlükəsidir. Bunun nəticəsidir ki, keyfiyyətsiz məhsulların bazardan daim sıxışdırılması prosesi gedir.

Rəqabətin aparıcı qüvvəsi yeniliklərin təşviqidir. Məhz yeniliklər əsasında məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına, onun faydalı effektinin yaxşılaşdırılmasına və beləliklə, məhsulun rəqabət üstünlüyünə nail olmağa imkan yaranır. Bununla əlaqədar iqtisadiyyat elminin görkəmli nümayəndəsi A. Marşall sahibkarlığı bazar iqtisadiyyatının əsa xüsusiyyəti kimi qeyd etmişdir [7].

Innovasiya strategiyasının əsas mənbəyi məhsulun və texnologiyanın mənəvi cəhətdən köhnəlməsidir. Bununla əlaqədar mütəmadi olaraq (2-3 ildə bir dəfə) buraxılan məhsulların, texnologiyaların, avadanlıqların və iş yerlərinin attestasiyası keçirilməli, məhsulun satışı bazarı və kanalları təhlil olunmalıdır.

4. İnnovasiya fəaliyyətinin prinsipləri

P.Drukerin fikrincə, innovasiya fəaliyyəti həyata keçirilərkən nə etməklə necə etmək arasında səlis fərq nəzərə alınmalıdır. “Nə etməli?” sualının cavabı aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır [8]:

- Məqsədyönlü innovasiya fəaliyyəti innovasiya mənbələrinin və imkanlarının permanent təhlilini tələb edir.

- İnnovasiya ondan istifadə edəcək şəxslərin ehtiyaclarına, istəklərinə və adətlərinə uyğun olmalıdır. Bu sual cavablandırılmalıdır: “Daxil edilən innovasiya nəyi əks etdirməlidir ki, gələcəkdə ondan istifadə edəcək istehlakçıların ondan istifadə etmək istəyi yaransın?”

- İnnovasiya sadə olmalı və dəqiq məqsədə qulluq etməlidir. İnnovasiya heyrət yaratmalıdır: “Baxın, bu necə də sadədir! Necə olub ki, bu mənim ağılıma gəlməyib?”.

- İnnovasiyanın effektiv tətbiqi az maliyyə vəsaiti və işçi qüvvəsi ilə reallaşdırılmalı, riski kiçik olmalıdır. Əks halda innovasiyanın çoxsaylı çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün vaxt və vəsait çatmır.

- Effektiv innovasiya məhdud bazarda liderliyə hədəflənməlidir. Əks halda rəqiblər sizi qabaqlaya bilər.

Aşağıdakılar innovasiyanın reallaşdırılması üçün əngəl yaradır [8]:

- Mürəkkəblik. İnnovasiyaları adi adamlar, böyük həcmərə nail olundandan sonra isə həm də səriştəsiz adamlar istifadə edəcək. Quraşdırma və istismarda həddən artıq mürəkkəblik böyük ehtimalla uğursuzluğa məhkumdur.

- Yayınıqlıq. Bir neçə işi eyni zamanda həyata keçirməyə səy göstərmək məsləhət görülmür. İnnovasiya söylərin bir istiqamətdə konsentrasiyasını və bu işlə məşğul olan adamların bir-birlərini düzgün başa düşmələrini tələb edir. Bilik, novatorluq və istedad no-

vatorluq üçün zəruri şərtlərdir. Lakin bu, kifayət deyil. Uğurlu innovasiya konkret hədəfə yönəlik fəaliyyət tələb edir. Bu olmazsa, bilik və istedad yararsız ola bilər.

- Uzunmüddətlik. İnnovasiyanın daxil edilməsini uzatmaq olmaz. O, cari dövrün tələblərini ödəməlidir. Əgər innovasiya dərhal tətbiq olunmazsa, o, yalnız bir ideya olaraq qalacaq.

Nəhayət, innovasiya iqtisadiyyatda, sənayedə, cəmiyyətdə, alıcıların, istehsalçıların və işçilərin davranışında dəyişiklik deməkdir. Buna görə də, o, bazara hədəflənməli, onun tələblərinə cavab verməlidir.

İnnovasiya fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsi üçün müəssisə sahibkarlıq və yeniliyin qəbulu mühitinin yaradılması üçün zəruri olan struktur yaratmalı və bu innovasiyaya köklənməli və aşağıdakı mühüm məqamları nəzərə almalıdır [8].

1) İnnovasiya üçün əsas təşkilati prinsip cari işlərdən azad edilmiş ən yaxşı işçilərdən ibarət kollektivin yaradılmasıdır. Təcrübə göstərir ki, mövcud bölmənin innovasiya layihəsini həyata keçirməli olan struktura çevrilməsi cəhdləri uğursuzluqla nəticələnir və bu qənaət gəm iri, həm də kiçik müəssisələrə aiddir. Bu onunla izah olunur ki, mövcud istehsalın saxlanılmasının özü bu işlə məşğul olan adamlar üçün ağır bir vəzifədir. Buna görə də onların yeni bir şey yaratması üçün praktiki olaraq nə vaxtları, nə də enerjiləri qalır. P. Drukerin qeyd etdiyi kimi, müəssisənin mövcud bölməsi, hansı sahədə fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq, ən yaxşı halda həmin istehsalı genişləndirmək və modernləşdirmək imkanına malik ola bilərlər [8].

2) Xüsusən kiçik müəssisələrdə innovasiya fəaliyyətinin daimi əsaslarla həyata keçirilməsi, vacib deyil. Lakin innovasiyanın uğurunun təmin olunmasına məsul olan işçinin təyin olunması zəruridir. O, köhnəlmiş məhsul, texnika və texnologiyanın aşkarlanması və əvəz edilməsinə, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli təhlilinə, innovasiya tədbirlərinin tərtib olunmasına cavabdeh olmalıdır. İnnovasiya fəaliyyətinə cavabdeh olan işçi müəssisədə kifayət qədər nüfuza malik olan şəxs olmalıdır.

3) İnnovasiya bölməsini ağır işlərə cəlb etmək olmaz.

4) Yeni məhsul bazara möhkəmlənənə qədər innovasiyaya qoyulan sərmayələr müntəzəm aparılan kapital investisiyaların dönərliliyi hesablanmasında nəzərə alınmamalıdır. Əks halda təşəbbüs sona çatmamış innovasiya fəaliyyəti qeyri-effektiv investisiya kimi yarıda saxlanıla bilər. İş burasındadır ki, innovasiya layihəsindən əldə olunan mənfəət çoxdan satılan məhsulun mənfəətindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Novatorluq fəaliyyəti uzun müddət mənfəət gətirmədən resurs israfına səbəb ola bilər. Lakin sonra innovasiya uzun müddət ərzində genişlənməli və onun işlənməsinə sərf olunan vəsaitləri onlarla dəfə artıqlaması ilə geri qaytarmalıdır. Əks halda belə innovasiya uğursuz hesab olunur.

5) İnnovasiya az sərmayələrlə başlanmalı, lakin genişmiqyaslı nəticələr verməlidir.

6) Müəssisə idarəçiliyi elə olmalıdır ki, orada yeniliyi təhlükə kimi deyil, əlverişli imkan kimi qəbul etmə mühiti formalaşsın. Dəyişikliklərə müqavimət qeyri-müəyyənlik qarşısında qorxunun nəticəsidir. Hər bir işçi başa düşməlidir ki, innovasiya müəssisənin saxlanması və möhkəmlənməsi üçün ən yaxşı vasitədir. Hətta onlar anlamalıdırlar ki, innovasiya hər bir işçinin məşğulluq və rifahının zəmanətidir. Bu, çox vacibdir, çünki işçilərdə yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində işdən azad edilmə gözləntisi yarana və bu onların innovasiyaya əks-təsir göstərmələrinə səbəb ola bilər.

Müəssisənin innovasiya fəaliyyətinin bu prinsiplər əsasında qurulması ona uğur qazanmaq imkanı verir.

Nəticə

Rəqabətqabiliyyətli inkişafın təmin olunması üçün müəssislər müəyyən olunmuş innovativ prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Öz növbəsində innovasiya fəaliyyəti dedikdə yeni və ya təkmilləşdirilmiş əmtəə və xidmət istehsalı, iqtisadi və sosial sferada dəyişikliklər, yeni texnologiyaların işlənilib tətbiq olunması məqsədilə elmi-texniki və intellektual potensialın tətbiqi və istifadəsi üzrə tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur.

Digər tərəfdən müəssislərin effektiv innovasiya fəaliyyəti üçün uyğun infrastruktur mövcud olmalıdır ki, onun da yaradılması və dəstəklənməsi dövlətin əsas iqtisadi funksiyalarında birinə çevrilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Корчагин Ю.А. Современная экономика России. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. С:403
2. Авербух В.М. Шестой технологический уклад и перспективы России (краткий обзор) // Вестник СтавГУ: - Ставрополь, 2010. - № 71. -С. 159-166
3. Wong P.K. From using to creating technology: the evolution of Singapore's national innovation system and the changing role of public policy. In Lall, S. and S. Urata (eds.), Competitiveness, FDI and Technological Activity in East Asia. - Edward Elgar, Cheltenham, UK, 2003
4. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент. – СПб: Питер, 2001. – 304с.
5. Басов А.И. Инновации – главное направление инвестиционного процесса // Финансы и кредит. – 2003. - №5
6. Vernon R. International Investment and International Trade in the Product Cycle // *Quarterly Journal of Economics*, 1966, 2, 190-207
7. Маршалл А. Основы экономической науки. – М., 2007. – 832 с.
8. Друкер П. Бизнес и инновации. — М.: Вильямс, 2007. — 432 с.

ROLE OF INNOVATIONS IN FORMING THE COMPETITIVENESS OF THE COUNTRY

N.H.Mukhtarlı

SUMMARY

This work studies the mechanisms of innovative activities of the enterprises and the duties of the state in this direction aimed at increasing country's international competitiveness. The characteristics of innovative economy and the principles of innovative activities of enterprises are researched. It is revealed that, even at the micro-level, the realization of some conditions is required for providing competitiveness of the country.

РОЛЬ ИННОВАЦИЙ В ФОРМИРОВАНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРАНЫ

Н.Х.Мухтарлы

РЕЗЮМЕ

Основной целью исследования является изучение механизмов инновационной деятельности предприятий, а также функций государства в этом направлении с целью повышения международной конкурентоспособности страны. И исследованы характеристики инновационной экономики и принципы инновационной деятельности предприятий. В ходе исследования выявлено, что, даже на микроуровне, для обеспечения конкурентоспособности страны необходима реализация некоторых условий.

MALİYYƏ-BANK SİSTEMİ SAHƏSİNDƏ MİLLİ İQTİSADI MƏNAFENİN TƏMİN OLUNMASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

L.R.Rəhmanova

Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
Sumqayıt, Heydər Əliyev prospekti 37
e-mail: ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: maliyyə-bank sistemi, milli iqtisadi mənafe, milli iqtisadiyyat, iqtisadi təhlükəsizlik, qlobal maliyyə böhranı

Keywords: financial banking system, national economic interests, national economy, economic security, global financial crisis

Ключевые слова: финансово-банковская система, национальные экономические интересы, национальная экономика, экономическая безопасность, глобальный финансовый кризис

Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf səviyyəsi öz sabit dinamizmi, ümumi daxili məhsulun yüksək inkişaf sürəti ilə səciyyələnir. Lakin regional inkişaf sahəsində, struktur siyasəti sahəsində, yoxsulluq istiqamətində, cəmiyyət, dövlət və şəxsiyyət sahəsində mənafeələrin balanslaşdırılması istiqamətində ciddi problemlər qarşıda durur ki, bütün bunlar milli iqtisadi mənafenin təmin olunması və qorunması sahəsində yeni tədqiqatların aparılması zəruriliyini qarşıya qoyur. Ona görə də milli iqtisadi mənafenin qlobal maliyyə böhranı şəraitində qiymətləndirilməsi, onun müdafiəsinə sistemli, kompleks və məntiqi baxımdan yanaşmaq olduqca vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanda maliyyə-bank sistemində təhlükəsizlik indikatorlarının mövcud səviyyəsini qiymətləndirməklə, müasir qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatımızın maliyyə-bank sferasında təhlükəsizlik prioritetlərinin formalaşması xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın böyük iqtisadi qüdrətinə və maliyyə imkanlarına söykənən şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın qurulması və resursların qeyri-neft bölməsinin kapitallaşmasına yönəldilməsində maliyyə-bank sektoru özünəməxsus rol oynamışdır. Müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi durğunluq, bank sektorunun fəaliyyətinin xeyli dərəcədə çətinliklərlə üzləşməsi, manatın iki dəfə devalvasiyası və bu prosesin ölkəmizin milli iqtisadi mənafeyinə göstərdiyi mənfi təsirlər bu məsələnin nə dərəcədə aktual olmasını təsdiq edir.

Qlobal böhranın ölkəyə təsiri əsasən neftin və digər qeyri-neft ixrac məhsullarının qiymətinin aşağı düşməsi, bank sistemində xarici kredit axınlarının kəskin məhdudlaşması, xaricdən pul baratlarının azalması vasitəsilə özünü göstərmişdir. Qlobal böhran milli iqtisadiyyatda, xüsusilə valyuta bazarında və bank sektorunda mənfi təsirlərini göstərmişdir. Neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi xarici valyuta gəlirlərinin və tədiyə balansının profisitinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bununla əlaqədar, milli iqtisadi mənafenin təmin edilməsi problemi daha da aktuallaşmış, maliyyə-bank sistemində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir.

Son dövrdə Azərbaycan Respublikasında bank sistemində uğurlu islahatlar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Belə ki, bank texnologiya və məhsul-

ları çeşidinin genişlənməsi, bank sisteminin innovasiya təşəbbüsləri xeyli çoxalmışdır. Azərbaycanın bank sistemi keçən illər ərzində beynəlxalq bank təcrübəsində tətbiq edilən məhsul və texnologiyaların mənimsənilməsində mühüm irəliləyişə nail olmuşdur. Hazırda bankların həm əməliyyat – idarəetmə sistemləri, həm də bazara təklif etdikləri məhsul və xidmətlər yeni və mütərəqqi texnologiyalara əsaslanır. Bazar segmentinin genişləndirilməsi strategiyası isə, bankları məhsul çeşidini genişləndirməyə və nou-hau və elmi-tətbiqi innovasiyaları daha aktiv tətbiq etməyə sövq edir [1, 104].

Yeni qlobal və daxili iqtisadi şəraitdə maliyyə-bank sektorunda risklərin artması maliyyə sabitliyinin qorunması vəzifəsini daha da kəskinləşdirmişdir. Mərkəzi Bank bank sahəsinin restrukturizasiya prosesinə başlamış, sahənin maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi və risklərin idarə edilməsi tədbirlərini daha da gücləndirmişdir. Eyni zamanda ölkədə maliyyə infrastrukturunun inkişafı davam etmiş, o cümlədən ödəniş sistemlərinin fəaliyyəti genişləndirilmişdir. Real vaxt rejimində fəaliyyət göstərən xırda və iri ödənişlər üçün avtomatlaşdırılmış sistemlər iqtisadi infrastrukturun ən vacib elementlərinə çevrilmişdir. Lakin mütərəqqi ödəniş sistemləri təkcə infrastruktur əhəmiyyəti ilə məhdudlaşmır, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşdığı şəraitdə iqtisadi agentlərin qarşılıqlı etimadının yüksəlməsinə və bazar aktivliyinin artmasına şərait yaradır [2, 17].

Dövlət maliyyə-bank sistemi vasitəsi ilə qiymət sabitliyinə, vayuta sabitliyinə, pul tədavülündə tarazlığa, xarici ticarət balansında, tədiyə balansında tarazlığa nail olmağa çalışır. Beynəlxalq təcrübəyə görə inflyasiyanın birbaşa hədəflənməsi qiymət sabitliyini təmin etməyin ən effektiv çərçivəsidir. Mərkəzi Bankın faiz dərəcələri vasitəsilə məcmu tələbə, iqtisadi artıma və inflyasiyaya yüksək təsir imkanlarını nəzərdə tutan bu siyasət çərçivəsi inflyasiya gözləntilərini sabitləşdirir və makroiqtisadi şokların təsirlərini çevik neytrallaşdırmağa imkan verir. Bunun üçün müvafiq şərait formalaşdıqca faiz dərəcəsiindən məcmu tələbə təsir edən operativ hədəf kimi istifadə olunması imkanları yaranacaqdır. Ona görə də məzənnə siyasətini həyata keçirərkən Mərkəzi Bank makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, maliyyə sabitliyinin və qeyri-neft iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin qorunması kimi hədəfləri əsas götürmüşdür. Manatın sabit məzənnəsi aşağı inflyasiya hədəfinə nail olunmasında, sosial rifahın və investisiya aktivliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Maliyyə-bank sistemində milli iqtisadi mənafenin təmin edilməsi baxımından kredit bazarında kreditin qiymətinin müəyyən edilməsi çox vacib məsələlərdən biridir. Qeyd edək ki, son illər maliyyə-bank sisteminin inkişaf dinamikasının qorunması və iqtisadi subyektlər üçün kreditlərin dəyərini optimallaşdırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilmişdir. Bankların fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar sosial məsuliyyətinin gücləndirilməsi çərçivəsində komisiya haqlarının 1%-lə məhdudlaşdırılmasına dair qərar qəbul olunmuşdur. Bankların əməliyyat xərclərinin aşağı salınması üçün milli ödəniş sistemi vasitəsilə aparılan banklararası ödənişlər üzrə xidmət haqqları və nağd pulun məxarici üzrə tariflər də azaldılmışdır. Hesabat dövrünün sonuna kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 13,4%, o cümlədən kommersiya kreditləri üzrə 9,0% təşkil edir. Bank aktivləri 10,0% artaraq 27,8 milyard manata çatmışdır. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının həcmi 18,7 milyard manata çatmışdır ki, bunun da 77,0%-ni uzunmüddətli kreditlər təşkil edir. Portfelin çox hissəsi biznes kreditlərinin payına düşür [3].

Maliyyə-bank sistemində milli iqtisadi mənafenin təmin edilməsi baxımından çox vacib məsələlərdən biri də xarici dövlət borcu problemdir. 1 yanvar 2016-cı il tarixinə

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu 6894,3 milyon ABŞ dolları (10751,0 milyon manat), xarici dövlət borcunun ümumi daxili məhsula olan nisbəti 19,8% təşkil etmişdir. Borc vəsaitlərinin 58,6%-i hesabat dövründən sonra 10 ilə qədər olan müddətdə, 32,9%-i 10 ildən 20 ilə qədər olan müddətdə, 8,5%-i isə 20 ildən yuxarı olan müddətdə kreditörlərə qaytarılmalıdır [3].

Qeyd edək ki, maliyyə-bank sistemində mühüm məsələlərdən biri də əhalidən əmanətlərin cəlb edilməsidir.

Əhalidən cəlb olunmuş əmanətlər (milyon manatla) [3]

	2011	2012	2013	2014	2015
Əhalidən cəlb olunmuş əmanətlər	4 119,8	5 113,4	6 395,8	7 188,4	9 473,9
o cümlədən:					
milli valyuta ilə	2 281,7	2 963,8	3 888,3	4 422,4	1 420,2
xarici valyuta ilə	1 838,1	2 149,6	2 507,5	2766,0	8053,7
əmanətlərin artımı, faizlə	136,0	124,1	125,1	112,4	131,8

Göründüyü kimi, son illər əhalidən cəlb olunmuş əmanətlərin həcmi artmışdır. Əmanətlərin əsas hissəsi isə xarici valyuta ilə cəlb olunmuşdur. Əhali əmanətlərinin cəlb edilməsinin ən səmərəli variantı banklara olan etimadın artırılmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, banklara etimadın bərpa edilməsi üçün mütərəqqi idarəetmə, risklərin tənzimlənməsi və daxili nəzarət sistemləri ilə yanaşı, dolğun maliyyə hesabatlığı sisteminin mövcud olması da vacibdir.

Beləliklə, maliyyə-bank sistemində milli iqtisadi mənafehin təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab etmək olar:

1. Manatın məzənnəsinin düşməsi nəticəsində bank əmanətçilərinin çox hissəsi öz manat hesablarını dollar hesabına çevirməsi, bunun nəticəsində dollara olan tələbin artması manatın sabitliyini təhlükə qarşısında qoyur. Bunun üçün dollarla olan əmanətlərə görə faiz dərəcəsi manata nisbətən aşağı olması manatın sabitliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından daha məqsəduyğundur.

2. Bütçə-vergi və pul-kredit siyasəti təkmilləşdirilməli, bir-biri ilə qarşılıqlı sürətdə əlaqələndirilməlidir. Milli iqtisadi mənafehinin təmin edilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün bu siyasətlər mövcud şəraitə uyğunlaşdırılaraq həyata keçirilməlidir.

3. Bütçə xərclərinin məqsədi və ünvanı dəqiq müəyyən olunmalı, bütçə gəlirlərindən qənaətlə istifadə olunmalı, bütçə kəsirinin maliyyələşməsi üçün daxili borclara üstünlük verilməsi məqsəduyğundur.

4. Banklarda əhalinin əmanətlərinin və digər depozitlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının, kapital və likvidlik mövqeyinin gücləndirilməsi, əmanətlərin sığortalanması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

5. Ölkədə ödəniş sisteminin inkişafı üzrə bank sisteminin maliyyə dərinliyinin daha da artmasına xidmət edəcək yeni dövlət proqramının qəbul edilməsi zəruridir ki, bu proqramın həyata keçirilməsi elektron ticarətin inkişafının sürətlənməsinə və nağdsız dövriyyənin artmasına imkan verəcəkdir.

6. Maliyyə-bank sektorunun aktivlərinin keyfiyyətinin qorunması çərçivəsində problemlə aktivlərlə iş xüsusi diqqətdə saxlanılmalı, kreditörlərin hüquqlarının müdafiəsi, o cümlədən girovların realizasiyası mexanizmi təkmilləşdirilməlidir və s.

Bütövlükdə maliyyə-bank sistemində milli iqtisadi mənafeini təmin etmək üçün səmərəli şəkildə maliyyə siyasəti və xarici iqtisadi siyasət həyata keçirməklə ölkədə qiymət sabitliyi, valyuta sabitliyi, maliyyə-bank tarazlığı, büdcə tarazlığı, tədiyə balansında tarazlıq, ixrac-idxal tarazlığı, pul tədavülündə tarazlıq, pul və maliyyə bazarında, həmçinin bütün bazarlarda ümumi tarazlıq təmin edilməlidir.

Məqalənin elmi yeniliyi: maliyyə-bank sistemində milli iqtisadi mənafeinin təmin edilməsi üçün onun fəaliyyətinə təsir göstərən müasir iqtisadi və qlobal proseslərlə əlaqədar yaranan amilləri müəyyənləşdirilərək onların təsirinin düzgün qiymətləndirilməsi və buna uyğun müvafiq tədbirlərin görülməsi.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti: məqalədə irəli sürülən təkliflərin nəzərə alınması maliyyə-bank sistemində milli iqtisadi mənafeinin və bütövlükdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Mikayılova S.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının makroiqtisadi problemləri. Bakı, Gənclik, 2009, 400 s.
2. Məmmədov Z.F., Abbasbəyli M.A. Bank sektorunda böhran, pul siyasəti və maliyyə bazarlarına nəzarət modeli: aktual meyllər və dünya təcrübəsi. Bakı, Azər nəşr, 2016, 152 s.
3. www.azstat.org - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elektron sahifəsi

ACTUAL PROBLEMS OF PROTECTING NATIONAL ECONOMIC INTERESTS IN THE SPHERE OF FINANCIAL BANKING SYSTEM

L.R.Rahmanova

SUMMARY

As is known, financial banking sector plays an important role in steady development and diversification of economy. That is why taking measures to protect national economic interests in financial banking sphere is vital. For this aim, deep analysis of internal and external threats to financial, fiscal and credit systems of the country is needed.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ В ОБЛАСТИ ФИНАНСОВО-БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Л.Р.Рахманова

РЕЗЮМЕ

Как известно, особое место в развитии и диверсификации экономики принадлежит финансово-банковскому сектору. По этой причине, в формировании национальных экономических интересов особое значение приобретает разработка мер по

обеспечению национальных экономических интересов в области финансово-банковской сферы. Для достижения этих целей необходим углубленный анализ внутренних и внешних угроз в финансово-денежной, налогово-бюджетной и кредитной системах страны.

ÖLKƏNİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN DÖVLƏT MEXANİZMLƏRİ

N.H.Muxtarlı

Qərb Universiteti

Bakı AZ1001, İstiqlaliyyət küçəsi 27

e-mail: nihad883@gmail.ru

Açar sözlər: ölkənin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyi, innovasiya fəaliyyəti, milli və regional səviyyədə dövlət tənzimləməsi

Keywords: international competitiveness of the country, innovative activities, government regulation at the national and regional levels

Ключевые слова: международная конкурентоспособность страны, инновационная деятельность, государственное регулирование на национальном и региональном уровнях

Giriş

Cəmiyyətin həyatında dövlətin əsas funksiyası konkret şəraitdə dövlət strukturlarının taleyüklü məqsədlərini təmin etməsindən ibarətdir. Sosial-iqtisadi aspektdə əsas məqsəd əhalinin yüksək həyat səviyyəsini təmin edən davamlı iqtisadi artımdır. Müasir dövrdə davamlı iqtisadi artımın əsas şərti rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşmasıdır.

Öz növbəsində hər bir ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi onun innovasiya tətbiq etmək və modernləşmək bacarığından asılıdır. Qlobal miqyasda rəqabətin kəskinləşdiyi müasir dövrdə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasında dövlətin rolu daha da artır.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə dövlətin bu istiqamətdə fəaliyyəti yalnız hüquqi tənzimləmə, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılması və fundamental tədqiqatların təşkil olunması ilə məhdudlaşmır. İnkişaf etmiş və sürətlə inkişaf edən ölkələrdə dövlət iri və orta biznes nümayəndələri və həmkarlar ittifaqları ilə birlikdə ölkənin strateji sahələrinin (neft-qaz kompleksi, elektronika sənayesi, avtomobil sənayesi, bank sistemi və s.) inkişafı strategiyasını hazırlayıb həyata keçirir.

Beləliklə, dövlətin rolunu müşahidəçi kimi təqdim edən klassik iqtisadi məktəbin müasir tərəfdarlarının əks-təsirlərinə baxmayaraq, XX əsrdən başlayaraq, ölkənin rəqabətqabiliyyətli mühitinin və rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasında dövlət bilavasitə fəal iştirak edir, əksər hallarda isə bunun əsas təşkilatçısı kimi çıxış edir. Geniş miqyasda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilk dəfə 1929-cu il Böyük Depressiya dönməsində başlamış, II Dünya müharibəsindən sonra get-gedə artmış (Marşal planı, Erhard planı, Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur islahatları və s.), 2008-ci ildən başlayan qlobal iqtisadi böhrandan sonra daha da intensivləşmişdir.

Tarixən dövlətin genişmiqyaslı iqtisadi tədbirlərinin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyə təsiri ölkənin xüsusiyyətləri, geosiyasi və digər amillərdən asılı olaraq fərqlənsə də, qloballaşma prosesi vüsət aldıqca bu fərqlərin azalması meyli müşahidə olunur. Eyni zamanda müasir dövrdə iqtisadi kontragentlərin fəaliyyət göstərdiyi mühitin vəziyyəti və ölkənin rəqabət qabiliyyəti dövlətin iqtisadi siyasətindən asılıdır.

1. Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması prinsipləri

Beynəlxalq İdarəetmənin İnkişafı İnstitutu ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi və saxlanılmasınının 10 “qızıl qaydasını” təklif edir [1].

- 1) Stabil və proqnozlaşdırıla bilən qanunvericilik mühitinin yaradılması.
 - 2) İdarəetmənin sürətliliyi, şəffaflığı və məsuliyyətliliyinin, həmçinin biznes fəaliyyətinə olan əngəllərin olmamasının təminatı.
 - 3) Həm iqtisadi infrastrukturun (yollar, hava nəqliyyatı, telekommunikasiya və s.), həm də sosial infrastrukturunun (səhiyyə, təhsil, pensiya və s.) inkişafına investisiyaların daimi şəkildə yönəldilməsi.
 - 4) Çiçəklənmə və uzunmüddətli stabilliyin əsas mənbəyi olan orta sinfin möhkəmləndirilməsi.
 - 5) İqtisadi rəngarəngliyin təminatı olan orta ölçülü müəssisələrin inkişaf etdirilməsi.
 - 6) Əmək haqqı, məhsuldarlıq və vergiyə cəlb olunma səviyyələri arasında nisbətənin dəstəklənməsi.
 - 7) Özəl qənaətlər və milli investisiyaların stimullaşdırılması vasitəsilə yerli bazarların inkişaf etdirilməsi.
 - 8) Xarici (ixrac) bazarlarında təcavüzkarlıq və əlavə dəyər yaradan fəaliyyət növlərinin cəlbədiciyi siyasətlərinin uzlaşdırılması.
 - 9) Sosial dayanıqlılığın və öz vətəndaşlarının dəyərlər sisteminin saxlanılmasınının təmin olunması məqsədilə qloballaşmanın təqdim elədiyi yararlarla milli tələblər arasında balansa riayət olunması.
 - 10) Yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olmada insanın aparıcı rolunun unudulmaması və hər kəsin daha yüksək rifahına yönəlmiş siyasətin reallaşdırılması.
- Bu qaydalar dövlətin üzərinə yüksək öhdəliklər qoyur.

2. İnnovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi

Dövlət innovasiya fəaliyyətinin kompleks tənzimlənməsini həyata keçirir. Bu məqsədlə o, ilk növbədə, innovasiya siyasətini formalaşdırır və bu siyasətin gerçəkləşdirilməsi üçün normativ-hüquqi, təşkilati, iqtisadi və maliyyə mexanizmlərdən istifadə edir.

İnnovasiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi:

- innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin hüquq və maraqlarının qorunması;
 - innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən hüquqi bazanın təsbit olunması;
 - innovasiyalara sahib olma, istifadə etmə və sərəncam vermə hüququnun qorunması;
 - intellektual və sənaye mülkiyyətinin qorunması;
 - müqavilə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi.
- İnnovasiya fəaliyyəti subyektləri, həmçinin onların innovasiya prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər aşağıdakı müqavilələr əsasında həyata keçirilir:
- elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruktor və texnoloji işlərin həyata keçirilməsi haqqında;
 - layihə və araşdırma işlərinin həyata keçirilməsi haqqında;
 - inşaat podratı haqqında;

– innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsi haqqında;

- innovasiya risklərinin sığortalanması haqqında;
- investorlarla müqavilələr və s.

Innovasiya fəaliyyətinin təşkilati tənzimlənməsi istiqamətləri:

- innovasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin prioritetliyinin təmin edilməsi;
- innovasiya müəlliflərinin maddi və mənəvi mükafatlandırılması;
- modernləşmənin təşviqi və dəstəklənməsi;
- müəssisələrarası inteqrasiya proseslərinin inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya sahəsində beynəlxalq əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinə kadr dəstəyi, o cümlədən innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılması;

• innovasiya fəaliyyətinə informasiya dəstəyi - uyğun dövlət siyasəti sənədlərinə, yerinə yetirilmiş elmi-texniki tədqiqatlar haqqında, uyğun innovasiya layihələri və proqramlarının həyata keçirilmə vəziyyəti haqqında məlumatlara və digər uyğun informasiyaya əlçatanlıq.

Innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi tənzimlənməsi:

- bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi;
- əlverişli innovasiya mühitinin yaradılması;
- sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;
- vicdansız rəqabətin qarşısının alınması;
- innovasiya bazarında təklifin artırılmasının təşviq edən vergi və qiymət əmələgəlmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- innovasiya tələbinin inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya sferasında rəqabətin dəstəklənməsi;
- innovasiya sahəsində məşğulluğun təmin edilməsi;
- elmtutumlu məhsulların lizinqinin inkişaf etdirilməsi;
- innovasiyaya investisiyaların artırılması və effektivliyinin yüksəldilməsi;
- texnikanın modernləşdirilməsinə dəstək;
- ölkənin ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi;
- innovasiya sahəsində xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi;
- dövlət innovasiya proqramlarına daxil edilmiş innovasiya layihələrinin dəstəklənməsi;
- milli innovasiya məhsullarının beynəlxalq bazarlarda dəstəklənməsi.

Innovasiya fəaliyyətinin maliyyə tənzimlənməsi:

- innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini təmin edən büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- dövlət resurslarının innovasiya sferasına yönəldilməsi və onların effektivliyinin təmin edilməsi;
- innovasiya istehsalçıları və yayıcılarına maliyyə dəstəyi;
- ictimai inkişaf üçün mühüm olan innovasiya proqramlarının həyata keçirilməsi üçün birbaşa dövlət investisiyalarının ayrılması;

• ölkə ərazisində innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan yerli və xarici investora güzəştli kreditlərin və dövlət zəmanətlərinin təqdim olunması.

Innovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün dövlətin aşağıdakı fəaliyyətləri zəruridir:

1) Innovasiya strategiyası. Strategiya ölkənin innovasiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu, ölkənin orta və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir.

2) Innovasiya layihələri. Bu, konkret zaman kəsiyində konkret innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilmiş sənədlərin məcmusudur.

3) Innovasiya proqramları. Bunlar qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilmiş innovasiya layihələrini və innovasiya fəaliyyətini dəstəkləyən layihələri ehtiva edən dövlət sənədidir.

4) Innovasiya proqnozları. Bu, innovasiya növlərinin, obyektlərinin, nəticələrinin və digər parametrlərinin proqnozlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Innovasiya proqnozları ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozunun tərkib hissəsidir. Innovasiya proqnozlarında innovasiyaların mənimsənilməsi və yayılmasının müxtəlif variantlarının, innovativ texnologiya və məhsulların praktik reallaşdırılmasının sosial-iqtisadi nəticələrinin hesablanması nəzərdə tutulur.

Innovasiya fəaliyyətinə dəstək proqramları və layihələri. Bunlar, əsasən, innovasiya infrastrukturunun inkişafını nəzərdə tutan proqram və layihələrdir.

3. Regional və milli səviyyələrdə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri

Azərbaycan üçün həm milli, həm də regional səviyyədə iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasının əsas yolu Porter nəzəriyyəsində mərkəzi yer tutan klaster yanaşmasıdır. Bu nəzəriyyədə klasterə daxil olan şirkətlərin bir məkanda yerləşməsi onun inkişafının həlledici şərti kimi göstərilir [2].

Regional səviyyə. Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri də iqtisadiyyatın regional diversifikasiyası, yəni ölkə regionlarının ÜDM-ə və məşğulluğa verdiyi töhfənin artırılmasıdır. Bu məqsədə nail olmağın yeganə yolu regionlarda rəqabətqabiliyyətli istehsal sistemlərinin formalaşdırılmasıdır ki, Azərbaycan bölgələrinin mövcud vəziyyətində dövlətin fəal müdaxiləsi olmadan bu məqsədin reallaşdırılması çox çətindir və bir sıra müəlliflərin yanaşmasına uyğun olaraq bu proses yalnız bazar mexanizmlərinin ixtiyarına buraxılırsa, bu, ən azı, çox uzun müddət tələb edə bilər.

Məqsədyönlü regional inkişafın və bu prosesdə dövlətin fəal iştirakının dünya üzrə çoxlu sayda nümunələri vardır:

• Silikon vadisi. Bu, dünyada ən məşhur olan klasterial inkişaf nümunəsidir (ABŞ).

• Route 128 (ABŞ). Orijinalda “Dairəvi avtoban” (Circumferential Highway) adlanan və Massaçusets ştatında yerləşən bu yol innovativ layihə kimi II Dünya müharibəsindən sonra dövlətin (konkret olaraq Massaçusets Nəqliyyat Departamentinin) bilavasitə təşəbbüsü və dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Əhəmiyyətinə görə Silikon vadisindən sonra ikinci yerdə olan Route 128 yolunun bütün qərb hissəsində yüksək texnoloji şirkət və korporasiyalar yerləşmişdir və bu səbəbdən o həm də “Amerika Texnoloji avtobanı” (“America's Technology Highway”) adlandırılır.

- Baden-Württemberg (Almaniya). Mərkəzi Ştutqart olan bu Almaniya torpağında “Daymler”, “Boş”, “Porşe”, “Karl Storz”, “Elba-Bek”, SAP, IBM, Voith, Testo, ZF Friedrichshafen AG kimi məşhur transmilli korporasiyalar, “Mercedes-Benz”in qərarqahı yerləşmişdir. Qeyd edək ki, SAP Avropada ən böyük proqram təminatçısı olan şirkətdir.

Yüksək texnologiyalar, həmçinin elmi-tədqiqat və konstruktor işləri sahəsində Baden-Württemberg Aİ-nin ən innovativ regionu hesab olunur. Burada R&D xərclərinin regional ÜDM-də payı (4-5%) Avropada ən yüksək olub, dünya üzrə də ən yüksək göstəricilər arasındadır.

- Emilia-Romagna (İtaliya). İtaliyanın inzibati regionu və paytaxtı Bolonya şəhəri olan bu region bir nəfərə düşən ÜDM-ə və işsizlik səviyyəsinə görə Avropanın ən varlı bölgələrindəndir. Azərbaycan üçün xüsusi maraq kəsb edən Emilia-Romagnanın mühüm xüsusiyyətlərindən bir budur ki, burada avtomobil sənayesi kimi yüksək texnoloji sahə ilə yanaşı regionun gəlirinə yüksək töhfə verən yeyinti sənayesi, mexaniki avadanlıq, elektrik, keramik məhsullar istehsalı, tekstil sənayesi və kənd təsərrüfatı da inkişaf etmişdir. Burada istehsal olunan kənd təsərrüfatı maşınları, o cümlədən traktor regionun mühüm ixrac potensialını təşkil edir.

Regional inkişaf sahəsində ixtisaslaşmış elm adamlarının regional inkişafı ilə bağlı yekdil şəkildə irəli sürdüləri əsas tezis “innovativ mühit” konsepsiyasıdır. *Innovativ mühit* məhdud coğrafi ərazidə sinergetik və kollektiv öyrənmə prosesi vasitəsilə lokal innovativ gücü (capacity) artıran qeyri-formal sosial münasibətlərin kompleks şəbəkəsidir” [3]. Buna oxşar “ərazi istehsal sistemləri”, “sənaye rayonları”, “regional innovasiya şəbəkələri” ideyaları keçən əsrin sonlarından elmi ədəbiyyatda geniş istifadə olunmağa başlamışdır [4].

Regionların rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün dövlətin aşağıdakı məqamları nəzərə alması və onlarla əlaqəli olan tənzimləmə siyasətinin həyata keçirilməsi zəruridir.

1. Regionların innovativ inkişafında uğurlu olan iki mexanizmin dövlətin diqqətində saxlanması və təşviq etməsi tövsiyə olunur [5]:

- Regional aqlomerasiya *kollektiv öyrənmə prosesini* asanlaşdırmaqla informasiya, bilik və ən yaxşı təcrübənin lokal innovativ mühit vasitəsilə sürətli diffuziyasını təmin edir və beləliklə, şirkətlərin innovativ gücünü artırır [6].

- Lokallaşdırılmış istehsal sistemlərində *qeyri-müəyyənliyin dinamik azalması* mexanizmi işə düşür – innovasiya riskləri xərclər və riskləri alıcı-təchizatçı şəbəkələri, texnologiya ötürücüsü agentlikləri, ticarət assosiasiyaları və trening konsorsiumlarından ibarət olan “yumşaq” infrastruktur nümayəndələri arasında paylanır [7].

İş burasındadır ki, innovasiyanın məkan perspektivi konsepsiyasına qədərki dövrlərdə innovasiya fenomeninə şirkəti əhatə edən ətraf mühitlə az əlaqəsi olan fərdə və ya şirkətə aid olan məhsul kimi baxılırdı. Lakin CREMI Groupun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, innovasiya və texnoloji inkişaf daha çox kollektiv, şəbəkə məhsuludur və əsasən müxtəlif agentlərin arasında olan mübadilələr nəticəsində meydana çıxır. Qısa desək, innovasiya “bir təcrid olunmuş müəssisə tərəfindən istehsal olunmur, o, ərazi və ərazidən kənar elementlər arasında qarşılıqlı asılılıq əsasında qurulmuş təşkilatın nəticəsidir [8].

Son zamanlar belə bir rəy formalaşır ki, kiçik şirkətlər innovasiyaya daha çox meyil edir, böyük şirkətlər isə ətalətlidir. **Hesab edirik ki, bu tezisi iqnor etmədən eyni zamanda ona ehtiyatlı yanaşmaq, adekvat tətbiq etmək lazımdır.** Bu fikrimizi əsaslan-

dıraq. İtaliyanın bir sıra regionlarında iki indikatorun - məşğulluq və məhsuldarlığın artımının tədqiqi zamanı dörd nümunə aşkarlanmışdır [3]:

1) Artan spiral regionları. Belə regionlarda məhsuldarlıq ölkə üzrə orta göstəricidən yüksək olmaqla məşğulluğa yüksək töhfə verir və bu amil gələcək artımı da şərtləndirir.

2) Yenidənqurma regionları. Burada məhsuldarlığın sürətli artımı nəticəsində məşğulluq əhəmiyyətli dərəcədə azalır, istehsal effektivliyi isə artır.

3) Deindustrializasiya. Bu uğursuz regionlarda məşğulluğun azalmasının çıxılmaz dairəsi rəqabətə dağıdıcı təsir göstərməklə iş yerlərinin daimi azalmasına və istehsalın artımının aşağı səviyyədə qalmasına səbəb olur.

4) Sənayenin çiçəklənməsi. Burada məhsuldarlığın aşağı səviyyədə olmasına rəğmən məşğulluq artır.

Bu tədqiqatlar dövlət strukturları tərəfindən siyasi qərar qəbulu üçün aşağıdakı qənaətləri hasil etmişdir:

- Kiçik şirkətlərin xüsusi çəkisinin yüksək olduğu regionlar heç də daha yaxşı xüsusiyyətlərə və məşğulluq artımı göstəricilərinə malik deyil - bəzi regionlar məşğulluğun azalması fonunda daha yüksək nəticələrə nail olmuşdur.

- Region daxilində böyük və kiçik şirkətlərin innovasiya fəallığı eynidir - şirkətin ölçüsündən asılı deyil.

- Elmi ədəbiyyatlarda işıqlandırılmış klaster analizi 4 əsas klaster növünü fərqləndirir:

- innovativ high-tech ərazisi;
- innovativ ənənəvi şirkətlər ərazisi;
- ənənəvi kiçik şirkətlər ərazisi;
- böyük şirkətlər ərazisi.

Tədqiqatlar göstərir ki, innovativ ərazilər daha yaxşı fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda tədqiqatlar kiçik şirkətlərin innovasiya mənbələri haqqında suala cavab vermir [9].

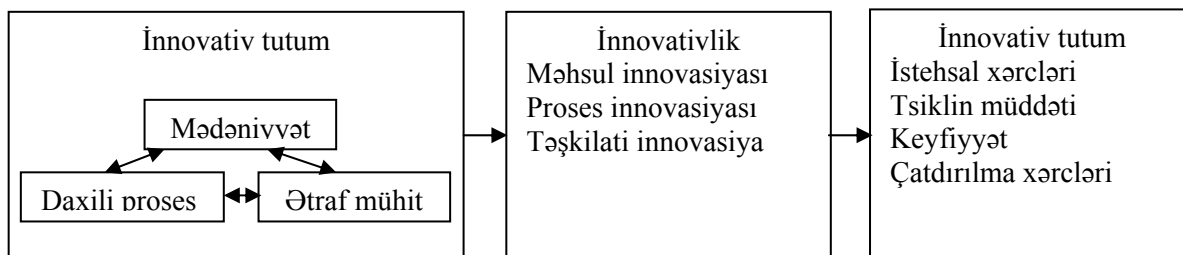
- Şirkətin uzunmüddətli mənfəətliliyi və artımında innovasiya həlledici rol oynayır [10]. Eyni zamanda unutmamaq olmur ki, innovasiya, bir qayda olaraq, artım və rəqabət qabiliyyəti üçün zəruri şərtədir, kafi deyil - digər amillər də vardır ki, onlar olmazsa, innovasiya uğurlu nəticələr verməyə bilər [11].

- Güclü əks əlaqəyə malik olmaqla əlverişli biznes mühiti və nümunəvi biznes fəaliyyəti innovativ tutumu yüksəldir, bu isə öz növbəsində şirkətin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla daha yaxşı biznes mühitini və biznes fəaliyyətini təşviq edir.

- Praktikada qarşılıqlı əlaqəli bütün amillərin məcmusu innovasiya prosesinə cəlb olunur. Məsələn, şirkətin əhatəsi onun innovasiya tutumunun formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Bu mühit isə müəyyən amillərin təsirinə məruz qalır (məsələn, makroiqtisadi çərçivə, şirkətin yaxınlığında olan dəstək mexanizmlərinin səviyyəsi və s.). Burada, sözsüz ki, şirkətin daxilindəki proseslər, o cümlədən onun daxilində hökm sürən mədəni mühit də yüksək rola malik olan amillərdəndir. Bu amillər hətta elmi ədəbiyyatda kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Odur ki, hər bir konkret situasiyada siyasi qərarlar qəbulu zamanı bu amillər külliyyatının təsirləri ayrılıqda və kompleks şəkildə araşdırılmalıdır (Şəkil 1).

Beləliklə, göründüyü kimi, elmi tədqiqatlar innovasiyanın biznes fəaliyyətinə müsbət təsir edən amil olduğunu sübuta yetirir.

Ölkə səviyyəsi. Milli İnnovasiya Sistemi (MİS) ölkə daxilində innovativ fəaliyyəti dəstəkləyən institutların məcmusudur [12]. MİS termini ilk dəfə C.Freeman tərəfindən Ya-

Şəkil 1. Biznes fəaliyyəti sistemi [9]

poniya timsalında dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətləri arasında fərqlərin tədqiqatında daxil edilib [13]. MİS konsepsiyasının əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, texniki dəyişikliklərin, o cümlədən innovasiyanın milli-spesifik amillərin aparıcı qüvvəsi milli-spesifik amillərdir. [14]-da bu, belə izah olunur: "... bu amillərdən bəziləri institusionaldır: məsələn, təhsil, sahəvi innovasiyaya dövlət dəstəyi və müdafiə ilə əlaqəli texnologiya sxemləri. Digərləri tarixə əsaslanır və mədəniyyət, say, dil və ixtisaslaşma ilə əlaqədardır".

MİS konsepsiyası innovasiya sahəsində uğurlu ölkələrdəki rəngarənglik istiqamətində düşünüb dərk etmək baxımından çox faydalıdır və belə təcrübələrdən çıxış edərək, dövlət və biznes sektorlarının rəqabətqabiliyyətliliyə verdiyi töhfələrin kəmiyyət qiymətləndirilməsi üzrə kifayət qədər tədqiqatlar mövcuddur [15].

[14]-da çoxlu sayda nəşrlərin analizi əsasında MİS-lərin strukturunu şərtləndirən və onların fəaliyyətini izah edən və buna görə də dövlətin daimi diqqət mərkəzində olmalı olan mühüm aspektlər müəyyənləşdirilmişdir:

- **Təhsil və təlimlər. Təhsil və təlim iqtisadi inkişafın taleyüklü komponentidir.** Təhsilin beynəlxalq diffuziyasına və xaricdə təhsil alan tələbələrin sayının ildən-ildən artmasına baxmayaraq, təhsil hələ də milli miqyasın qayğısı olaraq qalır.

- **Elmi və texnoloji güc.** Hər bir millətin tədqiqat və inkişafa (R&D) və innovasiya ilə əlaqəli olan digər fəaliyyətlərə (məs., dizayn, injiniring və s.) MİS-in əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir.

- **Sahəvi struktur.** Şirkətlər texnoloji innovasiyanın əsas agentləridir. Sahəvi struktur əhəmiyyətli dərəcədə ölkədəki innovativ fəaliyyətin təbiətini şərtləndirir.

- **Elm və texnologiya (S&T - Science and technology) üstünlükləri və zəiflikləri.** Hər bir ölkənin S&T-sinin müxtəlif sahələrində üstünlük və zəiflikləri var. Milli S&T ixtisaslaşmasının müəyyən determinantları var: ölkənin ölçüsü, R&D intensivliyi, bazar strukturu, beynəlxalq əmək bölgüsü və s. S&T ixtisaslaşması ölkənin gələcək iqtisadi fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

- **İnnovasiya sistemi daxilində qarşılıqlı fəaliyyət.** Müxtəlif institutların öz fəaliyyətlərini və digər aktorlarla qarşılıqlı fəaliyyətləri koordinasiya etmək meyilləri ölkədən ölkəyə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əksər inkişaf etmiş ölkələrdə **dövlətlər böyük daxili şirkətlərlə güclü qarşılıqlı əlaqədədirlər.**

Digər ölkələrdə kiçik şirkətlər öz təcrübələri ilə bölüşərək, birgə rəqabət strategiyasını inkişaf elətdirməkdə əməkdaşlıq edirlər. Belə qarşılıqlı fəaliyyət çox vaxt ölkə səviyyəsində həyata keçirilən innovasiya effektini çoxaltmaq və onun diffuziyasını artırmaq imkanına malikdir. Bunun yoxluğu S&T-yə yönələn resursların iqtisadi effektivliyini azaldır.

- **Xaricdən absorbsiya.** Bəzi, xüsusən Üçüncü Dünya ölkələri ikitərəfli texnologiya transferindən səmərələnilir. Lakin son tədqiqatlardan çıxan ümumi nəticə ondan ibarətdir

ki, texnologiya transferi bu biliklərin əldə edilməsi üzrə endogen səylər olmadan effektiv ola bilməz [14].

MİS-nə həsr olunan tədqiqatların əksəriyyəti innovasiya gücü aspektində ölkələr arasında fərqlərin dərk olunmasına səy göstərilir.

Nəticə

Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplərinə təmin olunmasında dövlətin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Ümumən, dövlət ilk növbədə müasir dövrdə ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün zəruri olan innovasiya fəaliyyətinin hüquqi-normativ çərçivəsini yaratmalı, bu fəaliyyətin tənzimlənməsinin effektiv iqtisadi və maliyyə tənzimlənməsini tətbiq etməlidir.

Bundan başqa innovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafı üçün milli və regional səviyyədə effektiv tənzimləmə mexanizmləri işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. IMD World Competitiveness Yearbook. 2013. P.490
2. Портер М. Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран. - М.: Международные отношения, 1993. - 895 с.
3. Camagni R., Cappello R. Innovation and performance of SMEs in Italy: The relevance of spatial aspects. - ESRC Working Paper No.60, Cambridge : ESRC Centre for Business Research, 1997
4. Brusco S. The idea of the industrial district: Its genesis. // Pyke, F., Beccattini G., Sengenberger W. Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy. - International Institute for Labour Studies, Geneva, 1990. - p.10-19
5. Camagni R. Innovation networks: Spatial perspectives. – London, Belhaven Press, 1991
6. Cooke P., Morgan K. Industry, training and technology transfer: The Baden-Wurttemberg system in perspective. - Regional Industrial Research Report No.6, UWCC, Cardiff
7. Maillat D., Vasserot J. Economic and territorial conditions for indigenous revival in Europe's industrial regions // Aydalot P., Keeble, D. (eds.). High technology industry and innovative environments. - London : Routledge, 1988, p.163-183
8. Crevoisier O., Maillat D. Milieu, industrial organisation and territorial production system: towards a new theory of spatial development. // Camagni R. (ed.). Innovation networks: Spatial perspectives. - London: Belhaven Press, 1991
9. Neely Andy, Hii Jasper . Innovation and business performance: a literature review. - The Judge Institute of Management Studies University of Cambridge, 1998
10. Cosh A., Hughes A. The changing state of British enterprises. - ESRC Centre for Business Research, Cambridge, 1996
11. Tornatzky L.G., Eveland J.D., Boylan M.G., Hetzner W.A., Johnson E.C., Roitman D., Schneider J. The process of technological innovation: reviewing the literature. - National Science Foundation, 1983
12. National systems of innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning. Lundvall B-A. (ed.) – London, 1992

13. Freeman C. Technology policy and economic performance. - London: Pinter, 1987
14. Technology, globalisation and economic performance. Archibugi D., Michie J. (eds.) - Cambridge: Cambridge University Press, 1997
15. Archibugi D., Pianta M. The technological specialisation of advanced countries. A report to the EC on science and technology activities. - Boston: Kluwer, 1992

GOVERNMENT MECHANISMS OF INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE COUNTRY

N.H.Mukhtarli

SUMMARY

This work is focused on the study of constructive government mechanisms to increase the competitiveness of the country. The principles of providing competitiveness of the country and government mechanisms for realization of these principles are researched. It is revealed that the role of the state in increasing the competitiveness of the country is special, and sometimes irreplaceable: in some cases initial push from the state is needed to encourage innovative activities.

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ СТРАНЫ

Н.Х.Мухтарлы

РЕЗЮМЕ

Основной целью исследования является изучение конструктивных государственных механизмов повышения конкурентоспособности страны. В работе исследованы принципы обеспечения конкурентоспособности страны и государственные механизмы осуществления этих принципов. В ходе исследования выявлена особая, а иногда и незаменимая роль государства в повышении конкурентоспособности страны – в некоторых случаях появляется необходимость первичного толчка со стороны государства к инновационной деятельности фирм.

H Ü Q U Q
B Ö L M Ə S İ

S E C T I O N
O F L A W

2017 - № 46

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA AİLƏ QANUNVERİCİLİYİNİN İNKİŞAF TARİXİ

F.C.Usubova

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: mahabbat_d.h.t@mail.ru

Açar sözlər: ailə institutu, nikah, cəmiyyət, hüquq, uşaq

Keywords: family institute, marriage, society, law, child

Ключевые слова: институт семьи, брак, общество, право, ребенок

Ailə institutu cəmiyyətin ilkin özəyi olaraq, təkcə ictimai qanunauyğunluqları öyrənən elm sahələrinin (fəlsəfə, sosiologiya, tarixşünaslıq və s.) deyil, həmçinin hüquq elminin tədqiqat predmeti sayılır. Ailə qurmaq, övlad dünyaya gətirmək, onu böyüdüb tərbiyə etmək, bir sözlə, ailə münasibətləri ilk baxışdan şəxsi məsələ kimi görünə də, bu əslində ictimai ehtiyacdən doğan məsələdir. Müxtəlif ailələr bir-birinin fərqinə varmadan və sonsuz tellərlə qarşılıqlı təmas şəraitində cəmiyyətimizi təşkil edirlər. Materialist təlimin görkəmli nümayəndəsi F.Engels özünün məşhur “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi” adlı əsərində ailənin sosial rolu haqqında yazmışdır ki, ailə cəmiyyətin hərəkət istiqamətini, kiçik modelini təsvir edir. Cəmiyyət isə fərdi ailələrdən ibarət olan, onun molekullarının olduğu kütlədir (2, s.76). Bu səbəbdən ailələrin möhkəmliyi ilə cəmiyyətin möhkəmliyi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Ailə həmişə cəmiyyətin əsasını təşkil etmiş və indi də təşkil etməkdədir. Ailə insanlardan ibarət olan cəmiyyətin ilkin toplumdur. İnsanın xarakteri, xasiyyəti, dünyagörüşü, tərbiyəsi və s. zəruri keyfiyyətləri ilk olaraq ailədə formalaşır və cilalanır.

Azərbaycanda ailə institutu üçün milli, dini, tarixi və s. amillər səbəbindən ənənəvi olaraq möhkəmlik xarakterik olmuşdur. Bununla belə, ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dünyanın bir parçası olaraq qlobal proseslərin iştirakçısına çevrilmişdir. Bu baxımdan, dünyada mənəvi münasibətlərdə baş verən müəyyən neqativ meyillər ölkəmizə də təsirsiz ötüşmür. Bu münasibətlər sisteminə ailə institutu da daxildir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2015-ci ildə ölkədə 68773 nikah, 12764 boşanma qeydə alınmışdır. 2016-cı il oktyabrın 1-nə qədər qeydiyyat şöbələri tərəfindən 50,4 min nikah və 9,6 min boşanma halı qeydə alınmışdır. 2016-cı ilin ilk 9 ayının evlilik və boşanma statistikasından bəlli olur ki, ölkədə aya 1066, həftəyə 245, günə isə 35 boşanma halı baş verir. Ekspertlərin nəticələrinə görə, son 10 ildə boşanmalar ümumi evliliyin 10 faizini təşkil edirdisə, son iki ildə boşanmalar evliliyin 20 faizini təşkil edir. Ölkədə qeyri-rəsmi nikahla evlənib-boşananların bu statistikaya daxil olmadığını nəzərə aldıqda, vəziyyətin daha ağır olduğu aydın olur.

Təbii ki, bu göstərici ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətinə yad olan xüsusiyyəti ifadə edir. Ailə institutunda baş verən neqativ dəyişikliklər cəmiyyətin və dövlətin təkcə mənəvi simasına deyil, bütövlükdə onun mədəni, iqtisadi, hətta siyasi və hərbi mövqeyinə zərər yetirir. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizinin işğal altında qalması, bir milyondan artıq soydaşımızın qaçqın və məcburi köçgün vəziyyətində yaşa-

ması ailə institutunun möhkəmliyinin respublikamız üçün çox vacib əhəmiyyətə malik olduğunu məxsusi şərtləndirir. Ərazimizin 20%-ni işğal altında olan, bu işğalçılıq siyasətindən əl çəkməyərək növbəti ərazilərimizi işğal etmək arzusunda olan təcavüzkar erməni dövləti ilə hər an müharibənin başlanılması ehtimalının olduğu ölkəmiz üçün ailənin nüfuzunun və rolunun möhkəmləndirilməsinə, heç şübhəsiz, xüsusu zərurət vardır.

İdrak prosesində əsas metodlardan biri tarixi yanaşma sayılır. Elmi tədqiqatlarda metodologiyanın görkəmli tədqiqatçısı, məşhur sovet filosofu, akademik B.M.Kedrov göstərmişdir ki, keçmişin öyrənilməsi müasir dövrün başa düşülməsi, gələcəyin qabaqcadan görülməsinin vasitəsi ola bilər və olmalıdır. Bu, elmin tarixinin başlıca olmasıdır, əsas vəzifələrindən biridir (5, s.78-89). Tarixi yanaşma metodu, xüsusən, ictimai və humanitar elmlərdə geniş tətbiq edilir. Bu metod tədqiq edilən hadisə və ya obyektin ardıcılıqla öyrənilməsinə tələb edir və keçmiş, indiki zaman və gələcək arasında əlaqənin müəyyən edilməsinə imkan verir. Keçmişin öyrənilməsi gerçəklikdə baş verən hadisə və proseslərin mahiyyətinin anlaşılmasına kömək edir. Böyük rus yazıçısı və filosofu A.İ.Gertsen yazmışdır ki, biz keçmişə dərk etməklə müasirliyi müəyyən edirik, gələcəyin mənasını başa düşürük və keçmişə baxaraq irəliyə gedirik (9, s.3). Hesab edirik ki, konkret elm sahəsinin dərin tədqiqi onun inkişaf tarixi öyrənilmədən mümkün deyildir. Tarixin hər bir yeni mərhələsində ideya və nəzəriyyələr boş yer üzərində deyil, əvvəlki dövrlərin ideyaları əsasında formalaşır. İctimai şüurun bütün sahələrində olduğu kimi, hüquqi tərəkürdə də inkişaf prosesi məhz bu cür baş verir. Tarixi yanaşma metodunun tətbiqi həmçinin hüquq sahəsinin təkamülündə sabit meyillərin aşkar olunmasına imkan verir. N.F.Kuznetsovanın obrazlı şəkildə ifadə etdiyi kimi, tarixi metod qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesi zamanı velosepidi yenidən icad etmək haqqında deyil, ondan necə səmərəli istifadə etmək haqqında düşünməyə təkan verir (6, s.17). Bu baxımdan nikah və ailə qanunvericiliyinin formalaşması və inkişafı tarixinin tədqiqinin təkə nəzəri deyil, həmçinin praktiki əhəmiyyəti vardır.

Düşünürük ki, ailə qanunvericiliyinin yaranması və təkamülü tarixinin ümumi hüquq institutlarının inkişaf tarixi kontekstində öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Ailə hüququnda tarixi metodun tətbiq edilməsi bu hüquq sahəsinə aid olan hadisə və proseslərin meydana gəlməsi, formalaşması və inkişafının təhlilinin aparılmasını nəzərdə tutur. Tarixilik metodunda başlıca şərtlərdən biri tədqiqatın tarixi dövrlər üzrə aparılması sayılır. Cəmiyyət və dövlətin inkişafı və bu təsisatların tipləri, ictimai-iqtisadi formasiyalar tarixi dövrlərin bölgüsündə əsas meyar kimi götürülür. Tədqiqatçılar arasında Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixinin Rusiya İmperiyasına qədər olan dövr, Rusiya İmperiyası dövrü, sovet dövrü və müstəqillik dövrünün fərqləndirilməsi ilə bağlı demək olar ki, heç bir mübahisə yoxdur. Ona görə də ilk olaraq Azərbaycanın Rusiya İmperiyasına birləşdirilməsinə qədər olan mərhələdə ölkəmizdə ailə institutunun mövcud olmuş vəziyyətinə nəzər yetirək.

Bəri başdan qeyd etməliyik ki, ailə qanunvericiliyinin tarixi kökləri ilə bağlı məlumatlar qədimlərə gedib çıxır. Arxaik cəmiyyətlərdə ərin arvadı və övladları üzərində müstəsna, hətta onların həyatı üzərində sərəncam vermək hüququ olmuşdur. Bəşəriyyətin inkişafının ilk dövrlərində yeni doğulmuş eybəcər uşaqların valideynləri tərəfindən öldürülməsi adi hal olmuşdur. Ayrı-ayrı ölkələrdə uşağını öldürə bilmək hüququ anaya yox, yalnız ataya məxsus olmuşdur. Qədim Romada atanın uşağın həyatına qəsd etmək hüququ olmuş, ananın uşağını öldürməsi isə *lex Cornelia* ilə cəzalandırılmışdır (8, s.80). Bəşəriyyət inkişaf etdikcə bu cür əməllərə münasibət dəyişməyə başlamışdır. Xristian di-

ninin mövqeyi möhkəmləndikcə dünyəvi hakimiyyət dini hakimiyyət ilə qovuşmağa başlayır və bu da öz növbəsində qanunvericiliyə təsirini göstərir. Ona görə də orta əsrlərdə Avropa feodal dövlətlərinin ailə hüququ dini ideyaların təsiri altında formalaşır. Dini dövlət hakimiyyətinə təsiri gücləndikcə əvvəlcə qanuni nikahdan doğulan uşaqların, sonra isə nikahdan kənar doğulan uşaqların valideynləri tərəfindən öldürülməsi cinayət sayılmağa başlanmışdır. Dində nikahdan kənar əlaqədən uşağın doğulması günah əməl sayılmışdır. Xristian dininin təsiri altında uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Rusiya qanunvericiliyində ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, Rusiyanın 1649-cu il Qanunnaməsində nikahdan kənar əlaqədən doğduğu uşağını öldürən qadın barəsində digərlərinə ibrət olsun deyə, heç bir güzəşt olmadan dar ağacından asılma cəzası müəyyən olunmuşdur. Rusiyada uzun tarixi dövr ərzində valideynlərin öz uşaqlarının həyatı üzərində sərəncam vermək hüququ olmuşdur, valideynlərin bu hüququ yalnız 1832-ci il qanunu ilə ləğv edilmişdir (8, s.82).

Tarix elmi tərəfindən dünyanın ən qədim yaşayış və dövlət qurumlarının olduğu məskənlərdən birinin Azərbaycan olduğu subuta yetirilmişdir. Ölkəmizin ərazisində hələ eramızdan əvvəl yaranmış Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi dövlətlərdə hüququn mənbəyi bu ərazilərdə yaşayan tayfaların adətləri olmuşdur. Lakin hüquq institutları daha geniş məzmununda zərdüştiliyin müqəddəs kitabı sayılan Avestada öz əksini tapmışdır. Avestanın üçüncü bölməsi Videvdətin (Vendidədin) 22-ci fəslində ər-arvadın, atanın, ananın ailə vəzifələrindən bəhs olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz dövlətlərdə ailə hüququnu səciyyələndirən əsas əlamətlər kimi qeyd edə bilərik ki, nikah valideynlərin, onlar olmadıqda qardaş və ya bacıların razılığı ilə bağlanmışdır. Nikah yaşı tərəflər üçün 15 yaş müəyyən edilmişdir. Qadın ailədə kişi ilə bərabər hüquqa malik olmuş, kişinin birinci arvadının sağlığında ikinci nikaga girmək hüququ olmamışdır. Ailədə uşaqların tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir (4, s.30, 40-41).

VII əsrdən başlayaraq, Azərbaycan torpaqlarının ərəb xilafətinin hakimiyyəti altına düşmə prosesi başlanmış və bu, IX əsrdə yekunlaşmışdır. Bu dövrdən etibarən Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiya İmperiyasına birləşdirilməsinə qədər olan dövrə kimi ölkəmizin ərazisində hüququn əsas mənbəyini şəriət normaları təşkil etmişdir. Formal baxımdan müsəlman hüququnda sahəvi bölgü olmasa da, burada hüququn bütün sahələri üzrə rəhbər, istiqamətverici müddəalara rast gəlmək mümkündür. Müsəlman hüququ – fiqh (ərəbcə “dəqiq anlayış”, “bilik” mənasını verir) şəriətin tərkib hissəsi sayılır. Fiqh şəriətin elmi ehkamının müfəssəl sübutlarından bəhs edən elmdir (4, s.57). Fiqh həmçinin müsəlman hüquq nəzəriyyəsidir. F.Y.Səməndərovun mövqeyinə görə müsəlman hüququnda din və hüquq ayrılmazdır. Şəriət müsəlmanın davranışının, dini həyatının və hərəkətlərinin hüquq normaları, prinsipləri və qaydaları kompleksidir. Fiqh isə şəriətin nəzəri əsası və izahıdır.

Şəriətin başlıca mənbəyi Məhəmməd Peyğəmbərə Allahdan vəhy ilə nazil edilən, ilahi kəlamların məcmuyundan ibarət olan müqəddəs kitab Qurani-Kərimdir. Hüquqi qüvvəsi isə Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarını, təqdir etdiyi halları, davranışını özündə əks etdirən Sünnə sayılır. Şəriətin digər mənbələri qismində icma, qiyas, ürf, fitva çıxış edir. İcma islam aləmində görkəmli alimlərin, hüquqşünasların və ilahiyatçıların eyni bir məsələ haqqında gəldikləri ümumi rəyi ifadə edir. Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal göstərmişdir ki, məchul hökmlərin həllini məlum hökmlərdən çıxarmağı nəzərdə tutan qiyasın tətbiqi üçün üç şərt vacibdir: 1) iki ayrı-ayrı mövzu və obyektin olması; 2) onlardan birinin hökmünün müəyyən, digərinin isə qeyri-müəyyən olması; 3) iki mövzunun

hökmləri (sübutları) arasında səbəbli əlaqənin olması. Ürf islamın ümumi müddəalarına və əsaslarına zidd olmayan yerli adət hüququnu nəzərdə tutur. Fitva dini və yaxud hüquqi bir məsələyə dair fikir bildirməyi nəzərdə tutur. Fitvanı müftilər, axundlar verirlər. Onların fikirlərini tutarlı mövqə kimi qəbul edənlər buna əməl edir, qəbul etməyənlər isə başqa bir müftidən, axunddan soruşub onun verdiyi fitvaya (mövqeyə) əməl edirlər.

Şəriətdə subay qalmaq böyük qəbahət sayılır və hətta ruhi xəstələrin evlənməsinə icazə verilir. Bu baxımdan şəriətdə evlənmək bütün müsəlmanlar üçün tövsiyyə olunan əməl sayılır. Onun əsas mənbəyi olan Qurani-Kərimin ən-Nur (Nur) surəsinin 32 və 33-cü ayələrində buyrulur: Aranızda olan subay kişiləri və ərəsiz qadınları, əməli saleh kölə və kənizlərinizi evləndirin. Əgər onlar kasıbdırlarsa, Allah öz lütfü ilə onları varlı edir. Allah (lütfü ilə) genişdir, (hər şeyi) biləndir! Evlənməyə qüvvəsi çatmayanlar (maddi imkanı olmayanlar) Allah öz lütfü ilə onlara dövlət verənə qədər iffətlərini qoruyub (özlərini zinadan) saxlasınlar. Kölələrinizdən mükatəbə etmək (əvvəlcədən bağlanmış yazılı müqaviləyə əsasən müəyyən məbləğ pul qazanıb ağasına vermək şərti ilə köləlikdən azad olmaq) istəyənlərlə – əgər onlarda bir xeyir (müqavilədəki şərtlərin yerinə yetirilməsi üçün qüdrət) görürsünüzsə – mükatəbə edin. Onlara Allahın sizə verdiyi maldan verin. (Zəkatdan onlara o qədər verin ki, özlərini satın alıb azad edə bilsinlər). Əgər cariyələriniz ismətlərini qoruyub saxlamaq istəsələr, fani dünya malı əldə etmək xatirinə onları zinaya məcbur etməyin. Kim onları (cariyələri zinakarlığa) məcbur edərsə, (bilsin ki) onların bu məcburiyyətindən sonra, əlbəttə, Allah (zinakarlığa vadar olanları) bağışlayar, rəhm edir. (Zinakarlığa vadar edilən cariyələrin günahı onlar bu işlə öz xoşuna deyil, zor gücünə məşğul olduqları üçün həmin cariyələrin özlərinə deyil, onları pul qazanmaq məqsədilə zinakarlığa sövq edən ağalarının boynuna düşər). Nisa surəsinin 34-cü ayəsində buyrulur: «Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər (onların hamisidirlər). Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və (kişilərin) öz mallarından (qadınlar üçün) sərf etməsinə görədir...» (1, s.65).

Ailənin önəmi haqqında Allahın Rəsulu Muhəmmədin (s) buyurduğu aşağıdakı kəlamlar ibrətamiz olduğu üçün onları diqqətə çatdırırıq: “Hər kəs mənim sünnəmə tabe olmaq istəyirsə, (onda bilməlidir ki,) mənim sünnəmdən biri də evlənməkdir” və ya “Evli şəxs qıldığı iki rükət namaz, subay şəxs qıldığı yetmiş rükət namazdan üstündür”. Peyğəmbərimiz (s) kəlamlarının birində vurğulamışdır ki, ərinə itaət etməyən qadın, Allaha düzgün ibadət etməmiş sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, X-XII əsrlər Azərbaycanın ərəb xilafətinin əsarətindən azad olduğu və yeni müstəqil dövlətlərinin (Şəddadilər, Atabəylər) yarandığı, bundan sonrakı dövrlərdə, məsələn, XV əsrdə Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin, XVI-XVII əsrlər Səfəvilər dövlətinin, XVII əsr xanlıqların mövcudluğu dövrlər olsa da, bütün bu dövrlərdə müsəlman hüququ ictimai münasibətləri tənzim edən əsas mənbə olmuşdur. Bəzi tarixi dövrlərdə isə dinin dövlətdə rolu xüsusi ilə mühüm olmuşdur. Belə ki, Səfəvilər dövlətində islam dini məzhəblərindən biri olan şiəlik dövlət dini səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. Məsləhətçi-redaktor: Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadə. Bakı, «Olimp» konserni, 1990, 652 s.
2. F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı, Azərneşr, 1971, s.76

3. Mirzə Rəsul Duzal İsmayılzadə. İran İslam Respublikasının cinayət hüququna bir baxış. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. EMM. 20-ci buraxılış, 2008, s.247-254, s.249
4. R.A.Əkbərov, M.S.Səlimov. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, Diqesta, 2001, s. 30, 40-41
5. Б.М.Кедров. История науки и принципы ее исследования. – Вопросы философии. Издательство «Правда». Москва, 1971. № 9, с.78-89, s.81
6. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. д.ю.н., проф. Н.Ф.Кузнецовой и к.ю.н., доц. И.М.Тяжковой. – М.: ИКД «Зеркало-М», 2002. – 624 с., s.17).
7. М.Д.Шаргородский. Преступления против жизни и здоровья. М., Юридическое издательство Министерства Юстиции СССР, 1947, s.80
8. М.Д.Шаргородский. Преступления против жизни и здоровья. М., Юридическое издательство Министерства Юстиции СССР, 1947, s.82
9. О.Ф.Шишов. Становление и развитие науки уголовного права в СССР. Проблемы общей части (1917-1936 гг.). Вып. 1. М., изд. ВНИИ МВД СССР, 1985, 88 с., s.3

DEVELOPMENT HISTORY OF FAMILY LAW IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

F.J.Usubova

SUMMARY

Family institution, as the basic unit of the society, is considered to be the study subject not only for social sciences such as philosophy, sociology, history, etc, but also for law sciences. Although making family, giving birth, growing the children up and family relations in general are seen as a personal case, it is actually the case occurring from public need. Various families, which comprise our society, are related to each other by a plenty of ties without realizing it.

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ СЕМЕЙНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20-ГО ВЕКА

Ф.Дж.Усубова

РЕЗЮМЕ

Институт семьи в качестве базовой ячейки общества является предметом изучения не только социальных наук (философии, социологии, истории и т.д.), но и юриспруденции в целом. Создание семьи, рождение детей, их воспитание, одним словом, семейные отношения, на первый взгляд, казалось бы, являются личным делом индивидуума, но, по сути, эти отношения исходят от общественной необходимости. Разные семьи, не осознавая того, связаны между собой бесконечными нитями и составляют наше общество.

**CİNAYƏT QANUNUNDA QIYMƏTLƏNDİRİLƏN ƏLAMƏTLƏR VƏ
ONLARIN TƏTBİQİNİN QANUNÇULUQ PRİNSİPİNİN TƏLƏBLƏRİNƏ
RİAYƏT EDİLMƏSİNDƏ YARATDIĞI PROBLEMLƏR**

E.F.Hüseynov

Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Akademik Z.Xəlilov küçəsi 23
e-mail: emilhuseynov@gmail.com

Açar sözlər: qanunçuluq prinsipi, qiymətləndirilən əlamətlər, cinayətin tövsifi, məhkəmə təfsiri, xuliqanlıq, ictimai asayiş, cinayətlərin təkrarlığı

Keywords: principle of legality, evaluation indicators, classification of a crime, court's interpretation, hooliganism, public order, repeating crimes

Ключевые слова: принцип законности, оценочные признаки, классификация преступления, судебная интерпретация, хулиганство, общественный порядок, неоднократность преступлений

Cinayət qanununun normalarında qanunçuluq prinsipinin tələblərinə riayət edilməsi və mükəmməl cinayət hüquq normalarının yaradılmasının ictimai təhlükəli əməldə cinayət tərkibinin düzgün müəyyənəşdirilməsində, əməlin düzgün cinayət-hüquqi tövsifinə nail olunmasında, habelə törədilmiş əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə və xarakterinə uyğun ədalətli cəza təyin edilməsində həlledici rolu vardır.

Cinayət hüquq normalarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddəalarına, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə yönələn çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələrə uyğun surətdə qurulması və tətbiqi dövlətin cinayət-hüquq siyasətinin səmərəliliyinin, cinayət qanununun çəkindirici xüsusiyyətinin reallaşdırılmasının əsas şərtidir. Məhz qeyd olunan səbəblərdən qanunçuluq prinsipinin tələblərinin həm qanunverici orqan, həm də cinayət hüquq normalarını tətbiq edən subyektlər tərəfindən gözlənilməsi həmişə öz aktuallığını saxlayır. Həmin prinsipə riayət edilməməsi isə əks effekt verir, qanunun aliliyinə, onun tənzimləyici funksiyasının zəifləməsinə, sosial narazılığa və sair neqativ nəticələrə gətirib çıxarır.

Qanunçuluq prinsipinin pozulmasının əsas amillərindən biri cinayət qanununda əks olunan qiymətləndirilən əlamətlərlə bağlıdır. Qiymətləndirilən əlamətlər iki mərhələdə qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik və cinayət qanununun (cinayət məsuliyyətinin) digər prinsiplərinin tələblərinə tam riayət edilməsinə mane olur.

Birinci mərhələdə qanunverici orqan tərəfindən Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin normalarında, habelə Xüsusi hissəsinin maddələrində konkret cinayət tərkibinin əlamətlərinin təsbit olunması prosesində məzmunu müxtəlif eyni adlı qiymətləndirilən əlamətlərdən, cinayət hüquq normasını tətbiq edən subyektlərə normanı daha da geniş təfsir etməyə imkan verən hüquqi terminlərdən istifadə olunması nəticəsində prinsiplərin pozuntusu baş verir.

İkinci mərhələdə cinayət əməlinin tövsifi zamanı ibtidai araşdırma orqanları və məhkəmələr tərəfindən qiymətləndirilən əlamətlərin məzmununun subyektiv mülahizələrə əsaslanaraq izah edilməsi nəticəsində qanunçuluq prinsipinin, o cümlədən digər prinsiplə-

rin tələblərinin pozuntusu hallarına yol verilir.

İlk növbədə qanunyaratma prosesində yol verilən nöqsanlara toxunmağı zəruri sayırıq. Bundan əvvəl isə cinayət qanununda istifadə olunan qiymətləndirilən əlamətlərin anlayışı, mahiyyəti və növləri ilə bağlı məsələyə nəzər yetirək.

Cinayət hüquq ədəbiyyatında adı çəkilən termin «qiymətləndirilən əlamətlər» (7, s.70; 5, s.421, 502; 13, s.116), «qiymətləndirilən anlayışlar» (8, s.63; 20, s.41-42; 12, s.27), «qiymətləndirilən kateqoriyalar» (15, s.30) kimi istifadə olunur. V.N.Kudryavtsevin fikrincə, «qiymətləndirilən» anlayışlar onunla xarakterizə olunur ki, onlardan istifadə edən subyekt iki funksiyanı yerinə yetirir: o nəinki bu anlayışı bəzi ümumi anlayışlarla müqayisə edir, həm də bu anlayışın məzmununu formulə edir (13, s.116). Y.M.Braynin hesab edir ki, «qiymətləndirilən» anlayışlar qanunverici tərəfindən konkretləşdirilməyən və cinayət qanununun tətbiqi zamanı dəqiqləşdirilən anlayışlardır. V.V. Pitetskiyə görə «qiymətləndirilən» anlayışlar özündə ehtiva etdiyi təzahürlərin (predmetlərin, proseslərin, halların və s.) kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirir ki, bu da yalnız normaların tətbiqi prosesində aşkara çıxır (18, s.164). Lopaşenkonun qənaətinə görə cinayət əməllərini təsvir edən zaman qanunverici təkcə hamının başa düşdüyü və eyni məzmunlu terminlərdən deyil, həm də bir neçə müxtəlif məzmun daşıyan anlayışlardan da istifadə edir. Belə qiymətləndirilən kateqoriyaların məzmununu müəyyənləşdirməyi hüquqtətbiqedənlərin ixtiyarına buraxmaqla biz onlara kriminallaşdırmanın sərhədlərini müəyyən etməyə imkan veririk ki, bu da yolverilməzdir (14, s.46).

Hesab edirik ki, cinayət hüququnda «qiymətləndirilən anlayışlar» və «qiymətləndirilən əlamətlər» terminlərindən istifadə etmək hər hansı mübahisəyə səbəb olmamalıdır. Cinayət qanununda qiymətləndirilən anlayışlar kifayət qədər çoxdur, lakin qiymətləndirilən əlamətləri yalnız CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrində təsbit olunan cinayət tərkibinin əlamətlərinə münasibətdə qəbul etməyi doğru sayırıq. Cinayət hüquq ədəbiyyatında hətta «ictimai təhlükəlilik», «ictimai təhlükəlilik dərəcəsi» və s. ifadələr də qiymətləndirilən anlayışlar sırasına aid edilir (9, s.58). Bu kimi anlayışların məzmunu əlbəttə ki, qanunvericilik səviyyəsində və doktrinada müəyyənləşdirilə bilər. Digər tərəfdən, bu anlayışların funksional təyinatı əlbəttə ki, yalnız qanunverici üçün əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, ictimai təhlükəlilik cinayət əməlinin əlamətidir və CM-in 14-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. İctimai təhlükəli əməllərin kriminallaşdırılmasını həyata keçirən qanunverici şəxsiyyətə, cəmiyyətə və dövlətə yetirə biləcəkləri zərərin dərəcəsini və xarakterini müəyyən etməklə onları konkret cinayət tərkiblərinə daxil edir. Başqa sözlə, əməlin ictimai təhlükəliliyi qanunvericinin həmin əmələ cinayət kimi baxaraq onu cinayət qanununa daxil etməsi ilə təsdiq olunur, hüquqtətbiqedən subyekt tərəfindən müəyyən edilmir.

Beləliklə, qiymətləndirilən anlayışlar (əlamətlər) məzmunu cinayət hüquq normalarını tətbiq edən subyektlərin işin obyektiv hallarına uyğun olaraq subyektiv mülahizələrinə əsasən müəyyənləşdirilən anlayışlardır (əlamətlərdir).

Cinayət hüquq elmində qiymətləndirilən anlayışların müxtəlif meyarlar üzrə təsnifatının verilməsi hallarına rast gəlinir. A.V.Naumov qiymətləndirilən anlayışların məzmunundan asılı olaraq onların aşağıdakı növlərini fərqləndirir: 1) cinayətin yetirdiyi ziyanın (zərərin) bu və ya digər növünü, ağırlıq dərəcəsini, yaxud həcmi əks etdirən anlayışlar; 2) cinayətin törədilməsinin zorakı üsulunu xarakterizə edən anlayışlar; 3) əməlin qərəzli olmasını göstərən anlayışlar. Müəllif «xüsusi amansızlıq», «ağır təhqir» kimi anlayışlara təklif etdiyi bölgədə yer olmadığını da bildirərək həmin təsnifatın tam ol-

madığını təsdiq edir (16, s.98-99). V.V.Pitetski qiymətləndirilən anlayışları kəmiyyət və keyfiyyət anlayışları deyərək iki qrupa ayırır (18, s.90). M.Q.Jilkin cinayətin obyektini, obyektiv cəhətini, subyektini və subyektiv cəhətini xarakterizə etməsi əlaməti üzrə qiymətləndirilən anlayışları dörd qrupa bölür (11, s.52). Müəlliflərdən bəzisi cinayət qanununun Ümumi hissəsində istifadə olunan qiymətləndirilən kateqoriyaların üç növünü göstərir: 1) qanunda kifayət qədər konkretləşdirilməyən anlayışlar və əlamətlər (təqsir, anlaşıqlıq, cəza, zəruri müdafiə, ağır nəticələr və s.); 2) qanunda zəif konkretləşdirilən anlayışlar və əlamətlər (hərəkətsizlik, təhlükəsizlik, ziyan, qəsd, əmr və s.); 3) qanunda praktiki olaraq konkretləşdirilməyən anlayışlar və əlamətlər (hakimiyyət, iradə, sosial ədalət və s.) (10, s.55-56).

Qiymətləndirilən anlayışlarla əlaqədar cinayət hüquq ədəbiyyatında qeyd olunan fikirlərləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

Birincisi, cinayət qanununda qiymətləndirilən anlayışlardan istifadə olunmasına zərurətin yaranmasının səbəblərinə diqqət yetirilməlidir. Qanunvericinin belə anlayışlara, cinayət tərkibinin əlamətlərinin təsbit olunmasında qiymətləndirilən ifadələrə müraciət etməsi obyektiv zərurətdən doğan bir ehtiyacdır. Qanunvericilik texnikasının cinayət tərkiblərinin qurulmasında qiymətləndirilən anlayışlardan istifadə etmə üsulu gərəqli bir üsuldur. Belə ki, müxtəlif məzmun daşıyan eyni anlayışdan istifadə edildikdə cinayət qanunu ifadə müxtəlifliyindən, söz və ifadələr arasındakı ziddiyyətlərdən azad olmaq imkanı qazanır, qanunun dilinin yığcam, lakonik olması təmin olunur, törədilmiş cinayətin xarakterinə, tərkib əlamətlərinə uyğun olaraq məhkəmə təfsirinin rolunun artmasına zəmin yaranır.

İkincisi, cinayət qanununda işlədilən söz və ifadələrin hansı meyarlar əsasında qiymətləndirilən anlayışlar hesab edilməsi məsələsində aydınlıq yaranmalıdır. Əlbəttə ki, istənilən anlayışın məzmununun müəyyən edilməsi üçün subyektiv mülahizələrə və ya izaha ehtiyacın olması həmin anlayışları qiymətləndirilən anlayışlar kimi qiymətləndirməyə əsas verə bilməz. Məsələn, «təqsir», «ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik)», «cəza təhdidi altında qadağan olunmuş əməl» və başqa bu kimi anlayışları qiymətləndirilən anlayışlar sırasına aid etmək mümkün deyil. Ona görə ki, təqsirə CM-in 7.1-ci maddəsində («Yalnız törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və cəzalandırıla bilər»), habelə 24-26-cı maddələrində anlayış verilmiş və əlamətləri təsvir edilməklə təqsirin növləri göstərilmişdir. Yaxud «ictimai təhlükəli əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik)» və «cəza təhdidi altında qadağan olunmuş əməl» ifadələri cinayət əməlini xarakterizə edən əlamətlərdir və CM-in 14.1-ci maddəsində əks olunmuşdur. Sadalanan anlayışların izahı üçün müstəntiqlərin, prokurorların və hakimlərin subyektiv mülahizələrinə ehtiyac yoxdur. Qanunverici ictimai təhlükəli və cəza təhdidi altında qadağan olunmuş əməlləri CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrində cinayət əməli kimi müəyyən etdiyinə görə, belə əməllərin hər hansı başqa hüquq subyektinin tərəfindən cinayət sayılmaması qeyri-mümkündür. Ona görə də cinayət hüquq ədəbiyyatında «təqsir», «iştirakçılıq», «bir qrup şəxs», «ictimai təhlükəli əməl» və sair bu kimi söz və ifadələrin qiymətləndirilən kateqoriyalar sırasına aid edilməsini doğru saymırıq (10, s.56).

Üçüncüsü, qiymətləndirilən əlamətləri cinayət qanunu maddəsinin blanket əlamətlərindən də fərqləndirmək lazımdır. Cinayət tərkibinin blanket əlamətləri qeyri-cinayət normativ hüquqi aktların müddəaları vasitəsilə bərpa olunduğu halda, cinayət hüquq normasının qiymətləndirilən əlamətləri yalnız hüquqtəbiqudən vəzifəli şəxslərin cinayət işi

üzrə müəyyən edilmiş hallar əsasında subyektiv yanaşmalarının nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Məhz belə subyektiv yanaşmalar bir çox neqativ hüquqi nəticələrə gətirib çıxarır. İlk növbədə qanunçuluq prinsipinin tələbləri pozulur. Belə ki, hüquqtətbiqudən vəzifəli şəxsin yanlış subyektiv mülahizələri əslində cinayət sayılmalı olmayan əməlin cinayət hesab edilməsinə, yaxud cinayət sayılmalı olan əməlin cinayət kimi qiymətləndirilməməsinə səbəb olur. Beləliklə, qanunverici orqanın funksiyasını təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, hakim yerinə yetirir. Sadalanan subyektlər bir halda cinayət qanununun cinayət hesab etmədiyi əməli kriminallaşdırmaq, digər halda isə cinayət qanununun cinayət hesab etdiyi əməli dekriminalaşdırmaq imkanı qazanırlar, yaxud da əməlin tövsifində zəncirvari səhvlər meydana çıxır. Belə qiymətləndirilən əlamətlərdən biri CM-in 120.2.4-cü maddəsində öz əksini tapmış «xüsusi amansızlıq» anlayışıdır. Xüsusi amansızlığın məzmunu hər hansı normativ hüquqi aktda təsbit edilməmişdir. Ona görə də həmin anlayışa məhkəmə təcrübəsində izah verilməsi tamamilə başa düşüləndir.

Məhkəmə təcrübəsində «xüsusi amansızlıq» anlayışının məzmunu ilə bağlı yanlış təfsirlərə rast gəlinir.

Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 18 iyun 2013-cü il tarixli hökmü ilə Qurbanov V.M. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 120.2.4 və 228.4-cü maddələri ilə təqsirli bilinmişdir, ona görə ki, o, 2013-cü il fevralın 3-də yaşadığı, Şabran rayonunun Gəndov kəndindəki valideynlərinə məxsus iki mərtəbəli evin ikinci mərtəbəsində sərxoş vəziyyətdə olarkən birinci mərtəbədə yaşayan qardaşı Qurbanov M.M.-i naməlum şəxslərlə kart oynayıb səs-küy salmaqla onun rahatlığını pozmalarına irad tutmaq üçün aşağı düşəndə həmin şəxslər oradan qaçmışlar, o, isə qardaşının hərəkətlərinə öz etirazını bildirdikdə aralarındakı mübahisə zamanı stolun üstündən kürək və sinə nahiyəsinə 2 zərbə yetirmişdir. Qardaşının sağ qaldığını görəndə o, niyyətini başa çatdırmaq üçün öz otağındakı şifondən qanunsuz olaraq əldə edib saxladığı zavod üsulu ilə hazırlanmaqla soyuq silah hesab edilən xəncəri götürmüş, geri qayıtdıqda zərərçəkmiş şəxsin bədəninin müxtəlif nahiyələrinə xüsusi ağrılar verib döş qəfəsi boşluğuna və qarın boşluğuna nüfuz edərək hər iki ağciyərin, köndələn çənbər bağırsağın və qaraciyərin zədələnməsi, başın sağ gicgah və ənsə nahiyəsində olan çapılmış yaralar, başın sağ gicgah və ənsə sümüyünün sınığı ilə müşayiət olunan, yetirilən anda həyat üçün təhlükəli olmaqla sağlamlığa ağır zərər vurmağın əlamətlərinə malik cəmi 7 ədəd zərbə, ümumilikdə isə 16 ədəd zərbə endirmiş, bununla da Qurbanov M.M.-i xüsusi amansızlıqla qəsdən həyatdan məhrum etmişdir.

Sumqayıt Apellyasiya Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarı ilə apellyasiya şikayəti qismən təmin edilərək Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin hökmü dəyişdirilmiş, V.M.Qurbanovun cinayət əməli CM-in 120.2.4-cü maddəsindən həmin Məcəllənin 120.1-ci maddəsinə tövsif edilmişdir. Həmin qərarında apellyasiya instansiya məhkəməsi V.M.Qurbanovun birinci instansiya məhkəməsinin hökmündə göstərilən hərəkətlərinin onun qəsdən adam öldürmə cinayətini xüsusi amansızlıqla törətməsinə dəlalat etməməsi barədə nəticəyə gəldiyi üçün məhkumun əməlini CM-in 120.2.4-cü maddəsindən bu Məcəllənin 120.1-ci maddəsinə tövsif etmişdir.

Sumqayıt Apellyasiya Məhkəməsinin Cinayət kollegiyasının qərarından verilmiş kassasiya protesti onunla əsaslandırılmışdır ki, Qurbanov V.M. zərərçəkmiş şəxsə çoxsaylı zərbələr vurmaqla onu xüsusi amansızlıqla qəsdən öldürdüyü halda apellyasiya instansiya məhkəməsi onun bu əməlini düzgün olmayaraq CM-in 120.2.4-cü maddəsindən 120.1-ci maddəsinə tövsif etmişdir. Apellyasiya instansiyası məhkəməsinin V.M.Qur-

banovun əməlinin hüquqi tövsifi üzrə birinci instansiya məhkəməsinin çıxardığı nəticədən fərqli qənaətə gəlməsinin səbəbi odur ki, məhkəmənin fikrincə V.M.Qurbanovun qəsdən adam öldürmə əməlinə «cinayətin xüsusi amansızlıqla törədilməsi» əlaməti mövcud olmamışdır. Apellyasiya məhkəməsi hesab etmişdir ki, V.M.Qurbanov üçün qardaşı Qurbanov M.M.-in qanunsuz hərəkətləri onun həyat və sağlamlığına real təhlükə törədən hərəkətlər kimi təzahür etmiş, V.Qurbanovun zərərçəkmiş şəxsə çox sayda bıçaq zərbələri vurması xüsusi amansızlıq kimi niyyətdən deyil, onun qəsdinin M.Qurbanovu məhz həyatdan məhrum etməyə yönəlməsindən irəli gəlmişdir.

Kassasiya kollegiyası hesab etmişdir ki, V.M.Qurbanovun bıçaqla zərərçəkmiş Qurbanov M.M.-ə iki dəfə, o cümlədən kürək və sinə nahiyələrindən vurduqdan sonra bunun zərərçəkmiş şəxsi həyatdan məhrum etmək üçün kifayət etmədiyini görüb məhz (və müstəsna olaraq) öldürmək barədə niyyətini başa çatdırmaq üçün xəncəri gətirib onunla zərərçəkmiş şəxsə çoxsaylı zərbələr vurması haqqında apellyasiya məhkəməsinin V.Qurbanova istinadən çıxardığı nəticənin düzgünlüyünə şübhə salan hallar isə odur ki, ümumi uzunluğu 445, tiyəsinin uzunluğu isə 305 mm olan xəncərlə V.M.Qurbanov (hansı ki, müdafiə tərəfinin və apellyasiya məhkəməsinin mövqeyinə görə həmin alətdən istifadə etməklə daha tez Qurbanov M.M.-i öldürmək barədə məqsədinə çatmaq istəyirdi) yerdə yıxılmış vəziyyətdə qalan M.Qurbanova bədəninin müxtəlif, o cümlədən həyatı əhəmiyyəti olamayan, məsələn qulağın sığalığı, sağ qulaq seyvanının aşağı hissəsi kimi nahiyələrinə 10-dan artıq sağlamlığa yüngül zərər vuran xəsarətlər yetirmiş və yalnız ümumi sayı 23 olan zədələrdən 7-si zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vuran xəsarətlər olmuşdur.

Qeyd olunan halların fonunda isə apellyasiya məhkəməsinin V.M.Qurbanovun xəncərlə zərərçəkmiş şəxsə çoxsaylı zərbələr vurmaqda və xəsarətlər yetirməkdə məqsədinin zərərçəkmişə xüsusi ağrılar və iztirab vermək deyil, ancaq və ancaq öldürmək olması haqqında mülahizəsi inandırıcı görünür.

Apellyasiya məhkəməsinin qərarından o da aydın olur ki, məhkəmənin V.M.Qurbanovun əməlinə CM-in 120.2.4-cü maddəsində təsbit olunmuş «xüsusi amansızlıq» əlamətinin olmaması barədə çıxardığı nəticə işin faktiki hallarına uyğun olmamaqla yanaşı həm də sözügedən əlamətin yanlış təfsirinə əsaslanmışdır.

Apellyasiya məhkəməsi o fikrində haqlı olmuşdur ki, CM-in 120.2.4-cü maddəsinin şərh edilən müddəasının mənasına görə qəsdən adam öldürmə cinayətinin çoxsaylı zərbələr vurmaqla və xəsarətlər yetirilməklə törədilməsi özü-özlüyündə cinayətin xüsusi amansızlıqla törədilməsinə dəlalət etmir. Lakin apellyasiya məhkəməsinin qərarında gətirilən digər mülahizələrdən o, da məlum olur ki, məhkəmə sözügedən ağırlaşdırıcı əlamətə münasibətdə şəxsin birbaşa qəsdlə hərəkət etməsini əməlin CM-in 120.2.4-cü maddəsi ilə tövsifini şərtləndirən zəruri əsas kimi görmüşdür.

CM-in şərh edilən müddəası əməlin «xüsusi amansızlıq» əlaməti üzrə tövsif edilməsi əsaslarını yalnız təqsirkarın həmin əlamətə münasibətdə birbaşa qəsdlə (CM-in 25.2-ci maddəsi) hərəkət etdiyi hallarla məhdudlaşdırmaq üçün əsas vermir. Qəsdən adam öldürmənin ictimai təhlükəli nəticəsinə – şəxsin həyatdan məhrum edilməsinə münasibətdə təqsirkarın birbaşa və dolayı qəsdlə hərəkət etməsi mümkün olduğu kimi, CM-in 120.2.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin xüsusi amansızlıqla törədilməsi əlamətinə münasibətdə də şəxsin həm birbaşa, həm də dolayı qəsdlə (CM-in 25.3-cü maddəsi) hərəkət etməsi mümkündür. Yəni, əgər söhbət xüsusi amansızlığı yaradan cinayətin törədilməsi üsulundan gedirsə, təqsirkar həmin üsulla zərərçəkmişə xüsusi iztirab və ağrı-

lar yetirməyi arzu etməsə də (belə bir xüsusi niyyəti və məqsədi olmasa da) belə, o, seçdiyi üsulun zərərçəkmiş şəxsə xüsusi iztirab və ağırlar yetirməsini dərk etdiyi halda, buna şüurlu surətdə yol verirsə, onun əməli cinayətin xüsusi amansızlıqla törədilməsi əlaməti üzrə CM-in 120.2.4-cü maddəsi ilə tövsif edilməlidir.

«Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 12 dekabr 2002-ci il tarixli, 3 №-li Qərarının 8-ci bəndinə görə təqsirkarın əməli xüsusi amansızlıqla qəsdən adam öldürmə kimi CM-in 120.2.4-cü maddəsi ilə tövsif edilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, burada xüsusi amansızlıq anlayışı həm adam öldürmənin üsulu ilə, həm də təqsirkarın cinayət törədərkən xüsusi amansızlıq göstərdiyini təsdiq edən digər hallarla bağlı olur. Əməl xüsusi amansızlıqla adam öldürmə kimi tövsif edilərkən müəyyən edilməlidir ki, təqsirkarın qəsdə zərərçəkmiş şəxsə əzab, işgəncə verilməsi, onun şəxsiyyətinin ələ salınması, təqsirkar üçün aşkar surətdə zərərçəkmiş xüsusi ağırlar (çoxlu miqdarda xəsarətlər yetirmə, şiddətli ağrı verən zəhərdən istifadə edilməsi, diri-diri yandırılması, uzun müddət ac-susuz saxlanması və s.) yetirilməsi hallarında mövcud olur.

Ali Məhkəmənin Plenum qərarında çoxlu miqdarda xəsarətlər yetirmə xüsusi amansızlığın əlaməti kimi göstərilərsə də, qeyd olunur ki, təqsirkarın zərərçəkmiş şəxsi tez bir zamanda öldürmək niyyəti ilə ona çoxlu sayda bədən xəsarətləri yetirməsi hər bir halda xüsusi amansızlıq kimi qiymətləndirilməməlidir (5, s.399).

Fikrimizcə, qiymətləndirilən anlayışların (əlamətlərin) müəyyəneidici meyarı ondan ibarət olmalıdır ki, belə anlayışların (əlamətlərin) məzmununun cinayət qanununa və digər normativ hüquqi aktlara müraciət edilməklə müəyyən edilməsi istisna edilməlidir. Qiymətləndirilən anlayışların (əlamətlərin) məzmunu yalnız cinayət hüquq normasını tətbiq edən subyektlər tərəfindən açılır. Ona görə də cinayət hüquq ədəbiyyatında məzmunu qeyri-cinayət normativ hüquqi aktlarda göstərilən cinayət-hüquqi anlayışların (əlamətlərin) blanket deyil, qiymətləndirilən əlamət olduğunu iddia edən müəlliflərlə həmrəy deyilik (19, s.46). Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 168.1-ci, 169.1-ci, 192.1-ci, 192-1.1-ci, 196.1-ci, 215.1-ci, 221.1-ci və digər maddələrində «vətəndaş» sözünün işlədilməsi cinayət hüququnun qanun qarşısında bərabərlik və deməli həm də qanunçuluq prinsipi ilə ziddiyyət təşkil edir. Təklif edirik ki, həmin maddələrin dispozisiyalarında «vətəndaş» sözü «fiziki şəxs» sözü ilə əvəz edilsin.

Cinayət qanununda «ölçülə bilən» qiymətləndirilən anlayışların (əlamətlərin) işlədilməsi də qanunçuluq prinsipinin pozulmasını şərtləndirir. Belə anlayışlara «xeyli miqdarda ziyan» (CM-in 177.2.4, 178.2.4, 179.2.4, 180.2.5, 185.2.4, 186.1, 187.1-ci və s. maddələri), «külli miqdarda ziyan» (CM-in 177.3.2, 178.3.2, 179.3.2, 180.3.2, 181.3.2, 185.3.2, 186.2.1-ci, 187.2-ci və s. maddələri), «əhəmiyyətli ziyan» (CM-in 248.1, 250.1, 252.2, 254.1, 255, 261-ci və s. maddələri), «mühüm zərər» və «mühüm ziyan» (CM-in 233-2, 240.4, 308.1, 309.1-ci və s. maddələri), «ağır, az ağır və yüngül zərər» (CM-in 126-128-ci və s. maddələri) və CM-in maddələrində işlədilən başqa anlayışlar aiddir. Sadalanan anlayışların içərisində rəqəm ifadəsi ilə konkretləşdirilə bilənlər mövcuddur. Məsələn, CM-in 177-185-ci maddələrində «xeyli miqdarda ziyan» dedikdə üç min manatdan yuxarı, lakin on min manatdan artıq olmayan məbləğ, «külli miqdarda ziyan» dedikdə isə on min manatdan artıq olan məbləğ başa düşülür (CM-in 177-ci maddəsinin qeydinin 2-ci bəndi). Lakin həmin anlayışların içərisində elələri də vardır ki, cinayət qanununda on-

ların məzmunu açılmır və belə «zərər» və ya «ziyan»ların rəqəmlə ifadəsi göstərilir. Məsələn, CM-in 233-2, 308.1, 309.1, 314.1-ci və s. maddələrinin dispozisiyalarında əks olunan «mühüm zərər» anlayışının məzmunu açılmır. Bu səbəbdən həmin anlayışların məzmunu doktrinal təfsirlə, yaxud cinayət işi üzrə icraat zamanı işin hallarına uyğun olaraq istintaq və məhkəmə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Birdən çox obyektə qəsd edən cinayətləri nəzərdə tutan maddələrdə bir deyil, bir neçə qiymətləndirilən anlayışdan istifadə edilməsi də qanunçuluq prinsipini pozur və cinayət hüquq normasının birmənalı tətbiqinə mane olur. Belə tərkiblərdən biri xuliqanlıq cinayət tərkibidir. CM-in 221.1-ci maddəsinin dispozisiyasında işlədilən qiymətləndirilən anlayışlara aiddir: 1) ictimai qayda; 2) ictimai qaydanı kobud surətdə pozan hərəkətlər; 3) cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə edən hərəkətlər; 4) qərəzli hərəkətlər. CM-in 221.3-cü maddəsində isə «silah qismində istifadə edilən əşyalar» və «silah və ya silah qismində istifadə edilən əşyaları tətbiq etmə» ifadələri qiymətləndirilən anlayışlardır. Maddədə qiymətləndirilən anlayışların çoxluğu cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi əsasında rəhbər izah verən Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Xuliqanlıq işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 23 mart 2004-cü il tarixli, 1 №-li Qərarında və «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair» Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 20 may 2011-ci il tarixli Qərarında, habelə aşağı instansiya məhkəmələrin aktlarında eyni söz və ya ifadəyə müxtəlif məzmunlu təfsirlər verilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, «Xuliqanlıq işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun 23 mart 2004-cü il tarixli, 1 №-li Qərarında ictimai qayda dedikdə, cəmiyyətdə insanlar arasında təşəkkül tapmış, adət və ənənələrlə, əxlaq normaları ilə, habelə qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilən qarşılıqlı davranış və birgəyaşayış qaydalarının sistemi başa düşülür. Cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik etmə dedikdə isə təqsirkarın ətrafdakı şəxslər üçün aşkar surətdə ictimai qaydaya əhəmiyyətli dərəcədə laqeydlik, etinasızlıq göstərməsi, cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul olunmuş davranış qaydaları, əxlaq və mənəviyyat normalarına qarşı saymamazlıq, bir çox insanın və ya cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün mənafelərinə toxunan hərəkətlər etməsi başa düşülür. Eyni əlamətlərə «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair» Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 20 may 2011-ci il tarixli Qərarında aşağıdakı kimi anlayış verilmişdir: «Cinayət hüququnda ictimai qayda dedikdə, ictimai asayiş, şəxsiyyətin toxunulmazlığını və mülkiyyətin bütövlüyünü, dövlət və ictimai institutların normal fəaliyyətini təmin edən, cəmiyyətdə insanlar arasında təşəkkül tapmış münasibətlər kompleksi başa düşülür... Cəmiyyətə açıqca hörmətsizlikdə ifadə olunan ictimai qaydanın kobud surətdə pozulması təqsirkarın elə hərəkətləridir ki, bu hərəkətlər vətəndaşların, idarə, müəssisə və digər təşkilatların normal həyat və fəaliyyəti üçün təhlükə yaradır, qorxu və narahatçılıq hissəsinə səbəb olur».

Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun B.Yusifovanın şikayəti üzrə 17 fevral 2006-cı il tarixli Qərarında ictimai qaydanı kobud surətdə pozan hərəkətlərə təqsirkarın nəqliyyatın, müəssisə, idarə və təşkilatın normal fəaliyyətinin, kütləvi tədbirin və ya uzun müddətə ictimai asayişin pozulmasına, yaxud vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin toxunulmazlığına təhlükə və həyəcanın yaranmasına səbəb olan, habelə qanunvericiliklə tənzimlənən birgəyaşayış qaydalarının qərəzli surətdə pozulmasında ifadə olunan hərəkətlər kimi, cəmiyyətə açıqca hörmətsizlik ifadə edən hərəkətlərə isə təqsirkarın ətrafdakı şəxslər və özü üçün açıq surətdə ictimai qaydaya əhəmiyyətli dərəcə-

də laqeydlik, etinasızlıq, cəmiyyətdə hamı tərəfindən qəbul olunmuş davranış qaydalarına, əxlaq və mənəviyyat normalarına qarşı saymazlıq göstərən, bir qrup şəxsin və ya cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün qanuni mənafeələrinə toxunan hərəkətlər kimi hüquqi qiymət verilmişdir.

Göründüyü kimi, eyni bir anlayışa nəinki Konstitusiyaya və Ali məhkəmələrin qərarlarında, hətta Konstitusiyaya Məhkəməsinin ayrı-ayrı qərarlarında məzmunca müxtəlif anlayışlar verilmişdir. Təbii ki, qeyd olunan hal qanunçuluq prinsipinin pozulmasına rəvac verir.

Fikrimizcə, qiymətləndirilən əlamətlərə malik cinayət-hüquq normalarının tətbiqinin qanunçuluq prinsipinə uyğunlaşdırılması iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər.

Birincisi, həmin anlayışlara mümkün qədər cinayət qanununda aydınlıq gətirilməsi, onların hüquqi əlamətlərinin konkretləşdirilməsi yolu ilə bu anlayışların qanunvericilik qaydasında təkmilləşdirilməsidir. Qeyd olunan üsuldən istifadə edərək Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 7-ci maddəsində olduğu kimi Cinayət Məcəlləsində də istifadə olunan və eyni məzmun daşıyan qiymətləndirilən əlamətlərin izahını nəzərdə tutan siyahı cinayət qanununa əlavə edilə bilər. Məsələn, həmin siyahıda «silah qismində istifadə olunan əşyalar» ifadəsinin məzmunu açıla bilər.

İkincisi, cinayət qanununda müəyyən qrup cinayətlərin ortaq qiymətləndirilən əlamətlərinin olmasından istifadə edərək belə əlamətlərin müəyyən bir maddənin «Qeyd» hissəsində anlayışının verilməsi onların birmənalı dərk olunmasını və tətbiqini mümkün edə bilər. Məsələn, CM-in «Ekoloji cinayətlər» adlı 28-ci fəslinin maddələrinə daxil olan «ağır nəticələr», «əhəmiyyətli ziyan», «əhəmiyyətli zərər» və sair bu kimi anlayışların izahı CM-in 247-ci maddəsinin qeydində verilə bilər. Belə bir üsul yalnız konkret cinayətin əlaməti kimi çıxış edən qiymətləndirilən əlamətin izahına da şamil oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Xuliqanlıq işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında» 23 mart 2004-cü il tarixli 1 №-li Qərarı
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun «Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 221.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair» 20 may 2011-ci il tarixli Qərarı
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. 30 dekabr 1999-cu il
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 14 iyul 2000-ci il
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. I Hissə. Hüquq elmləri doktoru, professor F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. «Hüquq Yayın Evi». Bakı, 2016-cı il. 674 s.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. II Hissə. Hüquq elmləri doktoru, professor F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. «Hüquq Yayın Evi». Bakı, 2016-cı il. 764 s.
7. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. «Hüquq Yayın Evi». 2015, 720 s.
8. Браинин Я.М. Уголовный закон и его применение. М., 1967. 240 с.
9. Демидов Ю.А. Социальная ценность в уголовном праве. М., Юридическая литература, 1975. 182 с.
10. Джинджолия Р.С. Унификация оценочных признаков при квалификации преступлений против личности. М., 2004. 271 с.

11. Жилкин М.Г. Уголовно-правовая оценка последствий преступлений в сфере экономической деятельности // Дисс. на соискание уч. ст. канд. юр. наук. М., 2001
12. Кострова М. Крупный размер и крупный ущерб по УК РФ: языковой аспект // Законность, 2001, № 10
13. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., 2001. 304 с.
14. Лопашенко Н. А. Введение в уголовное право: Учебное пособие. М., 2009. 224 с.
15. Миренский Б.А. Использование оценочных категорий ОВД при квалификации преступлений. Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1979. 87 с.
16. Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм. Волгоград, 1973. 176 с.
17. Питецкий В.В. К вопросу о сущности оценочного понятия // Оценочные понятия уголовного закона / Изб. труды. Красноярск, 2006.
18. Питецкий В.В. К вопросу о сущности оценочных понятий в праве // Сборник научных трудов. Выпуск 61.
19. Стрилец О. В. Принцип вины в уголовном праве России. Волгоград, 2010. 176 с.
20. Фролов Е.А. Стабильность закона и соотношение формально-определенных и оценочных понятий в уголовном праве // Проблемы советского уголовного права и криминологии: Научные труды, Вып. 28, Свердловск, 1973.

EVALUATION INDICATORS OF CRIMINAL LAW AND PROBLEMS OF COMPLIANCE WITH THE REQUIREMENTS OF THE PRINCIPLE OF LEGALITY ARISING FROM THEIR IMPLEMENTATION

E.F.Huseynov

SUMMARY

This article deals with the evaluation indicators prescribed by law and stresses the importance of using indicators when establishing the constitution of a crime. The analysis of whether the evaluation indicators correspond with the provisions of the principle of legality is given, and the opinions of criminal law scientists on the matter are presented.

The article draws attention to the differences in interpretation of evaluation indicators when classifying criminal acts by the Constitutional and Supreme Courts of the Republic of Azerbaijan. Suggestions are made to improve the current situation in this field.

ОЦЕНОЧНЫЕ ПРИЗНАКИ УГОЛОВНОГО ЗАКОНА И ПРОБЛЕМЫ С СОБЛЮДЕНИЕМ ТРЕБОВАНИЙ ПРИНЦИПА ЗАКОННОСТИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПРИ ИХ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ

Э.Ф.Гусейнов

РЕЗЮМЕ

В статье дается основание оценочным признакам, установленным в уголовном законе, и подчеркивается важность использования оценочных признаков

в установлении состава преступлений. Анализируются вопросы сочетания оценочных признаков с положениями принципа законности, предоставляется точка зрения ученых по уголовному праву.

В статье уделяется внимание на различие интерпретаций оценочным признакам при классификации преступного деяния в решениях Конституционного Суда и Пленума Верховного Суда АР. Выдвигаются конкретные предложения по анализированным вопросам для усовершенствования уголовного закона.

QEYRİ-BEYNƏLXALQ SİLAHLI MÜNAQIŞƏLƏRDƏ DÖVLƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ HUMANİTAR HÜQUQ ÜZRƏ ÖHDƏLİKLƏRİ

R.Ə.Axundov

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
Bakı AZ1143, H.Cavid prospekti 31
e-mail: rashad_akhundov@hotmail.com

Açar sözlər: ümumi maraq, müqavilələrin kontinuiteti, “tabula rasa” prinsipi, jus cogens, İnsan Hüquqları Komissiyası

Key words: general interest, principle of continuity, principle of "tabula rasa", jus cogens, Commission of International Law

Ключевые слова: общий интерес, принцип продолжительности, принцип «tabula rasa», jus cogens, Комиссия Международного Права

Beynəlxalq humanitar hüquq normaları da insan hüquqları üzrə normalar kimi “ümumi marağın-universal dəyərlərin” müdafiəsinə istiqamətlənirlər [12, s.285]. Bu zaman «hər kəsin və hamının hər kəs və hamı qarşısında» obyektiv öhdəliyi meydana gəlir [4, s.79-174]. Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948), 1984-cü il İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və cəzaya qarşı Konvensiya, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları üzrə öhdəlik beynəlxalq birliyə münasibətdə formalaşan öhdəliklərdir.

1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsi qaydalar külliyyatı olmaqla Beynəlxalq Məhkəmənin “Nikaraqua ABŞ-a qarşı” 1986-cı il qərarında da deyildiyi kimi, humanizmin əsas prinsiplərinin ifadəsidir. Buna görə də 3-cü maddə yalnız müqavilə norması kimi deyil, həm də (yazılmamış) hüququn prinsipləri kimi məcburi xarakterə malikdir. Beynəlxalq hüquqa görə bu, ümumi qaydaya çevrilmiş və beynəlxalq müqavilələrlə təsdiqlənmişdir. Müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin hüquqi varisliyi haqqında 1978-ci il Vyana Konvensiyasının (1998-ci ildə hüquqi qüvvəyə minib) 34-cü maddəsinin 1a bəndində deyilir ki, bir dövlətin parçalanması ilə yaranan varis dövlətə münasibətdə sələf-dövlətin bütün ərazisinə münasibətdə hüquqi varislik anındakı istənilən müqaviləsi qüvvədə qalır. Bu Konvensiyanın müvafiq müddəasının 2-ci bəndində nəzərdə tutulan ümumi hal ondan ibarətdir ki, hüquqi varisliklə bağlı tərəflər müqavilənin predmetinə, məqsədinə və icra edilmə şərtlərinə qarşılıqlı razılıq əsasında dəyişikliklər edə bilərlər. Bu haldan xüsusi istisna ümumtanınmış beynəlxalq öhdəliklər üçün nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq Məhkəmə “Barselona Trakşn (1970) işi” üzrə qərarında dövlətlər üçün “bilavasitə qarşılıqlı marağa əsaslanan öhdəliyi” və bir də “beynəlxalq birliyə münasibətdə ümumi marağı” (erga omnes) ehtiva edən öhdəliyi fərqləndirmişdir [6]. Sonuncu haldakı öhdəlik Beynəlxalq humanitar hüquq normalarını da nəzərdə tutmaqla ümumi beynəlxalq hüquq normalarının sistemini formalaşdırmaqdadır və bu normaların gözlənilməsində bütün dövlətlər hüquqi marağa malik hesab edilirlər. Bu normalar üzrə beynəlxalq öhdəlik dövlətlərin beynəlxalq hüquq subyektivliyinin dinamikasından da asılı deyil. Dövlətlərin parçalanması, ləğvi, yenidən yaranmasından asılı olmayaraq, müvafiq ərazidəki əhalinin

hüquqları qeyd-şərtsiz təmin edilməlidir.

Bu məsələ ilə bağlı dövlətlərin təcrübəsi fərqliliyə malik olduğundan hüquqi varislik birmənalı qəbul edilməmişdir. Bir halda hüquqi varisliyə, başqa bir halda isə yeni hüquqyaradıcılığına istinad edilmişdir. 1991-ci il 5 noyabrda Haaqa Konfransında Yuqoslaviyanın altı respublikasının prezidentləri Beynəlxalq Humanitar hüququn gözlənilməsini təmin edəcəkləri haqda öhdəlik götürürlər. Bir qədər sonra, 26-27 noyabr 1991-ci ildə Yuqoslaviya federal icra şurası və Serbiya Respublikası, Çernoqoriya münaqişəsi zamanı Cenevrə Konvensiyalarını və I Əlavə Protokolu tətbiq edəcəkləri barədə bəyanat verirlər. Daha sonra 1992-ci il 26 martda Sloveniya, 11 mayda Xorvatiya, 31 dekabrda Herseqovina hüquqi varislik haqqında bəyanatla çıxış edərək bildirirlər ki, “beynəlxalq praktikaya uyğun olaraq müstəqillik əldə edilən gündən əvvəlki dövr üçün məsuliyyət daşıyırlar”. 1993-cü ildə fevralın 5-də Çexiya, aprelin 2-də Slovakiya Respublikası hüquqi varislik haqqında bəyanat verirlər.

Hüquqi varislik haqqında bu praktikanın bəyanat, yoxsa hüquqyaradıcılığı xarakterində olması qeyd etdiyimiz kimi birmənalı həll edilməmişdir. Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə müqavilələrdəki öhdəliklərin varislənməsi postsovet dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik olmamışdır.

L.Q.Hüseynov qeyd edir ki, müstəqillikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Pakta qoşulana kimi (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt-müəll.) ölkə ərazisində baş vermiş hadisələrə görə öhdəlik götürməsi aktını Pakt üzrə öhdəliyin “varislənməsi”ndən çox susmaqla tanınması kimi qiymətləndirilə bilər [1, s.47]. Beynəlxalq humanitar hüquq normaları haqqında beynəlxalq müqavilələrin kontiunitetindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, bu sahədə nə qədər fərqli mövqelər olsa da inkişaf tendensiyaları insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinə doğru getməkdədir. Dövlət suverenliyi insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipinə münasibətdə qəbul edilməkdədir [2, s.3-16]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində deyildiyi kimi “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir” (I) fikri suverenliyin məqsədini göstərir. Həmin maddənin II hissəsində “Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilməsi” də Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərə münasibətdə siyasi kursunu göstərir.

Prof. L.Hüseynov qeyd edir ki, hazırda insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrə də spesifik kontiunitet verən, onların xüsusi təbiətini nəzərə alan yeni beynəlxalq adət-hüquq normasının yaranmasının şahidi oluruq [1, s.39].

Keçmiş SSRİ-nin bağladığı müqavilələrə münasibətdə MDB dövlətlərinin hüquqi varisliyi haqqında 1992-ci il 6 iyul Moskva Memorandumunda deyilir ki, çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak məsələsi beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, Birlik-üzv dövlətləri tərəfindən fərdi qaydada, onların hər birinin konkret qaydalardan, həmçinin bu və ya digər müqavilənin xarakterindən və məzmunundan çıxış etməklə həll ediləcək. Başqa sözlə, MDB dövlətləri bu memorandumla “tabula rasa” prinsipini qəbul etmişlər. Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında Aktın 4-cü maddəsində qeyd edilirdi ki, SSRİ-nin iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələr onun müstəqilliyinə və suverenliyinə zidd olmadığıca Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilə bilər.

Beləliklə, hər bir dövlət SSRİ-nin tərəfdar olduğu çoxtərəfli müqavilələrə münasibətdə hüquqi varislik məsələsində müstəqil çıxış etməkdədir. Buradan belə bir məsələ yaranır ki, verilən bəyanatlar yeni müqavilə əhəmiyyətindədir və avtomatik olaraq hüquqi varislik Beynəlxalq humanitar hüquq normaları, o cümlədən qeyri-beynəlxalq xarakterli münaqişələr üzrə normalar üçün də qəbul edilməmişdir. Əksəriyyət postsovet dövlətləri Cenevrə Konvensiyalarına və Əlavə Protokollara münasibətdə hüquqi varisliyi bəyanat vasitəsilə MDB-nin yaradılması haqqında (21 dekabr 1994) Alma-ata Bəyannaməsinin imzalanmasından əvvəlki dövrdə bu varisliyə şamil etməklə təmin etmişlər. Postsovet dövlətlərindən bir qismi isə Cenevrə Konvensiyalarında (I, 60-61; II, 59-60; III139-140; IV, 155-156) və Əlavə Protokollarda (I, 94-95; II, 22-23) nəzərdə tutulmuş prosedurla qoşulma sənədlərini göndərməklə öhdəliklərini təmin etmişlər.

BQXK də postsovet dövlətlərinin SSRİ-nin varisi kimi Cenevrə Konvensiyaları ilə bağlı olduqlarını bildirsə də, yenə də həmin dövlətlərin müvafiq beynəlxalq aktlar üzrə öhdəlik götürmələri ilə bağlı konkret bəyanatla çıxış etmələrinə çalışmışdır. Məsələn, 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası ilə bağlı BQXK qeyd edirdi ki, Cenevrə Konvensiyalarına və Əlavə Protokollara qoşulma haqqında məsələ həmin ilin mayında hakimiyyətə gəlmiş Xalq cəbhəsi hökuməti ilə danışıqların mərkəzində olmuşdur [10, s.116].

1993-ci il aprelin 21-də Azərbaycan Respublikası Konvensiyalara qoşularaq bu sənədlərdən irəli gələn öhdəlikləri öz üzərinə götürmüşdür. Konvensiyalara Əlavə Protokollar Azərbaycan Respublikası tərəfindən təsdiq edilməmişdir. 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Silahlı münaqişələr zamanı mədəni irsin qorunması haqqında 1954-cü il Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının sözü gedən Konvensiyalara qoşulması bu Konvensiyalarda göstərilmiş tələblərin milli qanunvericilikdə əks etdirilməsi zərurətini irəli sürmüş və 1995-ci ildə “Mülki şəxslərin müdafiəsi və hərbi əsirlərin hüquqlarının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Humanitar hüquqla əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsi eyni zamanda hərbi qanunvericilik və cinayət qanunvericiliyi çərçivəsində də həyata keçirilmişdir.

Qeyd edilənlərdən yaranan nəticə ondan ibarətdir ki, Beynəlxalq humanitar hüquq normaları üzrə beynəlxalq öhdəliyin hüquqi varisliyi münaqişə ərazisi dövlətlərin hökumətlərini, eləcə də həmin ərazidə hakimiyyətə qarşı çıxan silahlı münaqişənin iştirakçılarının mübarizəsində ədalətlik meyarı kimi qəbul edilə bilər. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının gözlənilməsi silahlı münaqişə iştirakçılarının bir halda statusuna hörmət edilməsi, digər halda (silahlı münaqişəyə qalxan tərəfin) müvafiq statusun tanınması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının şəxslərlə bağlı hissəsinin erga omnes xarakteri bu sahədəki beynəlxalq müqavilə normalarının kontinuitetini də müəyyən etməkdədir. Cenevrə Konvensiyalarında və Əlavə Protokollarında hüquqi varisliyin müəyyən hallarda tanınmaması və ya “qoşulma” proseduru müvafiq normaların jus cogens xarakterinə təsir etməməkdədir. “Qoşulma” proseduru əsasən postsovet dövlətləri üçün xarakterik olmuşdur ki, bu da həmin dövlətlərin uzun müddətə SSRİ adı altında Rusiyanın təsirində qalmaları və dövlətin siyasətində insan hüquqlarının prioritet xarakterdə olmaması ilə izah edilə bilər.

Beynəlxalq humanitar hüquq sferasındakı normalar insan hüquqlarının beynəlxalq hüquq üçün xarakterik olan obyektivlik xüsusiyyətinə diqqəti cəlb edir. Dövlətlər insan hüquqları üzrə çoxtərəfli müqavilənin iştirakçısı olarkən yalnız özünün və ya hər hansı

dövlətin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını deyil, vətəndaşlıqdan asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi öhdəliyi qəbul edirlər [9, s.453]. İstər ərazisində münafişə baş vermiş dövlətlər üçün, istərsə də müdaxilə edən dövlətlər üçün bu öhdəlik beynəlxalq hüquqla təsdiqlənmişdir.

İnsan hüquqları, xüsusən də mülki hüquqlar üzrə müqavilələrin obyektiv xarakteri Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana konvensiyasının 60-cı maddəsində də ifadə edilib. Konvensiyanın 60-cı maddəsində müqavilənin fəaliyyətinin dayandırılması və ya kəsilməsinə əsas kimi onun əhəmiyyətli pozulması göstərilə də, həmin maddənin 5-ci bəndində bu qaydadan humanitar xarakterli (1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına) müqavilələrə, o cümlədən insan hüquqları üzrə müqavilələrə münasibətdə istisna müəyyən edilib. Belə müqavilələrə ümumtanınmış insan hüquqlarının ümumi qaydası tətbiq edilir və erga omnes xarakteri ilə bağlıdır. Humanitar müqavilələrə inadimplenti non est adimplendum prinsipinin tətbiq edilməsi bu sazişlərin erga omnes xarakteri ilə əlaqəlidir. Hər dəfə belə müqavilələrin fəaliyyətinin dayandırılması yalnız bu müqavilələri pozan dövlətə deyil, eyni zamanda bütün digər iştirakçılara da toxunmuş olur [1, s.18].

Beynəlxalq hüquqda insan hüquqları üzrə qaydanı formalaşdıran maraqlar mövcuddur. Bu maraqların müdafiəsi beynəlxalq birliyin ümumi işidir [5, s.79]. Ümumtanınmış normalar üzrə müqavilələr kollektiv təminat sisteminə əsaslanmalıdır. Ümumtanınmış maraqların müdafiəsində məsuliyyət üzrə normaların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı 2001-ci ildə BMT Baş Məcəlləsinin 56/589 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilən Dövlətlərin hüquqazidd fəaliyyətə görə məsuliyyəti haqqında sənədin 1-ci (dövlətin beynəlxalq hüquqazidd davranışı bu dövlətin beynəlxalq məsuliyyətini yaradır) maddəsinə şərh edərək J.Krouford həmin maddədə təsbit edilmiş beynəlxalq məsuliyyət terminin üzrə münasibətləri zərərə məruz qalmış dövlətlə hüquqazidd davranışda olan dövlətin münasibətdən asılı olmayaraq yaranan və digər dövlətləri də əhatə edən münasibət kimi dəyərləndirir [5, s.79].

Beynəlxalq Hüquq Komissiyası qeyd edir ki, Dövlətlərin hüquqazidd fəaliyyətinə görə məsuliyyəti haqqında sənədin 48-cü maddəsində ifadə edilən dövlətlər soyqırım, koləliyin qadağan edilməsi, özünütəyinetmə hüququnun pozulması zamanı yaranan öhdəliklərlə qayğılı olan dövlətlər başa düşülür.

BMT-nin İnsan Hüquqları komitəsi özünün ümumi şərhində qeyd etmişdir ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktın 2-ci maddəsinə görə Pakt üzrə ümumi öhdəlik yalnız insan hüquqlarına hörmət edilməsinə yönəlməyib. Dövlətlər öhdəlik götürüblər ki, yurisdiksiyalarında olan bütün fərdləri bu hüquqlardan istifadə etmək imkanı ilə təmin edəcəklər (m.2). Şübhəsiz ki, bura Beynəlxalq humanitar hüquq normaları da daxildir. Dövlətlərin ziddiyyətli təcrübəsinə baxmayaraq bir çox müəlliflər həm İnsan Hüquqları Komitəsinin, həm də BQXK-nin şərhələrini də əsas götürərək insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin hüquqi varislik məsələsində üstün mövqeyə malik olduğunu qeyd edirlər. Xüsusən də, keçmiş Yuqoslaviya, Sovetlər, Çexoslovakiya, Honkonq və d. münasibətdə insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin kontiunitetinə istinad edilir [7, s.493; 11, s.84; 13, s.357; 8, s.190-191]. 1992-ci ildə İnsan Hüquqları Komitəsi keçmiş Yuqoslaviya ərazisində yeni yaranmış dövlətlərə - Xorvatiya, Bosniya-Herseqovina və (Serbiya və Monteneqrodan ibarət olan) Yuqoslaviya Federativ Respublikasına mülki və siyasi hüquqların gözlənilməsi səviyyəsilə bağlı hesabatlarını təqdim etmələri üçün müraciət etmişdi. Komitə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt üzrə keçmiş Yuqoslaviyanın götürdüyü öhdəliyə istinad edərək bildirmiş-

dir ki, varis dövlətlər tərəfindən insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələri tətbiq etməyəcəkləri, həmçinin keçmiş Yuqoslaviya ərazisindəki əhalinin insan hüquqları üzrə beynəlxalq sazişlərin üstünlüklərindən yararlanma bilməyəcəkləri kimi təəssürat üçün əsas yoxdur [3, s.3].

Bu mövqə BQXK-nin fəaliyyətində, onun dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətində də təşviq edilməkdədir. 1992-ci il 31 dekabrda BQXK belə bir bəyanatla çıxış edir ki, vaxtilə SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuş altı dövlət (Azərbaycan, Ermənistan, Moldova, Gürcüstan, Tacikistan və Özbəkistan) SSRİ-nin hüquqi varisi kimi onlar 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və 1977-ci il Protokollarından irəli gələn öhdəliklərlə bağlıdır. Qeyd etdiyimiz dövlətlər, xüsusən də keçmiş Yuqoslaviya ərazisində yaranan dövlətlər Komitənin müraciətinə müsbət münasibət bildirməklə həyata keçirilmiş insan hüquqlarının kütləvi pozuntusunun təhqiqinə də razılıq vermişlər. Postsovet dövlətlərinin gördüyü tədbirlərə münasibətdə də hər iki Komitə tərəfindən razılıq əldə edilmişdir. Bu fakt onu göstərir ki, dövlətlər formal baxımdan Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərini qəbul etmişlər. Belə ki, törədilmiş (məsələn, Ermənistanın işğal etdiyi və bu gün də nəzarət etdiyi Dağlıq Qarabağda və Azərbaycan Respublikasının və d. ərazilərindəki) ən ciddi humanitar hüquq pozuntularının bir qismi də bu dövlətlərin payına düşür. Postsovet dövlətlərinin ayrılma prosesindəki problemlərini, ərazilərindəki münaqişələri nəzərə alaraq İnsan Hüquqları Komitəsi bildirmişdir ki, bu dövlətlər müstəqillik əldə etdikləri andan Pakt müddəaları ilə öhdəlik daşıyırlar [14, s.49]. Məlum olduğu kimi Pakt Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə də minimum standartlar müəyyən edir. Postsovet dövlətlərindən Azərbaycan Respublikası 1994-cü ildə Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərini də əhatə edən ilk hesabatını Komitəyə təqdim edərkən bildirmişdir ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Pakta qoşulma (21 iyul 1992-ci il) anına kimi ərazisində baş vermiş bütün hadisələrə görə məsuliyyət daşımağa hazırdır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası özünün qanunvericiliyini beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərinə uyğunlaşdırmağa çalışması Komitə tərəfindən təhlil edilmiş, çatışmamazlıqlarla bərabər müsbət məqamlar da qiymətləndirilmişdir. Milli hüququn Paktın tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün edilən dəyişikliklərin ikinci hesabatda da öz ifadəsini tapması onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikası özünün beynəlxalq ümumi hüquq, eləcə də Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üzrə məsuliyyətini qəbul etməkdədir. Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, o cümlədən Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə çoxtərəfli müqavilələrin iştirakçısı olarkən yalnız özünün və ya hər hansı dövlətin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını deyil, vətəndaşlıqdan asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi öhdəliyini qəbul edib. İstər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə zamanında beynəlxalq hüquqla təsdiqlənmiş hüquq və azadlıqların təminat mexanizmini tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrlə və özünün xüsusi qanunvericilik aktları ilə formalaşdırmışdır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, AR CPM-in 320-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakı qanunvericilik təklifini irəli sürməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Fikrimizcə, AR CPM-in 320-ci maddəsinə müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilməklə həmin maddə aşağıdakı məzmununda və yeni redaksiyada verilməlidir: «Məhkəmə baxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin, onun müdafiəçisinin və ya qanuni nümayəndəsinin, dövlət ittihamçısının, habelə zərər çəkmiş şəxsin (xüsusi ittihamçının), onun nümayəndəsinin və qanuni nümayəndəsinin fikrini dinləyərək məhkəmə öz qərarı ilə təqsirləndirilən şəxs barəsində qətimkan tədbirini seçə, dəyişə və ya ləğv edə bilər».

Ədəbiyyat

1. Гусейнов Л.Г. Международные обязательства государств в области прав человека, Баку: Издательство “Hüquq ədəbiyyatı”. 1998, 188 с.
2. Карташкин В. А. Соотношение принципов уважение прав человека и государственного суверенитета / Юрист-международник - М: Современная экономика и право, 2006, №1. - с. 3–16
3. CCPR/C/SR.1178/Add.1. p.3
4. Evans G. The Responsibility to protect, Washington, 2008, p.79-174
5. Справфорд J. The International Law Commission’s Draft Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 387 p.
6. ICJ Reports-1970. P.32-33
7. Mullerson R. The Continuity and Succession of States, by Reference to the Former USSR and Yugoslavia / International and Comparative Law Quarterly. 1993, vol.42, p.493-512
8. Mushkat R. Hong Kong and Succession of Treaties / International and Comparative Law Quarterly. 1997, vol.46, p.190-191
9. Provost R. Reciprocity in Human Rights and Humanitarian Law // The British Yearbook of International Law. 1994, vol. 65, p.453-454
10. Rapport d’activite, CICR, 1992, p.116-118
11. Shaw M.N. State Succession Revisited / Finnish Yearbook of International law. 1994, vol.5, p.84-97
12. Simma B. International Crimes: Injury and Countermeasures. Comment on Part 2 of the ILC Work on State Responsibility // International Crimes of State: A Critical Analysis of the ILC’s Draft Article 19 on State Responsibility / J.H.H.Weiler, A.Cassese, M.Spinedi eds. Berlin-New York. 1989, 585 p.
13. Simma B. From Bilateralism to Community Interest in International Law / Recueil des Cours, 1994-VI. Vol.250, 757 p.
14. UN Doc.A/49/40.- Para 49

OBLIGATIONS OF STATES UNDER INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW DURING NON-INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS

SUMMARY

R.A.Akhundov

This article is dedicated to the obligations of states under international humanitarian law during non-international armed conflicts. The norms of the International humanitarian law, as well as the International human rights norms are studied. The aspects of the international obligation identified by those areas are considered in the context of peremptory norms of international law. Special attention is drawn to the exception of the "tabula rasa" principle by many countries, including Azerbaijan, when acceding to the norms of international humanitarian law, international contracts in the field of international human rights. It is noted that the norms of human rights, including the Gene-

va Convention, act as an obligation binding on the states during non-international armed conflicts. While the relevant international obligation is aimed at preventing violations of corresponding international norms on the one hand, on the other hand it covers bringing of specific individuals to individual criminal responsibility for already violated norms.

**ОБЯЗАТЕЛЬСТВА ГОСУДАРСТВ ПО ВЫПОЛНЕНИЮ НОРМ
МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА В ОТНОШЕНИИ
ВОЕННЫХ КОНФЛИКТОВ НЕМЕЖДУНАРОДНОГО ХАРАКТЕРА**

РЕЗЮМЕ

Р.А.Ахундов

Статья посвящена обязательствам государств по выполнению норм международного гуманитарного права в отношении военных конфликтов немеждународного характера. Изучены нормы международного гуманитарного права вкупе с нормами Международных прав человека. Направления международных обязательств, определенных этими сферами, оцениваются в контексте императивных норм международного права. Особое внимание уделяется тому, что многие страны, в том числе и Азербайджанская Республика, исключают принцип «*tabula rasa*» при присоединении к нормам Международного гуманитарного права, международным договорам в области Международных прав человека. Отмечается, что права человека, в том числе и нормы Женевских Конвенций, выступают в качестве принудительного обязательства во время военных конфликтов немеждународного характера. Если определенное международное обязательство с одной стороны направляется на предотвращение нарушений соответствующих международных норм, то с другой стороны оно охватывает процесс привлечения к индивидуальной ответственности конкретных лиц за уже нарушенные нормы права.

İNFORMASIYA CİNAYƏTLƏRİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

R.Ş.Mürsəlov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: rahim.mursalli@gmail.com

Açar sözlər: kompyuter, cinayət, tarix, zaman, informasiya

Keywords: computer, crime, history, time, information

Ключевые слова: компьютер, преступление, история, время, информация

İnformasiya cinayəti dedikdə informasiya sahəsində şəxsiyyətin, təşkilatların, cəmiyyətin və ya dövlətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqlarını pozan və onlara mənəvi və ya maddi ziyan vuran hüquqazidd hərəkətlər başa düşülür [1, s.47]. İlk informasiya cinayətinin törədilməsi tarixi ilə bağlı alimlər arasında fikir ayrılığı vardır. Bir qrup alimlərin fikrincə, informasiya sistemi yarandığı vaxtdan informasiya cinayətləri baş verir. İnformasiya sisteminin nə zaman yaranması da polemika predmetidir. Bununla bağlı aşağıdakı nöqtəyi-nəzərlər mövcuddur:

- 1) İngiltərəli riyaziyyatçı Carlz Bebic 1822-ci ildə “hesablama maşını” düzəltməyə başlayandan informasiya sistemi yaranmışdır (Carlz Bebicin bu maşını düşünülmüş proqramlar vasitəsilə avtomatik olaraq hesablama aparırdı. 1833-cü ildə Çarlz Bebic müasir Elektron Hesablayıcı Maşınların ilkin təsviri olan universal rəqəmsal hesablama maşınının layihəsini hazırlamışdır) [2];
- 2) İnformasiya sisteminin yaranması tarixi 1881-ci ilə, yəni Jozef Hokardın toxuculuq maşınının öz-özünə işləməsi üçün kart düzəltdiyi vaxta təsadüf edir;
- 3) 1953-cü ildə macar əsilli amerikalı riyaziyyatçı Con Fon Neyman “edvak” adlı proqramla ilk dəfə proqramı yaddaşda saxlamağa nail olduğu vaxtdan informasiya sistemi yaranmışdır.

Kanada alimləri hesab edirlər ki, ilk informasiya cinayəti 1881-ci ildə baş vermişdir. Belə ki, 1881-ci ildə fəhlələr işsiz qalmamaq üçün Jozef Hokardın toxuculuq maşınının öz-özünə işləməsi üçün düzəltdiyi karta müdaxilə edərək təxribat xarakterli tədbirlərə əl atmışlar.

Qeyd etmək istərdik ki, XX əsrin ortalarında ilk kompyuter yaradılmış və həmin dövrdə kompyuterlərdən yalnız iri elmi müəssisələrdə istifadə olunurdu. İlk vaxtlar unikal elmi tapşırıqların həll edilməsində kompyuterlərdən istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdu. Bu cür elmi müəssisələr qapalı olduğundan, kompyuterdə saxlanılan informasiyaya giriş praktiki cəhətdən demək olar ki, mümkün deyildi. İlk fərdi kompyuterlərin yaranması onların konkret fiziki şəxslər tərəfindən istifadə imkanlarını artırdı. Bu da öz növbəsində informasiya mübadiləsi imkanlarını artırmış oldu, odur ki informasiyanın mühafizəsi və bununla əlaqədar baş verən pozuntular dövlət sərhədlərindən kənara çıxmaya bilməzdi.

Sənayenin, elmin, idarəetmənin müxtəlif sahələrində kompyuterlərdən geniş istifadə edilməsi onların lokal şəbəkələrdə birləşdirilməsini şərtləndirirdi. İnternetin yaranması bu sahədə mümkün hüquq pozuntularının baş vermə imkanlarını artırdı. İnternetin inkişafı ilə ona müxtəlif dövlətlərdə yerləşən lokal kompyuter şəbəkələrinin qoşulması prosesi da-

ha da sürətləndi. 1989-cu ildə İngiltərəli alim Timoti Con Berners-Li tərəfindən “Ümumdünya Hörümçək Toru”nun (World Wide Web) yaradılması verilənlər bazasının yayılmasına gətirib çıxartdı (3). Bu texnologiyada verilənlər bazası hipermətn tipində yazılmışdır. Bu elə bir sxemdir ki, bir sənəd və ya mətn özündə ayrı-ayrı lokal şəbəkələrdə saxlanan müxtəlif istiqamətli istinadları və göstəriciləri əks etdirir. Bu texnologiyayı yaratmaqda məqsəd ilk növbədə internet şəbəkəsi üzrə müxtəlif ölkələrdə yaşayan alimlərin əlaqə saxlamasını asanlaşdırmaq idi. Hipermətn ideyasının sonrakı inkişafı multimediyaya texnologiyasının yaranması ilə nəticələnmişdir və bununla əlaqədar nəinki sözü, həmçinin şəkilləri, səsi və ya istənilən tip faylı göndərmək mümkün olmuşdur. Kompüter şəbəkə texnologiyalarının inkişafı ayrı-ayrı ölkələrdə olan çoxsaylı istifadəçilərin qlobal kompüter şəbəkələrinə qoşulmasına gətirib çıxartdı. Kompüter şəbəkələrinin miqyasına görə beynəlxalq xarakter alması bu sahədə cinayətlərin baş verməsini şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Müvafiq olaraq, bu növ cinayətlərlə mübarizə problemi beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. “Kompüter cinayətkarlığı” termini ilk dəfə XX əsrin 60-cı illərində ABŞ mətbuatında istifadə edilmişdir (4, s.99-100).

XX əsrin 60-cı illərində ABŞ-ın Massaçusets Texnologiya Universitetində ilk kompüter xakerləri yaranmışdır. Xakerlər erkən vaxtlarda yalnız telefon xətlərini qarışdırır, telefon şəbəkələrini çökdürürdülər. Kompüterlər işləməyə başlayanda bir neçə tələbə bu nəhəng maşınların necə işlədiyini, iş prinsiplərini öyrənməyə başladılar. İlk kompüterləri hətta o vaxtın müəllimləri işlətməyə çətinlik çəkirdilər. Buna görə də həmin ağıllı tələbələr hack adlandırdıqları qısayol düymələr fikirləşib tapdılar. 1969-cu ildə isə 2 tələbə - Denis Ritçiye və Ken Tompson o vaxt üçün bu qısayol düymələrin ən yaxşısını - UNIX-i tapmağa nail oldular. Məhz bu yolla xakerliyin əsası qoyulmuşdur.

Bildirmək istərdik ki, hələ qlobal kompüter şəbəkələrinin geniş yayılmasından əvvəl - 1966-cı ildə ABŞ-ın Minnesota ştatının bankından oğurluq edilməsi məqsədilə kompüterdən bir alət kimi istifadə olunmuşdur. 1969-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatları məhkəməsinin hökmü ilə elektron-hesablayıcı maşınlar vasitəsilə 620 min ABŞ dolları məbləğində ilk vergi cinayəti törədən Alfonse Konfessore məsuliyyətə cəlb olunmuşdur. 70-ci illərin sonunda kompüter cinayəti nəticəsində “Səkyuriti Pasifik Bank”dan 10,2 milyon dollar oğurlanmışdır.

Hesablama texnikasından cinayət törədilməsi məqsədilə istifadə edilməsi, kompüter cinayətlərinə qarşı müdafiə tədbirlərinin hazırlanmasını zərurətə çevirmişdir. İlk növbədə qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi qərara alındı. Kompüter cinayətlərinə həsr olunmuş ilk qanun 2 aprel 1973-cü ildə İsveçdə (Data Act) qəbul edilmişdir. Bu Qanunda kompüter sisteminə qanunsuz daxil olma və pulun, qiymətli kağızların, əmlakın, xidmətlərin və ya qiymətli informasiya oğurluğunu törətməyə imkan verən yanlış məlumatların kompüter informasiyasına daxil etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulurdu [5].

Kompüter cinayətləri haqqında növbəti qanun 1978-ci ildə ABŞ-ın Florida ştatında qəbul edilmişdir. Həmin Qanunda saksiyalaşdırılmadan (qeyri-qanuni yollarla) kompüter məlumatlarının əldə edilməsinə, modifikasiya olunmasına və məhv edilməsinə görə məsuliyyət öz əksini tapmışdır.

1979-cu ildə Dallasda keçirilən ABŞ Vəkillər Assosiasiyasının konfransında kompüter cinayətlərinin siyahısı müəyyən edilmişdir. ABŞ-ın Federal Təhlükəsizlik Bürosu tərəfindən “kompüter cinayətkarlarının matrisi” işlənib hazırlanmışdı. Burada

təşkilat, iş, davranış, resurs xarakteristikaları göstərilməklə qanun pozuntularının kateqoriyaları üzrə cinayətkarların ümumiləşdirilmiş tipləri təsvir olunurdu.

Kompyuter şəbəkəsi olan internet qısa müddətdə ümumbəşəri informasiya sisteminə çevrilmişdir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, adi oğurluqla müqayisədə kompyuter texnologiyalarından istifadə olunmaqla edilən oğurluğun məbləği daha böyükdür.

Müharibələr bəşəriyyətin yaranışının başlanğıcından onu təqib edən hadisələrdir. Tarix boyu müharibələrin mahiyyəti dəyişməsə də, onların aparılması formaları dəyişir. Hər bir əhəmiyyətli kəşf tez bir zamanda hərbi məqsədlər üçün öz tətbiqini tapır. İnternet də bu qəbildən müharibə məqsədləri üçün istifadə olunmağa başlamışdır.

1984-cü ildə dünyada ilk kompyuter virusu barədə məlumat yayılmış, 1985-ci ildə isə kompyuter virusu ABŞ konqresində elektron səsvermə sistemini sıradan çıxarmışdır. Kompyuter virusları – kompyuterdə çoxalmaq, həmçinin rabitə kanalları, kompyuter şəbəkələri və informasiya daşıyıcıları (CD, maqnit diskələr və s.) vasitəsilə digər kompyuterlərə və şəbəkələrə yayılmaq (ötürülmək) qabiliyyətinə malik olan ziyanverici proqramlardır. Kompyuter virusları, bir qayda olaraq ziyankar (məkrli niyyəti olan) proqramçılar tərəfindən hazırlanır və xüsusi şəkildə hər hansı proqramın tərkibində yerləşdirilərək kompyuterin yaddaşına daxil edilir. Belə proqramın yüklənməsi virusun işə düşməsinə səbəb olur. Bundan başqa, viruslar növündən asılı olaraq kompyuterin yaddaşına, yaddaşda olan informasiya resurslarına, yüklənmiş proqrama və s. yayılır, müəyyən olunmuş vaxtda təyinatı üzrə işləri yerinə yetirirlər.

Bəzən kompyuter virusu yarandığı ilk anda fəaliyyət göstərmir. Kompyuterin yaddaşında və ya proqramlarda “yaşayan” belə viruslar yalnız müəyyən olunmuş vaxtlarda işə düşür. Viruslar emal olunan bütün informasiyaları izləyir və informasiya bir yerdən başqa yerə ötürüldükdə virus da onunla birlikdə yerini dəyişir. Ümumiyyətlə, bioloji virusların canlı orqanizmlərə yoluxduğu kimi, kompyuter virusları da kompyuterlərə və kompyuter proqramlarına yoluxur və onları “xəstələndirir”. Kompyuterin əməliyyat sistemi, tətbiqi proqramlar, drayverlər, əməli yaddaşlar və s. kompyuter viruslarına yoluxa bilər.

Virusların yayılmasının ən asan yolu yoluxmuş faylların disketlər, CD-lər və s. vasitəsilə köçürülməsidir. Belə ki, virusa yoluxmuş kompyuterdə istifadə olunan disket və ya bu disketə yazılan yeni proqram həmin virusa yoluxa bilər. Başqa sözlə, virus daşıyıcısı olan disketin tamamilə sağlam kompyuterdə istifadəsi və ya bu kompyuterə viruslu proqramın yüklənməsi həmin kompyuteri də yoluxdurur.

Kompyuter virusları proqram təminatında və yaddaş qurğularında yerləşməsi, kompyuter sistemlərində və şəbəkələrində yayılması, fəallaşması üsullarına və vurduğu ziyanın xarakterinə görə fərqlənilirlər.

Kompyuter virusları yazılmış informasiyanın və proqramların təhrif olunmasına, korlanmasına və ya məhv edilməsinə, istifadəçilərin sorğularına sistemin reaksiya verməməsinə və proqramların yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vaxtın artmasına, kompyuterin düzgün fəaliyyətinin pozulmasına, disk qurğularının sıradan çıxmasına və s. kimi ağır nəticələrə səbəb ola bilər.

Viruslar bəzən xoşxassəli əlamətlərə də malik ola bilərlər. Məsələn, proqramların yerinə yetirilmə sürəti azala, ekranda simvollar və ya işıq saçan nöqtələr əmələ gələ bilər. Bəzi viruslara inkişaf edən əlamətlər xas olur, belə ki, “xəstəlik” getdikcə kəskinləşir. Məsələn, aydın olmayan səbəblərdən proqramların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır və

maqnit diskləri dolur. Nəticədə bu, faylların silinməsinə və proqram təminatının məhvini gətirib çıxara bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyi baxımından kompyuter viruslarının müsbət cəhətini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, proqram təminatlarında virusların mövcud ola bilməsi faktı proqram oğurluğunun qarşısının alınmasında yaxşı mühafizəçi rolunu oynayır [1, s.29-31].

1988-ci ilin noyabr ayında universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və hərbi idarələr də daxil olmaqla ARPANET-in (ingilis dilində Advanced Research Projects Agency Network - 1969-cu ildə ABŞ Müdafiə Nazirliyinin agentliyi tərəfindən yaradılmış kompyuter şəbəkəsi) minlərlə qovşağını sıradan çıxaran kompyuter virusu meydana gəldi və nəhəng itkilərə səbəb oldu. Yaradıcısının adı ilə Morris "soxulcanı" adlandırılan bu virusun vurduğu ziyan təxminən 100 milyon dollar həcmində qiymətləndirilmişdir.

Morris "soxulcanı" göstərdi ki, informasiya təhlükəsizliyi həqiqətən də çox ciddi məsələdir və insanlar tərəfindən böyük səylər və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Buna görə də dünya ictimaiyyəti informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə kompleks yanaşmanın zəruriliyi haqqında ciddi düşünməyə başladı. Həmin vaxtdan bəri informasiya texnologiyaları, təbii olaraq informasiya cəmiyyəti inkişaf etdikcə bu problem daha da aktuallaşır. Bunları əsas tutaraq, 1988-ci ildə Kompyuter avadanlığı üzrə Amerika Assosiasiyası 30 noyabrı beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi günü elan etdi. Ona görə ki, informasiya təhlükəsizliyi bir ölkəni yox, bütün bəşəriyyəti təhdid edən problemdir.

Assosiasiya bu üsulla dünya ictimaiyyətinə kompyuter sistemləri və şəbəkələrində informasiyasının etibarlı mühafizəsi zərurətini xatırlatmaq, aparat və proqram vasitələri istehsalçıların və istifadəçilərinin diqqətini təhlükəsizlik problemlərinə yönəltmək məqsədi güdüdü. Artıq dünyanın 50-dən artıq ölkəsi bu təşəbbüsə qoşulub. İnformasiya təhlükəsizliyi günü çoxdan istifadə olunan parolların yeniləşdirilməsi, sistemdə virusların mövcudluğunun yoxlanması, verilənlərin arxivləşdirilməsi, lazımsız informasiyanın silinməsi, vacib informasiyaların mühafizə səviyyəsinin auditi, kompleks təhlükəsizliyin və digər bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi, ictimaiyyətin diqqətinin artırılması, müvafiq qurumların və mütəxəssislərin məsuliyyətinin xatırlanması və ümumiyyətlə, bir monitorinq günüdür. Həmin vaxtdan etibarən informasiya təhlükəsizliyi problemlərinin müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş beynəlxalq tədbirlər keçirilir.

Keçən müddət ərzində bu günün əhəmiyyəti daha da artmışdır. Cəmiyyətin bütün sahələrinin və insanların informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından asılılığı gücləndikcə informasiya təhlükəsizliyinin əhəmiyyəti özünü daha çox büruzə verir. İnformasiya təhlükəsizliyi dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilir.

Təsadüfi deyildir ki, informasiya cəmiyyəti məsələlərinə həsr olunmuş Cenevrə sammitində bəyan edilmişdir ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin təmin olunmasında, demokratiyanın gücləndirilməsində səmərəli bir alətdir. İnformasiya resurslarından və texnologiyalarından cinayət və terror məqsədləri ilə istifadə etməyin qarşısının alınması, insan hüquqlarının qorunması, fərdi məlumatların toxunulmazlığı və söz azadlığı haqqında müddəalara əməl olunması ön plana çəkilir. İnsan haqlarının qorunması ilə yanaşı, internetdə terrorizmin bütün formaları və təzahürlərinə qarşı mübarizənin vacibliyi, rəqəmsal bərabərsizliyin aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi vurğulanır və uşaqların, gənclərin inkişafında, şikəst insanların, gender probleminin həllində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun artırılması cəmiyyətin inkişafında taleyüklü məsələlərə çevrilir. Bu səbəbdən 30 noyabr

informasiya cəmiyyətinin təhlükəsizlik üzrə makroindikatorlarının monitorinqini aparmaq, mövcud vəziyyəti qiymətləndirmək, bu sahədə baş verən əsas dəyişiklikləri və inkişaf meyillərini nəzərdən keçirmək, həllini gözləyən problemləri müəyyənləşdirmək, diqqəti bir daha informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinə cəlb etmək günü kimi yeni mahiyyət qazanır.

İnformasiya təhlükəsizliyi sistemlərində baş verən anormal hadisələrə və qeyri-qanuni hərəkətlərə tez reaksiya verilməsi, kompyuter cinayətlərinin müxtəlif növlərinə əks-təsir vasitələrindən biri də dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan Kompyuter İnsidentləri üzrə Yardım Komandalarının (Computer Emergency Response Team, CERT) yaradılmasıdır. Dünyada ilk CERT də məhz 1988-ci ilin noyabr ayında baş vermiş virus epidemiyasından bilavasitə sonra yaradılmışdır [6].

Bildirmək istərdik ki, 30 dekabr 1999-cu il tarixdə qəbul edilərək 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslə "Kibercinayətlər" adlanır və həmin Məcəllənin 271-273-cü maddələri kibercinayətlərə həsr olunmuşdur [7].

Ədəbiyyat

1. Qasımov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompyuter cinayətkarlığı və kiberterrorçuluq. Bakı: Elm, 2007
2. Бэббидж Ч. http://ru.wikipedia.org/wiki/Бэббидж,_Чарльз
3. Бернерс-Ли, Т. http://ru.wikipedia.org/wiki/Бернерс-Ли,_Тим
4. Корчагин А.Г., Номоконов В.А., Шульга В.И. Организованная преступность и борьба с ней. Владивосток, 1995
5. Hüseynzadə F. Azərbaycan kibercinayətkarlığın qarşısında. <http://newtimes.az/az/views/1358/>
6. Əliquliyev R., İmamverdiyev Y. "İnformasiya və telekommunikasiya sistemləri cəmiyyətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. 30 noyabr Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi günüdür". "Azərbaycan" qəzeti, 30 noyabr 2007
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2017

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF INFORMATION CRIMES

R.Sh.Mursalov

SUMMARY

This article points out that with the development of the information society, there arose a need for the protection of information. The problem of protecting computer information and information systems is now one of the most pressing ones in the world.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Р.Ш.Мурсалов

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что с развитием информационного общества появилась потребность в защите информации. Проблема защиты компьютерной информации и информационных систем сейчас является одной из самых актуальных во всем мире.

MƏNZİL HÜQUQUNUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

E.T.Dadaşov

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
Bakı, H.Cavid prospekti 115
e-mail: emindadashov@day.az

Açar sözlər: mənzil hüququ, mülki məcəllə, maddə, ailə

Keywords: housing law, civil code, article, family

Ключевые слова: жилищное право, гражданский кодекс, статья, семья

Müasir dövrdə sosial-iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də mənzil problemidir. 12 noyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Mənzil hüququ” adlanan 43-cü maddəsinə görə heç kim yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz.

Dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gərçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür (1).

30 iyun 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin “Mənzil hüququnun obyektləri” sərəlvhəli 12-ci maddəsində deyilir: “Yaşayış sahələri mənzil hüququnun obyektidir.

Yaşayış sahəsi dedikdə - Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq daşınmaz əmlak hesab edilən və vətəndaşların daimi yaşaması üçün yararlı olan (müəyyən edilmiş sanitariya və texniki norma və qaydalara, qanunvericiliyin digər tələblərinə cavab verən) ayrıca sahə başa düşülür.

Sahənin yaşayış sahəsi hesab edilməsi qaydası və onun cavab verməli olduğu tələblər bu Məcəlləyə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müəyyən edilir.

Qanunla müəyyən edilmiş qaydada və əsaslarla yaşayış sahəsi yaşamaq üçün yararsız hesab edilə bilər.

Yaşayış sahəsinin ümumi sahəsi vətəndaşların yaşayış sahəsində yaşaması ilə əlaqədar onların məişət və digər ehtiyaclarının ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan yardımçı sahələrin (balkon və ya eyvanlar istisna olmaqla) sahəsi daxil olmaqla həmin yaşayış sahəsinin bütün hissələrinin sahəsinin məcmusundan ibarətdir” (2).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq yaşayış sahəsi daşınmaz əmlak hesab edilir (3).

Qanunvericiliyə görə yaşayış sahələrinə aşağıdakılar aiddir:

- ✓ yaşayış evi, yaşayış evinin hissəsi;
- ✓ mənzil, mənzilin hissəsi;
- ✓ otaq.

Otaqlardan, habelə yaşama ilə əlaqədar məişət və digər ehtiyacların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yardımçı sahələrdən ibarət fərdi müəyyən edilmiş ev yaşayış evi hesab edilir.

Bir və ya bir neçə otaqdan, habelə yaşama ilə əlaqədar məişət və digər ehtiyacların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yardımçı sahələrdən ibarət, çoxmənzilli binanın ümumi istifadədə olan sahələrinə birbaşa daxil olmaq imkanını təmin edən strukturca ayrıca sahə-

si mənzil hesab edilir.

Yaşayış evinin və ya mənzilin bilavasitə yaşamaq üçün nəzərdə tutulmuş ayrıca hissəsi otaq hesab edilir.

Yaşayış sahəsində yaşayan şəxslər yaşayış sahəsindən istifadə etdiyi zaman bir sıra mühüm tələblərə riayət etməlidirlər. Bu tələblər içərisində qonşuların hüquqlarına və qanun çərçivəsində nizamlanan mənafeələrinə, yaşayış sahəsindəki yanğın təhlükəsizliyinə riayət etmək, həmçinin ekoloji tələblərə, sanitariya və gigiyena qaydalarına əməl etmək mühüm yer tutur.

İnsanların sağlam və təhlükəsiz yaşayış şəraitində məskunlaşması həmçinin yaşayış sahələrinin tikintisi zamanı nəzərə alınmalıdır. Yaşayış məntəqələrində tikinti aparılmasının əsas şərtləri 29 iyun 2012-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi”ndə öz əksini tapmışdır (4).

Bildirmək istərdik ki, şəhərsalma və tikinti fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin məqsədi ərazilərin və yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsindən, fərdi maraqların qorunmasından, insanların həyatına, sağlamlığına, əmlakına, həmçinin dövlətin əmlak maraqlarına təhlükə yaranmasının və ya zərər vurulmasının qarşısının alınmasından, ekoloji təhlükəsizliyin və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsindən, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunmasından ibarətdir.

Tikinti obyektinə dair tələblər Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinin 57-ci maddəsində aşağıdakı kimi əks olunmuşdur: “Hər hansı torpaq sahəsində tikinti obyektinin, xüsusən də binanın tikintisinə yalnız həmin torpaq sahəsinin avtomobil yoluna çıxışı olduğu hallarda yol verilir.

Tikinti obyektinə aşağıdakı tələblərə uyğun layihələndirilməli və tikilməlidir:

- ✓ yanğın təhlükəsizliyi baxımından etibarlı və yanğına qarşı davamlı olmalıdır;
- ✓ sanitariya-gigiyena norma və qaydalarına uyğun olmalı, sağlam və təhlükəsiz yaşayış mühitinin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir;
- ✓ istismar zamanı təhlükəsizlik baxımından etibarlı olmalı, istifadəçilər üçün arzuolunmaz risklərin meydana çıxmasına və ya bədbəxt hadisələrə (yığılmaya, sürüşməyə, yanmaya, elektrik cərəyanının vurmasına və sairəyə) zəmin yaratmamalıdır;
- ✓ səs-küyün və vibrasiya təsirlərinin insan sağlamlığına təhlükə törətməyən həddi keçməməsinə təmin etməlidir;
- ✓ istilik təchizatı, havalandırma, təbii və süni işıqlandırma, akustika (səs izolyasiyası və otaqların akustikası) tələblərinə uyğun olmalıdır;
- ✓ enerji resurslarına qənaət edilməsi və enerji səmərəliliyi ilə bağlı tələblərə uyğun olmalıdır;
- ✓ əlillərin və hərəkət imkanları məhdud digər şəxslərin tikinti obyektindən istifadəsi ilə bağlı zəruri infrastruktura malik olmalıdır (xüsusən də ümumi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş tikinti obyektləri);

Tikintinin layihə sənədlərində layihədən əvvəlki və sonrakı dövrlərdə ərazidəki yaşıllıqların vəziyyətini göstərən məlumatlar tam və dürüst əks edilməli, yaşıllıqların salınması mütləq həmin yaşayış məntəqəsinin yaşıllıqla təmin edilməsi normasına uyğun olmalıdır.

Müharibə şəraitində, hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətlərdə, digər fəvqəladə hallarda əhalinin həyat və sağlamlığının qorunmasını təmin etmək məqsədi ilə tikinti obyektlərinin

layihələndirilməsi və tikintisi zamanı mülki müdafiə ilə bağlı tələblərə əməl olunması zəruridir. Mülki müdafiə ilə bağlı tələblər, eləcə də bu tələblərin şamil olunduğu tikinti obyektləri “Mülki müdafiə haqqında”, “Hərbi vəziyyət haqqında”, “Müdafiə haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında səfərbərlik hazırlığı və səfərbərlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə və şəhərsalma və tikintiyə dair normativ sənədlərlə müəyyən olunur”.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən bütün yaşayış sahələrinin məcmusu mənzil fondunu təşkil edir. Mülkiyyət formasına görə mənzil fondu aşağıdakılara bölünür:

- ✓ özəl mənzil fondu – fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan yaşayış sahələrinin məcmusu;
- ✓ dövlət mənzil fondu – mülkiyyət hüququ əsasında Azərbaycan Respublikasına məxsus olan yaşayış sahələrinin məcmusu;
- ✓ bələdiyyə mənzil fondu – bələdiyyələrə mülkiyyət hüququ əsasında məxsus olan yaşayış sahələrinin məcmusu.

İstifadə məqsədlərinə görə dövlət və bələdiyyə mənzil fondu aşağıdakılara bölünür:

- sosial təyinatlı mənzil fondu – dövlət və bələdiyyə mənzil fondlarından sosial kirayə müqavilələri əsasında vətəndaşlara verilən yaşayış sahələrinin məcmusu;
- xüsusi təyinatlı mənzil fondu – Mənzil Məcəlləsinin X fəslinin qaydalarına uyğun olaraq verilən ayrı-ayrı kateqoriyalardan olan vətəndaşların yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş dövlət və bələdiyyə mənzil fondlarının yaşayış sahələrinin məcmusu.

Mənzil fondu qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada dövlət uçotuna alınmalıdır.

Mənzil fondunun dövlət uçotu mənzil fondunun uçotunun digər formaları ilə yanaşı, onun texniki uçotunun aparılmasını, o cümlədən mənzil fondunun inventarlaşdırılmasını və texniki pasportlaşdırılmasını (yaşayış sahələrinin müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunun təmin edilməsi ilə əlaqədar yaşayış sahələri barədə texniki və digər məlumatları özündə əks etdirən sənədlərin – yaşayış sahələrinin texniki pasportlarının tərtib edilməsi (rəsmiləşdirilməsi) də daxil olmaqla) nəzərdə tutmalıdır.

Qeyd edək ki, 26 yanvar 1993-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (5) Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mənzil hüquqlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında dövlət mənzil fondunun özəlləşdirilməsi şərtlərini və qaydasını, habelə ictimai mənzil fondunun özəlləşdirilməsinə dair əsas müddəaları müəyyən edir.

Yuxarıda adı çəkilən Qanunun 1-ci maddəsində bildirilir: “Dövlət və ya ictimai mənzil fondunun mülkiyyətçisi ilə mənzil kirayə müqaviləsi bağlamış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının, habelə vətəndaşlığı olmayan şəxslərin yaşadıkları mənzilləri (evləri) bu Qanunla müəyyən edilmiş şərtlərlə və qaydada əvəzsiz olaraq şəxsi mülkiyyətinə keçirmək hüququ vardır”.

“Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən mənzillər (evlər), özəlləşdirilməsi üçün müraciət edilən anda mənzil kirayə müqaviləsində göstərilmiş və ki-

rayəçi ilə birlikdə faktiki yaşayan onun yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərinin razılığı ilə onlardan birinin mülkiyyətinə və ya bir neçəsinin və yaxud bütün ailə üzvlərinin ümumi (paylı, birgə) mülkiyyətinə verilə bilər.

Biri digərindən təcrid olunmamış məhdud kommunal şəraitli mənzillər (evlər) özəlləşdirilərkən, həmin mənzillərdəki (evlərdəki) ümumi istifadə yerləri mülkiyyətçilərin ümumi mülkiyyətinə verilir.

26 yanvar 1993-cü il tarixli Qanunun 12-ci maddəsində deyilir: “Mənzilləri (evləri) öz mülkiyyətinə almış vətəndaşlar yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərinin razılığı ilə bu mənzillərə (evlərə) öz mülahizələrinə görə sahiblik edir, onlardan istifadə edir və onlar barəsində sərəncam verirlər: onları vəsiyyət edə bilər, sata bilər, bağışlaya bilər, icarəyə verə bilər, onların barəsində qanunvericiliyə zidd olmayan başqa əqdlər bağlaya bilərlər. Mənzilə (evə) mülkiyyət hüququnun həyata keçiril-məsi başqa şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafeyinə xələl gətirməməlidir.

Yaşayış evlərinin və şəxsi yardımçı təsərrüfat üçün tikililərin yerləşdiyi torpaq sahələrinin verilməsi torpaq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Mənzillərin mülkiyyətçiləri Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müəyyən etdiyi qaydada razılaşdırılmış layihəyə uyğun surətdə mənzillərin quruluşunu dəyişdirmək, onları modernləşdirmək, rekonstruksiya və ya əsaslı təmir etmək hüququna malikdirlər”.

Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IV hissəsinə uyğun olaraq “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1, 5 və 12-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 32.1-ci maddəsinin və Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 225.1-ci maddəsinin müddəaları baxımından şərh edilməsini Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsindən xahiş etmişdir.

Ailə Məcəlləsinin 32.1-ci maddəsinə görə nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır. Mülki Məcəllənin 225.1-ci maddəsinə əsasən ər-lə arvadın nikah dövründə qazandıqları əmlak, əgər nikah kontraktında və ya onlar arasındakı razılaşmada ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onların ümumi mülkiyyətidir.

Ali Məhkəmə qeyd edir ki, ər-arvaddan birinin adına özəlləşdirilən mənzil üzərində onların mülkiyyət hüquqları (fərdi, ümumi) barədə qanunvericilikdə konkret normanın olmaması məhkəmə təcrübəsində çətinliklər yaradır, vahid məhkəmə praktikasının formalaşmasına və vətəndaşların mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsinə mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan, mənzillərin özəlləşdirilməsinin əsaslarına və qaydalarına müvafiq olaraq özəlləşdirilən mənzillərin (evlərin) ər-arvadın ümumi mülkiyyəti və yaxud adına özəlləşdirilən şəxsin mülkiyyəti olması məsələsinin konstitusiya icraatı qaydasında şərh edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu iş üzrə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qərarında haqlı olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, “Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 32.1-ci maddəsində və Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 225.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş ər-arvadın birgə (ümumi) mülkiyyətinin əldə olunmasının hüquqi əsaslarından fərqli olaraq, “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1 və 5-ci maddələrinə əsasən özəlləşdirilən mənzillər əvəzsiz əldə edildiyindən və ər və ya arvad həmin mənzilin onlardan birinin adına özəlləşdirilməsinə

(mülkiyyətinə verilməsinə) könüllü razılıq verdiyindən, həmin mənzil ər-arvadın birgə (ümumi) mülkiyyəti sayıla bilməz.

Özəlləşdirilən mənzildə faktiki yaşayan ailə üzvlərinin həmin mənzilin onlardan birinin mülkiyyətinə verilməsi haqqında razılığının olması, onların həmin mənzildə yaşamaq hüququndan imtinası kimi qiymətləndirilə bilməz.

Mənzil fondunun özəlləşdirilməsi zamanı mülkiyyətçi və onun ailə üzvləri arasında yaranmış qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin, o cümlədən özəlləşdirilmiş mənzil üzrə əqdlərin bağlanması zamanı mülkiyyətçinin və onunla birlikdə yaşayan ailə üzvlərinin hüquqi vəziyyətinin bu Qərarla əks olunmuş hüquqi mövqelərə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə edilməlidir”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2017
2. Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009-cu il tarixli Mənzil Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2017
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2016
4. 29 iyun 2012-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi”. Bakı: Qanun, 2016
5. “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” 26 yanvar 1993-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2016
6. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2017
7. “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci, 5-ci və 12-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decisions/259>

SOME ISSUES OF HOUSING LAW

E.T.Dadashov

SUMMARY

This article deals with some problems of housing law in Azerbaijan. It is stated that, within the framework of existing law, no one can be illegally deprived of his home. The state encourages housing construction and takes special measures to realize the right of people to housing.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ЖИЛИЩНОГО ПРАВА

Э.Т.Дадашов

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена некоторым проблемам жилищного права в Азербайджане. Отмечается, что в рамках существующего закона никто не может быть незаконно лишен жилища. Государство поощряет жилищное строительство и принимает специальные меры по реализации права граждан на жилище.

1996-CI İLDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİLƏRLƏ BAĞLI
QƏBUL EDİLMİŞ NORMATİV HÜQUQİ AKTLAR

R.A.Qasımzadə

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı, Binə qəsəbəsi, 25-ci km
e-mail: ramiz1968@yandex.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, hüquq, vergi, maliyyə

Keywords: Azerbaijan, law, taxes, finances

Ключевые слова: Азербайджан, право, налоги, финансы

4 yanvar 1996-cı il tarixində Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi “Mədən vergisi haqqında” 24 mart 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanununu rəhbər tutaraq, 20 bənddən ibarət “Mədən vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydaları haqqında” Təlimat təsdiq etmişdir. Təlimatın “Ümumi müddəalar” adlanan 1-ci bəndində deyilirdi: “Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki və Xəzər dənizinin şelfindəki yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək və onlar çıxarılarkən ayrı-ayrı sahələr arasında yüksək rentabellik səviyyəsi ilə əlaqədar rəqabət münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə ödənilir”.

Mədən vergisinin hesablanması qaydasına görə qeyd olunan vergi müəyyən edilmiş dərəcələr üzrə məhsulun topdansatış qiymətlərində (məhsulun maya dəyəri + mənfəət) hesablanaraq, məhsulun maya dəyərində aid edilirdi. Məsələn, məhsulun maya dəyəri 1000 (min) manat və onun mənfəəti 250000 (iki yüz əlli min) manatdır. Həmin məhsul üzrə mədən vergisinin dərəcəsi 10 faiz olmaqla, bu verginin məbləği 125.000 (yüz iyirmi beş min) manat təşkil edir. Bu qiymətdən vergi məbləği 9,1 faiz dərəcə ilə hesablanmalıdır ($1375 \times 9,1 \text{ faiz} = 125$).

Təlimatın “Verginin ödənilmə qaydası” sərəlvhəli 5-ci bölməsində göstərilirdi: “Mədən vergisinin məbləği satılmış məhsulların dəyəri və vergi dərəcələrindən asılı olaraq, tədiyəçilər tərəfindən müəyyən edilir.

Vergiyə cəlb edilən dövriyyənin başa çatdığı tarix məhsullara görə vəsaitin bank idarələrindəki hesablara, nağd pulla haqq-hesab zamanı isə vəsaitin kassaya daxil olduğu gün hesab olunur.

Alıcılar tərəfindən məhsulun dəyəri ödənildikdən sonra həmin məhsullar sonrakı aylarda geri qaytarıldıqda, ödənilmiş verginin məbləği həmin hesabat dövründə büdcəyə ödənilməli olan məbləğdən çıxılmalıdır. Əgər məhsulun dəyəri alıcılar tərəfindən hesabat ayında ödənilibsə və həmin ayda da mal geri qaytarılıbsa, onda bu məbləğ hesabat ayında ödənilməli olan məbləğdən çıxılmalıdır”.

Əvvəllər ödənilmiş vergi məbləği aşağıdakı hallarda çıxıla bilər:

- qaytarılmış mallar “Satış” hesabı üzrə mühasibat uçotunda əks etdirildikdən sonra;
- vergi məbləğinin büdcəyə daxil olduğu gündən bir il müddət keçmədikdə” (1, s. 233-234).

24 dekabr 1996-cı il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən vergilərlə bağlı aşağıdakı iki qanun qəbul edilmişdir:

- 1) “Torpaq vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2);
- 2) “Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (3).

“Torpaq vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində deyilirdi: “Azərbaycan Respublikasında torpaqdan istifadəyə görə hər il torpaq vergisi tutulur.

Torpaq vergisinin tutulması obyekt Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq mülkiyyətə və istifadəyə verilmiş torpaq sahələridir.

Torpaq vergisinin tətbiqindən məqsəd torpaqdan səmərəli istifadəni təmin etməkdir”.

Torpaq vergisi torpaq barəsində mülkiyyət və istifadə hüququnu təsdiq edən sənədlərə əsasən müəyyən edilirdi.

Tikililərin və qurğuların yerləşdiyi torpaqlara, onların saxlanması, habelə obyektlərin sanitariya mühafizəsi üçün zəruri olan sahələrə görə torpaq vergisi tutulurdu.

Qeyd olunan Qanunun 9-cu və 10-cu maddələrində göstərilirdi: “Torpaq vergisini hüquqi şəxslər torpaq sahələri ölçüsünə və verginin dərəcələrinə əsasən hər il hesablayır və mayın 15-dən gec olmayaraq hesablamaları vergi orqanlarına təqdim edirlər.

Torpaq vergisinin hesablamaları vaxtında təqdim etməmiş hüquqi şəxslərdən vergi orqanları torpaq sahəsinin ölçüsünə və verginin dərəcələrinə əsasən hesablanmış vergi məbləğinin 110 faizi miqdarında vergi tuturlar. Hesablamalar təqdim edildikdən sonra vergi müəyyən edilmiş qaydada yenidən hesablanır.

Yeni ayrılmış torpaq sahələri üzrə verginin hesablamalarını hüquqi şəxslər həmin torpağın ayrıldığı vaxtdan sonra bir ay ərzində təqdim edirlər.

Vətəndaşlara torpaq vergisini vergi orqanları hər il mayın 1-dək hesablayır və tədiyyə bildirişlərini avqustun 1-dən gec olmayaraq onlara çatdırırlar.

Ayrılda bir neçə hüquqi şəxsin və ya vətəndaşın mülkiyyətində və istifadəsində olan tikililərə xidmət üçün ayrılmış torpaq sahələrinə görə vergi onlara məxsus tikili sahələrinə mütənasib surətdə hesablanır.

Hüquqi şəxslərin və vətəndaşların il ərzində aldıkları torpaq sahələrinə görə vergi torpağın alındığı vaxtdan sonrakı aydan başlayaraq hesablanır.

Vergi orqanları vergi ödəyicilərinin uçotunu aparır, verginin düzgün hesablanmasına və vaxtında ödənilməsinə nəzarət edirlər.

Vergi bərabər məbləğlərdə 15 sentyabr və 15 noyabr tarixlərindən gec olmayaraq ödənilir.

Torpaq vergisi vaxtında tutulmamış ödəyicilərdən ən çoxu axırıncı iki il üçün vergi tutulur. Verginin düzgün tutulmamasına ən çoxu axırıncı iki il üçün yenidən baxılır”.

Torpaq vergisindən toplanan vəsait dövlət büdcəsinə daxil olurdu və ayrıca sətirdə nəzərdə tutulurdu. Həmin vəsaitin dövlət proqramları əsasında torpaqların yaxşılaşdırılmasına sərf edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

1 yanvar 1997-ci il tarixdən qüvvəyə minmiş “Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə görə mənfəət vergisi ödəyiciləri aşağıdakılar hesab edilirdi:

a) Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən hüquqi şəxslər olan müəssisələr və təşkilatlar, o cümlədən banklar, kredit idarələri və sığorta təşkilatları; Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılmış xarici investisiyalı müəssisələr, sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən beynəlxalq birliklər və təşkilatlar daxil olmaqla;

b) müəssisələrin və təşkilatların müstəqil balansı və hesablaşma (cari) hesabı olan filialları və digər bölmələri (bankların və kredit idarələrinin filialları və bölmələri istisna olmaqla), xarici hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılanlar daxil olmaqla.

“Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Vergitutma obyektı və vergi tutulan mənfəətin hesablanması qaydası” aslanan 2-ci maddəsində deyilirdi: “Vergitutma obyektı müəssisənin bu maddədə nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun olaraq azaldılan (artırılan) ümumi mənfəətidir.

Ümumi mənfəət məhsulun (işlərin, xidmətlərin), əsas fondların (o cümlədən torpaq sahəsinin), digər əmlakın satışından müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin (zərərin) və qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərinin həmin əməliyyatlar üzrə xərclər və itkilər məbləğində azaldılan məbləğidir.

Məhsul (işlər, xidmətlər) satışından mənfəət (zərər) əlavə dəyər vergisi və aksizlər çıxılmaqla, məhsul (işlər, xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərlə məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələr üzrə mənfəət hesablanarkən məhsul (işlər, xidmətlər) satışından əldə edilən gəlirlərdən ödənilmiş ixrac rüsumları çıxılır.

Vergitutma məqsədləri üçün müəssisənin əsas fondlarının və digər əmlakının satışından mənfəət müəyyən edilərkən bu fondların və əmlakın satış qiyməti ilə ilkin və ya qalıq dəyəri arasındakı fərq nəzərə alınır. Köhnəmə hesablanması yolu ilə dəyəri ödənilən əsas fondlar, qeyri-material aktivləri, azqiymətli və tezköhnəmə əşyalar üzrə bu fondların və əmlakın qalıq dəyəri götürülür.

Mənfəət vergisi üzrə güzəşt verilmiş əsas fondlar və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər, onların satın alındığı və ya quraşdırıldığı vaxtdan iki il ərzində satılarsa və ya əvəzsiz olaraq verilsə, vergi tutulan mənfəət bu əsas fondların qalıq dəyəri və tikintisi başa çatdırılmamış obyektlər üzrə çəkilmiş məsrəflər qədər artırılır (əvvəl verilmiş güzəşt dairəsində). Göstərilən qayda 1992-ci il yanvarın 1-dən sonrakı dövrdə investisiyaya yönəldilmiş mənfəətdən (gəlirdən) vergi tutulması üzrə güzəşt verilmiş obyektlərə də şamil olunur.

Qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərə (xərclərə) daxildir: digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirakdan gəlir, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir, müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər (dividendlər, faizlər), habelə məhsul (işlər, xidmətlər) istehsalı və satışı ilə bilavasitə bağlı olmayan əməliyyatdan götürülən digər gəlirlər (xərclər), o cümlədən cərimə və zərərin ödənilməsi şəklində alınmış və ödənilmiş məbləğlər.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq sanksiyalar şəklində büdcəyə ödənilmiş məbləğlər qeyri-satış əməliyyatlarından xərclərin tərkibinə daxil edilmir, müəssisədə qalan mənfəətin azaldılmasına aid edilir.

Xarici valyutada gəlirlərdən manatla əldə edilən gəlirlərlə birlikdə vergi tutulur. Xarici valyutada əldə edilmiş gəlir müəssisə tərəfindən məhsul (işlər, xidmətlər) satışından gəlirlərin müəyyən edildiyi günə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının məzənnəsi ilə manatla hesaba alınır.

Vergitutma məqsədləri üçün ümumi mənfəət aşağıdakı məbləğlərdə azaldılır:

- ✓ müəssisəyə məxsus səhmlərdən, istiqrazlardan və Azərbaycan Respublikasında buraxılmış digər qiymətli kağızlardan alınmış gəlirlər (dividendlər, faizlər);

- ✓ Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar əldə edilmiş gəlirlər istisna edilməklə, digər müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlirlər;
- ✓ pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sahəsində fəaliyyətdən gəlirlər;
- ✓ istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı məhsulları satışından, habelə həmin müəssisədə istehsal edilmiş və emal edilmiş öz istehsalı olan kənd təsərrüfatı məhsulları satışından mənfəət (sənaye tipli kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəətindən başqa).

Vergi ödənildikdən sonra müəssisələrin sərəncamında qalan və birgə fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə onlar tərəfindən birləşdirilən vəsaitlərdən və digər əmlakdan, habelə vətəndaşların könüllü ianələrindən və ayırmalarından daxil olan vəsaitlərdən vergi tutulmur. Göstərilən vəsaitlərdən istifadə edilməsi nəticəsində əldə olunan mənfəət vergitutma obyektidir”.

Mənfəət vergisinin dərəcəsi 27 faiz müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənar əldə edilmiş və digər dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq olaraq müəssisələr tərəfindən xaricdə ödənilmiş mənfəət vergisi Azərbaycan Respublikasında mənfəət vergisi ödənilərkən hesaba alınır. Bu zaman hesaba alınan məbləğ xaricdə əldə edilmiş mənfəətdən (gəlirdən) Azərbaycan Respublikasında ödənilməli olan vergi məbləğindən çox ola bilməzdi.

Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi tərəfindən 18 iyul 1996-cı il tarixdə təsdiq edilmiş “Vergi ödəyicilərində yoxlamaların aparılması qaydaları” adlı 4 bənddən ibarət Təlimat xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, bu Qaydalar “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyun 1996-cı il tarixli fərmanına müvafiq olaraq vergi xidməti orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət işlərinin nizama salınmasını tənzimləyirdi (1, s.64-65).

18 iyul 1996-cı il tarixli Qaydaların 1-ci bəndində deyilirdi: “Vergi qanunvericiliyinə və dövlət intizamına əməl edilməsinə dair sənədli yoxlamalar bir qayda olaraq müəssisənin fəaliyyətə başladığı dövrdən və ya əvvəlki yoxlamadan sonra iki ildə bir dəfə aparılır. Bu yoxlamalar müvafiq vergi orqanlarının təsdiq olunmuş iş planlarına əsasən və mütləq bütün vergi növləri üzrə kompleks şəkildə aparılmalıdır”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi. Bakı: Qanun, 1999
2. “Torpaq vergisi haqqında” 24 dekabr 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 1997-ci il, №4, maddə 281
3. “Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi haqqında” 24 dekabr 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu, 1997-ci il, № 4, maddə 285

**TAX-RELATED NORMATIVE LEGAL ACTS
ADOPTED IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN 1996**

R.A.Qasimzadeh

SUMMARY

This article states that on December 24, 1996, two tax-related laws have been adopted in the Republic of Azerbaijan - the Law "On Land Tax" and the Law "On Profit Tax of Enterprises and Organizations". The Law "On Land Tax" says that the objects of taxation for enterprises are fixed assets that are on their balance sheet. Objects of taxation for individuals are buildings, as well as water and air vehicles (ships, boats, motor yachts, motor boats, helicopters, airplanes).

**НОРМАТИВНЫЕ ПРАВОВЫЕ АКТЫ, СВЯЗАННЫЕ С НАЛОГАМИ,
ПРИНЯТЫЕ В 1996 ГОДУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Р.А.Гасымзаде

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается, что 24 декабря 1996 года в Азербайджанской Республике было принято два закона, связанных с налогами – Закон «О налоге на землю» и Закон «О налоге на прибыль предприятий и организаций». В Законе «О налоге на землю» отмечалось, что объектами налогообложения у предприятий являются основные средства, находящиеся на их балансе. Объектами налогообложения у физических лиц являются здания, а также водные и воздушные транспортные средства (корабли, катера, моторные яхты, моторные лодки, вертолеты и самолеты).

ƏMƏK HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ HÜQUQİ FAKTLAR

L.M.Əlibəyli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: alibeyli1971@mail.ru

Açar sözlər: əmək hüququ, hüquqi fakt, əmək məəcəlləsi

Keywords: right to labor, legal fact, labor code

Ключевые слова: право на труд, юридический факт, трудовой кодекс

Hüququn ümumi nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hüquq münasibətlərinin ən mühüm və əhəmiyyətli struktur elementlərindən birini hüquqi faktlar təşkil edir. Hüquqi faktlar hüquqi tənzimləmə mexanizminin o altsisteminə məxsusdurlar ki, onun nüvəsini hüquq münasibətləri təşkil edir. Hüquqi fakt anlayışı mühüm həyati halların mövcudluğunu ifadə etməyə xidmət edir. Deməli, hüquqi faktlar hüquq münasibətlərinin bütün varlığını, yəni onların əmələ gəlməsini, dəyişməsini və xitam olunmasını müşayiət edən hallardır. Hüquq normasının, hüquqi nəticələrin (hüquq münasibətlərinin) əmələ gəlməsini, dəyişməsini və xitam olunmasını əlaqələndirən konkret həyati hallar hüquqi faktlar hesab olunur (1, s.401).

Ətraf aləmin və həyati gerçəkliyin yalnız hüquqi sferaya cəlb olunduğu məqamları, həmçinin maddi hüquqi hadisələr qismində çıxış edən halları hüquqi faktlar kimi qiymətləndirmək olar. Bununla bağlı hələ XX əsrin 60-80-ci illərində hüquq ədəbiyyatında ifadə edilmiş iki maraqlı mülahizəni qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik. N.Q.Aleksandrovun fikrinə, “hüquqi fakt sadəcə olaraq həyati fakt deyil, hüquq normaları ilə müəyyən şəkildə qiymətləndirilən faktdır” (2, s.243). V.B.İsakov yazırdı ki, hüquqi tənzimləmənin faktiki tərkibində məhz hüquqi faktlar maddi-hüquqi hadisələr qismində çıxış edirlər (3, s.7). Daha bir tədqiqatçı-alim Z.D.İvanova düzgün olaraq qeyd edirdi ki, real həyatda “bir çox faktiki tərkiblər üçün məcburi və ümumi elementlərdən ibarət olan hüquqi faktların mövcud olması” tərkibin ilkin elementinə xidmət edir (4, s.37).

Göründüyü kimi, hüquqi faktlar mövzusu dövlət və hüquq nəzəriyyəsi ilə bərabər, digər sahəvi hüquq elmlərinin də diqqət mərkəzində olan vacib problemlərdən biri kimi ətraflı tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ XIX əsrin sonlarına doğru böyük rus alimi Q.F.Şerşeneviç tərəfindən hüquqi fakt anlayışına verilmiş tərif hüquqşünasların sonrakı yeni nəsilləri arasında geniş yayılmış və uzun müddət örnək rolunu oynamışdır. Q.F.Şerşeneviç göstərirdi ki, hüquq münasibətlərində hüquq və vəzifənin əlaqəsi hüquqi faktla əlaqədar olaraq yaranır; bu mənada hüquqi fakt dedikdə qanunla və ya digər hüquqi nəticələri doğuran hər hansısa hal başa düşülür. Hüquqi fakt ya hüquq münasibətinə daxil olan şəxslərin iradəsi ilə əmələ gəlir və hüquqi hərəkət (əqd, xəta) kimi çıxış edir, ya da onların iradəsindən asılı olmayaraq yaranır və hüquqi hadisə (müddətin başa çatması, ölümün, yaxud doğumun baş verməsi) qismində çıxış edir (5, s.59).

Ümumən götürdükdə, əmək hüququ doktrinasında hüquqi faktlara verilən anlayış dövlət və hüquq nəzəriyyəsiində hüquqi faktlara verilən anlayışdan fərqlənir. Ona görə

ki, hüquq münasibətlərinin bir növü olan əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasının, dəyişdirilməsinin və onlara xitam verilməsinin əsasını da hüquqi faktlar təşkil edir.

Əmək və onunla bağlı hüquq münasibətləri sosial münasibətlərin mühüm tərkib hissəsidir. Əmək hüquq münasibətləri öz məzmununa görə çoxşaxəlidir, bu mövcud münasibətlər hüquqi faktlar əsasında daim dəyişikliyə uğrayır. Hüquq münasibətləri iştirakçılarının ayrı-ayrı hüquq və vəzifələrinin xarakteri və həcmi, onların məzmununu dəyişir. Hüquqi faktlar əsasında bu münasibətlərə xitam verilə bilər.

Deməli, əmək hüququnda hüquqi faktlar dedikdə, əmək hüquq normalarına uyğun olaraq əmək hüquq münasibətlərinin iştirakçıları arasında hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və xitamına səbəb olan sosial əhəmiyyətli hadisə başa düşülür. Amma, əmək hüququnda hüquqi faktların leqal anlayışı 1 iyul 1999-cu il tarixdən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində öz əksini tapmamışdır.

Bildirmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə uyğun olaraq əmək münasibətləri yazılı formada əmək müqaviləsi bağlandıqda yaranır. Professor A.M.Qasimov haqlı olaraq qeyd edir ki, əmək müqaviləsi hüquq münasibətlərinin yaranmasının və müəyyən müddətdə mövcud olmasının əsası kimi, yəni hüquqi fakt kimi çıxış edir (6, s.222).

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 5-ci hissəsinə əsasən əmək müqaviləsi (kontraktı) işəgötürənlə işçi arasında fərdi qaydada bağlanan əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini əks etdirən yazılı müqavilədir.

Ümumiyyətlə, əmək hüquq elmində əmək müqaviləsi əsasən üç aspektdə öyrənilir. Birincisi, vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun realizəsinin forması kimi; ikincisi, əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasının və müəyyən müddətə mövcud olmasının əsası kimi, yəni hüquqi fakt kimi; üçüncüsü əmək hüququnun xüsusi hissəsinin bir institutu, yəni əmək müqaviləsinin bağlanması, dəyişdirilməsi və xitamını tənzim edən hüquq normalarının sistemi kimi.

Əmək bazarında vətəndaşlar konstitusion əmək hüququnu əsasən aşağıdakı formalarda həyata keçirirlər: əmək müqaviləsinin bağlanması; səhmdar cəmiyyətə üzv qəbul olunması; dövlət qulluğuna girmək; fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti. Əmək hüququnun faktiki həyata keçirilməsi bir halda vətəndaşın, ikinci halda isə işəgötürənin mülahizəsindən, üçüncü halda isə vəzifəyə seçilmə və ya təyin edilmə kimi əlavə hüquqi faktlarla şərtlənir.

Hal-hazırda vətəndaşların konstitusiyada təsbit edilmiş əmək hüququnun həyata keçirilməsinin əsas və aparıcı forması əmək müqaviləsidir. Çünki, məhz əmək müqaviləsi əməyin müzdlü xarakterinə əsaslanan bazar əmək münasibətlərinin tələbatına tam cavab vermək qabiliyyətinə malikdir. Bu gün dünya sivilizasiyası da əmək müqaviləsinə əsas forma kimi qəbul edir, ona görə ki, burada əməyin əsl azadlığı prinsipi öz təcəssümünü tapmışdır (6, s.221).

Hüquqi fakt olmaq əmək müqaviləsinin yeganə funksiyası deyil. Əmək müqaviləsinin bağlanması nəticəsində əmək hüquq münasibətləri yaranır. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, istənilən cəmiyyətdə vəziyyətdən asılı olaraq əmək hüquq münasibətləri müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur. Əmək müqaviləsi yalnız əmək hüquq münasibətlərini yaradırsa, əmək hüquq münasibətləri isə yalnız əmək müqaviləsi nəticəsində deyil, müxtəlif hüquqi faktlardan yarana bilər.

Müqavilə hüquqyaradan hüquqi faktdır. Bütün müqavilələr kimi əmək müqaviləsi də hüquq münasibəti yaradır.

Əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmində hüquqi faktların rolu ilk növbədə onların hüquqi tənzimlənmə sahəsində tutduğu yer ilə müəyyən oluna bilər. Hüquqi faktlar sadəcə faktlar olmayıb, obyektiv aləmin bir çox hallarının müəyyənediciləri qismində çıxış edən hüquqi təbiətə malik faktlardır. Buna görə də onların obyektiv təzahürü həmişə və bütün situasiyalarda müəyyən hüquqi nəticələrin meydana çıxması ilə müşayiət olunur. Deməli, hüquqi faktların rolu, hər şeydən əvvəl, meydana çıxmış hüquqi nəticələrdə mövcud olur.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 44-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə uyğun olaraq əmək müqaviləsi yazılı formada bağlandığına görə, o, hüquqi rekvizitlərin müəyyən dəstinə malik olan yazılı sənəd kimi izah oluna bilər.

Beləliklə, əmək müqaviləsi özündə aşağıdakıları əhatə edir:

- ✓ əmək müqaviləsi hüquq münasibəti doğuran əmək hüquq institutudur;
- ✓ əmək müqaviləsi əmək hüquq münasibəti doğuran hüquqi faktdır;
- ✓ əmək müqaviləsi subyektiv əmək hüququnun mənbəyidir;
- ✓ əmək müqaviləsi əmək hüquq münasibətinin hüquqi modelidir;
- ✓ əmək müqaviləsi yazılı sənəddir.

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, əmək hüquq münasibəti əmək müqaviləsinin bağlanması əsasında yaranan və əmək hüquq normaları ilə tənzim edilən əmək münasibətləridir. Deməli, əmək hüquq münasibəti yarandığı kimi, həm də əmək müqaviləsi əsasında dəyişə (tərəflərin razılığı ilə) dəyişdirilə bilər. Əmək hüquq münasibətinin dəyişməsi əmək hüquq normaları ilə tənzimlənən əmək münasibətlərini mövcud olmaqdan dayandırmır. Əmək münasibətinin tərəflərindən biri (subyekt) – işçi müəssisəsinin (işəgötürənin) əmək kollektivinin üzvü olduqdan sonra, müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin icrasına başlayır və onların hər birinin icrası üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır. Əmək münasibətinin digər tərəfi (subyekt) – işəgötürən də öz növbəsində ona bağlanmış əmək müqaviləsi əsasında həvalə edilmiş öhdəliklərin lazımi səviyyədə icra olunmasına cavabdehlik daşıyır. Başqa sözlə, bağlanmış əmək müqaviləsi tərəflər arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin məcmusunu müəyyən etdiyi kimi, həmin müqavilə şərtlərində (o cümlədən, öhdəliklərdə) hər hansı dəyişikliyin ediləcəyini istisna etmir.

Məhz əmək hüququnun tənzimləyici təsiri altında sosial-əmək münasibətlərinin tərəfləri arasında subyektiv hüquq və vəzifələr yaranır ki, onların da məzmununda müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində hər hansı dəyişikliklərin edilməsi mümkündür və həmin prosedur tərəflərin qarşılıqlı sazişinə əsaslanır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, əmək müqaviləsinin bağlanmasından doğan subyektiv hüquq və vəzifələr müqavilə iştirakçılarının əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar əmək fəaliyyətinin xeyli cəhətlərini özündə əks etdirir. Həmin çoxcəhətli və mühüm xüsusiyyətlər həm işçinin, həm də işəgötürənin maraqları çərçivəsində müqavilə öhdəliklərindən irəli gələn məqsədlərə nail olunmasını sosial-hüquqi cəhətdən stimullaşdırır, habelə müqavilə tərəflərinin əmək fəaliyyətinin səmərəliliyini daha da yüksəldir, əməyin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə müsbət təsir göstərir (8, s.111). Deməli, əmək hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olan hüquqi faktlar əgər bir tərəfdən dəyişmənin əsasına xidmət göstərsə, digər tərəfdən maddi və mənəvi stimulyar yaradır.

Əmək hüquq münasibəti hüquqi formada ifadə edilmiş elə bir ictimai-əmək münasibətidir ki, müvafiq şəxs (işçi) məhz onun çərçivəsində aldığı haqq müqabilində başqa bir şəxs (işəgötürən) xeyrinə və onun təsərrüfat rəhbərliyi altında özünün malik olduğu ixtisas əsasında əmək qabiliyyətini reallaşdırır. Bu prosesdə icra olunan əmək funksiyası ilə əlaqədar baş verə bilən dəyişikliklər ancaq bu iki şəxs – işçi və işəgötürən arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında reallaşa bilər (9, s.39). Məhz bu baxımdan hüquqi faktlar eyni zamanda əmək hüquq münasibətlərinin dəyişməsi əsasına xidmət edən faktlar kimi xarakterizə olunurlar.

Artıq qeyd edildiyi kimi, əmək münasibətlərinin hüquqi modeli qismində əmək müqaviləsi çıxış edir. Məhz buna görə də əmək müqaviləsinin xitam edilməsi haqqında söhbət gedərkən əmək hüquq münasibəti qismində çıxış edən əmək müqaviləsi nəzərdə tutulur. Hüquq münasibətlərinin, o cümlədən əmək hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam olunması əsasında isə, məlum olduğu kimi, hüquqi faktlar dururlar. Deməli, əmək hüquq münasibətlərinin xitam olunmasının əsaslarını müəyyən etmək üçün müvafiq hüquqi faktların dairəsini aşkar etmək lazımdır.

Əmək müqaviləsinin xitam edilməsinə dair əsasların böyük hissəsi işəgötürənin təşəbbüsü ilə xitam edilmə əsaslarını əhatə edir və bu da öz növbəsində hüquqi tərkibin olması zərurətini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, təkcə işəgötürənin iradə ifadəsi əmək hüquq münasibətlərinin xitam edilməsi üçün kifayət etmir, ona görə də işəgötürəndə belə hüququn yaranmasını şərtləndirən səbəblərin mövcud olması zəruridir.

Məlumdur ki, ümumi qaydaya görə, əmək hüquq münasibətlərinin xitam olunması əsasları respublika qanunvericiliyi səviyyəsində dövlət tərəfindən formalaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 7-ci maddəsinin birinci hissəsinə uyğun olaraq işçilərin əmək hüquqları və bu hüquqlarla bağlı müvafiq təminatlarının minimum səviyyəsi bu Məcəllənin 1-ci maddəsində göstərilən hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş hüquq normaları ilə təmin edilir.

Kollektiv müqavilələrdə, sazişlərdə, habelə əmək müqavilələrində əmək qanunvericiliyinə nisbətən daha geniş əlavə əmək, sosial, iqtisadi, maddi-məişət və digər münasibətləri əhatə edən əmək şəraiti nəzərdə tutula bilər. Əmək müqavilələrinə işçilərin hüquqlarını qüvvədə olan qanunvericiliyə, kollektiv müqaviləyə və sazişə nisbətən məhdudlaşdıran şərtlərin daxil edilməsi yolverilməzdir. Belə şərtlərin tətbiqi nəticəsində işçilərə dəyən maddi və digər ziyan işəgötürən tərəfindən tam ödənilir (AR ƏM-nin 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsi).

Deməli, hüquqi mənbə nöqtəyi-nəzərindən bu əsasların böyük hissəsi leqal hüquqxitaməddici hüquqi faktlar kateqoriyasına aiddir. Əmək hüquq münasibətlərinin xitam olunmasının leqal əsasları da öz növbəsində ümumi və əlavə (xüsusi) əsaslara bölünürlər. Ümumi əsaslar istənilən əmək hüquq münasibətinin xitam edilməsi üçün əsasa xidmət edə bilirlər. Əlavə (xüsusi) əsaslar isə ayrı-ayrı kateqoriya işçilərlə bağlı olan və müvafiq halların olması ilə bağlı əmək hüquq münasibətinin xitam olunması əsasını təşkil edirlər.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinə uyğun olaraq əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları aşağıdakılardır:

- a) tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- b) əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- c) əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;

ç) müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar (bu Məcəllənin 63-cü maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilən işçilər);

d) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar;

e) tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

Dövlət qulluğuna xitam verilməsinin əsasları isə “Dövlət qulluğu haqqında” 21 iyul 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 33-cü maddəsində əks olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Алексеев С.С. Общая теория права: Учебник. М.: Проспект, 2009
2. Александров Н.Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. М.: Госюриздат, 1961
3. Исаков В.Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1980
4. Иванова З.Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан // Советское государство и право, 1980, № 2
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. М.: СПАРК, 1995
6. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Qanun, 2007
7. Azərbaycan Respublikasının 1999-cü il 1 fevral tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Əmək Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2017
8. Зайкин А.Д., Ремизов К.С. Экономико-правовое регулирование труда и заработной платы. М., Норма, 1999
9. Лютов Н.Л. Коллективные трудовые споры: сравнительно-правовой анализ. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007
10. “Dövlət qulluğu haqqında” 21 iyul 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2016

LEGAL FACTS IN EMPLOYMENT RELATIONSHIP

L.M.Alibeyli

SUMMARY

This article states that the Labor Code of the Republic of Azerbaijan does not contain a legal definition for a legal fact in the employment law, despite the fact that the legal facts are the bases for emergence, change and termination of employment relationships.

ЮРИДИЧЕСКИЕ ФАКТЫ В ТРУДОВОМ ПРАВООТНОШЕНИИ

Л.М.Алибейли

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что Трудовой кодекс Азербайджанской Республики не содержит легального определения юридического факта в трудовом праве, несмотря на то, что юридические факты являются основаниями возникновения, изменения и прекращения трудовых правоотношений.

P E D A Q O G İ K A

B Ö L M Ə S İ

S E C T I O N O F

P E D A G O G Y

YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİ VƏ İRADİ KEYFİYYƏTLƏRİN QARŞILIQLI TƏSİRİ

F.N.Aydın

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: farisaydin@beta.az

Açar sözlər: vətənpərvərlik, iradi keyfiyyətlər, qəhrəmanlıq, cəsarət, etnopsixologiya, təəssübkeşlik
Keywords: patriotism, volitional qualities, heroism, courage, ethnopsychology, fanaticism
Ключевые слова: патриотизм, волевые качества, героизм, отвага, этнопсихология, фанатизм

Şəxsiyyət psixologiyasından danışarkən bir cəhəti - fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmasında etnopsixoloji amillərin nəzərə alınmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. İnsanın şəxsiyyət kimi yetişməsində onun milli, ərəzi, etnik mənsubiyyəti nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan xalqının əski mifik görüşləri, inam və əqidəsi, adət-ənənələri, böyüyə hörmət, namus, qeyrət və təəssübkeşliyi və başqa əxlaqi hissləri yeniyetmə və yeniyetmələrimizin vətəndaş və şəxsiyyət kimi böyüməsində ən mühüm amillərdən biridir. Yetişməkdə olan gənc nəsli bu soykökdən ayırmaq, ağacı kökündən çıxarıb atmaq kimi bir şeydir. Azərbaycan xalqının soykökündə özünə möhkəm yer tutan bu əxlaqi sərəvətləri tədqiq edib öyrənmək, uşaq və yeniyetmələri həmin ruhda tərbiyə etmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Şəxsiyyət müxtəlif əşya və hadisələrə münasibətini hissləri vasitəsilə ifadə edir. Vətənpərvərlik hissi iradi keyfiyyətlərlə bilavasitə əlaqədardır. Çox hallarda iradi keyfiyyətlər, qəhrəmanlıq, qətiyyət, cəsarət və mərdlik Vətən sevgisindən irəli gəlir. Azərbaycan milli qəhrəmanlarının dönməz iradə nümayiş etdirmələri Vətənə qarşı hədsiz məhəbbət hissindən, namus, qeyrət, təəssübkeşlik hissindən güc alıb. Milli qəhrəmanlar ən ağır döyüş meydanında “Arxada Vətən, qarşıda yağı düşmən” görürdülər. “Geriyə yol yoxdur” şüarı onları irəli səsləyir və düşmən üzərində qələbəyə ruhlandırır. Vətənpərvərlik hissi şəxsiyyətin ən ali hisslərindən olub, onun daxili psixoloji, xarici fiziki emosional halları ilə bilavasitə əlaqədar olaraq baş verir. Bu hisslər şəxsiyyətin iradi keyfiyyətləri (qəhrəmanlıq, qətiyyət, mərdlik, cəsarət, inam, əqidə, qorxmazlıq və s.) ilə sıx surətdə əlaqədardır. İradə təfəkkürlə, hisslərlə, xüsusilə vətənpərvərlik hissi ilə bilavasitə əlaqədardır. İnsan çox adi normal halda iradəli, şücaətli, mərd və mübariz ola bilər. Lakin bu iradi keyfiyyətlərin konkret motivləri olmasa, bu baş vermir. Deməli, vətənpərvərlik hissi torpaq, el-oba, bacı-qardaş, ana-bacı, ata-ana, qohum-əqrəba, namus, qeyrət, ləyaqət və digər motivlərlə bağlı olur. Təsəvvür edin ki, Azərbaycan qadınları, qızları vəhşi, qaniçən, rəzil, qəddar ermənilərə əsir düşməmək, öz namuslarını qorumaq üçün özlərini qayadan atır və başqa cür intiharlara əl atırdılar. Kişilər də ölümü ermənilərə əsir düşməkdən üstün tuturdular. Ermənistanla Azərbaycan arasında gedən müharibədə, eləcə də əsrlərlə ermənilərin öz havadarları vasitəsilə azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti prosesində millətimizin, gənc və yeniyetmələrimizin iradə və qəhrəmanlığı məhz bu gözəgörünməz, lakin daxilən alovlanan vətənpərvərlik hissənin nəticəsində yaranır.

Ermənistanla Azərbaycan arasında gedən Dağlıq Qarabağ müharibəsində yüzlərlə, minlərlə, on minlərlə azərbaycanlı şəhid olub, minlyonlarla insan qaçqın-köçkün vəziyyətinə düşüb, torpaqlarımızın 20%-i işğal olunub. Uşaqların, yaşlıların diri-diri gözləri çıxardılıb, yandırılıb, uşaqları valideynlərinin gözü qarşısında işgəncələrlə öldürüblər. Bu etnik zülm siyasəti ermənilərə qarşı nifrət hissi yaratmaqla yanaşı, vətənpərvərlik hissini də coşdurmuşdur. Orduda iştirak edən döyüşçülər də, adi əsgərlər də, zabitlər də Azərbaycan milli qəhrəmanlarının fəaliyyətində özünü göstərən vətənpərvərlik hissini buna misal göstərmək olar.

Vətənpərvərlik hissi ümumxalq vətənpərvərliyidir, fəal vətənpərvərlikdir. O, vətənin müdafiəsinə hazır olmağı tələb edir. Vətənpərvərlik hissini inkişafı ailədən, bağçadan, yaşadığı mühitdən, məktəbdən və s. asılıdır. Vətəni, dövlətini, onun sərhədlərini, rəmzlərini, yeraltı-yerüstü sərvətlərini, xalqını, millətini sevməyən vətənpərvər ola bilməz. Vətənə bağlılıq hissini iç dünyasından, etnik kökündən, qan yaddaşından gəlir. Vətəni, mənsub olduğu xalqı sevməklə bərabər, hər hansı bir ölkənin vətəndaşına başqa xalqların adamlarını sevməli ona hörmətlə yanaşmalıdır. **İradəsiz, qorxaq, cəsarətsiz, qətiyyətsiz, səbirsiz adam vətənpərvər ola bilməz. Tarixə nəzər salsaq, tarixi şəxsiyyətlər, məsələn H.Ə.Əliyev, M.K.Atatürk məhz öz iradələri, əqidə və inamları ilə tarix yazdılar.** Vətən torpağı naminə mübarizə xalqımızın mənəvi varlığı və birliyi uğrunda mübarizə qəhrəmanlıq, mərdlik məktəbidir. İnsan ömrünün ən böyük zinəti, onu yaşadan qüvvə vətənpərvərlik hissidir, bu hiss yeniyetmələrin tərbiyəsinin əsas ruhu, çırpın ürəyi, düşünən beyni olmalıdır” (75, s.16). Ulularımız vətən itkisini ən ağır itki hesab edərək, onu yağı düşməndən qorumağa çağırırdılar. “Gözsüz yaşamaq olar, “Vətənsiz yaşamaq olmaz”, “Vətənə gəldim, imana gəldim” deyimləri təsadüfi deyilməyib.

*Əziziyəm vətəndə,
İgid gərək vətəndə.
Elin sözü bir olsa,
Yağı qoymaz vətəndə.*

(M.H.Təhmasib. Bayatılar. Bakı: 1943., s.86).

Vətənpərvərlik hissi bəşəri hisslərlə vəhdət təşkil edir. Ona görə də həmin hissini inkişaf etdirilməsi üçün yeniyetmələrdə **mərdlik, qəhrəmanlıq, bərc və mənəviyyat hissini, cəsarət, qətiyyət, qorxmazlıq kimi iradi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək lazımdır.**

<i>Əzizim mərdə ver</i>	<i>Əziziyəm mərdə sarı,</i>
<i>At oxumu mərdə ver,</i>	<i>Üzün tut mərdə sarı</i>
<i>Namərdə sirr verincə,</i>	<i>Ayağımı kəssələr</i>
<i>Kəs başımı mərdə ver.</i>	<i>Sürünnəm mərdə sarı.</i>

(M.H.Təhmasib. Bayatılar. Bakı: 1943., s.120).

Hər hansı bir vətənpərvər olmaq istəyən şəxsə bu hissi daşımaq üçün bilik, bacarıq, qabiliyyət və vərdislər də olmalıdır.

Vətənə, doğma torpağa, mənsub olduğu xalqa, dövlətin atributlarına, onun siyasi və elm xadimlərinə, bütün vətəndaşlara hörmət hissi aşılamaq lazımdır.

Bu məqsədlə uşaqlarda milli mənlük şüuru, milli ləyaqət və iftixar hissələri aşılmalıdır.

Ölkəmizi xarici təhlükələrdən, müharibələrdən qorumaq üçün yeniyetmələrimizə hərbi elm, onun tarixini dərindən öyrətmək lazımdır. Uşaqlarımızda düşməne nifrət və qəzəb hissi aşılmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, tarixdə həmişə bizə bəlalər gətirən unutkanlıq, biganəlik uşaqlara da keçib özünə yer tapa bilməsin.

Ağıllı və müdrik insanlar həmişə gənc nəsilə vətənpərvərlik hissələrinin inkişaf etdirməyi tövsiyə etmişlər. Hər cür nemətdən pay olar, ancaq vətəndən, torpaqdan pay olmaz. Vətən, ana – bu adlar həmişə müqəddəs sayılıb. Bu gün də müqəddəsdir. Ermənistanla məcburən müharibə şəraitində yaşadığımız indiki şəraitdə oğul və qızlarımızın qəhrəmanlıqları buna bir daha aydın sübutdur.

Müdrük xalqımızın duyum və deyimlərində həmişə vətən, onun yadellilərdən qorunması haqqında bu günümüzə səsleşən fikirlər söylənmiş və gənc nəslin bu müqəddəs yolu davam etdirmələrini, mərd, mübariz, qəhrəman, qorxmaz olmalarını dəfələrlə tövsiyə etmişlər.

Şifahi ədəbiyyatın digər janrlarında olduğu kimi bayatılarda da nəsihətamiz, həkimanə fikirlər xüsusi yer tutur. Xalq bu bayatılarla gənc nəslə mərd, vətənpərvər, səxavətli, dəyanətli, etibarlı olmağa çıxırmış, onlarda düzlük, ədalət öz halal zəhməti ilə dolanmaq, məsuliyyətlik kimi nəci b hissələri tərbiyə etmişdir.

*Əzizim daşa çalı,
Kömrünü daşa çalı,
Yesən namərd çörəyin,
Qayıdar başa çalı.*

*Mərd anadan, mərd oğul,
Namərd olmaz mərd oğul,
Qorxaq töhmət artırar,
Baş ucaldar mərd oğul.*

*Mən aşiqəm namərd əli,
Heç tutma namərd əli,
Mərd əli evlər tikər,
Ev yıxar namərd əli.*

*Qəribəm vətənim yox,
Bir yoldan ötənim yox,
Düşdüm dərin dəryaya,
Əlimdən tutanım yox.*

*Əzizim daşa çalı,
Kömrünü daşa çalı,
Yesən namərd çörəyin,
Qayıdar başa çalı.*

*Mərd anadan, mərd oğul,
Namərd olmaz mərd oğul,
Qorxaq töhmət artırar,
Baş ucaldar mərd oğul.*

*Mən aşiqəm namərd əli,
Heç tutma namərd əli,
Mərd əli evlər tikər,
Ev yıxar namərd əli.*

*Qəribəm vətənim yox,
Bir yoldan ötənim yox,
Düşdüm dərin dəryaya,
Əlimdən tutanım yox.*

*On bir, ondan yaxşıdı,
Çuxa dondan yaxşıdır,
Düşməne boyun əyə,
Ölüm ondan yaxşıdı.*

Azərbaycan folklorunda insanın mənəvi-psixoloji, etik-əxlaqi keyfiyyətlərinə aid istənilən qədər dəyərli fikirlər var. Bunlar maddi nemətlər qədər insan həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsan tarixi boyu maddi nemətlərə malik olduqdan sonra mənəvi nemətlərə nail olmağa çalışmışlar. Lakin, bu heç də insanların həyatında mənəvi nemətlərin rolunu azaltmır. Mənəvi tələbatlar nə qədər maddi tələbatlardan asılı və törəmə olsa da cəmiyyətin həyatında və tarixi tərəqqidə bunlar çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişlər. Müəyyən inkişaf pilləsində müəyyən mənəvi sərvətlərə malik olmayan cəmiyyət təsəvvür etmək çətindir. Nəsillərdən nəsillərə ötürülən, tarix boyu milyonlarla adamlara ibrət dərsləri olan, hazırda elmi psixologiyanın mühüm metodoloji əsaslarını təşkil edən milli mənəvi sərvətləri mənimsəmədən nə elmi psixoloji fikrin inkişaf tarixi haqqında dəqiq təsəvvürə malik olmaq, nə də yetişən gənc nəsildə milli bəşəri, sosial-psixoloji keyfiyyətləri aşılamaq olar. Bunun üçün təlim-tərbiyə işçiləri və psixoloqlar gənc nəslin təlim-tərbiyəsində öz işlərini əsrlərin sınağından çıxmış xalq təcrübəsi zəminində yenidən qurmalıdırlar. Xalq təcrübəsinin mütərəqqi ənənələrini, faydalı məsləhətlərini canlandırmaq, bərpa etmək və cəmiyyətin xidmətinə vermək dövrün tələbidir.

Elin sözü, elin özü qədər qədimdir. İlk nümunələri nə qədər bəsit olsa da təbiidir, canlıdır. El öz məişətində, təsərrüfatında, maldarlıqda, qoyunçuluqda, bağ-bostanda, əkin-biçində, çeşid-çeşid mərasimlərində, xeyir və şərində, təbiətlə təmasda, ülfətdə iç duyğularını sözlə, nəğmə və türkülərlə müşayiət etmişdir. Bu nəğmələr dodaqlarda zaman-zaman səslənərək, dildən-dilə düşdükcə, eldən-elə dolaşdıqca dəyişmiş və bu günümüze qədər gəlib çıxmışdır.

Əsrlər bir-birini əvəz etmiş, zaman dəyişmiş, ancaq bu xalq inciləri əbədiyaşar olmuşdur. Xalq əsrlər boyu uşaq və yeniyetmələrin bədii-estetik zövqünü formalaşdırmaq, onların həyata hazırlığını təmin etmək, dilini, nitqini səlisləşdirmək, nitq mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün laylalar, oxşamalar, tapmacalar, yanılmaclar, nəğmələr və s. yaratmışlar.

Şifahi xalq yaradıcılığı bir sənət abidəsidir. Onun hər sətir ilə tanış olan həssas ürək, bu nadir inciləri yaradan xalqın dühasına dərin minnətdarlıq hissi ilə çırpınır. Ona görə ki, həmin sətirlərlə gözlərimiz qarşısında əzəmətli bir mənzərə canlanır. Xalq sözünün, xalq deyiminin bədii ifadə imkanlarının genişliyi və sonsuzluğu üfük-üfük qarşıda açılır.

Bu mənəvi sərvətlər içərisində əxlaq normaları ilə təsbit olunmuş hisslər, ictimai-sosial davranışlar xüsusi çəkiyə malikdirlər. Bu isə xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı və nəsildən nəslə ötürdüyü milli və ümumbəşəri, əxlaqi və mənəvi hissləridir. Biz bu hissləri daim uca tutmalı, ata babalarımızdan bir yadigar qalan bu mənəvi irsi qoruyub gələcək nəslə əmanət verməliyik.

Xeyirxahlıq və yaxşılıq hissi şəxsiyyətin ən ülvi, pak hisslərindən biridir. Yaxşılıq və xeyirxahlıq hissi təbii olmalıdır. Onlar insanın xarakter əlamətinə çevrilməlidir. Bütün böyük və xırda işlərdə yaxşılıq və xeyirxahlıq hissi vərdiş halına keçməli və heç bir təmənnə güdülməməlidir. Ulularımız bunu bizə vəsiyyət ediblər.

Vətənpərvərlik hissi onu daşıyan şəxsin mənəvi zənginliyindən, doğma yurda bağlılıqdan, şəxsi və ictimai-sosial məqsədlərindən, daxili zənginliyindən asılıdır. Vətənpərvərlik hissi yüksək olan şəxsədə iradəsi, inam və əqidəsi, cəsarəti, mərdlik və qəhrəmanlığı da yüksək səviyyədə olur. **Uşaq və yeniyetmələrin vətənə, doğma yurda məhəbbəti və bağlılığı öz rişələrini folklor nümunələrindən götürmüş, böyük söz ustaları, dövlət xadimləri və sərkərdələrin, tarixi şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların yaradı-**

cılığında inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanın bir çox şair yazıçı və maarifçilərinin əsərlərində də vətənpərvərlik hissi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, söz dünyasının korifeyləri – Xaqani, Nizami, Tusi, M.Əvhədi, Ə.Təbrizi, Xətai, M.Füzuli, A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi, Ə.B.Haqqverdiyev, N.B.Vəzirov, M.F.Axundov, A.Səhhət, S.Vurğun və b. Vətəni, onun gözəlliyini vəsf etmiş, yeniyetmələri vətən torpağınının qədrini bilməyə, göz bəbəyi kimi qorumağa çağırmışdır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərinin əsərlərində vətənə məhəbbət, onun xidmətində durmaq, yüksək borc hissi, məsuliyyət hissəsinə geniş yer verilmişdir. Azərbaycanın görkəmli yazıçılarından biri olan N.B.Vəzirov özünün vətənpərvərlik hissəsinin mahiyyətini aşağıdakı kimi ifadə edir: “Verinə adlı bir nəfər vətənsiz yəhudi öz kitabında bu sözləri yazmış: “özümü sevirəm, külfətimi özümdən artıq sevirəm, külfətimdən artıq vətənim sevirəm”. Bu vətənsiz cənab yalnız anadan olduğu şəhəri özünə vətən hesab edib, onu külfətimdən artıq sevirəm demiş. Hərgah onun vətəni Azərbaycan kimi dağlı, çəmənli, varlı olsaydı, o vaxt görəsən o nə dil ilə, necə sözlərlə öz məhəbbətini ona bildirərdi? Yəqinimdir ki, yazardı: “Gözəl Azərbaycan, uca dağlarına canım qurban, laləli, çiçəkli çəmənlərinə malım qurban, soyuq bulaqlarına, meyvəli bağlarına balalarım qurban!” (N.B.Vəzirov. Məqalə və felyetonlar, s.92. Əxlaq məsələləri, s.52). Biz isə deyirik, həmin cənab yəqin ki, İstanbulu, Ankaranı, İzmiri və Türkiyənin digər cənnət xatırladan şəhərlərini görsəydi, N.B.Vəzirovun Azərbaycan haqqında dediklərini eyni ilə Türkiyə haqqında da deyərdi. N.B.Vəzirov vətənpərvərlik hissindən məhrum olanları, vətənin taleyi ilə maraqlanmayanları kəskin tənqid edir, onlara satqın, xəyanətkar, bitərəf adlandırmışdır. O, “Quzğunlar” adlı məqaləsində vətəni, mahud və ya boçka taxtası alış-verişinə çevirən, vətəni pula satan adamları leşatan quzğunlara bənzədib tükənməz bir qəzəb hissi ilə yazmışdı: “Quzğun – nəştər caynaqlı, əyri dimdikli, leş didən bir quşdur. Onun həmkarı olan dördəyahlılardan biri tülkü, biri çaqqaldır. İkiyəahlılardan isə çoxdur, ancaq adlandırmaya cürət edə bilmirəm, amma sifətlərindən ərz edə bilərəm: pətənləri çuvaldan böyük, həya etməzlər, insaf, vicdan, mürüvvət heç yuxularına da girməz. Vətən nədir, millət nədir, cərri-cəhənnəm! Cibişdanım sağolsun! Yazıq vətənim... Quzğunlar leş didəndə... Vətəni parça-parça etməkdə heç kəsdən qorxmurlar, çünki burada “Əl əli yuyar, hər ikisidə üzü” məsələsi var... Yazıq vətənim! Biri meydana girib əsgərlərimizə “rəhmi” gəlir, Hərbiyə nəzarətinə mahud satmaq istəyir, biri çox balaca qazanca, biri boçka taxtası alış-verişinə girişmək istəyir”. (N.B.Vəzirov. Məqalə və felyetonlar, s.90. Əxlaq məsələləri, s.53).

Məqalənin sonunda Vəzirov Azərbaycanda bu quzğunların yaranmasını xalqın, vətənin taleyi üçün böyük təhlükə hesab edib, irəlicədən bildirmişdir ki, gələcəkdə xalq onlara lənət yağdıracaqdır.

Vəzirov “Bəs indi biz azərbaycanlılar öz vətənimizlə necə rəftar edirik? – deyə soruşaraq, özü cavab verirdi: “Biz bəxtəvərlər ancaq vətənimizi tar-mar edən quzğunluq yaratmışıq! Vətənin pərişan halı, işlərimizin hərc-mərc olması, daxili və xarici düşmənlərin varlığı məni, qoca Dərvişi o qədər yandırmır, o qədər dərdə salmır, nə qədər ki, hal-hazırda içimizdə olan quzğunluq! Gecə-gündüz, vaxtlı-vaxtsız, hər dəqiqə vətənin qanını soran quzğunluq! Amandır quzğunlar! Vətən əldən gedir, yaman günlərə qalırıq, balalarımızın xatirinə rəhm edin vətənə, rəhm edüz millətə, əl çəküz mürdət işlərdən, yoxsa gələcək tarixində adınız çəkiləndə lənət oxunacaqdır”. (N.B.Vəzirov. Məqalə və felyetonlar, s.92. Əxlaq məsələləri, s.53).

Azərbaycan maarifçilərindən olan F.B.Köçərli özlərini millət dostları kimi qələmə verən, həqiqətdə xalqa, millətə xəyanət edən yalançı millətpərəstləri, vətənpərvərləri amansızcasına ifşa edərək yazırdı. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, maarifçilər həqiqi vətənpərvərliyi saxta, yalançı vətənpərvərlikdən ayırmağı tələb etmişlər. Onların nəzərinə vətənpərvərlik yalnız "boğazdan yuxarı" dildə vətəni sevməkdən ibarət olmayıb, insana daxilən xas olan mənəvi sifət olmalıdır. Vətənə məhəbbət, onun tərəqqisi uğrunda mübarizə təmännəsiz olmalıdır. Sözdə vətənpərvərlikdən, milləti, xalqı, sevməklikdən dəm vurub, lazım gələndə vətən yolunda bir qəpik də xərcləməyi istəməyənləri onlar əslində vətən xainləri adlandırmışlar. Onların əqidəsində vətənpərvərlik fəal təsiredici qüvvə olmalıdır. Əsil vətənpərvərlik yalnız vətəni sevməklə, vətənə məhəbbət bəsləməklə, xalqın tərəqqisini arzulamaqla kifayətlənə bilməz. Vətənpərvər vətənin tərəqqisi üçün fəal əməli mübarizə aparmalıdır., onu gerilikdən çıxartmaq üçün özünün bütün qüvvəsini səfərbərliyə almalıdır. Vətənpərvərlik arzu ilə əməli işin, məhəbbətlə fəaliyyətin birləşməsinə tələb edir. O, insanı vətən uğrunda fədakarlıq göstərmək üçün ruhlandırıcı daxili hərəkətverici qüvvə olmalıdır.

F.Köçərli "heçi də, köçü də" xalqdan ayrı olan ziyalılara xalqın münasibətindən bəhs edərək yazmışdı: "İntelligensiyamız ilə camətimizin arasında dərin və gen bir dəre vardır.

Təlim və tərbiyə kəsb edənlərimiz kənardan durub millətimizə tamaşa edirlər və bnlarmillətimizi özlərindən ayrı və özlərinə oxşamayan bir cismi-kəsif məqamında tutub, ona yaxınlaşmağa meyl və rəğbət göstərmirlər və kənara çəkilib istəyirlər ki, boş sözlərlə onun dərdinə əlac eləsinlər. Özlərini hər cəhətdən əsrəf və əfsəl tutub, qara camətin içinə qarışmağı özləri üçün böyük eyb hesab edirlər. Yuxarı mərtəbələrindən aşağı enməyi kəsri-şan bilirlər. Söz yoxdur ki, kənarda durmaqla millətin ehtiyac və dərd-halını bilmək olmaz. Və bilmədiyi halda ona kömək vermək, dərdinə əlac tapmaq və onu haqqa irşad etmək qeyri-mümkündür.

Necə ki, təbib naxoşun naxoşluğunu bilməmiş ona müalicə etməz, habelə də bizim intelligensiyamız öz məqamlarından tənəzzül etməmiş, millətimizə qarışmamış, onunla müəşirət və müamilət etməmiş, onun nəfəs aldığı hava ilə təbnəffüs etməmiş, onun şadlığına və qəminə şərik olmamış, onun cəhalət və mərzələrini öz yerində bilafasilə təhqiq və təziyə etməmiş və üsuli-tədavisinə lazım olan dərmanları istemal qılmamış millətə həqiqi kömək də edə bilməzlər". (F.Köçərli, Seçilmiş əsərləri, s.160-170. Əxlaq məsələləri, s.54-55). Çox təəssüf ki, bu gün də belələrinə həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə rast gəlmək olur. Azərbaycanda 1993-94-cü il hadisələri, Türkiyədə 2016-cı il 15 iyul hadisələrindəki utandırıcı hərəkətləri buna misal göstərmək olar.

Vətənpərvərlik hissi uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasında, onlarda iradəlilik, qorxmazlıq, qəhrəmanlıq kimi sosial-psixoloji keyfiyyətlərin inkişafına həmişə Azərbaycan şairləri, yazıçıları, tarixi şəxsiyyətləri böyük önəm vermiş və bu ənənə layiqincə davam etdirilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli şair və mütəfəkkiri A.Səhhət alovlu vətənpərvər şair idi. O, vətəninə sevir, onu qorumağın vacibliyini göstərir, uşaq və yeniyetmələri qorxmaz və iradəli böyütməyi tövsiyə edirdi.

*Könlümün sevgili məhbubi mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Vətənim verdi mənə nanu-nənək*

*Vətəni mənə unutmaq nə demək?!
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa da ol şəxsə vicdan olmaz!*

(A.Səhhət)

Azərbaycan xalq şairi S.Vurğunun demək olar ki bütün əsərləri vətənpərvərlik ruhunda yazılmış, uşaq və yeniyetmələri Azərbaycanı sevməyə çağırmışdır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən.
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı, könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!*

(S.Vurğun)

Görkəmli Azərbaycan şairi M.Araz vətənpərvərliyi xoşbəxtlik qəbul edib göstərir ki, vətənə gərəkli olmaq, vətənin sənin qəbul etməsi ən böyük səadətdir.

*Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,
Mamır olub, qayasında bitərdim.*

(M.Araz)

Şairin bu misaraları deməsi onun nə qədər vətəninə bağlı olduğunu aydın surətdə sübut edir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qorxmaz, öz sözünü cəsarətlə deyən, vətənin tarixini, keçmişini gizlədənlərə istehza ilə gülən, onları tutarlı tarixi faktlarla tənqid edən Bəxtiyar Vahabzadə təkə poemaları, şeir və dram əsərləri deyil, eyni zamanda özünün əməli işləri bu yolda fədakarlıq göstərmişdir:

*Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz.
Vətən əbədidir, gedəriyik biz.
İnsan qüvvətlidir öz vətəninə.
Bilirik, dünyaya biz niyə gəldik.*

Ədəbiyyat

1. V.İ.Əsgərov. Azərbaycanı milli qəhrəmanları. Bakı, 2011
2. Azərbaycan folkloru. Bakı, 2005, 375 s.
3. Ə.T.Baxşəliyev. Azərbaycan milli mənəvi dəyərlərimizin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı, 2011, 480 s.
4. Ə.S.Bayramov. Özünütərbiyə haqqında // Azərbaycan məktəbi, 1972, № 10
5. Ə.S.Bayramov. Gənclərin özünütərbiyəsi haqqında. Bakı, "Gənclik" nəşriyyatı, 1961, 179 s.
6. Ə.S.Bayramov. Psixoloji düşüncələr. Bakı, 1994

**MUTUAL INFLUENCE OF THE SENSE OF PATRIOTISM AND
VOLITIONAL QUALITIES ON SHAPING TEENAGE PERSONALITY**

F.N.Aydin

SUMMARY

The sense of patriotism is directly tied to some socio-psychological qualities such as heroism, courage and valor. “You can live without your eyes, but you can’t live without your Homeland”, “You can lose everything, but losing your Homeland is the most painful of all losts”, “I came to my Homeland, and I found my Faith here” – there are hundreds of such popular sayings which testify to the fact that the sense of patriotism is the superior of all senses. It reveals a lot of creative abilities inside the personality. That’s why the sense of patriotism and volitional qualities have a strong impact on shaping teenage personality.

**ВЗАИМНОЕ ВЛИЯНИЕ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА И ВОЛЕВЫХ
КАЧЕСТВ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ**

Ф.Н.Айдын

РЕЗЮМЕ

Чувство патриотизма непосредственно связано с такими социально-психологическими качествами, как героизм, отвага и мужество. «Можно прожить без глаз, но без Родины – нет», «Можно потерять всё, но потеря Родины – самая тяжелая и болезненная из всех потерь», «Вернулся на Родину – значит, приобрел веру» - такие пословицы и сотни народных афоризмов свидетельствуют о том, что чувство патриотизма – высшее среди всех чувств. Оно способно выявить массу креативных способностей личности. Именно поэтому чувство патриотизма и волевые качества оказывают сильное влияние на формирование личности подростков.

TƏDRİS ROBOTLARI VƏ ONLARIN TƏDRİS PROSESİNƏ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.Ə.Səmədzadə

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: ay.semedzade@gmail.com

Açar sözlər: robot, robot texnikası, Arduino, mühərrik, beynəlxalq standartlar

Key words: robot, robot technology, Arduino, motor, international standards

Ключевые слова: робот, робототехника, Ардуино, мотор, международные стандарты

Bu məqalədə robotların təhsildə istifadəsi problemləri nəzərdən keçirilir. Məlum olduğu kimi, robotlar elektron sxemlərdən və nəzərdə tutulmuş işləri idarə edən proqramlardan ibarətdir. Robotlar fərdin yaradıcı düşüncə, özünə güvənmə, liderlik, obyektləri mənalandırma və nəzəri biliyi praktikada istifadə etmə bacarığını inkişaf etdirir. Bütün bunlar robotların təhsil prosesinə tətbiqini aktuallaşdırır. Robotlar digər tədris vasitələrinə nisbətən şagirdlərin daha çox marağını çəkir və öyrənmə motivasiyasını gücləndirir. Bu səbəbdən qabaqcıl ölkələrdə robotlar riyaziyyat, fizika, mühəndislik fənlərinin öyrənilməsində orta məktəbdən başlayaraq istifadə edilir. Robotların istifadəsi qiymət və əlyətərlik kimi faktorlar səbəbindən kifayət qədər geniş istifadə edilmir. Texnologiyanın və metodikanın inkişafı robotların qiymətinin aşağı düşməsiylə birlikdə cəmiyyətin hər bir təbəqəsinin robotlardan istifadəsini asanlaşdırır.

Robot texnikası, təhsilini sistemlik olaraq kompyuterləşdirən ölkələrdə Legolar ilə tədris edilir. Lego robotları şagirdlərin riyazi düşüncə qabiliyyətlərini, birgə aparılan iş bacarıqlarını, yaradıcılıqlarını və problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onlara elmi metodları, proqramlaşdırma məntiqini və mühəndislik, dizayn vərdişlərini aşılamağa xidmət edir.

Robotların hazırlanmasında əsasən Lego elementlərindən istifadə edilir. Robot avadanlığı hazırlanma prosesi tamamlandıqda, proqramlaşdırma prosesinə keçilir. Hazırlanan (alqoritmləşdirilib yazılan) müvafiq proqramlar robotların fərqli vəzifələri yerinə yetirməsini təmin edir.

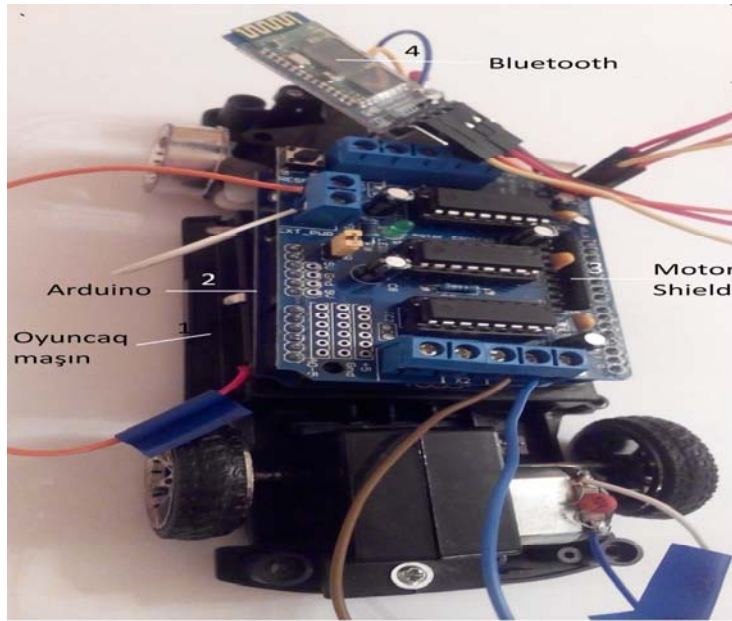
İlk dəfə 1989-cu ildə Amerikada başlayan bu praktika hal-hazırda ölkəmizdə də yayılmaqdadır. Odlar Yurdu Universitetinin texnoparkında da tədris robotları tətbiq olunur. Hal-hazırda həmin robotlar üzərində qurulma və proqramlaşdırma prosesləri aparılır. Freenove Three-Ardunio Uno Robot, Makeblock Educational Programmable Robot, 4WD Ardunio Smart Car Robot Learning, N20 4WD Bluetooth Smart Robot Car tipli robotların tədris prosesinə uyğunlaşdırılıb tətbiq olunması işi artıq həyata keçirilmişdir.

Təqdim olunan işdə, pultla idarə olunan oyuncaq maşının pultla və əlavə qurğular (Bluetooth, telefon) qoşmaqla idarə oluması vasitələri yaradılmışdır. Avtonom idarə olunma məqsədiylə proqram yazılıb işlənmişdir.

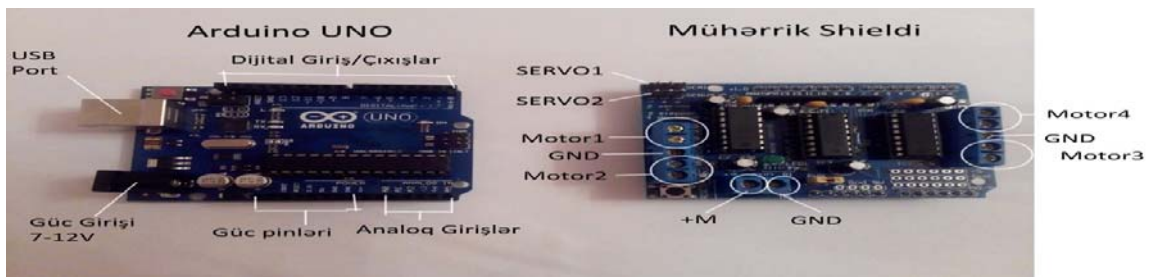
Tədris robotunu hazırlamaq üçün aşağıdakı qurğular əldə olunub və uyğunlaşdırılıb:

- 1) İkimotorlu istənilən oyuncaq maşın;
- 2) Arduino Board;
- 3) Motor Shield;
- 4) Bluetooth Module.

Bu qurğuları quraşdırmaqla daha sonra hazırlanmış Arduino proqramını işlətməklə robotu telefon vasitəsilə idarə etmək olar.

Şəkil 1. Hazır robot

Şəkil 2. Robotun elementləri və hazırlanma prosesi

Arduino UNO (Şəkil 2) robotun ana kartıdır. USB portu vasitəsilə kompyutərə qoşulur.

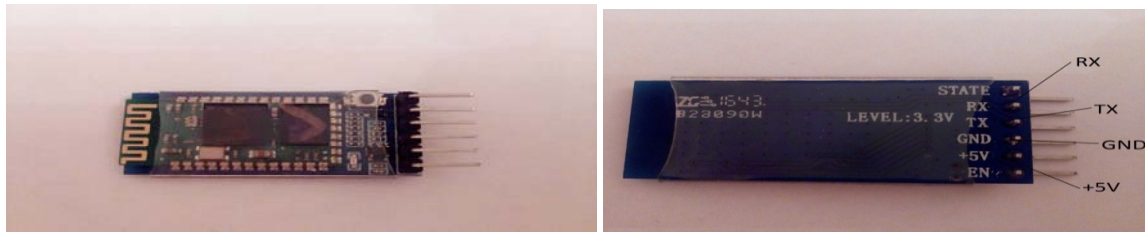
Arduino sxem kartı üzərindəki mikroprosessor (AtmegaXX) Arduino proqramlaşdırma dili (wiring əsaslı) vasitəsilə proqramlaşdırılmışdır. Program Processing əsaslı Arduino PT İnkişaf Mühiti (IDE) köməyiylə karta yüklənir.

Arduino Uno avadanlığı və müvafiq parametrlər:

Element	Parametr
Mikroprosessor	ATmega328 (8-bit)
SRAM	2KB
Flash Yaddaş	32KB
Saat sürəti	16MHz
Analog Giriş	6 Adet
Rəqəmsal Giriş	14 (6 dənəsi PWM)

Hər kartda ən azı bir ədəd 5 Voltluq inteqrasiya olunmuş regulyator və 16 MHz və ya əsasən də yeni modellərində, 32 MHz tezliyinə malik kristal ossillator vardır. Arduinonun bir çox modeli mövcuddur.

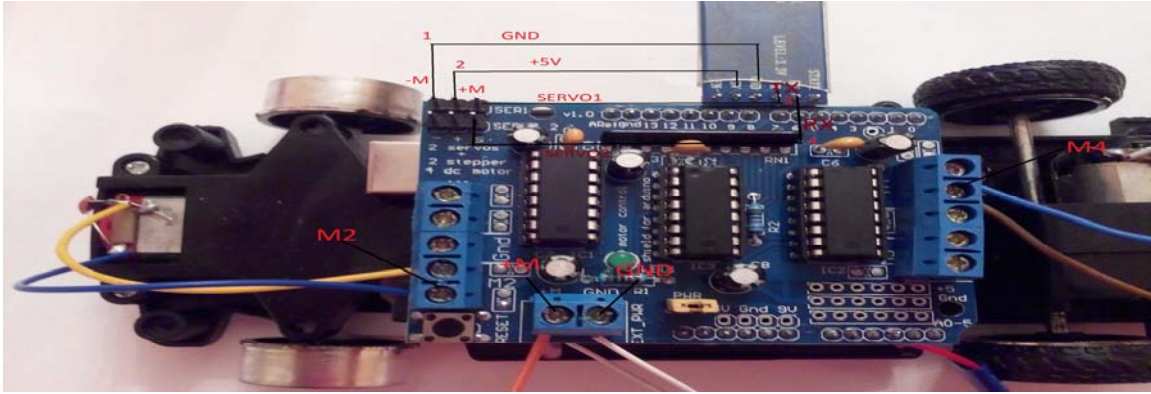
Adafruit Motor Shield (Şəkil 2): Arduinoya bağlıdığımız motor sürücü kartı. DC, SERVO və Step Motor idarəetmə funksiyalarını həyata keçirir. Təqdim olunan qurğuda 2 ədəd mühərrikə nəzarət edilir. Arduino motor sürücü shieldi, Arduino üzərinə bərkidilərək 4 DC mühərriki və ya 2 step mühərriki (unipolar və ya bipolar) və ən azı 2 servo mühərrikinə nəzarət etmək imkanı təmin edən elektron sxemdir. Kart üzərində 2 ədəd inteqrasiya olunmuş L293d motor sürücü oyuqları mövcuddur. Bu inteqrasiyalar içərisində cəmi 4 ədəd H körpüsü yerləşir. Hər bir körpü üzərindən 0,6A cərəyan axmasına imkan verir (Bir Anlıq 1,2a).

Şəkil 3. HC06 Bluetooth-Serial modul kartı

Bluetooth SSP (Serial Port Standart) beynəlxalq standartlara uyğun naqilsiz kommunikasiya sistemidir. Bluetooth ilə çox kiçik cihazlar belə, məsafədən naqilsiz idarə edilə bilər. HC06 Bluetooth 2.0 dəstəkləyən bu kart, 2.4 ghz tezliyində xəbərleşmə aparılmasına imkan yaradır və açıq sahədə təxminən 10 metrlik bir mübadilə məsafəsinə malikdir.

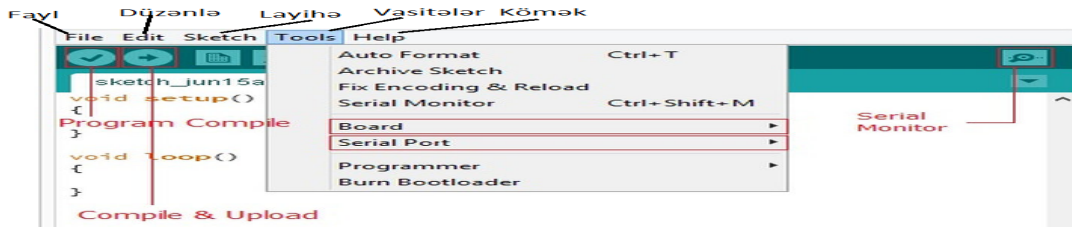
Robotun hazırlanma ardıcılığı: İlk əvvəl arduinonun üzərinə motor *shieldi* bərkidilir (Şəkil 4). Bundan sonra ön mühərriki motor shieldin üzərində olan M2-yə, arxa mühərriki M4-də birləşdiririk. Cərəyanı qoşmaq üçün motor shield üzərində +M-i müsbətə, GND-ni mənfiyə birləşdirmək lazımdır. HC06 Bluetooth-Serial Modul Kartını motor shieldinə birləşdirmək üçün, 1)Bluetooth üzərində olan GND-ni motor shieldin üzərində olan mənfiyə, 2) +5V müsbəti müsbətə, 3) TX-si SERVO1-ə, 4) RX-si isə SERVO2-yə birləşdirilir.

Şəkil 4

Bu ardıcılıqı yerinə yetirdikdən sonra Arduino proqramı kompyutərə yüklənir. Bunun üçün <https://www.arduino.cc/en/Main/Software> linkinə daxil oluruq. Hansı əməliyyat sistemə malik olduğumuzdan asılı olaraq, Windows, Mac OS X, Linux-dan birini seçib kompyuterimizə yükləyirik. Aparılmış analiz göstərdi ki, bu ƏS-lərlə iş prosesində onların strukturu, fayl sistemi, interfeysi və komandaları bağlı bəzi fərqli iş xüsusiyyətləri mövcuddur. Eyni zamanda, bu fərqlər robotun idarə olunmasında böyük rol oynamır. Proqram yükləndikdən sonra aşağıdakı pəncərə açılır, proqramımızı USB vasitəsilə kompyuterdən arduionaya yükləyirik.

Proqram: https://www.mediafire.com/folder/n9k7ulivllggc/macchinina_RC_v2.1

Şəkil 5

Tools menyusu: Buradan istifadə etdiyiniz Arduino növünü və Arduionun bağlı olduğu COM portunu seçirik.

Proqram Compile: Bu düymə vasitəsilə yazdığınız proqrama nəzarət edilir. Əgər kodda səhv varsa aşağıdakı qara rəngli hissədə, narıncı rəngli yazıda etdiyiniz səhvlər göstərilən sətir yazılacaq.

Proqram Compile & Upload: Bu düymə vasitəsilə əvvəl yazdığımız kod yüklənir. Əgər kodda səhv yoxdursa, yazılan kod Arduionun “başə düşəcəyi” dilə çevrilir və avtomatik olaraq Arduionaya atılır. Arduino üzərində olan Tx və Rx LED sürətli şəkildə yanib-sönəcək. Bu siqnal proqramın hazırlıq indikatorudur. Proqramı bir dəfə Arduionaya atma yetərlidir.

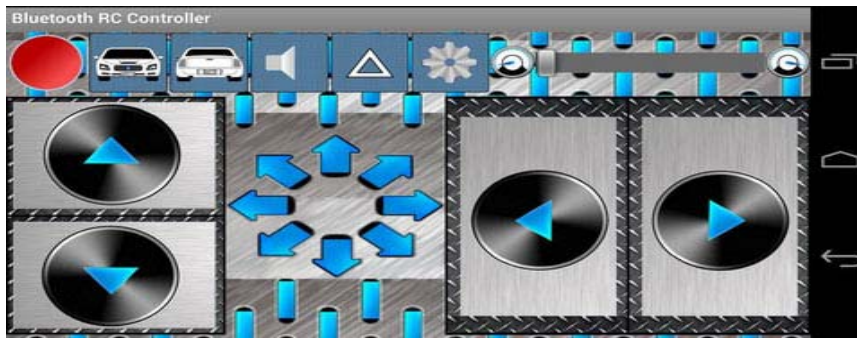
Serial Monitor: Yeni pəncərə açan bu düymə vasitəsilə Arduino `üzərində fəaliyyət göstərən proqramın cari vəziyyəti barədə məlumatları əldə etmək olar.

Arduino Bluetooth RC Car proqramının işlədilməsi:

Play Market saytıdan Arduino Bluetooth RC Car Proqramını telfonumuza yükləyirik. Telefonda proqramı işə salanda sol üst hissədə qırmızı işıq yanıb sönəcək. Bu, əlaqə yox mənasına gəlir. HC06 adlı sürücünü tapıb, Bluetooth vasitəsilə ona qoşuluruq.

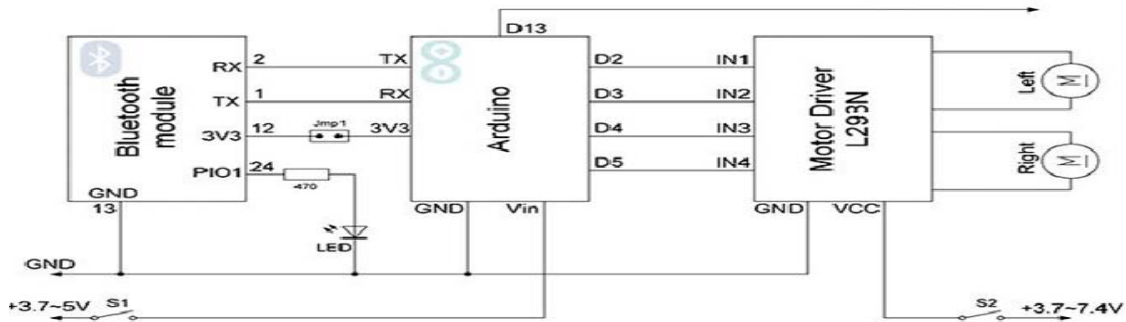
Əgər bunu ilk dəfə ediriksə, eyniləşdirmə şifrəsi olaraq 1234 qeyd edirik və qoşuluruq. Əlaqə qurulanda proqramın qırmızı işığı yaşıl işıq olur. Robot üzərindəki modulun üzərində yanıb-sönən işıq, daim sabit yanmağa başlayacaq.

Bundan sonra robot idarə edilməyə hazırdır. Telefonun ekranı Şəkil 3-dən göründüyü kimi interfeys formasını alır. Sağ üst küncdə olan sürət əyar çubuğunu sağ tərəfə doğru sürüşdürərək robot mühərriklərinə tələb olunan sürət vermək olur. Pult üzərindəki sağ-sol-aşağı-yuxarı iconlara basaraq, robotu lazımi istiqamətdə hərəkətə gətirə bilərik.

Şəkil 6

Robot Arduino Uno R3, Motor Shield və HC-06 Bluetooth Modulundan istifadə etməklə istənilən Android sistemli telefon vasitəsilə idarə oluna bilər.

Şəkil 7. Robotun elektron sxemi

Şəkil 7-də Robotun elektron sxemindən göründüyü kimi, hazır qurğunun enerji problemi standart məişət batareyaları(GREENCELL) vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu zaman məişət qurğularından fərqli olaraq enerjinin tez tükənməsi və qida mənbəinin sıradan çıxması kimi problemlər meydana çıxır. Problemin həlli üçün işlənmiş noutbukların qida mənbəinin batareyalarını yenidən laboratoriya şəraitində yükləyib robotun işi üçün uyğunlaşdırmaq təklif olundu. Hesablamalar və aparılmış müqayisələr göstərdi ki, bu prosesdə günəş enerjisi elementlərindən istifadə daha məqsədəuyğundur.

Gördüyümüz kimi, seçilmiş model mühəndis ixtisaslarında tədris olunan bir çox əhəmiyyətli mövzuların əyani şəkildə öyrənilməsi və nümayişi üçün olduqca faydalı və

aktualdır. Bu model eyni zamanda iqtisadi cəhətdən olduqca səmərəlidir. Təqdim olunan texnologiya ənənəvi istifadə olunan modellərlə müqayisədə 65-70%-dək daha sərfəlidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.Ə., Əhmədov B.O., Əlizadə A.V. İntellektual robotlar. Bakı, “Ərgünəş”, 2011
2. N.Ə.Umarova. “Robot texnikası” metodiki vəsait, 2010
3. Əliyev R.Ə., Cəfərov S.M., Babayev M.C., Zeynalov E.R., Hüseynov B.Q. Robot sistemlərində idarəetmə. Bakı, Nərgiz, 2004
4. P.Paşayev. “Robotlar aləmində” dərs vəsaiti. Bakı, 1994
5. M.Ə.Talibi. “Elektronika və istehsalat” dərs vəsaiti. Bakı, 1997

TRAINING ROBOTS AND THEIR USE IN TRAINING PROCESS

A.A.Samadzadeh

SUMMARY

Today, education is one of the most urgent scientific and technical problems in view of its special importance. Creation and use of specialized training robots is a basic tool for the solution of this problem. This work presents an educational robot based on the specific software and assembled by the author from the completion elements. This educational robot is intended to clearly demonstrate the possibilities of robotization. It should be noted that the production costs of such devices are minimal, which makes them available for widespread use.

УЧЕБНЫЕ РОБОТЫ И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

A.A.Самедзаде

РЕЗЮМЕ

В современном обществе оптимизация учебного процесса, в виду особой значимости, является одной из самых актуальных научно-технических проблем. Создание и применение специализированных учебных роботов представляется основным средством решения данной проблемы. В данной работе представлен учебный робот с собственной оригинальной программой, собранный автором из доступных комплектующих элементов и призванный наглядно продемонстрировать возможности роботизации. Отдельную значимость представляет минимизация расходов на производство, что делает такие устройства доступными для широкого применения.

2017 - № 46

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN BİLİYİNİN ÇOXBALLI SİSTEM ÜZRƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

K.S.Hüseynova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
Bakı, Zərifə Əliyeva küçəsi 96
e-mail: konul-adpu@mail.ru

Açar sözlər: çoxballı qiymətləndirmə sistemi, təhsilvermə, tələbə

Keywords: multi-mark grading system, teaching, student

Ключевые слова: многобалльная система оценивания, обучение, студент

Təhsil sistemində yeni münasibətlər formalaşdığından, yeni qiymətləndirmə üsullarının yaranması zərurətdən irəli gələn bir prosesdir. Necə deyərlər, təhsil cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etməlidir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin «Azərbaycan Respublikasının «Təhsil sistemində İslahat Proqramının təsdiqi haqqında» 15 iyul 1999-cu il tarixli fərmanına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri «Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi» haqqında 10 avqust 1999-cu il 640 sayılı əmri ilə Müvəqqəti Əsasnaməni təsdiq etmişdir. Bu əmr əsasında 1999-2000-ci tədris ilindən başlayaraq, respublikanın bəzi ali məktəblərində təhsil alanların biliyinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsi eksperimentinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuş, 1999-cu ilin sentyabr ayının 1-dən respublikamızın 10 ali məktəbində 10 ixtisas üzrə eksperiment formasında tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bunun ardınca 13 iyun 2000-ci ildə möhtərəm prezidentimiz H.Əliyev tərəfindən Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu, və bölgələrdə onun 12 filialı yaradıldı. Yaradılan bu yeni ali təhsil ocaqlarında da tələbələrin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemlə aparılması qərara alınmışdır. Deməli, tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi respublikamızda ötən əsrin sonlarından başlayaraq, eksperiment kimi tətbiq edilmişdir.

Çoxballı qiymətləndirmə sistemi tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərinin qiymətləndirilməsinin yeni sistemini yaratmaqla, onun səmərəliliyini artırmaq məqsədi daşıyır. Tələbənin biliyinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilməsi məqsədilə hazırlanmış çoxballı sistem tələbəyə fərdi yanaşmanı təmin etməklə tədris prosesinin aşağıdakı göstəricilərini əhatə edir (3, s.106):

- a) mühazirə, seminar (məşğələ), laboratoriya dərslərində və s. iştirakını;
- b) laborator və seminar məşğələlərinin nəticələrinə görə bilik səviyyəsini;
- c) əsas və əlavə ədəbiyyatlarla müstəqil işini;
- ç) tədris işi üçün zəruri olan mətnlərin tərtibi, yoxlama işlərinin və sərbəst tapşırıqların icrasını;
- e) kurs layihələri (işləri) və referatların yazılması, onların müdafiəsini.

Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi onların bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsi formasını təkmilləşdirmək və onun zəruriliyini artırmaq üçün əsas vasitə sayıla bilər. Bu qiymətləndirmə həmçinin tələbələrdə tədris zamanı icra intizamı yaradır. Təlimatla hər tələbənin özünə nəzarət cədvəli olur. Tələbələrin hər dərstdə aldığı qiymətlər və məşğələlərdə iştirakı, bu cədvəldə qeyd edilir. Tələbə

üzərinə düşən məsuliyyəti dərk edərək, dərslərdə və məşğələlərdə müntəzəm iştirak edir, dərslərə hazırlıqlı gəlməyə səy göstərir. Çoxballı qiymətləndirmə sisteminin əsas müsbət cəhətlərindən biri də tələbələrin seminarlarda fəallığının yüksəlməsidir. Belə ki, onlar təyin olunmuş maksimum balı toplamaq üçün, var qüvvələri ilə çalışırlar. Hər bir tələbənin dərse söylə hazırlaşb, cavab verməsi və qiymətləndirilməsi isə, onların uyğun proqramı keyfiyyətlə mənimsəmələrinə səbəb olur. Bu isə, əvvəllər olduğu kimi, tələbənin yalnız imtahana bir neçə gün qalmış, bütün proqramı az müddətə öyrənməyə can atması, bu tələsikliyin sayəsində yüksək nailiyyətlər əldə edə bilməməsindən, yaxud öyrənilmiş materialların tez bir zamanda unudulmasından çox yaxşıdır. Tələbələr bilirlər ki, onların dərse davamiyyəti, müəhazirələri qeyd etmələri, əlavə ədəbiyyatlardan istifadə etmələri, yoxlama işləri və sərbəst tapşırıqları yerinə yetirmələri (TEC-lər) ayrılıqda qiymətləndirilir. Əvvəllər seminarlarda, əksər tələbələr gözdən yayınmağa və müəllimin şəxsi qeyd dəftərinə mənfi işarə ilə düşmək təhlükəsindən uzaqlaşmağa can atırdılarsa, indi əksinə olaraq tələbə müəllimi məcbur edir ki, ondan dərslər soruşsun. Çünki, gündəlikdə qiyməti olmayan tələbənin seminar qiyməti, avtomatik olaraq sıfır bal olur.

Tələbələrin fəallığını artıran üsullardan biri də, aylıq yoxlamaların (kollokvium) məcburi keçirilməsi və bu barədə dekanlığa məlumat verilməsidir. Dekanlıq isə, öz növbəsində aşağı göstəricilər barəsində tələbələrə xəbərdarlıq edir. Yeni qiymətləndirmə sistemi yeni təlim üsullarının, didaktik sistemlərin və təlim vasitələrinin tətbiqinə geniş yer verir. Bu da öz növbəsində qarşısına inkişaf edən, müasir elm və texnikanın tələblərinə cavab verən gənclərin və kadrların yetişdirilməsi kimi ciddi vəzifələr qoyur və onların aldığı biliklərin cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmasını və aldıkları biliyə məsuliyyət hissi ilə yanaşmalarını tələb edir. Çoxballı qiymətləndirmə sistemi tələbənin bütün keyfiyyətini nəzərə almaqla, onların düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verməni nəzərdə tutur. 2000-ci ildən tətbiq olunan bu sistem istər təlimin, istərsə də təhsilin keyfiyyətinin artmasına, eyni zamanda da tərbiyə prosesinin güclənməsinə müsbət təsir edir. Hər kəsin aldığı bilik cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır ki, tam müstəqil və rəqabətəqabil şəxsiyyətlər formalaşsın. Biliyin qiymətləndirilməsində çoxballı sistem - bəzi fakültələrin bakalavr pilləsində tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlərini qiymətləndirməyin sistemini təkmilləşdirməyə, səmərəliliyini artırmağa və tələbələrə fərdi yanaşmağa istiqamətlənən, məşğələlərdə onların iştirakı vəzifəsini, ədəbiyyatla müstəqil işləməyin necəliyini, tapşırıqların sərbəst icra keyfiyyətini qiymətləndirməyi nəzərdə tutan 100 bal sistemidir. Bu yeni eksperiment keçmişdə olduğu kimi, tələbələrin fəaliyyətini ildə iki dəfə deyil, bütün il uzununu qiymətləndirir. Belə ki, 100 bal toplamağa can atan tələbə, onun 50 balını imtahanadək toplaya bilir. Yoxsa, imtahanın nəticəsindən bu balın kəsir hissəsi çıxılır, nəticədə qiymət qeyrikafiyədək düşə bilər. Tələbələrin imtahanda topladıqları ən yüksək bal 50 baldır. İmtahanda qiymət almaq üçün, tələbə fənn üzrə tərtib olunmuş biletdə uyğun bütün kursun proqramını əhatə edən 5 suala cavab verməlidir. Hər bir sualın cavabı 10 bala qədər qiymətləndirilir (6, s.14). Lakin, əgər tələbə imtahandan 17 baldan az toplayarsa, imtaha göstəricisi semestr ərzində toplanan bala əlavə olunmur, onun nəticəsi qeyri-kafi qiymətləndirilir.

Tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi, onların tədris fəaliyyəti nəticəsində fənnin öyrənilməsində əldə etdikləri bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsinin yeni metodudur. Sistem tələbələrin hər birinin fəaliyyətini fərdi olaraq izləməyə imkan verir. Bu baxımdan semestr boyu tələbələrin dərslərə davamiyyəti və tədris edilən fənləri proqram üzrə mənimsəmə keyfiyyətinə fənn kafedraları və dekan-

lıqla yanaşı tələbələrin özlərinin də operativ nəzarət etmələri vacibdir.

Bu cür nəzarət tələbələrə tədris fəaliyyətində düzəlişlər etmək imkanı verməklə, onların biliyinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsində subyektiv amillərin aradan qaldırılmasını təmin edir. Əgər, qiymətləndirmə ədalətli olarsa, onda daha çox obyektivlik və humanistlik əldə edilir. Qiymətləndirmə pedaqoji prosesdə xüsusi yeri olan, həm də mübahisəli bir sahədir. Qiymətləndirmə dövlət əhəmiyyətli bir prosesdir və həmişə müəyyən edilmiş təlimatla həyata keçirilir. Burada özbaşınalıq etmək cinayətdir. Həm ədalətli olmayan aşağı, həm də düzgün verilməyən yuxarı qiymət tələbələrə zərər verir. Yuxarı qiymət yersiz özündən razılığa, aşağı qiymət isə ruh düşgünlüyünə və hətta depressiyaya gətirib çıxarar. Deməli, qiymətləndirmədə yol verilmiş hər bir neqativ hal, qiymətləndirilənlərin psixologiyasına mənfi təsir etdiyindən, qəbul edilmiş təlimat bütün neqativ hallardan sığortalanmış olmalıdır. Yəni, qiymətdən düzgün, yerində və obyektiv istifadə edilməlidir. Bildiyimiz kimi, ali məktəbdə əlaçı, savadlı, dünyagörüşlü, bacarıqlı tələbələr çox vaxt qıbtə və paxıllıq hissi ilə qarşılaşır.

Əgər, rəqabət yaradılmazsa o, bəzən təklənir, dərstdən ayrılmasına cəhdlər də edilə bilər. Ona görə də, ali məktəblərdə savadlı olmaq uğrunda rəqabət yaratmaq vacib amildir və olduqca faydalıdır. Ali məktəb tələbələrinin və məzunların hazırlıq səviyyəsi onların dünya təhsil məkanına çevik inteqrasiyasına imkan verməlidir.

K.D.Uşinski demişdir ki, əxlaqsız savadlılıq donuzun burnuna taxılmış qızıl halqaya bənzəyir. Deməli, təhsil verdiyimiz gənclərin təkcə savadlı, bacarıqlı və bilikli olması ilə kifayətlənmək olmaz. Gənclərin hərtərəfli olması üçün, onlarda humanist əxlaq tərbiyəsi də vacib amillərdəndir. Professor A.Mehrabovun sözləri ilə belə deyək: "Savadlı, lakin antihumanist insan, insanlığın əldə etdiyi ən dağıdıcı silahlardan da təhlükəlidir" (4, s.223). Gələcəyimizin indiki gənclərdən, onların necə tərbiyə edilmələrindən asılı olduğunu nəzərə alaraq, təhsil alanların hərtərəfli, vicdanlı, humanist, demokrat şəkildə formalaşması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır və bu prinsiplər, təkcə ümumtəhsilin yox, əsasən ali təhsilin üzərinə düşən məsuliyyətdir. Fikrimcə, ali təhsildə, təkcə ədalətli, humanist, düzgün, təmənnəsiz, bərabərlik gözlənilməklə qiymətləndirilmə aparılırsa, təhsil alanların şəxsiyyətinə, müsbət isdiqamətdə, güclü təsir etmək olar. Bu qiymətləndirmə keyfiyyətlərinin hər hansı biri pozulduqda isə, insan psixologiyasını mənfi yönə yönləndirə bilər. Ona görə də, qiymətləndirməyə "dırnaqarası" baxmaq, ona səthi yanaşmaq olmaz.

Qiymətləndirməni aparmaq üçün isə, səriştəli pedaqoji kadrlara tələbat böyükdür. Ümumiyyətlə, səriştəli pedaqoji kadrlar olmadan, ali məktəblərdə təhsilin inkişafına və yenilik səviyyəsinə qaldırılmasına nail olmaq mümkün deyil. Tədrisin digər bölmələrində olduğu kimi, təhsil alanların biliklərinin qiymətləndirilməsinin də əsas məqsədi yüksək ixtisaslı, müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyətlərin hazırlanmasıdır. Təhsil alanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsi təhsil quruculuğu istiqamətində aparılan islahatlardandır və təhsil alanların biliklərə yiyələnmə tərzi, onlardan yerli-yerində istifadə etmək və nəticə çıxara bilmək bacarıqları haqqında dəlillərin toplanması prosesidir.

Qiymətləndirmə hər hansı bir fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün vacib şərtidir. Tələbənin bilik, bacarıq və nailiyyətlərinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsi, bu qiymətləndirmə formasını təkmilləşdirmək və səmərəliliyini artırmaq zərurəti yaradır. Bu prosesdə tələbələr nə qədər fəallaşırsa, müəllimlərin məsuliyyəti bir o qədər artır. Ümumiyyətlə, öyrədən (müəllim) öz işini düzgün qurarsa, yəni öyrənənlə düzgün əməkdaşlıq

apararsa, qoyulmuş məqsədə çatmaq istəyi yaradarsa (öyrənənə bərabərhüquqlu subyekt kimi baxılmalıdır), birgə fəaliyyətə xüsusi şərait yaradılmış olar ki, bu da pedaqoji prosesin keyfiyyət göstəricisinə müsbət təsir edər və bu zaman qiymətləndirmə obyektiv olar. Aparılan hər bir qiymətləndirmənin obyektivliyi üçün müəyyən meyarlar tərtib olunmalıdır. Müəllimin funksiyası öyrətmək yox, istiqamət vermək olmalıdır. O, tələbələrə necə öyrənməyin yollarını göstərməlidir. Tələbə aldığı bilikləri təhlil etməyi və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Yəni, müəllimin qarşısında duran əsas vəzifə, tələbələrə öyrənməyi öyrətməkdir. Bu mənada, heç bir yeni texnologiya müəllimi əvəz edə bilməz. Müasir dövrdə tələbələrin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, ən aktual problem olmaqla və bu sahədə bəzi tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, nəzəri səviyyəyə münasib, praktik tətbiqini tapmamış və araşdırılmağa ehtiyacı olan bir sahədir. Odur ki, ali təhsilin bütün imkan və inkişafı nəzərə alınmaqla, bu sahədə monitoring (xaricdən nəzarət) və qiymətləndirmə modellərinin tam və mükəmməl tərtibi üçün, yenidən iş aparmaq vacibdir. Qiymətləndirmə prosesinin əsas iştirakçıları olan təhsil alanların, öyrənənlərin və digər iştirakçıların, eyni zamanda müəssisənin işinin və s. necə və hansı meyarlara görə qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi onun səmərəli fəaliyyətinin göstəricisidir. İntensiv təlim metodları, öz növbəsində qiymətləndirmənin effektivliyini artırır.

Ənənəvi qiymətləndirmə inkişaf və təkmilləşməyə zəmin yaratmışdır. O, mexaniki qiymət yazmaqla məhdudlaşır, qiymətləndirmənin nəticələri təhlil olunmur. Təhsil alanların biliyinin aldıkları qiymətə uyğun olub-olmamasını müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Lakin, çoxballı qiymətləndirmə sistemi tələbələrin bütün keyfiyyətlərini nəzərə almaqla onların düzgün qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Bu gün ali məktəblərdə ən düzgün və obyektiv qiymətləndirmə aparılması təhsilimizin, həmçinin gələcəyimizin düzgün təminatıdır. Qiymətləndirmə gələcək nəsli nə gözlədiyini və həmçinin arzu olunan gələcəyi qurmaq üçün lazım olan bilikləri, bacarıqları, baxışları və dəyərləri müəyyən etməlidir. İnanıram ki, obyektivliklə qarşılaşan təhsil alanlar, gələcəkdə öz işlərində obyektiv olacaq, nəticədə həm təhsilin səmərəliliyi artacaq, həm də demokratik quruculuğumuz üçün, yüksək effekt əldə ediləcək. Orta məktəbdə qiymətləndirmənin nəticəsi, şagirdlərdə bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin formalaşmasından əlavə, onların əxlaq və bilik səviyyəsi, ən nəhayət ali məktəblərə qəbul olanların say göstəriciləri ilə səciyyələnir. Ali məktəblərdə də obyektiv qiymətləndirmə təhsil alanların gələcəkdə bilik və savad nümayiş etdirməsindən başqa, yüksək insani keyfiyyətlərə, təmiz vicdana malik, nümunəvi, obyektiv şəxsiyyətlər olmaları ilə nəticələnər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğəti. Bakı, 2005, 246 s.
2. Əliyev İ. Ali məktəblərdə təhsilin kredit sistemi üzrə təşkili təcrübəsindən. Metodik vəsait. Bakı, 2009, 64 s.
3. Mərdanov M.C., Ağamalıyev R.A., Mehrabov A.O., Qardaşov T.B. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, "Çaşıoğlu", 2003, 416 s.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007, 452 s.
5. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, 2007, 184 s.
6. Tələbələrin biliyinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə dair. Metodik vəsait. Naxçıvan, 2002, 38 s.

7. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы. Учебное пособие. Ростов н/Д: Феникс, 2002

8. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. Учебное пособие – Н: Издательский центр «Академия», 2001

GRADING OF KNOWLEDGE OF UNIVERSITY STUDENTS ON THE BASIS OF MULTI-MARK SYSTEM

K.S.Huseynova

SUMMARY

A lot of attention is given in this paper to the use of multi-mark grading system, new teaching methods, didactic systems and teaching aids in Azerbaijan. This, in turn, requires the education of young generation in full conformity with the rapidly developing science and technology. The knowledge and skills acquired by young people are required to correspond to the needs of society they live in, and, moreover, they are expected to show responsibility in acquiring these knowledge. This assigns greater responsibility to higher educational institutions, too.

ОЦЕНКА ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ НА ОСНОВЕ МНОГОБАЛЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

К.С.Гусейнова

РЕЗЮМЕ

В статье много внимания уделяется применению в Азербайджане многобалльной системы оценки, а также новых методов обучения, дидактических систем и средств обучения. Это, в свою очередь, ставит задачу воспитания молодых кадров, отвечающих требованиям бурно развивающихся науки и техники. От молодежи требуется соответствие их знаний требованиям общества и ответственный подход к получению этих знаний. Всё это возлагает большую ответственность и на высшие учебные заведения.

TARIX
BÖLMƏSİ

SECTION OF
HISTORY

İNSAN HƏYATINDA EKOLOGİYANIN TARİXİ ROLU

Ü.Ə.Məmmədov

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 115
email: ulvi-hissler@mail.ru

Ə.B.Məmmədov

AMEA akad. M.Nağıyev adına Kataliz və Qeyri-Üzvi Kimya İnstitutu
Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 113

M.B.Abdurahmanova

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
Şəki, L.Abdullayev küçəsi 24

Açar sözlər: insan, təbiət, bioloji və sosioloji varlıq, abiotik amillər

Keywords: human, nature, biological and social creature, abiotic factors

Ключевые слова: человек, природа, биологическое и социологическое существо, абиотические факторы

Ən qədim zamanlardan hal-hazırkı dövrdək elə proseslər var ki, bəşər övladı onların necə baş verməsinin səbəblərini əsrlər ötsə belə aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkir. Hər zaman təbiəti, insanı, ətraf aləmi, təbii ehtiyatları, insan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsini ətraflı şəkildə tədqiq edərək yenilikləri ortaya qoymaq, əldə edilən nəticələri göstərmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyatında ekologiyanın tarixi rolunun araşdırılmasının da öz mahiyyəti var və bu sahənin tədqiqi olduqca aktualdır. Bu sahə müasir dövrdə öz tədqiqat obyektinə görə xüsusi diqqət çəkir.

İnsan dünyaya göz açdığı andan onun təbiətlə qarşılıqlı münasibəti formalaşmağa başlayır və özünü dərk edən zamandan insan oğlu təbiətdə mövcud olan nə varsa hamısının məhz ona aid olduğunu hesab edir. Lakin bu prinsip sosial bərabərliyə, humanizmə uyğun olmayan bir prinsip hesab edilir. Çünki bəşər övladı çox zaman ondan sonra dünyaya göz açacaq gələcək nəsilləri düşünməyərək, öz xoşbəxtliyi naminə təbiətdən vəhşicəsinə istifadə edir. Məhz təbiətdən bu cür istifadə zaman keçdikcə ətraf mühitin çirklənməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına, təbii ehtiyatların sürətlə azalmasına və hətta tükənməsinə və sair qarşısızalmaz ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur [1, 2, 7].

Tarix boyu izlənən bir faktı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, insan oğlu planlı şəkildə, birmənalı olaraq öz məqsədlərini həyata keçirtmək üçün təbiətə təsir göstərir.

Ekologiya elminə fundamental bioloji elmlərdən biri kimi də baxmaq olar. Belə ki, müasir ekologiya cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq etməklə yanaşı, yüksək bioloji sistemlərin öz aralarındakı və ətraf aləmin cansız hissələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini də öyrənir.

Aparılan tədqiqatlara əsasən, insan əzəl gündən canlı, bioloji və sosioloji varlıq olaraq, dibiont orqanizm hesab edilir və onun fərdi inkişafı ana bətnində 280 gün, qalan dövrü isə hava-quru mühitində (ətraf mühitdə) keçir. Beləliklə, insanın hava-quru ekosisteminin üzvü olduğunu deməyə əsas var [3].

İnsanın abiotik və biotik amillərə, ətraf mühitlə insanın qarşılıqlı əlaqəsinə mənfi təsir edən əmək fəaliyyətinə, ən əsası isə insanın artıq dəyişdirmiş olduğu ətraf mühitə mənfi təsirinin öyrənilməsinə yönələn bu üç istiqamət insan ekologiyasının 3 əsas fundamental tədqiqat istiqaməti hesab edilir.

Məhz hazırkı dövrdə hər kəs müəyyən mənada ekoloq olmalı (ən azı daxilində bu hissi duymalıdır) və ətraf mühitin mühafizəsində, həmçinin təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin təşkilində bacardığı töhfəni verməlidir. Belə olduğu təqdirdə, insan yalnız bu cür yollardan istifadə etməklə ancaq müəyyən qədər dünyanı ekoloji problemlərdən, baş verə biləcək kataklizmlərdən azacıq da olsa xilas edə bilər.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əldə edilən uğurların da, ilk olaraq, cəmiyyətin quruluşundan, hüquqi dövlətin inkişaf səviyyəsindən asılı olduğunu yaddan çıxartmaq olmaz.

Dünyanın məşhur bioloqlarından biri olan B.Kommener təbiət komplekslərinin inkişafına dair XX əsrin 70-ci illərində qeyd etdiyi dörd əsas ekoloji qanununda göstərilir ki, “Hamı hər şey ilə əlaqədədir” (təbii komplekslərin dinamik balansını insan əks etdirir); “Hamı harasa getməlidir” (canlı sistemlərin inkişafının səbəb və nəticələri vəhdət şəklində anlaşılır); “Təbiət yaxşı bilir” (müasir elmin və texnikanın sürətli inkişafına baxmayaraq, insan özünün ömr edib yaşadığı evi, eşiyi, yaşayış yeri olan doğma planetini hələ də az tanıyır); “Heç nə əbəs deyil” (insanla təbiət arasında əmələ gələn qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən bir fikir kimi başa düşülür).

Höte (məşhur alman filosofu) isə insan oğlunu “Daim inkişaf edən təbiətin son əsəri” adlandırmış ki, tarix boyu, hələ qədim zamanlardan bu günümüzədək aparılan tədqiqatlara əsasən əminliklə söyləyə bilərik ki, hələ də, bu “son əsər”dən başqa, “yeni əsər”ə təbiətdə rast gəlinməmişdir [1-3].

Məşhur alman zooloqlarından biri olan E.Hekkel 1866-cı ildə özünün “Orqanizmlərin ümumi morfoloqiyası” adlı fundamental əsərində “Ekologiya” terminini (bir çox ədəbiyyat materiallarında bu terminin yunan sözləri “oykos” (ev, mənzil) və “loqos”dan (elm, təlim) mənşə aldığı göstərilir) və yeni elmin mahiyyətini izah etməyə və ona tərif verməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, bu elmin əsas vəzifəsi Ç.Darvinin şərti olaraq, “mövcudluq uğrunda mübarizə” adlandırdığı mürəkkəb qarşılıqlı münasibətləri tədqiq etməkdən ibarətdir.

Ekologiya elmini, gənc elmlər seriyasına daxil etsələr də, bir çox elmlər kimi bu elm də, çox uzun bir təkamül tarixi keçmiş və hələ də, inkişaf etməkdədir. Buna misal olaraq, ictimai icma quruluşu dövründən bugünədək bitkilərin, heyvanların, daşların (həmçinin daş, gil, bentonit və təbii alüminosilikatların) tədqiqi, xarici şəraitdən asılılığı və təbiətdə səpələnməsi haqqında biliklərin öyrənilməsi, bu istiqamətdə aparılan araşdırmalardan nəticələrin əldə edilməsinə xüsusi marağın olmasını göstərmək olar.

XVII-XVIII əsrlərdə bir sıra biologiya sahəsində fəaliyyət göstərən A.Reomyur (1734), L.Tramble (1744) kimi alimlər öz əsərlərində ekoloji məlumatları təsvir etmişlər.

XVIII əsrin 2-ci yarısında J.Büffon (fransız təbiətşünas alim, 1707-1788) üç əsərində ətraf mühitin heyvanların bədən quruluşuna olan təsiri problemini araşdırmışdır ki, bu da ekologiya elminin inkişaf tarixinə xidmət edən tədqiqatlara aid edilir.

Bütün bu araşdırmalar, ekoloji tarazlığın qorunmasına edilən cəhdlər, ekologiya elminin daha da inkişaf etdirilməsi, ətraf mühitin, ana təbiətin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin təşkili və bu sıradan atılan bütün addımlar, aparılan tədqiqatlar, insanların daha təmiz, daha da gözəl bir mühitdə yaşaması üçün, təbii ehtiyat-

lardan daha uzun müddət istifadə etmək məqsədilə görülən işlər kimi qiymətləndirilir. Elə bu səbəbdən də əminliklə söyləmək olar ki, ekologiyanın insan həyatında xüsusi rolu vardır.

Bir tarixi faktı əsas kimi qeyd etmək zəruridir ki, insan əksər hallarda, təbiəti mühafizə etməyə ona görə biganə qalır ki, onun iri miqyaslı əks təsirini ani olaraq və yaranan təhlükənin nə qədər böyük əhatəyə malik olmasını tamlığı ilə özündə edəcək dərəcədə qavraya bilmir.

Aparılan elmi-tədqiqat işlərindən əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq, bir tarixi faktı da qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması istiqamətində hər hansı bir antropogen fəaliyyət nəticəsində əmələgələn ekoproblemlərin həllini düşünüb tapmaqdan, bu ekoproblemlərin yaranmasının qarşısının profilaktik tədbirlər vasitəsilə almaq daha effektivdir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, vurğulanan bu cür profilaktik tədbirlər, insanın xəstələnməmiş özünün sağlamlığını qorunmasına bənzəyir. Əgər insan öz-özünə yanaşdığı tərzdə təbiətə də, doğma münasibət bəsləsə, həm öz sağlamlığı möhkəm olar, ömrü uzanar, həm də, ana təbiət öz saflığında qalar [3-7].

Məqalədə qeyd edilənlərə əsasən, belə bir nəticəni vurğulamaq olar ki, insan həyatında ekologiyanın tarixi rolunun olması bəşər övladının var olduğu andan, bəşəriyyətin son anlarına kimi danılmaz faktdır. Belə ki, insan ətraf mühitlə dünyada mövcud olduğu gündən qarşılıqlı əlaqədədir və bu əlaqə nəticəsində də öz mənfə və müsbət (əksər hallarda bu təsir ən çox mənfə təsir kimi qiymətləndirilir) təsirinin təzahür forması ekoloji mühitdə hər hansı bir formada mütləq olaraq özünü çox gözlətmədən biruzə verir.

Bütün bu deyilənlərə misal olaraq, çox uzaq olmayan dövrə nəzər salaraq, qeyd edə bilərik ki, XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan tarixində ikinci dəfə öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dövlətin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr dayanırdı. Bu vəzifələr sırasında ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi də başlıca prioritetlərdən biri sayılırdı. Çünki müstəqillik illərindən əvvəl ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi demək olar ki, arxa plana keçmişdi və keçmiş SSRİ-nin o vaxtkı Sovet respublikaları ilə yanaşı Azərbaycanda da qurduğu bir neçə zavod və müəssisənin azərbaycanlılara xeyrindən daha çox ziyanı dəyirdi. Belə ki, həmin istehsal müəssisələrinin ətraf mühitə vurduğu ziyan ölkənin ekoloji mühitini əsaslı dərəcədə pisləşdirmişdi. Sovet rəhbərliyini təbiəti qorumaq, onu mühafizə etməkdən daha çox on minlərlə insanın həyatı bahasına başa gələn istehsal müəssisələri açmaq, gəlir əldə etmək düşündürürdü. Müəyyən zaman kəsiyində Azərbaycana rəhbərlik edən şəxslərin siyasi iradəsi nəticəsində bu istiqamətdə müsbət irəliləyiş müşahidə edilsə də, lakin keçmiş ittifaq rəhbərliyi hər vasitə ilə buna mane olmağa çalışırdı. Xüsusilə Ümummillə Lider Heydər Əliyevin 70-ci illərdə Azərbaycana rəhbərliyi dövründə ətraf mühitin mühafizəsi istiqamətində gördüyü işlər Moskvanı qane etmirdi. Azərbaycana rəhbərlik etdiyi həmin dövrdə Heydər Əliyev ittifaq rəhbərliyindən fərqli olaraq ətraf mühitin mühafizəsinə və insanların sağlamlığına təminat yaradan mütərəqqi texnologiyaya malik yeni müəssisələrin tikilməsinə, köhnə texnologiyaların yenisi ilə əvəz olunmasına, yaşıllıqların və parkların salınmasına xüsusi diqqət yetirirdi. Əgər həmin dövrdə Ulu Öndər bu missiyanı üzərinə götürməsəydi, ölkəmizdə ekoloji vəziyyət daha da pisləşərdi. Bu gözəl missiyanı hazırda ölkə rəhbəri, prezidentimiz İlham Əliyev cənabları yerinə yetirməkdədir. Bu addım, fikrimizcə, hər bir vətəndaşa vəzifəsindən asılı olmayaraq, bir örnək, bir nümunə olmalıdır. Hər bir insan ana təbiətə xüsusi diqqət yetirməli və ətraf mühitin mühafizə edilməsi istiqamətində özündə bir məsuliyyət hiss

etməlidir.

Antropogen fəaliyyətdən doğan ekoproblemlərin həlli isə çox təəsüf ki, hələ də insan oğlunun tam şəkildə qavrayıb başa düşə, düşünə və həll edə biləcəyi müstəviyə gəlməmişdir.

Təbiət çirklənməyə nə qədər çox məruz qalarsa, orqanizmin ksenobiotiklərdən mühafizəsi və qorunması bir o qədər də az effektiv olar və genetik elmi isbat etmişdir ki, ətraf aləmin, təbii mühitin zəhərli və zərərli maddələrlə çirklənməsi, korlanması, canlıların, ələlxüsus da, insanın özünün genetik programına çox mənfi təsir edir və bir çox xəstəliklərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxardır. Bu səbəblərdən də, bioloji məhsul “istehsalı”nın daha da intensivləşdirərkən, ekoproblemləri ön sıraya qoymalı, həyat şəraitini optimal saxlamağı imkan dairəsində, bacardıqca planlaşdırmalıdır.

Ana təbiətə qarşı haqsız yanaşmağa heç kəsin heç bir haqqı yoxdur. Təbiət bu şansını heç bir formada, heç kimə verməmişdir. Hər bir münasibətə cavabı isə ana təbiət özü gecikmədən cavablandırır. Ekoproblemlərin acı nəticələrə yol açmaması üçün hər kəsin təbiətə qarşı son dərəcə diqqətli olması olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ekologiya. Uşaq ensiklopediyası. Bakı, Ekson, 2001
2. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 27 yanvar 2003
3. S.İsmayılova. “Ekologiyanın insan həyatında rolu”. “Elm və Həyat” jurnalı, №3, 2016, s.8-11
4. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli fəaliyyət planı. Dövlət ekologiya və təbiətdən istifadəyə nəzarət komitəsi. Bakı, 1998, s.22-25
5. N.S.Hüseynov, E.F.Yusifov. Azərbaycanda külək enerjisindən istifadənin perspektivləri haqqında. Görkəmli alim və ictimai xadim, akad. Həsən Əliyevin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş «Həsən Əliyev və Azərbaycanda ətraf mühitin davamlı inkişafının problemləri» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı, 2002, s.119-121
6. X.M.Qasimov. DDT və ətraf mühit: «Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə» mövzusunda elmi-praktik konfransın tezisləri. Bakı, 2003, s.176-178
7. Q.S.Məmmədov, M.Y.Xəlilov. Ekoloqların məlumat kitabı. Bakı, Elm, 2003, 514 s.

THE HISTORICAL ROLE OF ECOLOGY IN HUMAN LIFE

U.A.Mamedov, A.B.Mamedov, M.B.Abdurahmanova

SUMMARY

This work deals with the relationship between man and nature. The history of ecology in Azerbaijan as a science is considered. The authors make a thorough analysis of disruptions in various natural ecosystems caused by human intervention and their negative impacts on environment.

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЭКОЛОГИИ В ЖИЗНИ ЧЕЛОВЕКА

У.А.Мамедов, А.Б.Мамедов, М.Б.Абдурахманова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена комплексу взаимоотношений между человеком и природой. Рассмотрена история развития экологической науки в Азербайджане. Авторы подробно анализируют нарушения работы различных природных экосистем, вызванных вмешательством человека, и их пагубные последствия для окружающей среды.

KONSTANTİNOPOLUN BİR ADDIMLIĞINDA

S.F.Baxşəliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi 34
e-mail: bfazil4444@mail.ru

Açar sözlər: Bizans, imperiya, türk

Keywords: Byzantium, empire, Turk

Ключевые слова: Византия, империя, турок

Osmanlı sultanı I İldırım Bəyazid haqqında Türkiyə tarixşünaslığında müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən əsərlər yazılsa da, Azərbaycan milli tarixşünaslığında belə yazılar yox dərəcəsinədir. Məqalənin yazılması məhz bu tələbatdan irəli gəlir.

Qədim zamanlardan bəri çox əhəmiyyətli şəhər olan Konstantinopol II Mehmet tərəfindən fəth edilənə qədər düz 29 dəfə farslar, ərəblər, ruslar, avarlar, avropalılar və osmanlılar tərəfindən mühasirəyə alınmış (2, s.27), lakin adı çəkilənlərin heç biri Asiya qitəsi ilə Avropa qitəsini birləşdirən və “Qızıl Körpü” adlandırılan (3, s.466) bu möhtəşəm şəhəri fəth edə bilməmişdir.

Osmanlı sultanlarından ilk dəfə bu məqsədə çatmağa çox yaxın olan Sultan I İldırım Bəyaziddir. Sultan I İldırım Bəyazid bir sıra ağır döyüşlərdə qalib gəlib, Konstantinopol şəhərinə qədər yerləşən əraziləri imperiyasına birləşdirmişdi. O, şəhəri üç dəfə mühasirə də etmişdi. Lakin hər dəfə ya uğursuzluq, ya da qonşu dövlətlərin imperiya sərhədlərinin pozması onu şəhərin mühasirəsindən çəkilməyə vadar etmişdi.

Lakin hər halda məhz onun dövründə görülmüş işlər Osmanlı imperiyasını tarixdə bir çox qüdrətli hökmdarın nail ola bilmədiyi məqsədə tam yaxınlaşdırdı. Əslində Sultan I İldırım Bəyazidin bu istiqamətdə gördüyü işləri iki mərhələyə bölə bilərik. İlk mərhələdə Serbiyanın alınması belə güclü rəqibin saradan çıxarılması olmaqla bərabər digər tərəfdən özlüyündə sonralar Sultan II Mehmetin belə böyük fəthə imza atmasını asanlaşdırdı.

Bütün bunlar öz növbəsində ikinci mərhələdə Bolqarıstanın tabe edilməsini tamamilə yaxınlaşdırdı və ya gerçəkləşdirdi. Sultan II Mehmetin Konstantinopolu ələ keçirmək imkanları məhz Sultan I İldırım Bəyazidin gördüyü işlərdən sonra tam reallığa çevrildi.

Lakin Niqbolu döyüşü ərəfəsində Qaramanoğulları yenidən Osmanlı torpaqlarına hücum etdilər və Ankaranı yağmalayaraq, Osmanlı sərkərdəsi Sarı Teymurtaş Paşanı əsir aldılar. Bu hadisədən sonra I Bəyazid Qaramanoğulları problemini birdəfəlik həll etmək qərarına gəldi və Ağçay döyüşündə Qaraman oğlu Əlahəddin Əli bəyi məğlub edərək, 1397-ci ildə onu edam etdirdi (7, s.44).

Anadoluda ən güclü bəylik sayılan Qaramanoğulları Bəyliyi Osmanlı torpaqlarına qatan I Bəyazid daha sonra bütün gücünü Bizans fəth etməyə yönəltdi. İldırım Bəyazid Osmanlı sultanı olan ildən Bizans imperiyası Osmanlı dövlətinə ildə

30 min qızıl xərac verməyi və hər dəfə ehtiyac olanda 12 min əskərlə yardım etməyi öz öhtəsinə götürdü. Bu dövrdə 9 yaşında taxt-taca yiyələnən və 47 il Bizansa krallıq edən V İoan Paleoloq hakimiyyətdə idi (6, s.94). O, oğlu Manuelə Bizans birgə idarə edirdi.

V İoan ona üsyan etmiş digər oğlu Andranikosun gözlərinə mil çəkdirmişdir. Tarixdə “Kor Andranikos” kimi qalan bu üsyankar övladın İoannis adlı oğlu vardı. İoannisdə atası kimi asi olaraq Bizans taxtına yiyələnmək üçün bəzi güzəştlər müqabilində İldırım Bəyaziddən kömək istədi. İstanbulu əth etmək üçün belə bir fürsəti çoxdan gözləyən I Bəyazid 1390-cı ildə Ədirnədən Bizansa hücum edərək Kral V İoanisi və oğlu Manueli həpsə atdıraraq nəvə İoannisi Bizans taxtına oturtdu (5, s.156).

Lakin bir müddət sonra ata və oğul həbsdən qaçdılar və Osmanlılara sadıq qalmaq, verdikləri xərəcə artırmaq, lazım olduqda əsgəri yardım göstərmək şərti ilə yenidən Bizans taxtına yiyələndilər. Amma V İoannis vədlərinə əməl etməyərək Bizans Osmanlı təhlükəsindən qorumaq məqsədi ilə şəhərin divarlarını təmir etdirməyə başladı. Lakin I Bəyazidin qəzəbindən qorxaraq abadlıq işlərin dayandırdı və bir müddət sonra öldü. Manuel atasının öldüyünü eşidən kimi I Bəyazidin sarayındakı əsirlikdən qaçaraq atasının yerinə Bizans taxtına əyləşdi. Bu vəziyyətə çox qəzəblənən İldırım Bəyazid 1391-ci ildə İstanbula hücum edərək şəhəri dənizdən və qurudan mühasirə etdi (6, s.95). Lakin Macarıstan kralı Sigizmundun Osmanlı torpaqlarına hücum etməsi, eyni zamanda Manuelin I Bəyazidin şərtlərini qəbul etməsi səbəbindən şəhərin mühasirəsi dayandırılaraq 1395-ci ilə qədər davam edən hərbi blokada ilə əvəz edildi (5, s.158).

İstanbulun Osmanlılar tərəfindən I mühasirəsi zamanı Bizans imperatoru Manuel İstanbulda müsəlmanlar yaşayan məhəllənin inşasına, məscid tikilməsinə və şəhərin müsəlman əhalisinin işlərinə baxmaq üçün Qazi saxlaması şərtlərinə qəbul etmişdir. Lakin Serez müşavirəsindən sonra imperator Manuel sülh şərtlərinə əməl etmədi və buna görə də I Bəyazid 1395-ci ildə vəziri Candarlı Əli Paşanın başçılığı ilə ordu göndərərək İstanbulu ikinci dəfə mühasirə etdirdi. Lakin “Niqbolu döyüşü” səbəbindən Osmanlıların II İstanbul mühasirəsi də uğursuz oldu (6, s.95).

Heç şübhəsiz ki, İldırım Bəyazidin hakimiyyəti illərində bu cəsur sultanın gələcək talehini həll edən 2 böyük döyüş olmuşdur. Bunlar “Niqbolu və Ankara” döyüşləridir. I döyüş I Bəyazidin şan-şöhrətini göylərə qaldırdı, onu bütün dünyada məşhur etdi. II döyüş isə bu tələsən sultanın gələcəkdə görəcəyi bütün işlərin və taleyinin üstündən qara xətt çəkdi. İldırım Bəyazid İstanbulu ikinci dəfə mühasirəyə alarkən yeni bir Səlib ordusu haqqında xəbər aldı. Osmanlı kəşfiyyatı yaxşı çalışmışdı. İstanbul boğazından keçən və Səlib donanmasına qoşulacaq gəmilər görülməkdə idi. Bundan başqa Bizans imperatoru II Manuel Paleoloqun Macar kralına göndərdiyi məktub Osmanlıların əlinə keçmişdi. Səlib ordusu şəhərə çatdığı zaman İldırım İstanbul mühasirəsini çoxdan dayandırmışdı. Qazi Evrenos bəy komandanlığındakı axınçılar dərhal irəliləmiş və Osmanlı ordusunun marşrutu üçün kəşfiyyat aparmağa başlamışdılar.

Bəyazid İstanbulun mühasirəsi üçün az sayda birlikləri geridə buraxdı və mühasirə mancaqların yandırdı. Buna görə bizanslılar donanmalarını Dunaya göndərə bildi. İldırım Bəyazid Rumeli əyaləti ordularının düşməyə hücum etməməsinə və Osmanlı ordusunun Ədirnə və Filibe arasında toplanması əmrini vermişdi. Təcrübəli Sədrəzəm Qara Timurtaş Paşa tərəfindən təşkil edilən Rumeli və Anadolu əyalət orduları böyük bir sürətlə burada toplanmağa başladılar və Meriç sahilinə dərhal gəlib çatdılar. Vassal dövlətlərdən də əhəmiyyətli dərəcədə kömək təmin oldu. Xüsusilə Serblər Stefan Lazareviç əmrində Filibeyə gəldi və əsas Osmanlı ordusu ilə Sıpkə keçidinin cənubunda birləşdi. Əsas Osmanlı ordusu isə toplanma mövqeyindən avqust sonunda sürətlə yola çıxıb 20 sentyabrda Sıpkə keçidini keçib 21-22 sentyabrda Tırnovaya çatdı (5, s.167). Burada ilk dəfə bir Səlib kəşfiyyat qrupu ilə qarşılaşdılar.

Xaçlılar bu döyüşə çoxlu sayda qoşun gətirmişdi. Hətta macar kralı Sigizmund möhtəşəm xaçlı ordusu ilə Niqboluya yaxınlaşarkən başını qürurla yuxarı qaldıraraq, yanındakılara belə demişdi: "Göy çöksə, nizələrimizlə saxlarıq (8, s.51)!" Səlib ordusu Dunay boyunca irəlləyərək Vidin və Rahovanı işğal etdikdən sonra 12 sentyabr 1396-cı ildə Niqbolu qalasının qarşısına gəldilər (9, s.69). Səlib ordusunda yalnız fransızlar deyil, İngiltərə, Şotlandiya, Polşa, Avstriya, İtaliya, İsveçrə və cənub-şərqi Avropa dövlətlərindən gələn qüvvələr Zigmundun komandanlığında birləşmişdilər (5, s.167).

Niqbolu qalasını mühasirəyə alan Səlib ordusuna qarşı qala rəhbəri Doğan bəy şiddətli müqavimət göstərirdi. Osmanlı kəşfiyyat birlikləri isə Niqboluya yetişib Səlib ordularının qala qarşısında düşərgə saldıqlarını gördülər. 24 sentyabrda İldırım Bəyazid və əsas Osmanlı ordusu Niqbolunun bir neçə kilometr cənubuna gəldi, iqamətgahını burada bir təpə üzərinə quruldu (6, s.96). İldırım Bəyazid Ədirnədən Dunay çayı sahilində olan Niqbolu qalasına 24 saata kimi qısa bir müddətdə ordusuyla birlikdə çatdı. Adına yaraşar bir sürətlə gələn Sultan İldırım Bəyazid Divanı yığaraq vəziyyət qiymətləndirdi. 25 sentyabr 1396 günü özündən həddindən artıq əmin Səlib birlikləri Osmanlı süvarilərinin amansız axını qarşısında təxribata məruz qaldılar (7, s.47).

Döyüşün əvvəlində tərədən dırnağa zirehli geyimdə olan cəngavərlər Osmanlıların qabaqcıl birliklərinə itkilər verilməkdə idi. Lakin onları qovmaq üçün irəlilədikcə türk əsgərlərinin daha əvvəldən yerlərə basdırdıqları payaların olduğu bölgəyə gəlmişlər və atlarla irəliləmənin mümkün olmadığını görüncə atlarından enmişlər. Hətta ehtiyat qüvvələrini də döyüş meydanına salan Macar kralı heç bir irəliləyiş əldə edə bilmədi.

Sonda dəqiq qələbənin əldə etməyin vaxtının gəldiyini gören İldırım Bəyazid öz ehtiyat qüvvələrini hücumə keçərək Səlib ordusunu panikaya saldı. Zigmund əmrindəki bəzi adamların köməkliliyi ilə özünə balıqçı qayığına güclə çatdırdı. Niqboluda Səlib ordusu ilə gələn vəliəhd və əsilzadələrin bir qismi öldürülmüş, digərləri əsir alınmışdı.

Müharibə sonunda döyüş meydanının gəzən İldırım Bəyazid öz sərhəd mühafizəçilərinin və təslim olan əsgərlərin insafsızca öldürüldüyün görmüşdü. Öz əsirlərinə qarşı edilən bu zalımlıqdan və Səlib ordusunun keçdiyi yerdə müsəlmanların və hətta pravoslavların qətlini öyrənən İldırım Bəyazid çox hirslandı. Buna qarşılıq olaraq düşməndən ələ keçirilən əsirlərin bir qisminin Osmanlı tarixində ilk dəfə olaraq öldürtdü. Zadəganlar bir kənara ayrıldıqdan sonra yerə bir paya çaxıldı və boyu bu payadan uzun olan bütün digər əsirlər edam edildi. Niqbolu döyüşü Osmanlının ilk zamanlarında əsirlərin öldürüldüyü tək döyüşdür. Ancaq uşaq yaşdakı Səlib əsgərləri bağışlandı və onlar müsəlman olaraq yetişdirməkdə üzrə türk ailələrinə göndərildi.

Niqbolu zəfərindən sonra Osmanlı axınçıları Macarıstan içlərinə qədər girərək, çoxlu qənimətlə geri döndülər. Osmanlılar üçün 1396-cı ildə ən əhəmiyyətli hadisə Niqbolu müharibəsi oldu (S.B). Böyük bir Səlib ordusuna qarşı çox əhəmiyyətli bir zəfər qazanan I Bəyazid bu döyüşdən böyük qənimətlə qışı keçirmək üçün Anadoludakı paytaxtı Bursaya qayıtdı. Döyüş qənimətlərini Bursanın abadlığına sərf etdi. Bursa Ulu Məscidi bu qənimətlərin sayəsində tikilən əsərlərin başında gəlir. Ayrıca Bursada bir xəstəxana, bir darülxeyir, Əbu İshakane və iki mədrəsə də tikilmişdir.

Niqbolu döyüşü xaçlılarla 7 il əvvəl baş verən Kosova döyüşündən sonra vurulmuş ən ağır zərbə idi. Niqbolu döyüşü İslam dünyasının sevinc və fəxarət qaynağı olmuş, Osmanlıların qüdrətini biraz da artırmışdır.

Osmanlıların vassalı olan II Manuel Niqbolu döyüşü zamanı Macarıstan kralını dəstəkləməsi 1397-ci ildə İstanbulun Osmanlılar tərəfindən III dəfə mühasirəyə alınmasına səbəb oldu. Lakin Roma Papası IX Bonifas Osmanlılara qarşı yeni xaçlı ordusunu təşkil etməsi İstanbulun III mühasirəsini də yarımçıq qoydu və mühasirə növbəti dəfə hərbi blokada ilə əvəz edildi (5, s.174). İldırım Bəyazidin bir-birinin ardınca qazandığı zəfərlər xristian dünyasını bərk qorxuya saldı. Bizans imperiyasının gələcəyindən narahat olan Roma Papası II Bonifas Bizans İmperatoru II Manuel ilə yeni xaçlı səfəri təşkil etmək istəyirdilər və Avropadan hərbi yardım almaq üçün II Manuel həтта iki il davam edən və İngiltərəyə qədər uzanan səyahətə də çıxmışdır (5, s.180).

Ancaq Niğbolu döyüşündən ibrət götürən qərblilər boş vədlərdən başqa Bizanslılara heç nə ilə yardım etmədilər. II Manuelin avropa səyahətindən xəbər tutan I Bəyazid hərbi blokada olan İstanbulu IV dəfə mühasirəyə aldı (6, s.95). Bu dəfə İldırım Bəyazid İstanbulu mütləq fəth edəcəkdə. Çünki uzun illər hərbi blokada da qalan şəhər aclıq və səfalət içində idi. Şəhərdə "Hanibalizm" halları baş verirdi. Aclıqdan bizanslıların bir qismi qaçaraq Osmanlı ordusuna təslim olmuşdu.

Ən böyük arzusu İstanbulun fəthinə bu qədər yaxınlaşan və fəthin bir addımlığında dayanan I Bəyazid IV dəfə İstanbulun mühasirəsini dayandırmağa məcbur oldu. Çünki Osmanlı tarixinin ən bədbəxt hadisələrindən biri baş verdi, Əmir Teymur Osmanlı torpaqlarına hücum edərək Sivas Şəhərini zəbt etdi (10, s.105). Bu hadisə o dövrün iki ən qüdrətli hökmdarını üz-üzə gətirdi. Nə idi bu iki türk hökmdarını bir-birinə düşmən edən? Mənəm-mənəmlik zəbunumu (ən güclü olmaq ehtirası)?

Əslinə baxsaq, ortada bu iki padşahı bir-birinə düşmən edə bilən heç bir səbəb görə bilmirik. Lakin türk dünyasını ilk böyük fəthi (S.B.) olan, Hindistandan Anadoluya qədər olan şox geniş əraziləri zəbt edərək böyük bir imperiya quran Əmir Teymur moğolların varisi olduğunu iddia edərək Kiçik Asiyadakı bütün dövlət və bəyliklərin özünə tabe olmasını istəyirdi. I Bəyazid isə Səlcuqların varisi kimi Anadolu türk birliyini qurmağa çalışırdı.

Əmir Teymurun 1394-cü ildə Bağdadı zəbt etdikdən sonra Qərb istiqamətində irəlləməsi Cəlayiri Sultanı Əhməd və Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin Osmanlı dövlətinə sığınmasına səbəb oldu (11, s.42). Bu iki hökmdarın özünə təslim edilməsini istəyən Əmir Teymur I Bəyazid arasında sərt yazışmalar başladı. Əmir Teymur I məktubunda İldırım Bəyazidə yazırdı ki, Rum diyarında məlik olan İldırım Bəyazid! Bil ki, biz qüdrət və iqtidarımızla insanlıq aləminin ən böyük qismini təbəəmiz halına gətirmiş bir hökmdarıq. Bu görülməmiş işi tək başımıza etmişik, sən kimi atamızdan ölkələr miras almış deyilik. Aqlını başına topla və Qara Yusiflə Əhməd Cəlayiri torpaqlarından qov. Əmirlərimizə qarşı gələn hökmdarların aqibətini eşitmiş olmağın gərəkdir. Sən də o hökmdarların sırasına girməkdən çəkin.

İldırım Bəyazidin Əmir Teymura cavabı özünü çox gözlətmədi. I Bəyazid cavabında Əmir Teymura yazırdı ki, ey ixtiyar köpəy! Təkfurlardan (xristian hökmdarlara deyilən ad) daha şiddətli kafirsən. Məktubunda bizi qorxutmaq və hiylə ilə aldatmaq istəmişən. Osmanlı əskərləri də nə Qıpcaq ölkəsi tatarı kimi, nə adi insanlar, nə də Hind qəbilələri kimi başı boş, sərbəst, avara izdihamlar deyillər. Osmanlı əskərləri, İraq və Xorasan əskərləri kimi vətəni olmayan və pərişan olmayacaq qədər şərəfli əskərlərdilər. Sən Osmanlı əskərini Şam və Hələb əskərlərinə bənzətmə... Bu məktub əlinə keçdikdən sonra döyüş meydanına hər kim ki, gəlməyib qaçarsa, o, adam heç kişi deyil (12, s.124).

Əmir Teymurla İldırım Bəyazit bir-birlərinə 4 məktub yazmışdılar və bu məktublardan görüldüyü kimi, bütün məktublarında Teymur döyüşdən qaçmağa çalışır, İldırım Bəyazidə bildirir ki, bizim savaşağımız xristian dünyasını sevidirəcək. İldırım Bəyazid isə əksinə savaşamaq istəyir. Lakin Əmir Teymur böyük hörmət bəslədiyi, İslam aləmində böyük hörmət sahibi olan I Bəyazidlə döyüşmək istəmirdi və tərəddüd edirdi. Lakin torpaqları Osmanlılar tərəfindən zəbt edilən və türk dünyasının İlk Böyük Fatehinə (S.B.) sığınan Anadolu bəyləri I Bəyazidin böyük zalım olduğunu və gələcəkdə onun torpaqlarına da hücum edəcəyinə Əmir Teymuru inandırdılar.

Bi iki qüdrətli türk dövlətinin arsında baş verən qanlı döyüşə bir bəhanə də Ərzincan Bəyliyinə kimə tabe olmağı üzündən baş verdi (11, s.42). Çünki 1399-cu ildə I Bəyazid tərəfindən Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılan Ərzincan Bəyliyinə bəyi Əmir Mütəhərtin bəyliyinə Osmanlı dövlətinin tərkibindən çıxaraq Teymuri dövlətinin himayəsini qəbul etmişdi və İldırım Bəyazid Mütəhərtindən illik vergini tələb etdikdə rədd cavabı alması türk sultanının bəyliyin ərazisini zəbt etməsinə səbəb oldu (11, s.42).

Bu hadisə iki dövlət arasında onsuz da çox gərgin olan münasibətləri düşmənçilik həddinə çatdırdı. Bunun nəticəsində bu iki qardaş türk dövləti arasında 28 iyil 1402-ci ildə Ankara yaxınlığındakı Çubuq Obası adlı yerdə qanlı döyüş baş verdi (13, s.105). Hindistandan gətirdiyi döyüş fillərindən olduqca bacarıqla istifadə edən, döyüş zamanı Qara Tatarlara və Anadolu Bəyliklərinə aid əskərlərin onun tərəfinə keçməsi ilə böyük üstünlük qazanan Əmir Teymur Osmanlı ordusunu ağır məğlubiyyətə məruz qoydu (14, s.139).

Asiya və Avropanı titrədən, xristian dünyasını qorxu içində saxlayan I Bəyazid Ankara döyüşündə əsir düşdü və qısa bir müddətdən sonra 8 mart 1403-cü ildə əsirlikdə vəfat etdi (11, s.42).

Ankara döyüşündən sonra Osmanlı imperiyası çökdü. Anadolu bəylikləri yenidən müstəqillik qazandılar. I Bəyazidin varisləri arasında uzun sürən və Osmanlı tarxçiləri tərəfindən "Fetret Devri"(hökmdarsız keçən dövr) adlandırılan hakimiyyət çəkişmələri başladı (15, s.36).

Konstantinopolun bir addımlığında dayanan İldırım Bəyazid bir talesizlik nəticəsində şəhəri fəth edə bilmədi və acınacaqlı şəkildə əsirlikdə dünyasını dəyişdi. Lakin bu böyük Bahadırın nəticəsi II Mehmet Fateh 29 may 1453-cü ildə Konstantinopulu fəth edərək həm mübarək peyqəmbərimiz Hz. Məhəmmədin hədisi şərifini həyata keçirmiş oldu, həmdə ki, babasının narahat ruhunu, az da olsa, sevindirmiş oldu (4, s.58).

Beləliklə, Osmanlı sultanı I İldırım Bəyazid haqqında söylədiklərimiz milli tarixşünaslıqda bu problemlə bağlı boşluğu aradan qaldırmağa xidmət edərək bir çox məsələlərə, o cümlədən Ankara döyüşü ərəfəsində iki görkəmli türk sultanının münasibətlərini faciəli qarşıdurmaya gətirib çıxaran bir çox məqamlara tamamilə fərqli rəqəsdən baxmağa çalışaraq xeyli orijinal və əhəmiyyətli qənaətlər əldə etmiş olduq. Sözsüz ki, bu mövzu gələcək tədqiqatlarımızda yenə də diqqətdən kənarda qalmayacaq.

Ədəbiyyat

1. Necdet Şakaoğlu. 20. Yüz Yıl Başında Osmanlı Coğrafiyası. Deniz Bank Kültür Yayınları. İstanbul 2007. 320 s.
2. Judith Herrin. Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı. Çeviri Uygur Kocabaşoğlu. İletişim Yayınları. İstanbul 2016. 496 s.

3. İbrahim Atalay, Kenan Mortan. Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası. İnkılap Kitabevi. İstanbul 2008. 632 s.
4. Veli Şirin. Ana Hatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi. Uyanış Yayınevi, İstanbul. 493 s.
5. Kadir Mısıroğlu. Osmanlı Tarihi. I cild. Sebil Yayınevi. İstanbul 2013. 754 s.
6. Aytekin Gezici. Osmanlı Tarihi. Tutku Yayınevi. Ankara 2013. 459 s.
7. Yavuz Bahadıroğlu. Beylikten Hükümdarlığa Osmanlı Padişahları. Panama Yayınları. Ankara 2016. 248 s.
8. Ali Osman Atak. Büyük Türk Zaferleri, Niğbolu Zaferi. Damla Yayın Evi. İstanbul 2009. 80 s.
9. Feridun M. Emecen. Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükseliş Tarihi (1300-1600). Kültür Yayınları. İstanbul 2015. 474 s.
10. J.Von Hammer. Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I cilt. İlgi Kültür Sanat Yayınevi. İstanbul 2014. 661 s.
11. Editor Tufan Gündüz. Osmanlı Tarihi. Grafiker Yayınları. Ankara 2014. 639 s.
12. Prof. Dr. İsmail Aka, Timur ve Devleti, Gazi Yayımcılık, Ankara 2014. 238 s.
13. Hasan Yılmaz. Ertoğrul Beyden sultan Vahdettine Tarihin En Kudretli Hanedanı Üç Kıtanın Efendileri Osmanlılar. Elips Kitap. Ankara 2015. 479 s.
14. Ziya Nur Aksun. Beylikten Cihan İmparatorluğuna. Ötüken Neşriyat. İstanbul 2012. 432 s.
15. Prof. Dr. Oğuz Aytepe. Herkes İçin Osmanlı Tarihi. İnkılap Kitabevi. İstanbul 2011. 200 s.

ONE STEP AWAY FROM CONSTANTINOPLE

S.F.Bakshaliyev

SUMMARY

This article is about the Ottoman sultans' plans of conquering Constantinople. Two of the sultans were close to the realization of these plans. One of them was Yıldırım Beyazıt, the another was Mehmet II. Sultan Beyazıt I besieged the city thrice. But every time unexpected events prevented him of taking Constantinople...

В ОДНОМ ШАГЕ ОТ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

С.Ф.Бахшалиев

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о попытках османских султанов покорить Константинополь. Двум султанам Османской империи удалось подойти совсем близко к реализации этих планов. Первым из них был Султан Йылдырым Баязид I, а вторым - Мехмет II. Йылдыриму Баязиду три раза удавалось осадить город. Но каждый раз непредвиденные обстоятельства мешали ему захватить Константинополь...

**ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
BÖLMƏSİ**

**SECTION OF
LITERARY CRITICISM**

2017 - № 46

VAŞİNQTON İRVİNQİN YARADICILIĞINDA
ŞƏRQ MƏNƏVİ DÜNYASI VƏ FƏLSƏFƏSİNİN ƏKSİ

S.X.Abdurəhmanova

Odlar Yurdu Universiteti
Bakı, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13
e-mail: sada30@rambler.ru

Açar sözlər: romantizm, ədəbi-estetik fikir, Şərq ədəbiyyatı, satirik əsər, fəlsəfi satira

Key words: romanticism, literary-aesthetic views, Eastern literature, satirical work, philosophical satire

Ключевые слова: романтизм, литературно-эстетические взгляды, восточная литература, сатирическое произведение, философская сатира

Amerika ədəbiyyatında romantizmin ədəbi cərəyan kimi təşəkkül tapıb inkişaf etməsində Vaşinqton İrvinqin (*Washington Irving*, 1783-1859) böyük rolu olduğunu söyləmək olar. Ədibin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən biri də onun yaradıcılığında fəlsəfi satiraya ardıcıl müraciəti ilə bağlıdır. Ədib Amerikanın özünəməxsus bir ədəbiyyatı olduğunu orijinal əsərləri ilə sübuta yetirib, ölkə hüdudlarından kənarında tanıtılmağa müvəffəq olmuşdur.

Amerikanın ədəbi-estetik fikir tarixində mühüm rolu olan Vaşinqton İrvinqin “Nyu-Yorkun tarixi” əsəri dünya ədəbiyyat tarixinə ən böyük satirik əsər kimi daxil olmuşdur.

“Nyu-Yorkun tarixi” əsərində yazıçının Şərq aləminə olan böyük rəğbət və heyranlığını ifadə etdiyini söyləmək mümkündür. Ədib əsərində Holland sülaləsinin son günlərini satira atəşinə tutarkən, yeri gəldikcə Şərq fəlsəfəsi və tarixinə müraciət edərək, Şərq mədəniyyətindən və tarixindən alıntılar gətirərək, Şərqi yaxşı tanıyan şəxs kimi çıxış edir. Hindu həyatının da Vaşinqton İrvinqin yaradıcılığında mühüm rol oynadığını görürük.

Hindu aləmi yazıçı üçün bir ekzotik aləm idi. Hindu həyatı mövzusu yazıçının yaradıcılığı üçün reallıq idi və bu reallıq romantik ədəbiyyatın nəzəri prinsiplərinə daha çox cavab verirdi. Ədib Amerika romantizminin bədii-estetik prinsiplərini, qayda-qanunlarını nəzəri konsepsiyalarla öz əsərlərində əks etdirə bilmişdir.

“Vaşinqton İrvinq və Şərq” adlı araşdırmasında tədqiqatçı alim N.Nuriyeva Amerika ədibinin Şərq mövzusunda yazdığı əsərlərdən “Məhəmməd və onun ardıcılları” (*Mahomet and his Successors*, 1849-1850) adlı bioqrafik romanına dair belə yazır: “Əsərdə diqqəti çəkən ən maraqlı məqam isə İslamın Azərbaycanda yayılması ilə bağlıdır. Tarixi xronikaya sadıq olan Vaşinqton İrvinq, hadisələrin cərəyan etdiyi yer və tarix haqqında dəqiq məlumat verir” (1, s.130).

Yazıçı səfər təəssüratlarına və gəzinti zamanı əldə etdiyi məlumatlara istinad edərək ədəbi-bədii mənzərələr yaratdığından, onun təqdim etdiyi epik lövhələr həyatiliklə romantik təxəyyülün cazibədar sintezi kimi ortaya çıxır. Yazıçı ifadə etdiyi əfsanə və rəvayətləri, xalq hikmətlərini bəşəri və humanist duyğu və düşüncələrin unikal ifadəsi kimi fərqləndirərək, onların həyatsevərlik və insanpərvərliyini öz müasirlərinə ibrətəməz bir örnək kimi təqdim edir. Onun əsərinin məğzi əsasən qeyri-adiliyə meyilliliyi ilə xarak-

terizə olunur. Öz artistik ümumiləşdirmələrində o, tez-tez simvol və alleqoriyalardan istifadə etmişdir. Öz təsir üslubuna görə son dərəcə fərqli mövqedə dayanan yazıçının fərqliliyi təkcə öz şəxsi zövqü ilə deyil, həm də ölkədəki tarixi dəyişikliklərlə müəyyən edilirdi.

Vaşinqton İrvinq ilk Amerika yumoristik və tarixi hadisələrin təqdimatçısı kimi də məşhurlaşmışdır. Bu da yazıçının bədii gülüşə göstərdiyi marağından irəli gəlirdi. Epik növün kiçik janrlarından olan novelları müasirləşdirən və onu yeni üslubi keyfiyyətlərlə zənginləşdirən ədib kimi şöhrət qazanan Vaşinqton İrvinq, hekayələrində qotik üslubdan da istifadə etmişdir. Bu üslubdan yüksək sənətkarlıqla istifadə edən ədib oxucusu üçün sanki sirli bədii aləm yaratmışdır.

Bir romantik yazıçı kimi o, həmişə şablonlardan uzaq durur, yeni yollar axtarır və son nəticədə aydın olurdu ki, bu yeni yollar nəinki Amerika ədəbiyyatında, hətta dünya ədəbiyyatında da yenidir.

Vaşinqton İrvinq dövrünün bütün yaradıcı atəşini alovlandıran kibrit təsiri bağışlayırdı. Yazıçının sənətkarlığı yüksək dəyərləndirilmiş və onun davamçıları olan bir çox yazıçıların yaradıcılığına İrvinq maneraları güclü təsir göstərmişdir. Hətta yazıçının təsiri özünü Edqar Allan Ponun yaradıcılığında daha çox büruzə verir.

Yazıçının dünyaya baxışı əsərlərində öz əksini tapır, nəzəri ümumiləşdirmələr şəklində deyil, bədii yaradıcılıq praktikası şəklində üzə çıxırdı.

Əsərlərində fərdin taleyinə yönəltdiyi diqqət, insanın daxili aləmini açıb göstərməsi, mövcud ictimai-siyasi quruluşa qarşı etiraz, ideal aləmə can atmaq, eyni zamanda milli köklərə bağlılıq yazıçının yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi.

Amerika ədəbiyyatı müstəqil, öz bədii-estetik xüsusiyyətləri və ideya yönümü ilə seçilən bir ədəbiyyat kimi XIX əsrin I yarısında formalaşmış və özünü təsdiqləmişdi. Lakin həmin tarixi dövr ABŞ gerçəkliyində ən mürəkkəb və təlatümlü dövr olduğundan onun ədəbiyyatında əksi də olduqca fərqli olmuşdur və bu fərqi qədərincə dərk etmək üçün ilk öncə ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verənləri nəzərdən keçirmək, amerikalıların vahid bir xalq kimi formalaşmağa bağladığı dövrə nəzər salmaq, ədəbiyyatda gedən proseslər və özəl Amerika ədəbiyyatının yaranmasında müstəsna rolunu olan və özünəməxsusluğu ilə seçilən Amerika romantizmini nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Amerika ədəbiyyatının formalaşmasında iştirak edən və həyat tərzinə, ictimai quruluşuna görə bir-birindən kəskin fərqlənən iki əsas bölgə olmuş, bunlar arasındakı fərq və ziddiyyətlər Vətəndaş müharibəsinə qədər get-gedə artmış, həmin müharibə nəticəsində köləlik ləğv edildikdən sonra da Cənub və Şimal ədəbiyyatları arasında fərq bir müddət qalmış, səksəninci illərdən sonra tədricən aradan qalxmışdı.

Amerika romantizmində xüsusi xidmətləri ilə seçilən Vaşinqton İrvinqin ustalıqla yaratdığı obrazlar, təhkiyə üslubu və Avropa əfsanələrindən istifadə etməsi Köhnə qitənin İrvinqə dərin təsirindən xəbər verir. Həqiqətən də “Krayon məqalələri” kitabına daxil olan hekayələrdə yazıçının Avropa antik ədəbiyyatına və ümumiyyətlə keçmişdə qələmə alınan əsərlərə böyük maraq göstərdiyi hiss olunur.

Amerika ədəbiyyatında Vaşinqton İrvinq daha çox qısa hekayələri ilə özünəməxsus yer tutmuşdur. “Krayon məqalələri” kitabına daxil olan “Rip van Vinkl” (*Rip van Winkle*) və “Yuxulu Dərə haqqında əfsanə” (*The Legend of Sleepy Hollow*) hekayələri nəinki yazıçının yaradıcılığında, eyni zamanda Amerika ədəbiyyatında bir yenilik oldu. Roman-tizm elementləri ilə zəngin olan hekayələrdə bu cərəyanın bir çox müddəalarına rast gəl-

mək mümkündür. İstər qəhrəmanların, istərsə də təbiət və hadisələrin təsvirində romantizm cərəyanının yazıçının dünyaduyumuna təsiri danılmazdır.

Vaşinqton İrvinqin qısa hekayələri ilk dəfə Amerikada Ceffri Krayon təxəllüsü ilə 1819-1820-ci illərdə çap olunmağa başladı. İllər sonra bu hekayələr “Krayon məqalələri” (*The Crayon Papers*) və “Ceffri Krayonun qaralama dəftəri” (*The Sketch Book of Geoffrey Crayon*) başlığı altında toplandı. Yazıçının iki ən məşhur hekayəsi “Rip van Vikl” (*Rip van Winkle*) və “Yuxulu dərə haqqında əfsanə” (*The Legend of Sleepy Hollow*) – buraya daxil edilmişdir. Bu hekayələr Amerikada olduqca məşhurlaşdı və tezliklə Avropa oxucusu üçün də əlçatan oldu. 1819-cu ilin yazında V.İrvinq Nyu-Yorkda yaşayan qardaşı Ebenezerə kiçik nəsr nümunələri göndərərək onları “Ceffri Krayonun qaralama dəftəri” (qısaca olaraq “Krayon məqalələri” (*The Sketch Book*) adlandırılan) başlığı altında çap etdirməyi xahiş etdi. Buraya 34 oçerk və qısa hekayə daxil idi. V.İrvinq yaradıcılığının sonrakı illərində istifadə etdiyi “Ceffri Krayon” təxəllüsündən ilk dəfə burada istifadə etmişdir. “Rip van Vikl” hekayisinin də daxil olduğu ilk nəşr böyük səs-lüyə səbəb oldu və yazıçının şöhrətini daha da artırdı. 1819-1820-ci illərdə yeddi hissəyə bölünüb Nyu-Yorkda dərc olunan “Krayon məqalələri”nin digər hissələri də uğurlu nəticə göstərdi. Londonda isə kitab iki cildə çap olundu. “Yuxulu dərə haqqında əfsanə” Nyu-York nəşrinin altıncı, London nəşrinin isə ikinci hissəsinə təsadüf edirdi. İrvinq və ya Ceffri Krayon cəmiyyətin mötəbər şəxsləri və ədəbi fiqurları, aktyorlar, yazıçılar, rəssamlar, hersoqlar, lordlar tərəfindən yaxşı qarşılandı. Yazıçının yazıları haqda müsbət rəylər dərc olundu. Ç.Dikkens, S.T.Kolric, C.Q.Baron və onun dostu V.Skot onun yumoristik və hazırcavab, ağıllı tərzini alqışladılar.

“Krayon məqalələri”nin uğurunu davam etdirmək niyyətində olan yazıçı “Breysbric hol” (Bracebridge Hall) və ya “Məzhəkəçilər” (*The Humorists, A Medley*) (1822-ci ilin martında tamamladığı, lakin iyunda çap olunan) və “Səyyahın sərgüzəştləri” (*Tales of a Traveller*, 1824) əsərlərini yazdı. “Breysbric hol” əsərinin formatı “Krayon məqalələri”nə oxşar idi: Krayon adı altında çıxış edən İrvinq və bir-birilə sıx bağlı olan əlli oçerk və qısa hekayə. Bəzi rəylərdə “Breysbric hol” əsərinin “Krayon məqalələri” ilə oxşarlıq təşkil etməsi onun uğursuzluqla üzləşəcəyi deyilirdi, lakin geniş oxucu kütləsi və tənqidçilərin rəğbəti bunun əksini sübut etdi. “Edinburq Revyu” qəzetində əsərlərə rəy bildirən tənqidçi Fransis Cefri əsər haqqında aşağıdakı sözləri demişdir: “Bu kitabdan zövq aldıq... cəmiyyəti bundan xəbərdar etməyə özümüzü borclu bilirik” (16, s.16).

“İblis və Tom Uoker” (*The Devil and Tom Walker*) qısa hekayəsinin daxil olduğu “Səyyahın sərgüzəştləri” oçerk və qısa hekayələr toplusu haqqında yazıçı yüksək fikirdə idi. Onun fikrindən bunu görmək çox asandır. Bacısı ilə söhbəti zamanı kitab barədə yazıçı aşağıdakı sətirləri qeyd etmişdir: “müəllifi olduğum ən yaxşı yazılar mənə bu kitabdadır”. Kitabın satışı uğurlu olsa da, tənqidçilər fərqli düşüncülər. Onlar həm müəllifi, həm də Səyyahı sərt tənqid etdilər, ədəbiyyatla maraqlanan ictimaiyyət “daha maraqlı əsər ümidində idi” deyə fikirlərini tamamladılar. Sərt tənqidlərdən incik düşən və ruh düşkünlüyü yaşayan İrvinq növbəti ili maddi sıxıntılar içində və yeni ideyalar axtarışında Parisdə keçirmək məcburiyyətində qaldı. Parisdə yaşayan yazıçı 1826-cı il, yanvar ayının 30-da Amerikanın İspaniyadakı səfirindən məktub alır. Məktubda V.İrvinqin İspaniyaya, Madridə yola düşməsi və Amerikanın İspaniya tərəfindən işğalı ilə bağlı ictimaiyyət məqalələrinin yazılması qeyd edilmişdir. Bu xəbəri alan yazıçı səfərə olduqca həvəsli idi, çünki külli miqdarda əlyazmalarla zəngin olan İspaniya kitabxanaları onun üçün artıq əlçatmaz deyildi.

Yeni ölkədə məskunlaşan yazıçı bir neçə kitab üzərində çalışmağa başladı. İrvinqin gərgin əməyinin ilk bəhrəsi 1828-ci ilin yanvarında işıq üzü görən “Xristofor Kolumbun həyatı və səyahətləri” (*A History of the Life and Voyages of Christopher Columbus*) oldu. Kitab həm Amerikada, həm də Avropada uğur qazana bildi. Əsrin sonlarına yaxın əsərin 175 buraxılışı oldu. Bu əsərdə ilk dəfə olaraq təxəllüs deyil, V.İrvinqin adı qeyd olundu. Qor hersoqunun sarayına dəvət alan yazıçı hersoqun orta əsrlər əlyazmalarından ibarət kitabxanası ilə tanış oldu. Bir il sonra isə “Qranadanın fəthi” (*Chronicle of the Conquest of Granada*), ardınca, 1831-ci ildə “Kolumbun yoldaşlarının səyahətləri və kəşfləri” (*Voyages and Discoveries of the Companions of Columbus*) çap edildi.

Yazıçının Kolumb haqqında qələmə aldıkları romantik tarix janrına uyğun gəlirdi. Belə ki, burada həm tarixi faktlar, həm də yazıçı təxəyyülünün məhsulları birləşmişdi. Bu əsərlər İspaniya arxivlərindən əldə olunan geniş informasiya yükü əsasında yazılmışdı. Kolumb haqqında əsərlərin birincisində Avropalıların Yerin müstəvi formasında olmasına əminlik mifi yer alırdı. “Əlhambra nağılları” (*Tales of the Alhambra*) V.İrvinqin oçerk, qısa hekayə və şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüş nağıllardan ibarət kitabıdır.

Xristofor Kolumb haqqında bioqrafiyanı 1828-ci ildə tamamlayan İrvinq Madriddən İspaniyanın digər bir bölgəsinə, Qranadaya köçdü. Qranada ilə tanışlığının ilk günlərində yazıçı İspaniyanın bu ərazisini “bu vaxtadək gördüyü ən gözəl təbiət mənzərəli məkan” adlandırmışdı. 1487-1492-ci illəri əhatə edən “Qranadanın fəthi” başlıqlı kitab yazmağa hazırlaşan yazıçı bu məqsədlə Qranadanı gəzib-dolaşırdı. Əlhambra haqqında eşidən yazıçı bu tarixi və xüsusilə qorunan saraya daxil olmaq üçün sarayın rəhbərliyinə və Qranada arxiyepiskopuna müraciət etdi. İspaniyada tanınan yazıçı möhtəşəm sarayı görmək üçün asanlıqla icazə ala bildi. Mateo Ximenes adlı 35 yaşlı bələdçinin Əlhambra sarayı haqda bəhs etdiklərindən ilhamlanan V.İrvinq “Əlhambra nağılları” adlı kitab yazmağı qərara aldı. Yazıçı adı çəkilən kitaba Qranada və Əlhambranın təsvirini, real tarixi hadisələr haqda dolaşan rəvayət və mifləri, sarayın bəzi qüllələrinin fransız Sebastyan de La Porta tərəfindən 1812-ci ildə dağıdılmasını və 1821-ci ildə baş verən zəlzələnin törətdiyi fəsadları daxil etdi. Qranada və Əlhambra sarayında gəzintiləri zamanı yazıçı müşahidələr aparmış və onların əsasında xeyli qeydlər etmişdir. Buna baxmayaraq İrvinq qələmə alacağı növbəti kitabın ona uğur gətirəcəyinə inam bəsləmirdi.

V.İrvinqin İspaniya səfəri 1829-cu ilin sentyabr ayına, ABŞ tərəfindən Londona diplomatik missiyaya göndərilməyə qədər davam etdi.

“Əlhambra” 1832-ci ilin may ayında ABŞ-da “Li və Keri” (*Lea & Carey*) nəşriyyatı, eyni zamanda da İngiltərədə Henri Kolbern tərəfindən çap olundu. Bu kitabı bəzən “İspan qaralama dəftəri” də adlandırırdılar. 1851-ci ildə kitab İrvinq tərəfindən yenidən işlənildi və “Müəllifin yenidən işlənmiş nəşri” (*Author's Revised Edition*) və ya “Əlhambra nağılları” (*Tales of the Alhambra*) adı ilə çapa verildi. 1832-ci ildə vətəni Amerikaya qayıdan V.İrvinq burada onu sevən və səbirsizliklə gözləyən oxucu kütləsi ilə qarşılaşdı. Yazıçılıq fəaliyyətinə davam etmək üçün xəlvəti bir yerdə, Hudzon çayının sahilində, ferma alan yazıçı buranın təbiət mənzərəsindən olduqca təsirlənmişdi. Madriddə xarici işlər naziri kimi 1842-1848-ci illərdə yaşadığını çıxmaq şərtilə yazıçının xarici ölkələrdə yaşamağı başa çatdı, o, öz fermasında dostları və qohumları ətrafında yazıçılıq fəaliyyətinə davam etdi. O, “Abotsford və Nyuzted abbatlığı” (*Abbotsford and Newstead Abbey*, 1835) əsərinin ardınca “Astoria: Anecdotes of an enterprise beyond the Rocky Mountains” (1836) əsərini yazdı. “... onların barbar qəbilələrinin məskunlaşdığı vəhşi təbiətin dərinliklərinə macərə dolu ekspedisiyalarının incəliklərini soruşmağa ehtiyat etdim”. Bu sə-

tirlər İrvinqin Kanada və Amerika boyunca səyahətlərindən yaranan təəssüratları əks etdirir (8, s.134).

Yazıçının Amerika vəhşi təbiətinə və buranın yerli sakinlərinə hüsn-rəğbəti “Pokanoketli Filipp” (*Philip of Pokanoket*), “Hinduların xisləti” (*Traits of Indian Character*) və “Ağ, qırmızı və qaraların mənşəyi” (*Origin of the White, the Red, and the Black Men*) əsərlərində daha da aydın görünür. “Kapitan Bonevilin sərgüzəştləri” (*The Adventures of Capitan Bonneville*, 1837) əsərinin ardınca o, iki bioqrafik əsər – “Oliver Qoldsmit: Tərcümeyi-hal” (*Oliver Goldsmith: A Biography*, 1850) və “Məhəmməd və vəliəhdlərinin həyatı” (*Lives of Mahomet and his Successors*, 1850) qələmə alır. “Volfertin hini və almanaxları” (*Wolfert's Roost and Miscellanies*, 1855) kitabına isə “Nikerboker jurnalı”nda (*Knickerbocker Magazine*) çap olunan qısa hekayələri daxil edilmişdir. V.İrvinqin son tamamlanmış əsəri üzərində 34 il çalışdığı – 1825-ci ildən 1859-cu ilə qədər – beş cilddən ibarət, lakin dərc oluna bilməyən “Corc Vaşinqtonun həyatı” (*Life of George Washington*, 1859) əsəridir. Uzun illər ərzində o, prezident Vaşinqtonun yazışmalarını, Dövlət departamentində saxlanılan çoxsaylı arxiv sənədləri, prezident haqqında ictimaiyyət üçün dərc olunan yazıları, şəxsi kolleksiyaları, xeyli sayda memuarları oxuyub araşdırmış və təhlil etmişdir.

Amerika tarixinin yaxın keçmişində baş verən inqilabla fəxr edən İrvinq bu sonuncu əsərinə bütün ruhu ilə bağlı idi, çünki onu öz vətənpərvərliyinin ifadəsi, sübutu kimi görürdü. O, Vaşinqtonu yalnız müstəqillik uğrunda mübarizə və müharibənin qıhrəmanı, sərkərdə, dövlət xadimi, ABŞ-ın ilk prezidenti kimi deyil, eyni zamanda “milli ədəbiyyatın himayədarı” kimi təsvir etmişdi. Bundan başqa o qeyd edirdi ki, Vaşinqtonun rəhbərliyi ilə başlayan Amerika tarixi həm də ədəbiyyat üçün “ilham mənbəyi” rolunu oynamışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, İrvinqin bu fikri sonralar öz təsdiqini tapmadı: bu sahədə əhəmiyyət kəsb edən və mütərəqqi ideyalar gənc F.Kuperə, artıq dünyasını dəyişmiş amerika tarixi romanının müəllifinə, məxsus idi.

Bu da tarixi və ədəbi faktdır ki, Vaşinqton İrvinq Avropa ölkələrində yaşayarkən bu yerlərin gözəlliyinə səcdə etmiş, Böyük Britaniyada şotland əsilli ingilis yazıçısı Valter Skottun təhriki ilə yenidən əsərlərini yazmağa başlaması ilə (bu dəfə o, Ceffri Krayon (*Geoffrey Crayon*) təxəllüsü ilə ədəbi fəaliyyətini davam etdirmişdir) ədəbi şöhrətin yeni zirvəsini kəşf etmişdir. Yazıçı və tədqiqatçı Maykl Steplton (*Michael Stapleton*) yazırdı: “O (Vaşinqton İrvinq) həyatının böyük hissəsini Avropada yaşasa da, Amerikanı ədəbi xəritəyə əzmlə həkk edən yazıçı olmuşdur” (2, s.442).

Ədəbiyyat

1. Nuriyeva N. Vaşinqton İrvinq və Şərq. Mütərcim jurnalı, № 1, 2010
2. Yelizarova M.Y., Kolesnikov B.İ. və b. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1964
3. Bruce H. American Romanticism. 1997
4. Kitson P.J. Romantic Literature, Race, and Colonial Encounter. New York, Palgrave, MacMillan, 2007
5. Reuben P.P. Early Nineteenth Century and Romanticism: An Introduction. 2014
6. Stapleton M. Washington Irving. - Stapleton Michael. The Cambridge Guide to English Literature. London: Book Club Associates, 1983
7. William H.L. Knickerbocker, Bolingbroke, and the Fiction of History. Journal of the History of Ideas: 1959
8. William S.T. The Life of Washington Irving. New York, 1935

9. М.Н.Боброва. Романтизм в американской литературе XIX века. Наука, 1972
10. Ирвинг В. История Нью-Йорка. М. Наука, 1968
11. <http://www.biography.com/people/washington-irving-9350087>
12. <http://www.online-literature.com/irving/>
13. www.gutenberg.org/Alhambra

INCARNATION OF ORIENTAL SPIRITUAL WORLD AND PHILOSOPHY IN WASHINGTON IRVING'S CREATIVE ACTIVITY

S.H.Abdurahmanova

SUMMARY

This article deals with the literal reflection of Oriental themes in the works of Washington Irving, a prominent representative of romanticism in American literature. Literary analysis of some of his works is made. The author presents her conclusions about the epic images and visions created by the writer in his biographical novels "The history of New York" and "Mohammad and his descendants", about his attitude to legends, tales and popular aphorisms. Based on quotes and opinions of Irving on the history and philosophy of Oriental way of thinking, the author makes an attempt to find his proper place on the literary map of both West and East.

ВОПЛОЩЕНИЕ ВОСТОЧНОГО ДУХОВНОГО МИРА И ФИЛОСОФИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ВАШИНГТОНА ИРВИНГА

С.Х.Абдурахманова

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы художественного отражения Восточной темы в творчестве Вашингтона Ирвинга, представителя романтизма в американской литературе. Проведен литературный анализ некоторых его произведений. Автор представила свои выводы об эпических образах, созданных писателем в биографических романах «История Нью-Йорка», «Мухаммед и его последователи», его отношении к легендам, сказаниям и народным афоризмам. На основе анализа цитат и суждений Вашингтона Ирвинга об истории и философии восточного мышления, автор пытается определить его место на литературной карте как Запада, так и Востока.

F Æ L S Æ F Æ

B Ö L M Æ S I

S E C T I O N O F

P H I L O S O P H Y

SOSİOMƏDƏNİ MƏKANIN FORMALAŞMASINDA DİZAYNIN ROLU

E.N.Qasımova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi 6
e-mail: qasimova_elfana@mail.ru

Açar sözlər: dizayn fəaliyyəti, sosiomədəni məkan, vizual mədəniyyət, modelləşdirmə, "ikinci təbiət"

Key words: design activities, socio-cultural space, visual culture, modeling, "second nature"

Ключевые слова: дизайнерская деятельность, социокультурное пространство, визуальная культура, моделирование, "вторая природа"

Dizaynerin şəxsiyyəti xüsusi mənəvi-ekzistensial zaman və məkanda mövcuddur. Onun davranışı və daxili düşüncələri, başqaları ilə ünsiyyəti və yaradıcı işləri onun təkrarsız taleyinin xəttini təşkil edir. Mahiyyətcə, cəmiyyətin özü də minlərlə belə talenin çulğaşdığı bir məkandır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, yaradıcı şəxsiyyət olan dizayner öz mənəvi-ekzistensial spesifikasiyasına malik deyil. O hər şeydən əvvəl dərk edir ki, dizayn yaradıcılığının mərkəzində öz mənəvi-ekzistensial həyatı ilə yaşayan bir şəxsiyyət dayanır.

Cəmiyyət həyatının təsiri ona nə qədər güclü olsa da o, həmişə azad seçimə və özünü yaradıcılıqla dəyişdirmək, təkmilləşdirmək imkanına malikdir. Belə bir imkan həmişə - istər həyat şəraitinin ən ağır anlarında, istərsə də xəstəlik halında – mövcuddur. Ümumiyyətlə, yaradıcı və düşünən şəxsiyyət öz şəxsi seçimini edərkən, ekzistensialist filosofların dediyi kimi, bütün dünyanı seçir. Belə seçim qabiliyyətinə malik dizayner yaratdığı məkanın məna kəsb etməsinə özünün unikal töhvəsini vermiş olur. Dizayner sosiomədəni məkanda dünyanın unikallığını, onun gözəlliyini dərk edir.

Bu səbəblərdən, sosiomədəni məkanı yeni dünyagörüşlə öyrənmək, yeni sosiomədəni məkanın dərk olunmasının nəzəri-metodoloji prinsiplərinə yiyələnmək lazımdır. Belə ki, sosiomədəni məkan sürəklilik və strukturluq, birgə mövcudluq və qarşılıqlı təsir xarakteristikalarına malik dünya modelinin formalaşmasının vacib aspektidir.

"Sosiomədəni məkan" kateqoriyası anlayışların bağlayıcısı kimi çıxış edir ki, bu da onu universal ümumsoioloji kateqoriyaya çevirir və iqtisadi, siyasi, pedaqoji, fiziki, turizm və s. məkanları özündə ehtiva edir.

Sosiomədəni məkanı konkret tarixi dövrə differensiasiya edən obyektiv şərtlər və faktları belə sıralamaq olar: təbii faktorlar – coğrafi, iqlim, ekoloji, bioloji, demoqrafik və s.; sosial faktorlar - əməyin bölgüsü xarakteri və onun şərtləri, sosial struktur və cəmiyyətin stratifikasiyası (səpələnmə); mədəni şərtlər - mədəniyyət informasiyasının həcmi və onun mədəniyyətin sahələri və səviyyəsi üzrə paylanması, burada fəaliyyətdə olan sosiomədəni norma və dəyərlər.

İnsanların sosiomədəni həyatını determinə edən bu şərtlərin və faktların nəzəri çulğaşması onların qarşılıqlı təsirinin konkret tarixi reallaşma sferasını müəyyən edir. Subyektiv faktor və şərtlərə bir tərəfdən, müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri tərəfindən öz mövcudluğunun obyektiv şərtlərinin qavranılması və qiymətləndirilməsi, digər tə-

rəfdən isə onların tələbatı, istəkləri, niyyətləri, motivləri, maraqları, dəyər yönümləri, məqsədləri və s. daxildir.

Subyektiv və obyektiv faktorların qarşılıqlı təsirinin spesifikasiyası eyni bir cəmiyyətdə insanların həyat tərzinin məzmununda, strukturunda və formasındakı fərqləri müəyyən edir. Ona görə də, sosiomədəni məkanın dizayn layihələndirilməsini və estetikləşdirilməsini daha real həyata keçirmək üçün bu spesifikasiyanı şərtləndirən faktorların və mexanizmlərin üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur.

Hər bir tarixi dövrdə şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin, gündəlik həyatda fəallığının təzahürünün sosiomədəni imkanları öz keyfiyyət müəyyənliliyinə malikdir.

Bunlar mədəniyyətdə sosial əhəmiyyətli imkanlar kimi qəbul edilir və birlərindən insanların hərəkətləri və qarşılıqlı təsiri kimi məhdudlaşır. Mədəniyyətə müəyyən edilmiş həyat fəaliyyəti sahələri ətrafında predmet-məkan xarakteristikalarının təşkilinin nisbi davamlı vasitəsidir. Müasir cəmiyyətdə insanların həyat fəaliyyətinin belə müəyyənləşmiş sahələri cəmiyyətin və şəxsiyyətin təkrar istehsalını təmin edən fundamental funksiyaların əsasında tipologiyalaşdırmaq mümkündür (1, s.149-162).

Sosiomədəni mühitin və sosiomədəni məkanın mühüm funksional əhəmiyyəti bundadır ki, ölkənin sosiomədəni simasını müəyyən edir. Konkret götürüldükdə isə sosiomədəni simanı sosiomədəni mühit, sosiomədəni məkan, mentalitet və dünyanın mənzərəsi kimi anlayışsız təsvir etmək mümkün deyil (2).

Bütün bu deyilənlər məcmu halda həyat situasiyasını təşkil edir. Həyat situasiyasının konseptual-metodoloji modelinin qurulması aşağıdakı ölçülər əsasında mümkündür: situasiyanın xarakterini müəyyən edən bilavasitə həyat fəaliyyətinin şərtləri və formaları; situasiyanın saxlanılmasına, yaxud dəyişməsinə yönəlmiş stimullar, sövqedicilər; proseslərin və situasiyanın sosiomədəni tənzimlənməsi; öz fəaliyyətinin imkanlarının, situasiyada imkanlarının və nəticələrinin fərdi qiymətləndirilməsi.

Sosiomədəni məkanın ümumsosioloji kateqoriya kimi inkişafı problemlərinin modelləşdirilməsi meydana çıxan çoxlu məsələlərin hərtərəfli dərkinə tələb edir və kompleks öyrənilməsinə marağı artırır. Bu kontekstdə sosiomədəni məkanın obyektiv mövcud olan fenomen kimi xüsusi təbiətini başa düşmək üçün ictimai həyatın bütün sistem kimi qəbul edilməsi barədə təsvirin olması vacib şərtədir.

Bu sistem özündə öz komponentləri qismində predmet aləmini ehtiva edir, bu elə predmet aləmidir ki, bunu insan öz fəaliyyətində yaradır və yeniləşdirir, insanın özünü və onun başqalarına münasibətini, onun fəaliyyətini tənzim edən insan şüurunu yaradır və yeniləşdirir.

Bütün bu vahid sistemli bütövlük yalnız onun tərkib hissələrinin – “ikinci təbiət” şeyləri, dünya ideyaları və insan münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri sayəsində mövcuddur. Bu bütövlüyün təşkili və dəyişməsi tarixi inkişaf prosesində baş verir. O, elə bir məkan arxitektonikasına malikdir ki, bu tək-cə maddi şeylər münasibətlərinə münqər edilmir, onların insana münasibətini, onun sosial əlaqələrinə və ictimai əhəmiyyət kəsb edən ideyalar sistemində qeydə alınmış mənaları özündə ehtiva edir.

İnsanı əhatə edən “ikinci təbiətli” şeylər aləmi, onların məkan təşkili, sosial əhəmiyyətli xarakteristikalara malikdir. Texniki qurğuların məkan formaları – tənzimlənməmiş məkan sahələri, bağlar, suvarılan torpaqlar, süni yaradılmış hovuzlar, şəhərlərin memarlığı – bütün bunlar sosial məkan strukturlarıdır. Bunlar özü-özünə yaranmır, insanların fəaliyyəti sayəsində formalaşır və öz üzərlərində müəyyən tarixi dövr üçün xarakterik

olan sosial münasibətlərin izini gəzdirirlər, bununla da mədəni əhəmiyyətli məkan formaları kimi çıxış edirlər.

Bildiyimiz kimi, dizayn sivilisasiyanın inkişafının yeni mərhələsinin incəsənətidir, yeni cəmiyyət həyatının ukladında istehlak dəyərlərinə əsaslanan bazar münasibətlərinin, “bədi obraz” kateqoriyasının yeni anlamının meydana gəldiyi, insan hüquqlarının yeni əsasda başa düşüldüyü eranın məhsuludur. Yeni erada bizcə, sivilisasiyanı elə bir layihə mədəniyyəti dövrü adlandırmaq olar ki, bu zaman bütün maddi, sosial və mənəvi mühitin yaradılmasında dizayn əsas metod kimi çıxış edir (3, s.135-144). Mədəniyyətdə sosial mövcudluğun və varlığın yeni metodlarının axtarışı müasir insanın sosiomədəni fəallığının müxtəlif növlərinin aydın aşkar məqsədi yaxud gizli motivi kimi təqdim edilir. Dizayn yeni şeylərin yaradılması üzrə bədi layihənin, prosesin və nəticələrinin mürəkkəb sintezi, həmçinin bədi-estetik və onun dizayn əsərlərində əksinin sintezi sosiomədəni məkanın modelləşdirilməsinə xüsusi yanaşmanı əks etdirir.

Bu fenomenin sosiomədəni məkanın dizayn modelləşdirilməsi prosesində nəzərə alınması vacib məsələdir. İkinci tərəfdən, sosiomədəni məkanın dizayn modelləşdirilməsi müəlliflərin yaradıcı kredosunun düzgün dərk edilməsindən və dünyabaxışından çox asılıdır. Tanınmış dizayner nəzəriyyəçisi Tomas Maldonada demişdir: “Dizaynın müxtəlif fəlsəfəsi dünyaya müxtəlif münasibətlərinin ifadəsidir. Dünyada dizayna ayırdığımız yer, bizim bu dünyanı necə başa düşməyimizdən asılıdır” (4, s.58).

Bu son dərəcə universal nəzəri müddəa sosiomədəni məkanın dizayn-modelləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən metodoloji amildir. Bizim kontekstdə modelləşmə nədir? Öncə qeyd edək ki, sosial modelləşdirmə idrakın nəzəri səviyyəsinə aid olan ümumelmi modelləşdirmə metodunun məxsusi halıdır. Ümumiyyətlə, modelləşdirmə isə sxem, strukturlar, modellər, işarə sistemləri forması olan analoqlar üzərində tədqiqat metodudur. Tədqiqatçı bu analoqları dəyişərək və onları idarə edərək orijinallar haqqında bilikləri genişləndirir və dərinləşdirir (5, s.33-37).

Modelləşdirmə imkanı, yəni modelin tədqiqi gedisində əldə edilmiş nəticələrin orijinala keçirilməsi bu şərtlər sayəsində mümkündür:

- 1) model qoyulmuş vəzifə baxımından vacib olan orijinalın mühüm əlamətlərini təkrar istehsal edir;
- 2) model orijinalı əvəz etmək iqtidarındadır;
- 3) modelin köməkliyi ilə əldə edilmiş informasiya təcrübi yoxlamanı nəzərdə tutmağa imkan verir;
- 4) model informasiyasından orijinal informasiyasına keçidin dəqiq qaydaları mövcuddur.

Modelləşdirmə anlayışından bəhs edərkən dizaynın universal layihələndirmə mədəniyyəti olması həqiqətini nəzərə almalıyıq. Başqa sözlə, bu fenomen müasir sivilizasiya şəraitində insan fəaliyyətinin gözəllik qanunlarına görə inkişaf etmiş və dərk olunmuş sahəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dar mənada götürsək, dizayn modelləşdirmə insanın həyat fəaliyyətinin predmet məkan mühitinin elementlərinin işlənilməsinə yönəldilmiş bədi-yaradıcılıq fəaliyyətidir.

Hazırda dizayn modelləşdirilməsi prosesi daha geniş sahələri əhatə edir, hər bir yeni məmulat, ansamblar, komplekslər, cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin istənilən sahəsindəki sistemlər dizayn obyektləri ola bilər. Belə bir obyektlər qismində hər şeyi əhatə edən kateqoriyalar: obrazlar, funksiyalar, qurğular və strukturlar, texnoloji formalar, estetik də-

yərlər ola bilər. Sosiomədəni mühit elədir ki, hər şey əmtəə mahiyyəti daşıyır: burada estetik, utilitar və kommersiya elementləri qovuşurlar.

Yeni bazarların və aramsız yeniləşmələr, təzələnmələr imkanının açılması nəticəsində əmtəələr bütün mümkün məkanları doldurur və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə müəssər olurlar ki, bununla da kəmiyyət baxımından kütləvi mallara çevrirlər. Bu gün mallar mövcud tələbatı cavab deyil, əksinə onlar estetik keyfiyyətləri hesabına bu tələbatı özləri yaradırlar.

Sivilizasiyamızın müasir mərhələsində dizaynın sosiomədəni layihələndirilməsi sahəsində mühüm funksiyalarından biri budur ki, “həyat üslubunu” formalaşdırır. “Həyat üslubu” deyərkən, bu kontekstdə bədii özünü müəyyənləşdirmə forması deyil, daha çox müəyyən qanunauyğunluqlara söykənərək vasitələr, həyat tərzü və hərəkətlər, həyat etikası başa düşülür. Hel Foster belə sual qoyur: “canlı orqanizm özünü mövcudluğunu ətraf mühitdə necə təsdiq edir” (6, s.97). Burada cavab aydındır: dizayn vasitəsilə, bu isə “həyat dizaynı” anlayışının səsləndirilməsinə imkan verir.

Deyilənlər kontekstində söhbət qlobal dizayndan söhbət gedə bilər. Qeyd edək ki, müasir dövr yalnız qlobal dizayn mərhələsini davam etdirir, bunun başlanğıc ar-nuvo üslubu ilə qoyulmuşdur, lakin fəal inkişafı isə “Bauhauz” məktəbinin fəaliyyət dövründə başlayır. Bugünkü qlobal dizayn hər şeyin “funksiyaların və mənalardan ibarət olduğu” əhatənin universal sematizasiyası tendensiyasını elan etmişdir (7, s.4).

Hazırda gündəlik həyatın bir hissəsi olan dizayn mühiti və məkanı yalnız bədii tərtibatını vermək mənasında deyil, həm də onun layihələndirilməsini və insanın həyat fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi mənasında daim dəyişdirir. Onu da qeyd edək ki, belə bir şəraitdə estetik və utilitar fenomenlər dizaynda praktiki olaraq hər şeyi “udan” kommersiya ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir.

Sosiomədəni məkanın tədqiqinin nəzəri-metodoloji modelinin işlənilməsi hazırlanması eləcə də dizaynın qlobal xarakter alması dizaynerlərin professionalıq məsələsinə diqqəti artırmağı zəruri edir. Beləki, müasir dizayner yeni texnologiyalardan istifadəni, qlobal layihələri idarə etməyi və sosial-iqtisadi təhlil aparmağı bacarmalı, koqnitiv, sosial, mədəni, texnoloji və layihələndirilməni iqtisadi şəraitini başa düşməli, dizaynın prosesinə, həm də onun nəticələrinə təsir edən mədəni, sosial insani, fiziki və idraki faktorların rolunu dərk etməlidir. Beləliklə, dizayn vizual obrazın təcəssümü ilə kifayətlənməlidir, o, servir-dizayn sahəsinə doğru inkişaf edir. Bu prosesdə istehlakçıların mallara və xidmətlərə olan tələbatları tez və əlverişli şəkildə təmin olunması üçün müasir təfəkkürə yiyələnməlidir.

Ümumiyyətlə sosiomədəni məkanın araşdırılması metodologiyasında vahid sosiomədəni reallığın sosial və mədəni aspektlərin ciddi şəkildə bir-birindən ayrılmasının mümkünsüzlüyü ön plana çıxır. Çünki mədəniyyət həm insanın və ictimai əlaqələrin formalaşması vasitəsi, həm tarixin özü, həm insanın özünü həyata keçirməsi kimi dərk edilir, məhz bu özünü həyata keçirmə prosesində insanın öz təbiəti dəyişir. Dizayner cəmiyyəti sosiomədəni şərhini verərkən mövcud ictimai formaları, diskussiyaları meydana gətirir.

Məsələn, tanınmış filosof, kulturoloq A.S.Axiyev özünün sosiomədəni konsepsiyasında hesab edir ki, insanlar gündəlik həyat fəaliyyətindən xarici mədəniyyəti öz şəxsi mədəniyyətlərinə çevrilməsini həyata keçirərkən onu təkrar istehsal edirlər. Mədəniyyət əməyin nəticələrində - predmetlərdə, mətnlərdə və s., bu nəticələrdə insan fəaliyyətinin proqramı qeydə alınır və ötürülür, yəni insan münasibətləri sisteminin təkrar

istehsalı proqramı ötürülür.

Mədəniyyət özünü proqramlaşdıraraq müəyyən qaydalar əsasında özü də dəyişir, cəmiyyət və onun strukturu isə mədəniyyətin dinamikası ilə müəyyənləşir (8). Bizcə, demək mümkündür ki, bütün hallarda sosiomədəni məkanın tədqiqi metodologiyası müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün sosiomədəni məkanın nəzəri-metodoloji modeli barədə nəzəri araşdırmalar apararkən belə bir məsələni qeyd etmək istərdik: məlumdur ki, XX əsrin 20-ci illərində dizaynda “beynəlmiləl üslub” istiqaməti formalaşmışdı. Nəzəriyyəçilər və metodoloqlar bunu “müasir hərəkət” adlandırırdılar. Radikal funksionalizmdən bəhrələnən bu istiqaməti bütün dünya dizaynerləri qəbul etmişdilər. Son illər dizayn nəzəriyyəçiləri öz konsepsiyalarında və araşdırmalarında göstərilər ki, “beynəlmiləl üslub” artıq dövrünü keçirmişdir, özünü “əsl dizayn” adlandıran və yeganə meyar hesab olunan bu hərəkət artıq mövcud deyildir. Üstəlik, müasir dizayn nəzəriyyəçiləri belə mövqedədirlər ki, “forma funksiyadan sonra gəlir” şüarı labüd olaraq yeknəsək, standart, simasız mühitin yaradılmasına gətirib çıxarır, bu isə yüksək inkişaf etmiş sənaye istehsalı şəraitində özünü doğrultmur, insanı əhatə edən predmet aləminin etnomədəni identikliyi məhv edir.

Belə bir şəraitdə yenidən dizaynın cəmiyyətdə humanist funksiyalarına müraciət etmək ehtiyacı yaranır. Dizayn əgər ənənəvi, mənəvi və bədii mədəniyyətdən kənarında yerləşən yalnız utilitar-funksional tələbatlara söykənərək insani mühit yaradırsa, o, yalnız gərginlik, hətta özgüləşmə mənbəyi ola bilər.

Zamanın mədəni-estetik tələbatlarına cavab olaraq, dizayn sosiomədəni məkanın estetikləşdirilməsi sahəsində “dizayn- fəaliyyəti” insan mədəniyyətinin inkişafının qanunauyğun məhsulu kimi nəzərdən keçirən fəlsəfi-kulturoloji yanaşma və metod formalaşır. Bu müstəvidə dizayn maddi və bədii mədəniyyətin inteqrasiyasına yönəlmiş fəaliyyət kimi başa düşülür. Belə bir yanaşma maddi mədəniyyətin ənənəvi predmet aləminə marağı daha da artırır.

Bu kontekstdə problemə aydınlıq gətirmək üçün əgər sosiomədəni məkan insanlığın mədəni birgəyaşayışının mühitdirsə, burada sosiomədəni reallıq, sosiomədəni münasibətlər və əlaqələr və proseslər anlayışlarına nəzər yetirmək vacibdir. Biz bu anlayışlar cərgəsinə “sosiomədəni yaradıcılıq problemi”ni də daxil etməyi məqbul sayırıq, çünki sosial yaradıcılıq, ümumiyyətlə fəaliyyətin yüksək forması, sosial münasibətlərin və ictimai varlığın keyfiyyətcə yeni formalarının yaradılmasına yönəlmiş yaradıcı prosesdir və dizaynerin yaradıcılığı da sosial yaradıcılığın bir aspektidir, deməli sosiomədəni məkanın insanlaşdırılmasının və estetikləşdirilməsinin mühüm faktorudur.

Sosiomədəni reallıq barədə. İnsanın yaradıcı fəaliyyəti nəticəsində təşəkkül tapmış və tarixi prosesin mənasını ifadə edən insanların həyat formaları və vasitələridir. Antik, orta əsrlər, İntibah mədəniyyətləri ictimai varlığın bəşəriyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərinə uyğun konkret tarixi tiplərindən ibarətdir (9). Tarixən əvvəl yaranmış mədəniyyət heç də həmişə itmir, o, adətən sonrakı dövrlərə keçir, ona görə də fərqlərlə (bəzən çox mühüm) yanaşı böyük oxşarlığın cəhətləri də yer alır. Bu isə xalqın çoxəsrlik tarixi ərzində mədəni ümumiliyini göstərir.

Sosial-mədəni reallığın məzmunu daha çox tarixi zamanın keyfiyyət durumundan asılıdır, yaxud başqa cürə deyilsə insanların həyatında və fəaliyyətində təzahür edən siyasi ardıcılıqlar, sosial ədalətin səviyyəsi, vicdan, şərəf, ləyaqət, yaxın adamına məhəbbət və s. kimi sırf insani keyfiyyətlərin təzahür dərəcəsi asılıdır (10, s.160-175).

İnsanlar öz tarixlərini və mədəniyyətlərini yaradırlar, lakin onların hərəkətlərinin humanitar nəticələri çoxlu müxtəlif şəraitlərin, obyektiv şərtlərin və təbii qanunauyğunluqların təsiri altında təşəkkül tapır.

Sosiomədəni reallıq insanların varlığının özinkişafı mənbəyi olub onların konkret-tarixi praktikasını, hər bir ayrıca şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini müəyyən əxlaqi-etik mənalara zənginləşdirir. Mübaliğəsiz demək olar ki, sosial mədəni reallıq şəxsiyyətin mənəvi-intellektual inkişafının və insanın təbii qabiliyyətinin aşkarlanması məqsədilə onun dəyərlər sahəsini zənginləşdirən ictimai instituttur.

Sosiomədəni münasibətlər sosiomədəni məkanın formalaşmasının mühüm komponentidir. Ən ümumi şəkildə sosiomədəni münasibətlər dövlət institutları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mədəniyyətin, iqtisadiyyatın, sosiallığın vəhdətinin sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Cəmiyyət proseslərinin gedişi göstərir ki, vətəndaş cəmiyyəti yalnız çoxcəhətli, saxalı, müxtəlif sosial qrup və təbəqələrin müxtəlif maraqlarını və zənginliyini əks etdirən sosial struktura söykənə bilər.

Vətəndaş cəmiyyətinin yeni sosial gerçəkliyində mühüm rolunu mədəni plüralizm oynayır. Vətəndaş cəmiyyətinin həyat qabiliyyəti onun üzvlərinin yüksək sosial, intellektual, psixoloji inkişaf səviyyəsindən, daxili azadlığından və bu və ya digər ictimai həyat institutuna daxil olarkən müstəqil hərəkət etmək qabiliyyətindən asılıdır. Sosiomədəni məkanın sosial-estetik məzmunlu olmasında belə münasibətlərin rolu danılmazdır.

Sosiomədəni münasibətlərin və əlaqələrin tənzimlənməsində sosiomədəni normaların rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kosmosun (qaydanın) elementlərinin harmoniyası münasibətlə əlaqənin vəhdətinin dialektikasını nəzərdə tutur, beləki burada sosiomədəni normaların və sosiomədəni, mənəvi institutların vəhdəti yer almışdır. Əgər belə vəhdət yoxdursa, onda kosmosun öyrənilməsi məntiqinə görə, burada biz qeyri-təkmillik, mövcud mənəvi sahənin və onun sosiomədəni normalarının disharmoniyası ilə üzləşməli oluruq (11, s.61-64).

Aristotel aydın göstərir ki, "münasibət" anlayışı varlığın bütün növlərinin hərəkətini və qarşılıqlı əlaqələrini əks etdirən mühüm kateqoriyadır (12). Onun fikrincə, "münasibət" kateqoriyası varlığın, o cümlədən sosiomədəni normaların varlığının mövcudluq vasitəsidir. Sosiomədəni normalar tənzimlənmiş (kosmik) mənəvi sahədə elə bir ictimai münasibətlər kimi açıılır ki, burada sosial subyektlər yerləşir və onlar həmin münasibətlərə uyğun olaraq hərəkət etmək, həmçinin bu münasibətləri digər ictimai münasibətlərlə birlikdə təkmilləşdirmək imkanı əldə edirlər.

Tədqiqatçı D.A.Antonov haqlı olaraq yazır ki, birincisi, cəmiyyətin mövcudluğu, təbii olaraq, ictimai münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur; ikincisi, ictimai münasibətlər obyektiv xarakteri nəzərdə tutur; üçüncüsü, ictimai münasibətlər sosial hadisələrin və proseslərin qarşılıqlı asılılığını müəyyənləşdirir. Deməli, ictimai münasibətlərin təkmilliyi ayrıca götürülmüş münasibətləri (məsələn, bölgü və istehsal münasibətləri) deyil, sosial hadisələrin və proseslərin vəhdətini və əlaqəsini müəyyən edən məcmu ictimai münasibətləri nəzərdə tutur. Beləliklə, kosmik (tənzimlənmiş) mənəvi sahədə sosiomədəni normaların həyata keçirilməsi ümumi əlaqələrin, o cümlədən cəmiyyətin subyektləri və həmin cəmiyyətin özünü təkrar istehsal etdiyi iqtisadi, siyasi reallıqlar arasında harmonik qarşılıqlı təsiri müəyyənləşdirən sosial hadisələrin reallaşdığı təqdirdə mümkündür. Deməli, insan cəmiyyəti ictimai əlaqələr olmadan mövcud ola bilməz. Burada qeyd etmək olar ki, sosiomədəni normalar insanın cəmiyyətdə, cəmiyyətin bütövlükdə

mövcudluğunun mühüm faktorlarından biridir.

Sosiomədəni nəzəriyyələr cəmiyyətin sosiomədəni sahəsində baş verən dəyişiklikləri – dünyagörüşü, dini, dəyərlər sistemində sosial qrupun mentalitetində, bütöv dövrlərdə dəyişiklikləri başlıca sayırlar. Bu problem O.Kontun, M.Veberin, P.Sorokinin əsərlərində ətraflı araşdırılmışdır (13).

Bu dəyişikliklər fonunda bir daha aydın olur ki, sosiomədəni münasibətlər daha çox şəxsiyyətlərarası əlaqələrin məzmununu açır. Bu gün həm sosiologiyada, həm də kulturologiyada sosiomədəni tədqiqatlar “cəmiyyət və mədəniyyət” kontekstində aparılır.

Sosiomədəni tədqiqatların nəzəri-metodoloji modeli mühüm bir faktor kimi insanların sosiomədəni yaradıcılığı fenomenində daha aydın və faydalı nəticə verir. Tarixən məlumdur ki, şəxsiyyətin mədəni fəaliyyətinin mühüm elementi istehsaldır. Müxtəlif sahələrdə insanların yaradıcılığa can atması sosial yaradıcılıq fenomeninin dərkini aktual predmet olması faktını həmişə “üzdə” saxlayır.

İlk növbədə sosial yaradıcılıq anlayışının əsas parametrlərinə diqqət yetirək. Bu yaradıcılıq forması insan fəaliyyətinin ən yüksək formasıdır, onun subyektləri xalq kütlələri, siniflər, sosial ümumiliklər və qruplar, həmçinin ayrıca şəxsiyyətlərdir. Sosial yaradıcılığın xarakteri və formaları tarixən şərtlənmişdir, buna görə də kütlələrin yaradıcı enerjisi heç də həmişə şüurlu, azad reallaşma yollarını tapa bilmir, insanların yaradıcı cəhdləri cəmiyyətdə hakim ideologiya tərəfindən boğulur, tabeçi vəziyyətinə düşür. Belə bir sosial övqat dizaynerində yaradıcılığın nüfuz edə bilər, daha doğrusu sosiomədəni məkanın nəzəri modelləşdirilməsinin metodologiyasına neqativ təsir göstərə bilər.

Yaradıcılığa olan meyil və qabiliyyət seçmə, sayımlı insanların ilahidən verilən imtiyazları deyil, əksinə insan fəaliyyətinin ən mühüm atributlarındanıdır. Bu kontekstdə şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi mövcud tələbatlar və maraqlar, həllini gözləyən problemlərin dərinliyi və mürəkkəbliyidir. Bu mənada sosial fəallıq olmadan dizaynerin sosial yaradıcılığından söhbət gedə bilməz. Dizayner fəaliyyəti də göstərir ki, yalnız sosial fəallıq pozitiv dəyişdirici, yaradıcılığa stimül verən başlanğıcdır.

İnsan təcrübəsi göstərir ki, sosial fəallığın iki bir-birinə zidd nəticələri də ola bilər. Elə olur ki, sosial fəal görünən şəxsiyyət öz fəaliyyətində dəyişdirici, yaradıcı başlanğıc nümayiş etdirmir, lakin özünün əmək funksiyalarını vicdanla həyata keçirir. Bəzən də, sosial fəallıq cəmiyyətə ziyan yetirən fəaliyyət forması da ola bilər. Həyatın məntiqindən irəli gələn bu ziddiyyətlər, nəticə etibarilə, yaradıcılığa stimül verir.

Tədqiqatlarda yaradıcı, reproduktiv – yaradıcı, reproduktiv, passiv, mənfi sosial aktivlik formaları araşdırılır. Bu fenomeni ən ümumi şəkildə belə təsnif etmək mümkündür. Yüksək fəallığı və yaradıcılığı nəzərdə tutan yüksək fəallıq səviyyəsi; orta səviyyəli fəallıq. Belə halda öz xidməti və vətəndaşlıq borcuna məsuliyyətlə yanaşılır, lakin reproduktiv fəaliyyət üstünlük təşkil edir; passiv fəaliyyət, belə vəziyyətdə şəxsiyyət öz işinə xoş niyyətlə yanaşır, lakin kifayət qədər vərdiş və bacarıq nümayiş etdirmir; sosial məyusluq əsasında skeptisizm, konformizm passiv, potensial olaraq neqativ təmayüllü fəaliyyət nümayiş etdirilir (14). Bizə elə gəlir ki, deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, yüksək fəallıq səviyyəsi yaradıcı fəallıqla eyni müstəvidə götürülür. Yaradıcı fəallıq şəxsiyyətin bütün bacarıqlarının və istedadının inkişafını nəzərdə tutur. Bu kontekstdə demək mümkündür ki, sosial fəallığın yüksək, yaradıcı səviyyəsi şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən mədəni fəaliyyəti sferasında təzahür edən sosial yaradıcılıqdır. Ona görə də sosiomədəni yaradıcılığı insanın həyat fəaliyyətini tənzim edən yeni biliklərin, dəyərlərin, normaların, nümunələrin

yaradılması kimi qiymətləndirmək olar.

Sosio-kulturoloji ədəbiyyatda təqdim olunan belə bir ideya ilə razılaşmaq olar ki, sosiomədəni yaradıcılıq hərəkətlərin ümumi nümunələrinin, prinsiplərinin yaradılması, məqsəd və məqsədlə vasitələrin nisbətinin, dəyərlərin, etiqadların, həmçinin simvolik vasitələrin seçimidir ki, bunlar da mənaların və normaların kommunikasiyasını təmin edir (15, s.53-69).

Sosiomədəni sahədə yaradıcılığı stimullaşdıran ayrıca şəxsiyyətin deyil, sosial qrupların, birliklərin, siniflərin, xalqın tələbatlarıdır. Cəmiyyəti reallıqları belədir ki, solumun müəyyən təbəqələrinin nümayəndələrini mövcud biliklər, dəyərlər, normalar, nümunələr, ənənələr, etiqadlar qane etmir və belə halda yeni tələbatlara, mövcud dəyərlər yeniləri ilə əvəz etməyə ehtiyac yaranır.

Obyektiv gerçəklik belədir ki, məhz sosial və sosiomədəni mühit və yaradıcı abhava sosiomədəni məkanı müəyyən edir. Dizaynerin yaradıcı potensialının inkişafının dərəcəsi və onun reallaşdırılması gücü məhz bu amildən asılıdır. Bizcə, müasir cəmiyyətdə sosiomədəni abhava maddi, təşkilati, texnoloji, psixoloji, şəraitin yaradılması deməkdir, çünki yaradıcılıq azadlığını bu amillərin sayəsində təmin etmək mümkündür.

Sosiomədəni məkanın tədqiqində nəzəri-metodoloji modeli qurarkən nəzərə alınmalıdır ki, müasir sosiomədəni məkan insanın dünyagörüşünü formalaşdıran vizual obrazlarla yüklənmişdir. Müxtəlif qavrama, saxlanma və təcrübənin ötürülməsi vasitələrinə əsaslanan müasir mədəniyyət vizual formalarsız mümkün deyildir.

Müasir insanın düşüncəsinə hakim kəsilmiş vizual mədəniyyət onu vizual obrazlar axımında yaşamağa vadar edir. Dizayn müasir postsənaye cəmiyyətinin dominantı kimi özündə dövrün dünyagörüşünü, həyat tərzini, insanların üslubunu, onların predmet aləmini, əsas cəhətlərini birləşdirir (16).

Vizual mədəniyyət dizayn yaradıcılığı ilə sıx bağlı olduğundan bir qədər bu məsələ üzərində dayanmaq istərdik. Vizual mədəniyyət akademik tədqiqat sahəsi olub özündə kulturologiyanın, incəsənət tarixinin, tənqidi nəzəriyyənin, fəlsəfənin antropologiya bəzi kombinasiyalarını ehtiva edir və əsas diqqəti müşahidə obrazları üzərində cəmləşdirir.

Qeyd edək ki, vizual mədəniyyət özlüyündə mədəniyyətin dominant formasına çevrilir.

Müasir ədəbiyyat əsasən vizual mədəniyyət kimi təqdim edilir. XX əsrin mədəniyyəti göstərdi ki, incəsənət ideologiya, sosial miflər və iqtisadiyyat ilə sıx bağlıdır və heç də bədii yaradıcılığın avtonom sahəsi deyildir. Beləliklə, klassik incəsənətin təhlilinin yeni mexanizminin işlənilməsinə, həmçinin vizual incəsənətin yeni növlərinin meydana gəlməsinə ehtiyac yaranır. Bu zəmində bizə məlum olan vizual tədqiqatlar adlı elm yaranır. Bu elə bir tədqiqat sahəsidir ki, burada mədəniyyət kontekstində müəyyən proseslərin köməkliyi ilə mənə yaranır.

Vizual tədqiqatlar 1980-ci illərin sonlarından fənlərarası elm olmuşdur. Bu proses incəsənət tarixi, kino nəzəriyyəsi, antropologiya və digər elmlər poststrukturalizm cərəyanı və mədəniyyət tədqiqatları ilə üzləşməli olanda formalaşmışdır (17, s.165-176). Bütövlükdə, insan şüurunun aləmi kimi başa düşülən mədəniyyət virtual reallıq kimi nəzərdən keçirilə bilər, virtual mədəniyyət isə real aləmin mədəniyyətinin hissəsi kimi dərk olunur. Virtual mədəniyyət yüksək səviyyəli mədəniyyətdir və buraya qatılmış iştirakçıların azadlığı və yaradıcılığı, bacarığı ilə müəyyən edilir, belə bir yaradıcı fəallıq so-

sosiomədəni məkanı rəngarəng edir. Virtual mədəniyyətdə subyektiv başlanğıc üstünlük təşkil edir, yəni subyekt öz qaydaları olan yeni oyun aləmi yaradır. O, obyektiv gerçəklikdə kifayət etməyən dəyərləri yaradır, əlavə edir. Dizaynerin də “virtual istedadı” sosiomədəni məkanı virtual mədəniyyətin qanunları ilə yeniləşdirmək, zənginləşdirməkdir.

Müasir insan özünün gündəlik həyatında hər yerdə dizayn-layihələndirmənin məhsulları ilə əhatə olunmuşdur, yəni dizayn vizual-layihə fəaliyyəti növü kimi aramsız olaraq dünyanı insanların duyğusunda yaradır, vizual mədəniyyətin formalaşmasında iştirak edir, bu məqsədlə sosiomədəni məkanın estetik vizual vizuallaşdırılmasının metod və priyomlarından istifadə edir. Bu kontekstdə sosiomədəni məkanın vizuallaşmasında dizaynın bir alət kimi iştirakının tədqiqi mühüm nəzəri-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Burada biz bəzi nəzəri-praktik əhəmiyyət kəsb edən məsələlərə toxunmaq istərdik: sosiomədəni məkanın vizuallaşmasında hansı estetik priyomlardan istifadə olunur: cəmiyyət tərəfindən dizayn yaradıcılığı məhsullarının qavranılma səviyyəsi necədir; hansı sosial institutlar vasitəsilə dizayn yaradıcılığı məhsullarının reallaşdırılması təmin edilir. Son nəticədə dizayn və onun layihə əsərləri mədəni mənə ilə müəyyənləşir: dizayn insanı şeylərin növləri ilə sevinməyə təhrik edir, onların mənə bütövlüyünü dərk etməyə dəvət edir. Dizayn vizual qavramanı təşkil edir.

Sosiomədəni məkanın tədqiqində nəzəri-metodoloji model kimi dizaynın peşə yaradıcılığından istifadə olunması mühüm prinsiplərdən biridir. Öncə qeyd edək ki, sosiomədəni yaradıcılıqdan, yəni gündəlik, spontan xarakterə malik fenoməndən fərqli olaraq “peşəkarlıq” sözünün yaradıcılığın bu istiqamətinin peşə ilə əlaqəsini təsdiq edir, onun təlim prosesində əldə edilmiş xüsusi biliklərlə, bacarıqlarla, vərdişlərlə bağlılığını göstərir.

Dizaynın peşə yaradıcılığı aydın subyektiv xarakter daşıyır, onun məhsullarında dizaynerin daxili aləminin xüsusiyyətləri öz ifadəsini tapır. Dizaynerin yaratdıqlarında təkcə onun bacarığı, ustalığı deyil, həm də dünyanı, öz ətrafını necə duyması əksini tapır. Hər bir xarici informasiya dizaynerin subyektiv aləminin təsirinə məruz qalır, qəbul edilən informasiya onun hissləri, fikirləri, iradəsi, təxayülü, yaddaşı, yaşantıları, assosiasoyalı vasitəsilə bir növ nurların, aydınlaşır və əslində insanın spesifik mənəvi fəaliyyətinin spesifik forması olan dizayner yaradıcılığının funksional əsasını təşkil edir (18, s.55-56).

Onu da qeyd edək ki, dizaynerin peşə yaradıcılığının fərdi təkrarsızlığı onun psixoloji xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Sosiomədəni məkanın nəzəri modelini quran yaradıcı şəxsiyyət kimi dizayner konkret tarixi şəraitdə, sosial mühitdə formalaşır, xarici gerçəklikdən bəhrələnir, sonra isə xarici mühitdən aldığı təəssüratları işləyir, şüurunun süzgəcindən keçirir, yaradıcı insan öz mühitinin, öz dövrünün məhsuludur. Başqa sözlə, dizaynerin də yaradıcılığı sosial şəraitlə və faktorlarla şərtlənir. Onun şəxsiyyəti sosiomədəni mühitlə, biliklərlə, dəyərlərlə, normalarla, ənənələrlə, ideallarla, təsəvvürlərlə, əqidələrlə, nümunələrlə formalaşır.

Dizayner bu sadaladığımız dəyərlərin daşıyıcısıdır və mənimsədiyi dəyərləri həyata keçirərkən sosiomədəni məkanın tələbatlarına, ehtiyaclarına yönüm götürməli, özünün əmək bazarında məhsullarına olan tələbatla diqqətlə yanaşmalı, sosiomədəni məkanda gedən prosesi təhlil etməlidir.

Son onilliklər ərzində sosiomədəni məkan dizayn yaradıcılığının birüslublu mədəniyyətdən çoxüslublu mədəniyyətə keçid prosesində ifadə imkanlarının artması sayəsində

keyli zənginləşmişdir. Bu gün kino, televiziya, fotoqrafiya, musiqi və s. sənət növlərində dizayndan bir metod kimi istifadə olunur, onun ifadə imkanları nəzəri-metodoloji tədqiqatların obyektinə çevrilir, başqa sözlə, onun sosiomədəni missiyası böyük nüfuz qazanmaqdadır (19).

İnsanın predmet-məkan mühitinin estetik zənginləşdirilməsi dizayner qarşısında məkanın lokal fərqlərini qaydaya salmaq deyil, onu mənalarla, simvollarla və bədii obrazda əksini tapanmış dəyərlərlə doldurmaq vəzifəsini qoyur. Dizayner bununla bir növ öz subyektiv çalarları olan mədəniyyətini yaradır, onda sosiomədəni məkanı zənginləşdirmək potensialı artır.

Beləliklə, sosiomədəni məkanın tədqiqində nəzəri-metodoloji modelinin formalaşmasında dizaynın, dizayner şəxsiyyətinin rolu bu gün xüsusilə artmaqdadır. Təcrübə də göstərir ki, həyatın insan yaradıcılığı və təfəkkürü ilə bağlı bütün sahələrinin intensiv modernləşməsi şəraitində dizaynın bir metod kimi iştirak etməsi yeni tipli mədəniyyət formalarının yaradılması dizayn-modelləşdirilməsi prinsiplərinin əhəmiyyətini artırmışdır.

Ədəbiyyat

1. Орлова Э.А. Проблемно ориентированное социокультурное проектирование: теория и методология // Теоретические основания культурной политики. М., Рос, инст.культурологии, 1993, с.149-162
2. Флиер А.Я. Культурология для культурологов. М., Академический проект, 2000, 496 с.
3. Черная З.Ю. Визуализация социокультурного пространства в контексте дизайн образования. Вест.Бельгородского ГИИК, Выпуск, 3 (7), 2015, с.135-144
4. Глазычев В.Л. О дизайне. Очерки по теории и практике дизайна на Западе. М., Искусство, 1970, с.58 (192 с.)
5. Алпыспаева З.Т. К проблеме моделирования социокультурного пространства.// Материалы международной научно-практической конференции. Елец. Елецкий ГУ им. И.А.Бунина, с.33-37
6. Фостер Х. Дизайн и преступление. М., V-A-C-press, 2014, с.97 (208 с.)
7. Чижиков А.В. Дизайн и культура. М., МГУКИ, 2006, с.4 (361 с.)
8. Ахнезер А.С. – Россия: критика исторического опыта. Т.1. Новосибирск, 1997, 471 с.
9. [https:// proqs-shool.ru](https://proqs-shool.ru)
10. Орлова Э.А. Социокультурная реальность: к определению понятия. // Вопросы социальной теории, 2008, т.11. Вып.1.(2), с.160-175
11. Фомина Н.В., Виноградова А.И. Социокультурные нормы как мера упорядоченности в духовной сфере общества. // Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ, 2016, №3, с.61-64
12. Аристотель. Сочинения в 4 т.т.1. М., «Мысль», 1976
13. Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. Социология Макса Вебера и всберовский ренессанс. М., Изд-во полит.литературы, 1991, 367 с.
14. Константинов В.Н. Социальная активность и пассивность личности. Владимир ВГПИ, 1990, гл.1
15. Минюшев С.П. Социокультурное творчество. // Актуальные проблемы культуры XX века. М., Знание, 1993, с.53-69

16. Коломец Г.П. Дизайн в современном социокультурном пространстве. Дисс.канд. культурологии. Краснодар, 2003, 160 с.
17. Рева Д.В., Алиева Н.З. Виртуальная реальность: диалог философии и дизайна // Международный журнал 2011, №8, с.165-176
18. Епифанова А.Г. Дизайн в визуальной культуре: социокультурные смыслы и функции. Вестник Челябинской государственные академии культуры и искусства. Вып. №3 (39), 2014, с.55-56
19. Коломец Г.П. Дизайн в современном социокультурно пространстве. Автореферат канд. работы. М., 159 с.

ROLE OF DESIGN IN THE FORMATION OF SOCIO-CULTURAL SPACE

E.N.Gasimova

SUMMARY

This article studies the socio-cultural space in terms of new world vision. The role of design in the formation of theoretical and methodological model for the perception of new socio-cultural space is revealed. The role of design, the identity of designer in the formation of a model of socio-cultural space is becoming more and more important today. As practice shows, the availability of design as a method in the context of intense modernization of all fields of human activities related to thinking and creativity, and the formation of new type of cultural forms have increased the importance of design modelling principles.

РОЛЬ ДИЗАЙНА В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА

Э.Н.Касумова

РЕЗЮМЕ

В статье изучается социокультурное пространство с точки зрения нового мировоззрения. Раскрыта роль дизайна в формировании теоретико-методологической модели восприятия нового социокультурного пространства. Роль дизайна, личности дизайнера в формировании теоретико-методологической модели в исследовании социокультурного пространства на сегодняшний день становится все более важной. Как показывает практика, наличие дизайна как метода в условиях интенсивной модернизации всех областей жизни, связанных с человеческим мышлением и творчеством, создание форм культуры нового типа увеличили значимость принципов дизайнерского моделирования.

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT BÖLMƏSİ

Аг.Х.Ханмамедов, М.М.Векилов. Метод интегрирования задачи Коши для одной бесконечной системы нелинейных дифференциальных уравнений.....	5
И.М.Гусейнов, А.Ф.Мамедова. Задача рассеяния для возмущенного ангармонического уравнения.....	11
M.B.Vəliyev, F.N.Səmədzadə. Funksiyanın tərsi və onun tapılması qaydası.....	18

İNFORMATİKA BÖLMƏSİ

О.Г.Гусейнов, Э.В.Рафиев. Принятие решений по выбору оптимальной модели смартфона.....	24
A.B.Sultanova. Neft hasilatı müəssisəsində təmir briqadalarının işinin sonlu avtomatın köməyilə modelləşdirilməsi.....	33
N.Ə.Umarova. Bilinçəval təhsil prosesinin metodiki dəstəyinin avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi.....	40

PROQRAMLASHDIRMA BÖLMƏSİ

P.X.Zulfugarova, Дж.И.Агабалаев. Использование Matlab Parallel Computing Toolbox для создания системы параллельных вычислений.....	55
R.Kh.Zulfugarova, F.T.Talibli. Analysis of modern face recognition systems and their implementation.....	65

TEKNIKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

A.A.Vəliyev, Э.М.Рзаде. Технопарк в университетском комплексе.....	72
---	----

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

Н.Р.Фатахова. Методы стимулирования и поддержки научно-технологической и инновационной деятельности на государственном уровне.....	87
Ə.S.Sərkarlı. Tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrində rəqəbətqabiliyyətliliyin qiymətləndirilməsi metodları.....	99
P.H.Азизов. Развитие экспортного потенциала Азербайджана.....	105
Э.А.Самедов. Влияние хранения поливинилхлоридных линолеумов на показатель абразивной истираемости.....	109
A.X.Allahverdiyeva. Problemlı kreditlər portfelinin idarə edilməsinin iqtisadi əsasları.....	114
З.Ю.Асланов, Э.Р.Мамедзаде. Пути совершенствования процесса управления и контроля качества непродовольственных товаров в условиях рынка.....	120
M.M.Фарухов. Геополитический аспект национальной безопасности Азербайджанской Республики в экономической сфере.....	127
И.А.Гусейнов. Торгово-экономическое сотрудничество Азербайджана и Германии: предпосылки и факторы.....	142
A.E.Kərimov, A.A.Babayev. Dünya iqtisadi böhranlarına tarixi baxış.....	153
A.N.Ayvazlı. Müasir mərhələdə kommərsiya banklarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində qabaqcıl dünya dövlətlərinin təcrübəsi.....	162
L.H.İsmayılova. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və Azərbaycan Respublikası: üzvlüyün perspektivləri, müsbət və mənfi cəhətləri.....	168
N.X.Cahangirov, S.K.Rəhimova. Gənclərin iqtisadi tərbiyəsində təhsilin şəxsiyyətəyönlü məzmununun formalaşdırılması yolları.....	174

İ.S.Mirhadi. Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin dünya təcrübəsi.....	180
A.B.Sultanova, İ.B.Seyidova. Assosiativ qaydaların axtarışı texnologiyası əsasında verilənlərin intellektual təhlil sisteminin işlənməsi.....	188
N.H.Muxtarlı. Ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin formalaşmasında innovasiyaların rolu..	194
L.R.Rəhmanova. Maliyyə-bank sistemi sahəsində milli iqtisadi mənafehin təmin olunmasının aktual problemləri.....	200
N.H.Muxtarlı. Ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin dövlət mexanizmləri.....	205

HÜQUQ BÖLMƏSİ

F.C.Usubova. XX əsrin birinci yarısında ailə qanunvericiliyinin inkişaf tarixi.....	215
E.F.Hüseynov. Cinayət qanununda qiymətləndirilən əlamətlər və onların tətbiqinin qanunçuluq prinsipinin tələblərinə riayət edilməsində yaratdığı problemlər.....	220
R.Ə.Axundov. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə dövlətlərin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəlikləri.....	230
R.Ş.Mürsəlov. İnformasiya cinayətlərinin yaranması və inkişafı.....	237
E.T.Dadaşov. Mənzil hüququnun bəzi məsələləri.....	242
R.A.Qasımzadə. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasında vergilərlə bağlı qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar.....	247
L.M.Əlibəyli. Əmək hüquq münasibətlərində hüquqi faktlar.....	252

PEDAQOGİKA BÖLMƏSİ

F.N.Aydın. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına vətənpərvərlik hissi və iradi keyfiyyətlərin qarşılıqlı təsiri.....	258
A.Ə.Səmədzadə. Tədris robotları və onların tədris prosesinə tətbiqi xüsusiyyətləri.....	266
K.S.Hüseynova. Ali təhsil müəssisələrində tələbələrin biliyinin çoxballı sistem üzrə qiymətləndirilməsi.....	272

TARİX BÖLMƏSİ

Ü.Ə.Məmmədov, Ə.B.Məmmədov, M.B.Abdurahmanova. İnsan həyatında ekologiyanın tarixi rolu.....	278
S.F.Baxşəliyev. Konstantinopolun bir addımlığında.....	283

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

S.X.Abdurəhmanova. Vaşinqton İrvinqin yaradıcılığında Şərq mənəvi dünyası və fəlsəfəsinin əksi.....	290
--	-----

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

E.N.Qasımova. Sosiomədəni məkanın formalaşmasında dizaynın rolu.....	297
---	-----

CONTENTS

SECTION OF MATHEMATICS

Ag.Kh.Khanmamedov, M.M.Vekilov. Integration method for a Cauchy problem for an infinite system of nonlinear differential equations (<i>in Russian</i>).....	5
H.M.Huseynov, A.F.Mamedova. The scattering problem for the perturbed anharmonic equation (<i>in Russian</i>).....	11
M.B.Veliyev, F.N.Samedzadeh. Inverse function and rules for finding it (<i>in Azeri</i>).....	18

SECTION OF INFORMATICS

O.H.Huseynov, E.V.Rafiyev. Decision making for selection of optimal model of smart-phone (<i>in Russian</i>).....	24
A.B.Sultanova. Modelling the work of repair crew in oil producing company using a finite state machine (<i>in Azeri</i>).....	33
N.A.Umarova. Automated information system for methodical support of the process of bilingual education (<i>in Azeri</i>).....	40

SECTION OF PROGRAMMING

R.H.Zulfugarova, J.I.Aghabalayev. Using Matlab Parallel Computing Toolbox in the creation of parallel computing system (<i>in Russian</i>).....	55
R.Kh.Zulfugarova, F.T.Talibli. Analysis of modern face recognition systems and their implementation.....	65

SECTION OF TECHNICAL SCIENCES

A.A.Valiyev, E.M.Rzazadeh. Technopark in the university complex (<i>in Russian</i>).....	72
---	----

SECTION OF ECONOMICS

N.R.Fatahova. Methods to encourage and support scientific, technological and innovation activities at the state level (<i>in Russian</i>).....	87
A.S.Serkarli. Methods for assessing the competitiveness of industrial enterprises engaged in the production of construction materials (<i>in Azeri</i>).....	99
R.N.Azizov. Development of export potential of Azerbaijan (<i>in Russian</i>).....	105
E.A.Samadov. The impact of the storage of polyvinyl chloride linoleums on abrasive friction indicator (<i>in Russian</i>).....	109
A.H.Allahverdiyeva. Economic bases for the management of portfolio of problem loans (<i>in Azeri</i>).....	114
Z.Y.Aslanov, E.R.Mamedzadeh. Ways to improve management and quality control of non-food products in market conditions (<i>in Russian</i>).....	120
M.M.Farrukhov. Geopolitical aspect of national security of the Republic of Azerbaijan in economic sphere (<i>in Russian</i>).....	127
I.A.Huseynov. Trade and economic relations between Azerbaijan and Germany: preconditions and factors (<i>in Russian</i>).....	142
A.E.Kerimov, A.A.Babayev. World economic crises from historical point of view (<i>in Azeri</i>).....	153
A.N.Ayvazli. The experience of leading countries in the improvement of management of commercial banks at the present stage (<i>in Azeri</i>).....	162
L.H.Ismayilova. World Trade Organization and the Republic of Azerbaijan: perspectives, advantages and disadvantages of membership (<i>in Azeri</i>).....	168

N.H.Jahangirov, S.K.Rahimova. Ways of formation of person-centered content of education in economic training of youth (<i>in Azeri</i>).....	174
I.S.Mirhadi. Central Banking experience of foreign countries (<i>in Azeri</i>).....	180
A.B.Sultanova, I.B.Seyidova. Designing intellectual data analysis system based on association rules search technology (<i>in Azeri</i>).....	188
N.H.Mukhtarli. Role of innovations in forming the competitiveness of the country (<i>in Azeri</i>).....	194
L.R.Rahmanova. Actual problems of protecting national economic interests in the sphere of financial banking system (<i>in Azeri</i>).....	200
N.H.Mukhtarli. Government mechanisms of increasing the competitiveness of the country (<i>in Azeri</i>).....	205

SECTION OF LAW

F.J.Usubova. Development history of family law in the first half of the 20 th Century (<i>in Azeri</i>).....	215
E.F.Huseynov. Evaluation indicators of criminal law and problems of compliance with the requirements of the principle of legality arising from their implementation (<i>in Azeri</i>)...	220
R.A.Akhundov. Obligations of states under international humanitarian law during non-international armed conflicts (<i>in Azeri</i>).....	230
R.Sh.Mursalov. The emergence and development of information crimes (<i>in Azeri</i>).....	237
E.T.Dadashov. Some issues of housing law (<i>in Azeri</i>).....	242
R.A.Qasimzadeh. Tax-related normative legal acts adopted in the Republic of Azerbaijan in 1996 (<i>in Azeri</i>).....	247
L.M.Alibeyli. Legal facts in employment relationship (<i>in Azeri</i>).....	252

SECTION OF PEDAGOGY

F.N.Aydin. Mutual influence of the sense of patriotism and volitional qualities on shaping teenage personality (<i>in Azeri</i>).....	258
A.A.Samadzadeh. Training robots and their use in training process (<i>in Azeri</i>).....	266
K.S.Huseynova. Grading of knowledge of university students on the basis of multi-mark system (<i>in Azeri</i>).....	272

SECTION OF HISTORY

U.A.Mamedov, A.B.Mamedov, M.B.Abdurahmanova. The historical role of ecology in human life (<i>in Azeri</i>).....	278
S.F.Bakshaliyev. One step away from Constantinople (<i>in Azeri</i>).....	283

SECTION OF LITERARY CRITICISM

S.H.Abdurahmanova. Incarnation of oriental spiritual world and philosophy in Washington Irving's creative activity (<i>in Azeri</i>).....	290
--	-----

SECTION OF PHILOSOPHY

E.N.Gasimova. Role of design in the formation of socio-cultural space (<i>in Azeri</i>).....	297
---	-----

**“ODLAR YURDU UNIVERSİTETİNİN ELMİ VƏ PEDAQOJİ XƏBƏRLƏRİ”
JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
TƏRTİBAT QAYDALARI**

1. Elmlər doktorları və professorlar istisna olmaqla, hər məqalə üçün müvafiq elm sahəsi üzrə elmlər doktorunun rəyi təqdim edilməlidir.

2. Jurnalda təqdim olunan məqalənin strukturu ümumdünya miqyasında elmi məqalələrə şamil edilən tələblərə cavab verməlidir. Yəni, məqalədə toxunulan problem ümumi şəkildə müəyyənləşdirilməli, onun mühüm elmi və praktiki məsələlərlə olan əlaqəsi göstərilməli, müəllifin bu problem üzrə istinad etdiyi ən son işlərin təhlili verilməli, məqalənin həsr olunduğu problemin həll olunmamış hissələri, habelə alınan nəticələr və onların perspektivləri göstərilməlidir.

3. Mövzusunun səthi və tezissayağı olduğu, elmi baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmadığı məqalələr qəbul edilmir.

4. Məqalənin başlığı qısa olmalı, məzmunu əks etdirməli və 100 işarədən artıq olmamalıdır. Məqaləyə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) açar sözlər əlavə olunmalıdır. Azərbaycan dilində təqdim olunan məqalənin sonunda ingilis və rus dillərində, ingilis dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və rus dillərində, rus dilində təqdim olunan məqalənin sonunda Azərbaycan və ingilis dillərində eyni məzmunlu xülasələr verilməlidir.

5. Məqalə jurnalın redaksiyasına bir nüsxədə printerdən çıxarılmış şəkildə (A4 formatda) və elektron variantda (kompakt diskdə) təqdim olunmalı, nüsxə müəllif tərəfindən imzalanmalıdır. Alternativ olaraq, məqaləni journal@oyu.edu.az ünvanına da göndərmək olar.

6. Məqalənin mətni Microsoft Word 2003 proqramında Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Şriftin ölçüsü 12, sətirlərarası interval 1 olmalıdır. Sol və sağ tərəfdən məsafə 2,8 sm, yuxarı və aşağıdan isə 3 sm olmalıdır. Birinci sətirdəki boşluq 1,25 sm, düstur, rəsm və cədvəllərdə interval məsafələri (yuxarı və aşağıdan) 6 punkt olmalıdır. Şəkillər (rəsmlər) 11 ölçülü rəsmaltı yazılarla müşayiət olunmalı və mətnə skan edilmiş şəkildə (yəni skannerdən keçirilmiş şəkildə) daxil edilməlidir. Cədvəllərdə şriftin ölçüsü 11 olmalıdır. Düsturlar Word Equation redaktorunda yığılmalıdır.

7. Təqdim olunan məqalə 5-15 səhifə həcmində olmalıdır. Həcmi 15 səhifəni aşan məqalə yalnız redaksiya heyətinin razılığı ilə qəbul olunur. Mətnin qrammatik cəhətdən düzgünlüyü müəllif tərəfindən yoxlanılmalıdır.

8. Qoşma səhifədə müəllifin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi (varsa), iş yeri, iş yerinin ünvanı, müəllifin e-mail ünvanı və əlaqə telefonları göstərilməli, habelə əlyazmanın əvvəllər heç bir elmi nəşrdə dərc olunmadığı qeyd olunmalıdır.

əlaqə telefonu: (051) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

ünvan: Bakı AZ1072, Koroğlu Rəhimov küçəsi 13, Odlar Yurdu Universiteti, Ümumi şöbə

<http://www.journal.oyu.edu.az>

GUIDE FOR AUTHORS

1. All the submitted articles must be peer-reviewed. The peer-reviewers name and affiliation must be included as part of the article to be located at the end after the References. It should be on a separate line 2 lines below the last reference and start with the words “Reviewed by...”.

2. The contents of an article must meet generally accepted international scientific norms. The aim and the purpose of the article as well as its feasibility must be clearly indicated. It should deal with innovative ideas, developments, directions, misdirections, areas which need to be explored, future outlook, prior errors, problems, personnel, funding, or trends in the chosen field.

3. The manuscript with incomplete coverage of the subject will not be accepted.

4. The title of the article must be concise not to exceed 100 characters and be in full conformity with the contents. The article should include keywords. Also, an abstract is required consisting of 50-100 words.

5. Overseas authors are expected to submit their articles electronically to fuadhud@yahoo.com. Local contributors should submit a hard copy (in A4 format) and electronic version of their articles (in a compact disk) directly to the editorial office (see contact addresses at the bottom of this page) or mail it to journal@oyu.edu.az.

6. Microsoft Word 2003 is the only preferred input program. The font used should be Times New Roman of 12 points. Text must be single spaced with 2.8 cm left/right margins and 3 cm top/bottom margins. Figures must be scanned and captioned in 11-points Times New Roman. Formulae should be input using Word Equation. And tabular data should be input using 11-points Times New Roman.

7. Authors are encouraged to submit articles ranging from 5-15 pages (including appendixes, references, figures and tables). Sanction of editorial board is required for the acceptance of manuscripts exceeding 15 pages. The author should check the text for grammar.

8. Each article should include title, name, patronymic, current affiliation, postal address, e-mail and phone numbers of the author who should also provide a written evidence that the presented manuscript has been never published before.

Tel.: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

Postal Address: General Department, Odlar Yurdu University, 13 K.Rahimov St., Baku AZ1072, Azerbaijan

<http://www.journal.oyu.edu.az>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. За исключением докторов наук и профессоров, каждая статья должна иметь рецензию доктора наук в соответствующей области науки.

2. Структура представляемой в журнал статьи должна отвечать общемировым требованиям к научным статьям. То есть, статья должна включать определение проблемы в общем виде, её связь с важными научными и практическими задачами; анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме, на которые опирается автор; выделение нерешённых частей проблемы, которым посвящается данная статья; формирование целей статьи (постановка задачи); содержание основного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов; выводы из проведенного исследования и перспективы в данном направлении.

3. Рукопись, в которой материал изложен поверхностно, тезисно, без достаточного научного обоснования - не принимается.

4. Заголовок должен быть кратким, отражать содержание статьи и не превышать 100 знаков. Статья должна содержать ключевые слова на трёх языках (азербайджанском, английском и русском). Если язык статьи – азербайджанский, в конце приводятся идентичные по содержанию резюме на английском и русском языках. Аналогично, англоязычная статья сопровождается азербайджанским и русским, а русскоязычная – азербайджанским и английским резюме (идентичного содержания).

5. Рукопись представляется в редакцию журнала в одном экземпляре хорошего качества формата А4 вместе с электронным вариантом (на компактном диске). Экземпляр подписывается автором. Электронный вариант можно прислать и по адресу journal@oyu.edu.az.

6. Текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word 2003 шрифтом Times New Roman 12 размера с одиночным междустрочным интервалом. Верхние и нижние поля – 3 см, левые и правые – 2.8 см. Отступы: первой строки (абзац) – 1,25 см, интервалы (выше и ниже) от формул, рисунков, таблиц – 6 п.т. Рисунки и фото сопровождаются подрисуночными текстами в шрифте Times New Roman 11 размера и вставляются в текст в отсканированном виде. Формулы набираются в редакторе Word Equation с полуторным междустрочным интервалом.

7. Объём представляемой статьи должен быть в пределах 5-15 страниц. Статьи большего объёма принимаются только по согласованию с редколлегией журнала. Текст должен быть проверен на грамматические ошибки, вычитан и просмотрен автором.

8. На отдельной странице указываются фамилии, инициалы автора, учёная степень (если имеется), место работы, почтовый адрес места работы, а также электронный адрес и контактные телефоны автора. В сопроводительном письме следует указать, что рукопись ранее нигде не публиковалась.

контактный телефон редакции: (+994 51) 572 34 36

email: journal@oyu.edu.az

адрес: Баку AZ1072, ул.Кёроглу Рахимова 13, Университет Одлар Юрду, Общий отдел

<http://www.journal.oyu.edu.az>

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir

This Journal is registered at the Ministry of Press
and Information of the Republic of Azerbaijan

Lisenziya №138
10 fevral 1999-cu il

License No. 138
February 10, 1999

Yığılmağa verilmişdir: 21.06.2017. Çapa imzalanmışdır: 26.06.2017
Formatı: 60x84 1/8. Həcmi: 39,5 ç.v. Ofset çap üsulu. Tiraj: 100

Sent for print: 21.06.2017. Authorized for printing: 26.06.2017
Format: 60x84 1/8. Volume: 39.5 p.l. Offset printing. 100 copies
